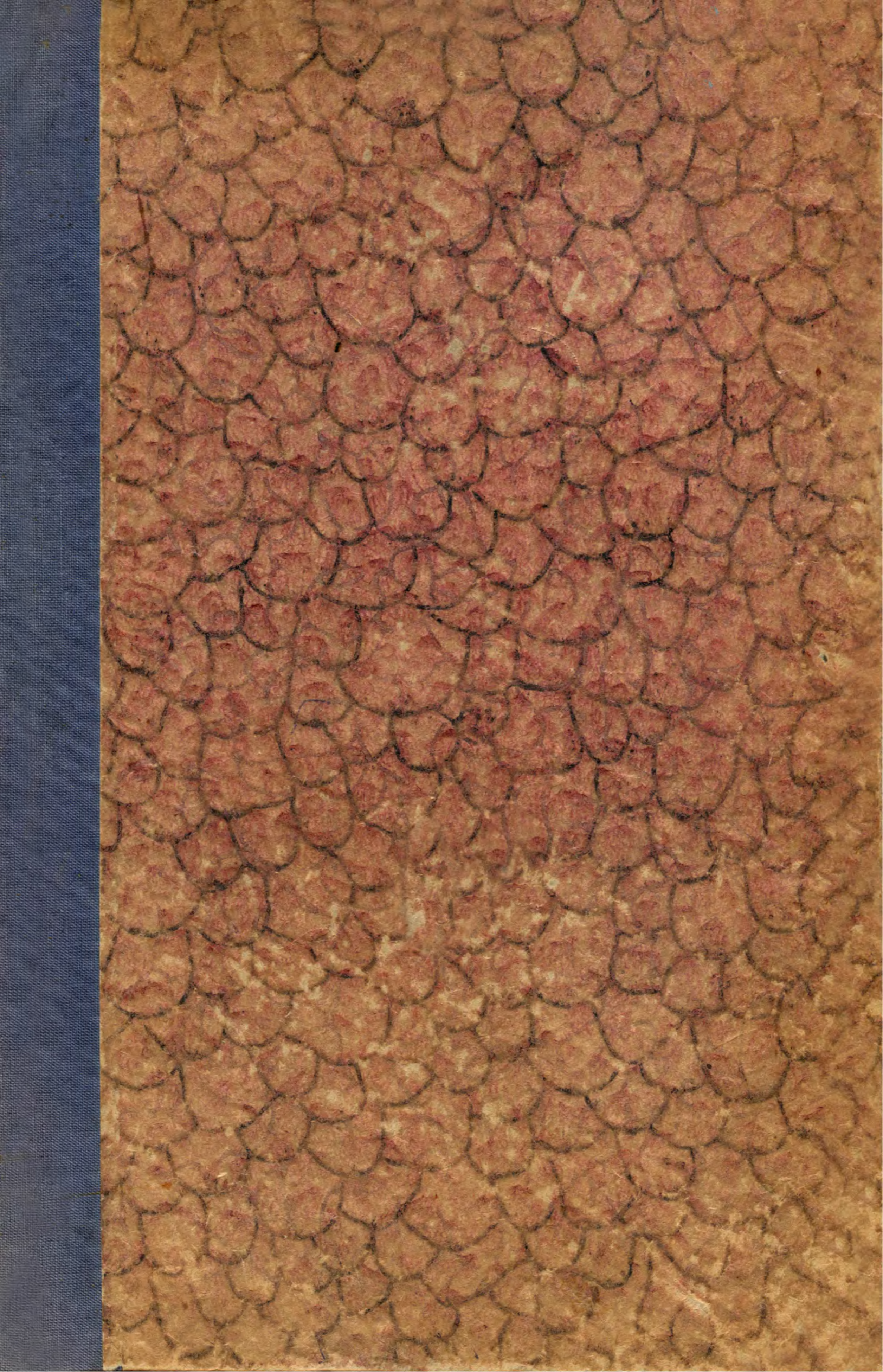

MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

JAHRGANG 1913 BAND CXVII u. CXVIII

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

РІК 1913

ТОМ CXVII і CXVIII

ЛЬВІВ 1914

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА

З ДРУКАРНЇ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.

ІВАНОВИ

ФРАНКОВИ

В СОРОКЛІТЄ

ПИСЬМЕНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТИ

Де-що про вийстя вкраїнської народності.

Багато, аж надто багато, особливе в найновійші часи, написано про те, що таке вкраїнський народ, але суперечка й досі не скінчена, й так звана Погодинська теория ще ніколи не показувалась так часто на сторінках ріжних книжок й статей, українських й російських, як тепер, коли Вкраїнці ведуть боротьбу на всі чотирі боки за свою національну самостійність, а російські націоналісти силкують ся покацапити все, що є не-кацапського в Російській державі. Також не щастить їм із тою теорією, бо ніяким побитом не можна повірити, буцім Татари цілу південну Русь неначе мітлою вимели — так, що там сливе живої души не зосталось: хоч би татарська орда на ходу ширилась на десятки верстов або миль, все-ж-таки супроти цілого краю вона була як вузенька смужка, й ті руські люде, що сиділи на її дорозі, могли безперешкодно втікати не тількі навпростець перед нею, а і в боки, як на північ (щоб догодити Погодинцям), так і на південь, до Чорного моря, а потім, коли вона вернулась із заходу й частинами більш-менш осіла та де-скілько заспокоїлась — звичайно не так, щоб дати спокій сусідам —, тоді й ті, що втекли, спроможились потроху посунутись ближче до середини. А без того трудно було-б і зрозуміти, звідкіль узялись козаки: адже ж не з під землї вони вискочили та й не з Галичини понаїхали, бо там не було ані степу ані Татар. Але, що південна Русь, торіч теперішня тогобічна Вкраїна з Чернигівщиною, була тоді спустошена та що в ній хрещеній людині не скрізь було можна жити безпешно, про те нічого й розводитись, особливе після того, як там, де колись сиділи Улучи з Тиверцями, засїла Буджацька орда. От сі два руські народцї певно подались на захід, до тих Руських, що жили коло Карпат, мабуть, ще з того часу, коли прабатьки руського народа покинули спільно-славянську родину. Бо, що руський народ вийшов з південного заходу, звідкись коло Карпат, хоч, може, ближче до Дуная, нагадав іще 1886 року звістний знавця й історії й мови, К. Михальчук, у своїм відкритим листї до А. Пипина[1]). І той рух руського люду з заходу на схід сонця діяв ся й після татарської неволї через усі середнї віки й через пізнійші часи, аж поки докотив ся Тихого Океана,

а колись, хоч не на довго, перекинувсь й на другий його бік. Погодинська теория справедлива тільки в тім, що вказала на якийсь рух руських Славян з теперешньої Австриї до теперешньої Росиї після того великого їх руху, що о нім є вже й літописна звістка. Той-же д. Михальчук у тім самім листї (стор. 66 слїд.) дуже добре розказує про пізнїйше посовуваннє вже не руського народа взагалї, а тільки південної його галузї на схід, все далї й далї у безкраїї степи, аж до Дону. Треба завважити з одного боку, що, як ми знаємо з безсуперечних документів, навіть московських, Українцї були здатнїйші до життя в степу, ніж північні Руські, з чого видно, що се не було їм першиною, а з другого боку, що хоч вони й очевидно відріжнялись від своїх північних родичів, проте з початку вони були не зовсїм такі, які теперішні Українцї чи на самій Українї, чи в Галичинї, чи в Холмщинї, бо такими вони зробились потроху, слїдком наплива нових та, може, міцнїйших культурою хвиль того-ж народа з західних країв. І про се теж написав д. Михальчук там само, хоч коротко, але виразно та науково. Усякому, навіть не вченому, зараз видно, що на заходї в загальноруську основу південно-руського народа увійшли й західні елєменти, звичайно польські. В угорських Руських назнаєть ся й словаччина, мадярщина та сербщина або хорваччина. Але се вже не стілько елєменти, скілько нарости, які в тім разї, коли-б угорська Русь почала виробляти свою мову для письменьства, легко зникли-би перед відповідними загально-вкраїнськими виразами. Тільки не всї, бо де-котрі сербизми, втручились у саму вкраїнську мову так глибоко, що вже лїчать ся між найважнїйшими її прикметами. Чом же їх не було постережено аж досї? Мабуть, тим, що їх не було зібрано, а на кожнім з них на-різно не написано, що він — сербизм.

Проте 1 л. мн. наст. кінчаєть ся на **-мо** тільки в українщинї та в сербщинї (як і в словінщинї, але її Руські й не чували).

Теж причастиє минул. ч. на **-лъ** вживаєть ся в бажаннях тільки в Українцїв, напр. „здоров був!“, та в Сербів, як то „добро дошао!“. Воно правда, що зі слївцем б о д а й (хоч-би в добре відомім „бодай тобі очі повилазили!“) так само кажуть і Поляки, але, по за як без того слївця вони таких виразів не мають, а саме б о д а й, рівно як п р о̑ б і (польське przebóg), д а л е б і (п. dalibóg), с п а с и б і (в.-руське с п а с и́ б о — мабуть, з південної мови, зараз із вірою), п о м а г а й б і, зложено по

вкраїнському взору, не по польському — без **г** —, треба припустити, що Поляки взяли той зворот мови від Українців.

Далї, хоч певна річ, що, поки піддержувалась аби-яка память про конечне **ъ (ь)**, усї Славяни вимовляли конечні **б, в, г (г), д, ж, з** без усякої відміни, звідкіль у Поляків напр. dąb, rów, róg, miód, mąż, wóz заховали аж до сього часу свої pochylone samogłoski, все-ж-таки, може, не дарма з усїх Славян тількі Вкраїнцї та Серби в своїй вимові на місце дзвінких не підставляють відповідних глухих **п, ф, к (х), т, ш, с.** Та ще вкраїнська вимова показує в сїм разї більшу старовину, ніж сучасна вимова сербська, бо не глушить дзвінких і в серединї слів перед глухими: тяжкий, а по сербському тешки.

Що предлог **въ** переходить і в українській мові і в сербській в **у,** саме собою ще не дуже важно, але вже не можна заплющувати очі на те, що старе **възъ** заховалось в обох (хоч по вкраїнському тілько з **по** попереду), і в обох вимовляєть ся **уз.**

Цїкава річ, що будучий час у глаголу обідва народи будують, хоч не з однакових частин, а все-ж-таки однаково, торіч з инфінїтива того глагола, що треба спрягати, та з настоячого часу іншого глагола — в Українців **иму,** в Сербів **хоћу:** питиму — пиħу замісць пити хоħу. Певне в усякім разї, що інші Славяне такого будучого не мають.

Чути у значінню слышати кажуть тілько Вкраїнцї та Серби. Звичайно, для того, щоб признати яку-небудь подобу вкраїнського до сербського за важну, не треба, щоб такого самого прикладу не було можна вишукати анї в однісїнкій іншій славянській мові, а вже досить і того, коли воно не знаходить ся в польській, в великоруській й в білоруській.

Таким прикладом є отвердїле **е,** якого нема й у Словаків. Отвердїло й старе **и** та тим змішалось із **ы** в мовах усїх південних Славян, себто й в сербській. Так само в українській, тілько не загально, бо північні Вкраїнцї відріжняють **и** від **ы,** звідкіль, здаєть ся, можна вивести, що вони жили в сусїдстві з Сербами не так довго, як південні.

Південно-славянське побратим зустрічаєть ся ще в самих Українців (pobratimus у Кльоновичевій Roxolania).

Сербське юнак, хоч відоме й Полякам (иноді зопсуто jonak), проте вкраїнське значіння, очевидно, ближче до сербського, ніж польське: в Українців воно „сміливий аж до забуття й навіть там, де не треба“ або „паливода“, а в Поляків сливе те саме, що „хвалько“.

Существительне від числительного *сто* — по-великоруськи *сóтня*, по-польськи setek (а setnia, вже не говорячи про sotnia, ма бути позичено з руського, бо й уживаєть ся тілько в значінню відповідної частини люду), але по-вкраїнськи *стотúна*, як і по-сербськи *стȍтина*, по-болгарськи *стотúна*.

Може, не пригодою й огонь, коли його розложено на волї для тепла чи для готування їжи, зветь ся по вкраїнському *багаття*, а в Сербів той пень, що його запаляють на Різдво, наменяєть ся *божић*, себто те й друге від слова *богъ* — мабуть *Дажь-богъ*.

Глаголи на **-ивати** (наст. **-иваю**) легко змішують ся з глаголами на **-овати** (наст. **-ую**), а все-ж-таки се змішаннє нїде не видержуєть ся так притьмом, як в українщинї та в сербщинї.

Про якісь стародавні відносини до балканських народів, незалежні від Києва, свідчать теж *криниця* — гр. *κρήνη*, *левада* — гр. *λιβάδι(ον)*, *паляниця* — *πέλανον* (тілько наближено до *палити*, *палений* або *паляний*) і такі інші, але, звичайно, не всї ті, які М. Р. Фасмер у своїй книжцї „Греко-славянскiе этюды" понабрав у Желїховського.

Годне уваги, що, хоч загально-славянська конструкція глаголів зі значіннєм нудьги вимагає предлога **по** (в.-руське *тосковáть*, *скучáть*, *тужúть*, *грустúть*, *вздыхáть по комъ*, *по чёмъ*, польське tężyć, tęsknić po kim, po czem, — коли не do czego —, чеське bážiti, toužiti, dychtiti po někom, po něčem, словінське hrepenéti po kom, po čim), Українцї кажуть *нудитись*, *сумувати*, *вбиватись за ким*, *за чим* так само, як Серби *тýжити*, *тугóвати за ким*, *за чим* (але й Словінцї zdihováti za ženó то-що).

Відомо, що у всїх руських Славян, у Сербів та у Словінців старе **й** (j) після губних міняєть ся в **ль**, але те **й**, що скоротилось із **і** вже в окремих славянських мовах, підлежить такій відмінї тілько в сербській та в українській, а то тим більш, чим далї вона зайшла на захід, на пр. сербське *здра̑вље* — галицьке *здорóвлье* (а по східному *здорóвья*, хоч у тих самих країнах чуєть ся *роблять*, *сплять*, *давлять* і т. і., де **й** зовсїм нове).

Та й властивий Українцям вірш 8+6, що їм Шевченко писав найбільш, зустрічаєть ся інколи й в сербських піснях, а до славетних українських „дум" ледві де можна прибрати кращу анальоґію, ніж хорватські бугарштицї, як по змісту і тону, так і по формі окрім рифми, що її мабуть було перенесено в думи з лїричних пісень.

Таких спільних обом мовам ознак вченійші від мене знайдуть, певно, не мало — аби схотіли пошукати. А що до мене, так мені вже ніколи було шукати, бо на сю думку мене напутили зненацька нові тексти з угорської Русї, що їх зібрав невгавучий В. Гнатюк. Але навіть тодї, коли моя думка у повнї справдить ся, все-ж-таки я не додав нїчого іншого до того, що вже визначив д. Михальчук, торіч, як би я сказав тепер: теперішнїй український народ вийшов зі злучення колишнїх південних Руських — київських, черниговських, волинських — з тими, теж південними Руськими, котрі, живучи на заходї між Поляками й Сербами, виробили з найбільшою ясностю окремі прикмети вкраїнського етноґрафічного й лїнґвістичного типа. Себто Вкраїнцї, родом Славяне східні, зміщають у собі де-що від Славян і західних і південних.

[1]) К. П. Михальчукъ. Открытое письмо къ А. Н. Пыпину. Кіевъ 1909, стор. 42.

Село Курлак (Воронежської ґубернїї). Серпень 1912.

Хведір Корш.

СЛІДИ СКИТСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ГАЛИЧИНІ.

Довгі часи передісторичну культуру ґалицької України лучили поодинокі дослідники з цивілїзаціями середної чи полудневої Европи, лише обережно згадуючи про звязь її з дальше на схід висуненими областями нашого континенту. Причини такого пояснюваня походженя її треба шукати у тій ріжниці в степени обробленя археольоґічного матеріялу, яка виразно зазначуєть ся між сходом і заходом Европи. У відношеню до першої території справа та представляєть ся дуже сумно. Весь простір замкнений в границях Росії — без огляду на велику скількість добутих з землї предметів — по нинї майже цїлком не дослїджений, синтетичне оброблене віднайденого матеріялу там не істнує ще. Зовсїм инакше представляєть ся річ в краях, положених від нас на полудне і захід. Тут стрічаємо ми археольоґію розроблену і в найменших подробицях, ряд величавих публїкацій ілюструє і характеризує нам усї цивілїзації, що процвитали на сих територіях. Мимохіть отже, коли лише віднайдено в Галичинї якісь нові слїди передісторичного житя, анальоґію для них шукало ся між звісними культурами заходу а не серед темних відносин на сходї.

Поодинокі автори не брали звичайно під увагу цїлости находки, лише її складові части, і для них силкували ся силоміць віднайти відповідне місце між західними культурами. Самозрозуміле, що для поодиноких предметів вирваних з цїлости, при добрій воли завсїгди удасть ся відшукати анальоґію серед якої небудь з ряду культури. Послугуючи ся сею методою, ми легко моглиби зіставити величезну скількість подробиць, які повинні би служути доказом на істноване тїсних узлів між передісторичними цивілїзаціями Єгипту і Америки[1]). Доказувати нестійність такого напряму дослїдів в теперішній стадії розвитку передісторичної дисциплїни булоби злишним; згадана хибна метода, примінена в цїлій своїй сути у нас, мусїла довести до хибних висновків. Вироробилось тут переконане, що галицька Україна протягом цїлої доісторичної доби оставала під сильним, мало що не виключним впливом заходу, тому, що виказувала богато відірваних з ним анальоґій.

Не хочемо тут зовсїм заперечувати впливу сих центрів цивілїзацій на нашу землю; бажаємо лише зазначити, що доси

його значно перецінювано. Властивий культурний осередок, з яким як найтіснійше злучена була галицька Україна в передісторичних часах, лежав на сході. Для неолітичної доби се факт зовсім певний; передмікенська культура сильно вязала зі собою наднїстрянські і наддніпрянські околиці. Істноване подібних відносин і в металевій добі раз у раз стаєть ся яснійшим. Навіть для такої цивілізації як провінціяльно-римська, котру на перший погляд легко можнаби признати західною, виказав останніми часами проф. Гадачек, що лучить ся вона з впливами, які йшли до нас зі сходу, з надчорноморських римських кольоній[2]). За тим, що галицька Україна тіснійше звязана зі сходом ніж з заходом, промовляє і характеристична риса т. зв. бронзової доби. У властивім розуміню і значіню сего терміну її в східній Галичині не було. Подибуємо тут лише поодинокі ізольовані бронзові вироби, яких правітчина в неоднім випадку дійсно лежить на полудни, але не суцільну, окрему культуру. Таким робом наша територія нагадує відносини, які істнували над Дніпром, де також не було властивої бронзової доби, а не відносини на заході і полудни з прегарним розвитком їх бронзових культур.

До вязанки висше наведених загально звісних вже фактів, які доказують звязь галицької і російської України в передісторичних часах, хотіли би ми тут докинути ще пару нових подробиць, інтересних тим, що звертають нашу увагу на істноване як найточнійших звязий між Галичиною і дальшим сходом Европи протягом цілої, окремої культурно-історичної доби т. зв. скитської.

Нахідкою, котра перша спрямувала увагу дослідників на факт, що скитська цивілізація впливами своїми сягала аж на галицьку Україну, була могила, розкопана ще 1877 р. в с. Сапогові, борщівського повіту[3]). Точного справоздання із сего незвичайно інтересного археольоґічного відкритя не маємо, щойно на основі розкинених звісток можемо скласти бодай фраґментаричний образ сеї цікавої нахідки.

Під кургановим насипом похоронених було мабуть двоє молодих людий, скелети котрих не найдено одначе цілими; вони розбиті були на дрібненькі части. Разом з їх уламками викопано з землї ряд річей, з поміж котрих описані були в археольоґічній літературі слідуючі: Два малі бронзові медальони з дірочками до завішуваня, прикрашені з одної сторони орнаментом в виді звізди (Табл. І. Рис. 7). Бронзове зеркало з проміром 19 цент., — з ручою, закінченою зображенєм голови

барана. Довжина ручки виносить 15 цент.; характеристична вона тим, що прикрашена трома вглубленями, які йдуть на просторі цілої її довжини. (Табл. І. Рис. 6.). Разом з тими предметами віднайдено ще бронзовий котел з двома вухами, опертий на одній ніжці. (Табл. І. Рис. 5), зелїзні стріли, а також 22 бронзові, переважно трохгранні, типу відданого на Табл. І. Рис. 1. Дальше найдено ще кусень бронзової бляхи подїравленої гейби сито, бронзові прикраси в виді зігненого гвоздика з тупим кінцем і широкою головкою (подібні до відданої на Табл. І. Рис. 8), чорні скляні перли з жовтим орнаментом, глиняну посудину незвісної близше форми і овальну камяну мису, з низенькою центиметер високою стїною, подібну до зображеної на Табл. І. Рис. 3. Останний предмет, доси ще не публїкований, зберігаєть ся в Музею ім. Дїдушицьких у Львові.

Зреєстрований висше інвентар гробу зі с. Сапогова типовий скитський. Се дуже основно ще в 1896 р. доказав П. Райнеке[4]), тому вважаємо злишним другий раз займати ся тим питанєм. Він також перший звязав сапогівську нахідку з цїлим рядом її анальоґічних, звісних з Угорщини і взагалї цїлої середної Европи, та звернув увагу на неї як на один з доказів пошireня впливів скитської культури далеко на захід, аж в глубину Нїмеччини. Спецїяльно що до Галичини висказав Райнеке погляд, що могила в Сапогові не полишить ся зовсїм відірваною, дальші дослїди викажуть більше число її анальоґічних. І дійсно, нинї побіч неї можемо вже зґрупувати кілька нових нахідок, які вказують на істнованє точної лучности галицької України з російською в часах т. зв. скитської доби.

Найважнїйшим і з огляду на се питанє найцїкавійшим відкритєм є могили в с. Круглій борщівського повіту, розкопані д-ром М. Ґроховським[5]). Подібно як кургани в Сапогові так і могили в с. Круглій дослїджені були зовсїм не науково і стратили тому богато на своїй вартости. Справозданє др. Ґроховського дуже неясне і лише з трудом можемо зорієнтувати ся в ситуації нахідки.

Розкопано там дві могили, які скривали скелєтові гроби, положені дуже близько під поверхнею землї. Один з них мав бути обведений камяними плитами. При скелєтах, уложених мабуть в скорченій позиції, в першім гробі найдено лише глиняні посудини, які всї розсипали ся з виїмком низенької чарки з високою ручкою (Табл. І. Рис. 4). В другім гробі найдено вже дещо більшу скількість предметів. Маємо з відтам:

1) Камяну овальну плиту, вироблену з пісківця в формі миси з плоским дном і майже прямовісними до дна низенькими краями. Табл. I. Рис. 3. (Ся плита є довга 25 цм., широка 17 цм., висока 4 цм. Глибина вижолобленя виносить 1·4 цм. Плита прикривала голову скелєта, похороненого в сидячій позиції).

2) Брозову шпильку, яка звужуєть ся до гори, довгу на 12·6 цм., закінчену плоскою головкою. (Табл. I. Рис. 2).

3) Дві бурштинові пацьорки.

4) Нефоремну червону субстанцію, мабуть фарбу.

5) Одну кістяну стрілку і

6) Шість бронзових стрілок, з тих пять трохгранних, одну двохлистну. Часть їх мала характеристичні гачики і дірочки до прикріплюваня. (Табл. I. Рис. 1).

Зіставленє самого інвентара, обставини серед яких був найдений, а в першім ряді форми річей, з котрих він складаєть ся, виразно вказують на його скитське походженє. Розгляньмо ся одначе в матеріялї дещо близше.

На точну увагу заслугує передовсїм овальна камяна плита. (Табл. I. Рис. 3). Подібні до неї вироби творять характеристичну приналежність скитських могил над Дніпром. В могилах розкопаних ґр. Бобринським довкруги м. Сміли київ. ґуб. найдено цїлий ряд таких. Для приміру вкажу на плити відкопані в могилах означених Бобринським чч. XXVIII[6]), XXXVIII[7]), XXXIII[8]), 5[9]), 35[10]) і 66[11]). На спецїяльну увагу заслугують дві, заосмотрені в ручки, з котрих одна має форму звіра, знаменито модельованою в камени[12]). Подібні миси звісні є ще і з инших нахідок; зовсім тотожні найдено в могилах с. Перепетівки[13]) (васильківського пов.), с. Василькова[14] і Скіпча[15]) (каменецького пов.). Згадані посудини поза територією скитської культури нїгде не подибують ся, й тому відкопанє анальоґічної в с. Круглій, як не можна лучше, переносить нас в культурні обставини розвинені далеко на сході, над Дніпром. Там також спрямовує нашу увагу і другий предмет відкопаний д-ром Ґроховським, іменно низенька глиняна чарка з високою ручкою. (Табл. I. Рис. 4).

Анальоґічні з нею посудини творять характеристичну складову частину форм скитської кераміки. Поміж поодинокими їх репрезентантами слїдні може деякі ріжниці в виробі і прикрашуванях, основний тип їх лишаєть ся одначе завсїгди незміненим. Се низенькі риночки з заокругленим дном з непропорціонально високою ручкою, характеристичні тим, що самі без опертя стояти не можуть. Ся їх властивість дала декому при-

від бачити в них описувані Геродотом посудини, ношені Скитами при поясі[16]). В могилах України найдено їх дуже велику скількість; між иншим згадку про них найти можна в „Древностяхъ, издан. временн. комиссіею для разбора древнихъ актовъ“[17]) і у Фундуклея[18]) (з канівського пов.). Рисунки їх опубліковані були ще у Ханенка[19]) і Бобринського[20]), не згадуючи численних инших видань. Сей останний автор звертає увагу на факт, що чарки з високими ручками як з одної сторони є типовою признакою скитських могил на Україні, так з другої сторони поза межами скитської культури їх не находить ся[21]). В Европі можна їх стрінути хиба в одних італїйських террамарах, і то як велику рідкість. На Кавказї таких чарок не знайдено, а також на Угорщині; не подибують ся вони і в нахідках із земель, положених дальше на північ київської ґубернії, анї на територіі, що тягнеть ся на полудни від скитської области на Кримі. Вони є виключною і типовою признакою скитської кераміки і тому чарочку зі с. Круглої мусимо вчислити в круг сеї останної.

Безперечно скитського походженя є також викопані д-ром Ґроховським бронзові стрілки. Форми їх зображені на Табл. I. Рис. 1. Між ними маємо одну двохлистну і пять трохгранних, деякі заосмотрені в гачики. Сей тип стрілок, головно останний, в західній Европі належить до незвичайної рідкости, він там являєть ся — о скільки де і був найдений — еґзотичним виїмком; натомість поширений він дуже загально у східній Европі, в Греції і на Кавказї, дальше в Єгиптї, Персії і в західній Сибірі[22]). В скитських могилах він є буденним явищем, не десятки, не сотки а тисячі подібних стрілок тут найдено. Вистарчить згадати, що в курганах одної смілянської околиці на 1500 всїх відкопаних стрілок є 1487 зближених до наших[23]). Нема й одної скитської могили, деби не найдено бодай кілька їх репрезентантів. Для приміру вкажу лише на деякі жерела, де можемо з ними стрінути ся, бо всї годї перечислити. Бачити їх отже можемо в працях Уварова[24]), М. Максимовича[25]), Д. Н. Анучина[26]), Бобринського[27]), Ханенка[28]), Еберта[29]), Городцова[30]) та численних инших. Супроти сказаного провенїєнція стрілок зі с. Круглої не підлягає найменшому сумнївови. Вони походять з найблизших околиць загального їх поширеня, іменно з територіі, де інтензивно розвивала ся і цвила скитська культура.

Переаналїзованє найважнїйших предметів з могили с. Круглого виразно вказує нам на тїсну звязь їх зі скитською цивілїзацією. Такому опредїленю сеї нахідки не противорічать і инші

предмети, що входять в її склад. Кістяні стрілки, анальоґічні до відкопаної д-ром Ґроховським, звісні нам з численних могил на Україні[31]). Бронзові шпилї в видї около 12 цм. довгого гвоздя з плоскою головкою творять одну з найважнїйших приналежностий комплєксу скитських прикрас. Зовсїм подібні шпилї до добутої з могили с. Круглого бачити можемо в працях ґр. Бобринського[32]), Ханенка[33]), Вовка[34]), Еберта[35]) та инших, які безперечно всї походять з характеристичних скитських могил. Остаточно навіть така подробиця, як кусень червоної фарби найдений в с. Круглім, находить і собі анальоґію на території давної Скитії. Для приміру перечислю лише могили довкруги одного місточка Сміли, де подібні слїди були відкопані. Означені вони у ґр. Бобринського[36]) чч. XX, XXXVIII, CLXVII, CLVIII, 5[37]), 45[38]), 70[39]) і 100[40]). Зазначую, що згадую тут про слїди куснїв фарби найдені виключно в безсумнївно скитських курганах.

Одним словом, весь інвентар могил зі с. Круглого до найменших подробиць сходить ся з типовими признаками скитської цивілїзації так, що вчисленю його в круг сеї останної нїщо не стоїть на перешкодї; се можемо сміло зробити без страху перед закидом, буцїм придержуємо ся при такім означеню, не фактичних даних а — видумок фантазії.

Безперечно тїсно зі скитською культурою лучать ся також инші могили дослїджені в Галичинї, іменно зі с. Дуплиск залїщицького пов. Відкриті вони були ще в 1883[41]) р., доси одначе науково ще не опредїлені. З десяти розкинених в селї курганів розкопав А. Кіркор три. Крили вони в собі тїлопальні похорони. Людські кости зложені були тут, не як звичайно, в урнах, лише просто в землї. Разом з ними найдено глиняні посудини; форемно вироблену, 22 цм. довгу зелїзну сокирку, бронзові удила (Табл. І. Рис. 9), десять бронзових стрілок, одну кістяну і одну зелїзну, а кромі сего ще малий кружок з дїрою по серединї. Із вичислених предметів описав Кіркор способом, що можемо мати про них деяке бодай приблизне понятє, лише бронзові стрілки. Дотично їх виразно зазначено, що вони цїлком подібні до відкопаних в Сапогові, про які була мова висше. Се вистарчить, аби признати їх типовими скитськими. В сїм утверджує нас ще коротенька і ляпідарна замітка проф. Деметрикевича в цитованій висше розвідцї, де згадує він, що типові скитські стріли звісні йому між иншим зі с. „Могилок“; тут ма-

буть перемішав він назву села з назвою поля. Саме так називаєть ся се місце в с. Дуплисках, де Кіркор вів свої розкопки.

За признанєм дуплиських могил скитськими промовляють ще й инші подробиці, пр. одна найдена там кістяна стрілка, подібна до відкопаної в с. Круглім, а разом з нею до численних звісних зі скитських курганів, а також бронзові удила, рисунок котрих подає тамже проф. Деметрикевич. Сї останні (Табл. І. Рис. 9) формою зовсїм і зовсїм нагадують відкопувані в скитських могилах. Рисунки анальоґічних найти можемо у ґр. Бобринського[42]) в кількох його працях, а також у Ханенка[43]) і в инших. Вони остаточно цїлком впевняють нас о звязи могил зі с. Дуплиск зі скитською культурою.

Культурою сею злучити мусимо ще четвертий з ряду розкопаний в Галичині гріб в с. Городниці городен. повіту[44]). Під великою купою каміня найшов тут др. Коперницький спорохнїлий людський скелет, разом з двома бронзовими стрілками, бронзовою шпилею і прикрасою в виді зігненого тупого гвоздя з широкою головкою. Всї ті предмети зберігають ся в Музею Дїдушицьких у Львові. Форми переважної їх части нам не нові. Бронзові стріли, се типові трохгранні скитські, про які згадано висше; бронзова шпиля має вид довгого гвоздя з плоскою головкою, вона цїлком подібна до найденої в с. Круглім, а тим самим до численних звісних зі скитських могил, про які також була мова попередно. Новою формою, з якою ми доси ще не стрінули ся, є бронзова прикраса в виді зігненого гвоздя (Табл. І. Рис. 8). Вона одначе зовсїм не псує гармонії нахідки, навпаки з нею як найточнїйше лучить ся. Анальоґію для сего характеристичного предмету, бути може завушниці, мусимо шукати не деинде, а лише на сході в скитських курганах. Рисунки таких прикрас, викопаних в могилах безперечно скитських, бачити можемо у Наймана[45]), Бобринського[46]), Ханенка[47]), Вовка[48]), Пуласького[49]) і инших.

На похороні зі с. Городниці вичерпує ся на разї реєстр гробів з визначно скитськими признаками. Дальші докази на істнованє точної звязи галицької України зі скитською культурою подають чотири принагідні нахідки, які, хоч і відірвані, не позбавлені прецїнь деякого інтересу. Іменно трохгранні бронзові стрілки, так характеристичні, як ми бачили, для скитської цивілїзації, звісні нам з околиць Теребовлї[50]), зі с. Зарости[51]) теребовельського повіту, де найдено їх на могилї, званій „Галицькою", зі с. Новосїлки[52]) над Збручем і с. Лошнева[54]) побіч Теробовлї. Дуже інтересною з огляду на питанє

лучности нашого краю з давною Скитією є спеціяльно пята зряду принагідна нахідка, іменно бронзовий котел з двома вухами, спертий на одній ніжці, відкопаний в Іваню Пустім[55]), борщівського пов. (Табл. І. Рис. 5). Як се вже давнійше основно виказали Гампель[56]) і Райнеке[57]), такі посудини не були найдені нїгде в західній Европі, вони на нашім континенті находять ся виключно в межах скитської культури і є типовою її приналежністю.

Девять нахідок з території Галичини, в переважній части доси відповідно не опреділених, попробували ми злучити в одну цілість і звязати основною провідною ниткою: зависимости їх не від впливів заходу, а сходу. Сей реєстр для повноти треба ще збільшити знаходами із поблизької Буковини, яка в передісторичних часах — як се виказав Б. Януш[58]) — творила разом зі східною Галичиною нероздільну культурну єдність. Буковинські нахідки, що остають в звязи зі скитською культурою, описав подрібно Райнеке[59]). Із сеї території звісні йому бронзові стріли, відкопані мабуть в гробі в с. Сатулмаре, визначно скитського типу, про який говорити мали ми нагоду вже висше. Иншим предметом, також скитським — котрого місце найденя одначе точнійше не відоме над се, що походить з Буковини, є бронзове зеркало, з такоюж гвоздиками прикріпленою ручкою. Ся остання кінчить ся зображенєм голови барана. Цїлком анальоґічне зеркальце, як згадано попередно, найдено і в Галичині, іменно в могилах с. Сапогова. Такі предмети, сего самого типу, в великій скількости подибуєть ся в скитських курганах на Україні. Споріднене буковинського зеркала із сими послїдними не улягає найменшому сумнївови, се основно виказав в цитованій праці Райнеке, тому тут близше сею справою займати ся нема вже потреби.

Вичислені нахідки з території галицько-буковинської, правда, нечисленні і не дуже богаті, одначе вже достаточні, щоби з повною правдоподібністю можна було говорити про численні узли, які звязували галицьку Україну з закордонною в часах розцвіту т. зв. скитської цивілїзації. Сї звязи зарисують ся ще яркійше, коли ми злучимо зі скитською культурою окрему, мабуть широко розпросторену в Галичині цивілїзацію, репрезентовану тут великими похоронними полями звісними зі сіл Чехів і Висоцька брідського повіту[60]). Сї останні дослїджені були вже відносно давно, бо ще в рр. 1895—1897, одначе доси не вспіли ще заняти так почесного місця в нашій археольоґії, яке їм з огляду на велике значінє безперечно належить ся.

На обох цвинтарищах скелєти лежали рядами на спині, під верхною верствою землї, без всякої обгортки або обрамованя, звернені головами переважно на схід або півн. схід. Відкриті тут і тїлопальні гроби були в порівнаню з ними значно рідшими. Знаменна прикмета сих похоронів се горнцї коло мерця, побіч численних предметів з инших матеріялів, як бронзових шпиль з зігнутими каблучками, гривн, бранзолєт, кабчок до висків і ґузиків; рідшими вже є подібні окраси з зелїза, инші зі скла, кабанячої ікли, мушлї і дуже рідко зі срібла. Зі знарядів найдено вироби кремінні, камяні (найчастїйше фраґменти) і кістяні, часто зелїзні ножики, але ніякого бронзового знаряду.

Сї катеґорії предметів виступають у ріжних комбінаціях; стрічали ся похорони з самими бронзовими прикрасами, або самими камінними предметами, або виключно з зелїзом, але були і такі, де бронзові окраси виступають разом з камінними знарядами, або бронзові разом з зелїзними, або зелїзо разом з каменем.

Описані цвинтарища зі сїл Чехів і Висоцька треба, як се зазначено в горі, звязати з культурами дальшого сходу, в першім рядї зі скитською цивілїзацією. За таким їх означенєм промовляє головно кераміка, котрої найважнїйші типи зіставлені на таблицї другій. Точної її аналїзи тут перевести не можемо з двох причин: вона сама оброблена дуже не по науковому а що важнїйше, матеріял, з яким треба булоби її зіставити, незвичайно скупий. Российські дослїдники, при публїкованю своїх справоздань із розкопок скитських курганів звертали увагу виключно на металеві предмети, в першім рядї грецької провенїєнції а натомість в значній мірі, або навіть цїлком, нехтували місцеві гончарські вироби. З конечности отже мусимо ограничити ся лише до побіжних уваг, застерігаючи собі вернути ся до сеї теми в найблизшім часї.

Для всїх форм зображених на таблицї 2-гій вже по переглянеию навіть невеликої скількости відповідних публїкацій ми без ніякого труду знайти можемо потрібні анальоґії серед скитської кераміки. Горнятка, типу Рис. 1 звісні нам з праць Ханенка[61]), Вовка[62]), Бобринського[63]) і Пулаского[64]), типу Рис. 2. зі справоздання Вовка[65]) і альбому Ханенка[66]), типу Рис. 3. з кількох публїкацій Бобринського[67]) і згаданої Ханенка[68]). Також і для дальших форм такі анальоґії можна віднайти. Горнятка типу Рис. 4. бачити можемо у Бобринського[69]), типу Рис. 5. побіч Бобринського[70]) і у Ханенка[71]). Форми віддані на

Рис. 6. і 7. були в Скитії дуже широко поширені. Вони зображені в працях Вовка[72]), Ханенка[73]) і Бобринського[74]). Зазначити треба, що сї останні є прототипом для чарок з непропорціонально високими ручками, про які була мова висше а котрі, як ми бачили, є так характеристичною складовою частиною скитської кераміки. Остаточно і дві останні на таблиці форми (Рис. 8. і 9.) не є чимсь відірваним, вони також дуже схожі з численними такими посудинами в Скитії. Подібні бачити можемо у Еберта[75]), Ханенка[76]) і Бобринського[77]).

Одним словом всї ті форми начинь, які найдено в цвинтарищах с. Чехів і Висоцька подибуємо і серед скитської кераміки. Се достаточна основа, аби звязати культуру Чехи-Височько зі скитською, що ми тут і осмілюємо ся зробити. При тім одначе зазначити треба, що вона з сею останною не в цїлости тотожна. Серед першої подибуємо деякі форми чужі для другої і на відворот. Се одначе нїякий доказ на неістноване зносин і тїсної звязи між обома. Форми, які находимо виключно на території российської України між предметами скитської цивілїзації, а яких в Галичині нема, не родимі для автохтонної людности, а витворені під сильними впливами грецьких кольоній. З другої сторони ті типи річей, які находимо тільки в цвинтарищах Чехів і Висоцька, а для котрих анальоґії нїяк не можна знайти в скитських курганах, витворили ся під впливами наддунайської культури. Все инше — і воно творить поражаючу більшість — що питоме і рідне для тутешної цивілїзації, находить собі анальоґію в российській Скитії. Такі обставини аж надто ярко свідчать про тїсну звязь галицької України з закордонною, може навіть оперту на глибших основах, ніж се на перший погляд моглоби здавати ся. Бо не чужі нанесеня характеризують нам якусь культуру, лише форми питомі для неї. Похибку зробив отже проф. Грушевський[78]), котрий силкуючи ся означити тип цивілїзації Чехи-Височько, брав під увагу виключно предмети бронзові, з конечности не родимі, а знехтував кераміку, виріб тутешних майстрів. Основуючи ся на хибних заложенях, мусів дійти до хибних висновків, і звязати обговорювану культуру тїсно з заходом. В противенстві до сего погляду думаємо, що раціональнїйшим і основнїйшим є взяти під увагу родимий витвір тодїшного галицького населеня — кераміку, і знайшовши для неї як найточнїйшу анальоґію серед скитських форм, звязати і цїлу культуру Чехи-Височько зі скитською.

Таке вияснене справи остаточно утверджує нас в висше висказанім погляді, що між галицькою і российською Україною

в часах розвитку т. зв. скитської культури істнувала як найточнійша звязь. Бо знати треба, що цвинтарища Чехів і Висоцька не є в Галичині чимсь відірваним, вони лучать ся з численними иншими нахідками о анальоґічній культурі. Сліди сеї останної відкрито в слідуючих місцевостях: Ясенові[79]) (брідського повіту), Смільні[80]) (брідського пов.), Глубічку[81]), Раківкуті[82]) (гусятинського пов.), Увислі[83]) (гусятинського пов.), Божиківцях[84]) (підгаєцького пов.), Ульвівку[85]) (пов. Сокаль), в Білій[86]) (пов. Теребовля), Смиківцях[87]) (пов. Тернопіль), в Борках Великих[88]), Белзі[89]) (пов. Золочів) та в Лошневі[90]) побіч Теребовлі.

Із сего видко, що не поодинокі предмети переносять нас своєю формою далеко на схід, а десятки їх, цілі гроби і цілі цвинтарища. Заперечити істнованя тісної лучности Галичини з наднiпрянськими околицями супроти сказаного — годї, ходило би лише о вияснене її форми. На жаль на таке питанє покищо відповісти ще не дасть ся. Се буде можна зробити що йно тодї, як з одної сторони культура Чехи-Висоцько, а з другої скитська, переаналїзовані будуть до найменших подробиць і основно зі собою порівнані.

Лекше вже відповісти на друге питанє, котре також мимохіть тисне ся нам на уста, іменно, на який час припадає доказана висше звязь обох земель.

Форми річей, які найдено тут, у Галичині, а котрі находять собі анальоґію в скитських курганах, подібні є до предметів загально там поширених, на яких не слїдно ще дуже сильних впливів грецьких кольоній. Се доказ, що згадана лучність мусїла мати місце в часах, коли ще вплив грецький на Скитію не був дуже сильний. Се — по обчисленям росийських археольоґів[91]) — могло бути між VII і IV в. перед Хр. До тих отже часів треба віднести істнованє звязи галицької і росийської України, про яку була мова висше.

[1]) Much. Die Trugspiegelung orientalischer Kultur in den vorgeschichtlichen Zeitaltern Nordeuoropas.

[2]) Kultura dorzecza Dniestru w epoce cesarstwa rzymskiego. Materyały antropologiczno-archeologiczne. T. XII. Краків 1912.

[3]) A. H. Kirkor. Wycieczka na Podole galicyjskie. Kłosy. T. XXIV. Варшава 1877. Ч. 621 (з рис.).

Dr. J. Kopernicki. O kościach i czaszkach ludzkich z wykopalisk przedhistorycznych na Podolu galicyjskiem. Zbiór wiadom. do antropologii krajowej. T. I. Краків 1877. Ст. 64—65.

Albin Kohn und Dr. C. Mehlis. Materialien zur Vorgeschichte des Menschen im östlichen Euoropa. T. I. Єна 1879. Ст. 250—251 (з рис.).

Katalog wystawy archeologicznej i etnograficznej we Lwowie 1885. Львів 1885.

Dr. Wł. Demetrykiewicz. Le miroir de Sapohów. (A Sapohowi tükör) Archaeologiai Ertesitö (з рис). Будапешт 1894.

J. Hampel. Skythische Denkmäler aus Ungarn. Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn. T. IV. Будапешт 1895. Ст. 25.

Paul Reinecke. Die skythischen Alterthümer im mittleren Europa. Zeitschrift für Ethnologie. T. XXVIII. Берлїн 1896. Ст. 8—9.

P. Reinecke. Skythische Altertümer in der Bukowina. Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museum. T. IV. Чернівцї 1896.

Dr. Wł. Demetrykiewicz. Vorgeschichte Galiziens. Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Galizien. Відень 1898. Ст. 123.

[4]) Die skythischen Alterthümer in mittleren Europa. Zeitschrift für Ethnologie. T. XXVIII. Берлїн 1896.

[5]) Dr. M. Grochowski. Wykopaliska z Krągłej nad Zbruczem. Tydzień. Додаток до „Kurjera lwowskiego". Річник XII. 1904. Ч. 17 і 18 (з рис.). Предмети з сеї находки зберігають ся в Музею Дїдушицьких у Львові.

[6]) Гр. А. Бобринскій. Курганы и случайныя археологическія находки блызь мѣсточка Смѣлы. С.-Петербургъ. Т. І. Ст. 75.

[7]) Ibid. T. I. Ст. 100.

[8]) Ibid. T. I. Ст. 104.

[9]) Ibid. T. II. Ст. 169.

[10]) Ibid. T. III. Ст. 114.

[11]) Ibid. T. III. Ст. 130.

[12]) Ibid. T. II. Ст. 135. Рис. 21.

[13]) Antiquités publ. par la Commission provinc. d' archéologie. 1846. Ст. 12 і 13. Табл. IV. Рис. 1—3.

[14]) В. Антоновичъ. Археологическая карта кіевской губерніи. Москва 1895. Ст. 45.

[15]) Franciszek Puławski. Mogiły o nasypie kamiennym. Światowit. T. IV. Варшава 1902. Ст. 37.

[16]) Fr. Puławski l. c. Ст. 17—18.

[17]) Петербург 1846. Табл. V.

[18]) Обозрѣніе могилъ, валовъ и городищъ кіевской губ. Київ 1848. Табл. VIII.

[19]) Древности Приднѣпровья. Київ 1899. Випуск II. Табл. XXXIV і випуск III. Табл. XLII.

[20]) Курганы і т. д. Т. І. Табл. XV. і Т. II. Табл. VII., також в справозданю тогож автора Изслѣдованія въ кіевской губ. въ 1908 г. въ Извѣстіяхъ императ. археологической коммиссіи. Випуск 35. Петербург 1910. Ст. 66. Рис. 2.

[21]) Бобринскій. Курганы. Т. II. 108—109.

[22]) P. Reinecke. Die skythischen Alterthümer im mittleren Europa. Zeitschrift für Ethnologie. T. XXVIII. Берлїн 1896. Ст. 20—21.

[23]) Бобринскій. Курганы і т. д. Т. III. Ст. 9.

[24]) Recherches sur les autiquités de la Russie méridionale. Париж 1855. Табл. XVI. 14. 15.

[25]) Украинскія стрѣлы. Древности. Археологическій Вѣстникъ, издаваем. Московск. Археол. Обществомъ. Т. І. Москва 1868.

[26]) Лукъ и стрѣлы. Москва 1887.

[27]) Бобринскій. Курганы і т. д. Т. I. Табл. IV, VI. Т. II. Табл. V, і Т. III. Табл. XVI.

[28]) Древности Приднѣпровья. Випуск II. Табл. VI.

[29]) Ausgrabungen aus dem Gute Maritzyn Gouv. Cherson. Praehistorische Zeitschrift. T. V. 1913. Ст. 17.

[30]) В. А. Городцовъ. Результаты археол. изсл. въ Бахмутскомъ уѣздѣ екатерин. губ. Труды XIV арх. съѣзда Т. I. Ст. 248 і 249.

[31]) Бобринскій. Курганы і т. д. Т. II. Табл. XIV.

[32]) Ibid. T. I. Табл. IX. T. II. Табл. XIV і XIX.

[33]) Древности Приднѣпровья. Т. II. Табл. V, XIII, XIV. Т. III. Табл. XLIV, XLVI, XLVII.

[34]) Матеріяли до укр.-руської етнольоґії. Т. III. Рис. 9.

[35]) Ausgrabungen auf den Gute Maritzyn Gouv. Cherson. II Teil. Рис. 17. Praehistorische Zeitschrift V. 1913.

[36]) Курганы і т. д.

[37]) Ibid. T. II. Ст. 169.

[38]) Ibid. T. II. Ст. 175.

[39]) Ibid. T. III. Ст. 132.

[40]) Ibid. T. III. Ст. 140.

[41]) H. A. Kirkor. Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologicznej w r. 1883. — Zbiór wiadomości de antropologii krajowej. T. VIII. Краків 1884. Ст. 49—50.

Dr. Wladimir Demetrykiewicz. Vorgeschichte Galiziens. Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Galizien. Віден 1898. Ст. 124.

[42]) Курганы і т. д. Т. I. Табл. V, VIII. Т. II. Табл. IV.

Изслѣдованія въ Чигиринскомъ уѣздѣ Кіевской губерніи въ 1907 г. Изв. имп. арх. комм. Т. 35. Ст. 60. Рис. 14.

[43]) Древности Приднѣпровья. Т. II. Табл. XIV.

[44]) Dr. J. Kopernicki. Dalsze poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem, dokonane przez p. Wł. Przybysławskiego w latach 1878—1882. Zbiór wiadomości do antrop. krajowej. T. VIII. Краків 1884. Ст. 27.

Dr. Wladimir Demetrykiewicz, l. c. Ст. 124.

[45]) Notatki archeologiczne z Ukrainy. Zbiór wiadomości do antrop. krajowej. Краків 1884. T. VIII. Табл. III. Рис. 2.

[46]) Курганы і т. д. Т. I. Табл. IX. Рис. 10. Т. II. Табл. XIII. Рис. 5.

[47]) Древности Приднѣпровья. Т. II. Табл. XXIX. Рис. 253 і 254.

[48]) Матеріяли до українсько-руської етнольоґії. Т. III. Ст. 6. Мал. 9. а. в.

[49]) Mogiły o nasypie kamiennym. Światowit. T. IV. Варшава 1902. Ст. 9.

[50]) Przewodnik po Muzeum podolskiem T. S. L. w Tarnopolu. 1913. Ст. 3.

[51]) J. A. Bayger. Powiat trembowelski. Львів 1899.

Dr. Wł. Demetrykiewicz. Poszukiwania archeologiczne w pow. Trembowelskiem w Gal. wsch. Materyały antropologiczno-archeologiczne. Краків 1900. T. IV. Ст. (121). Рис. 20 e.

Wł. Przybysławski. Repetytoryum zabytków przedhistorycznych Galicyi wsch. Львів 1906. Ст. 51.

[52]) Dr. Wladimir Demetrykiewicz. Vorgeschichte Galiziens. Die österreichisch - ungarische Monarchie in Wort u. Bild. Galizien. Віден 1898. Ст. 124.

[54]) Dr. Wł. Demetrykiewicz. Materyały antrop. archeol. Краків 1900. Т. IV. Ст. 121 (з рис.).

[55]) Materyały antropologiczno-archeologiczne. T. IV. Краків 1900. Ст. IX.

[56]) Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn. T. IV. Будапешт 1895. Ст. 1—26.

[57]) Zeitschrift für Ethnologie. T. XXVIII. Берлїн 1896.

[58]) Prehistorya Bukowiny. Отся розвідка має бути друкована в Przewodniku literacko-naukowym за 1914 р.

[59]) Skythische Alterthümer in der Bukowina. Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museum. 1896. T. IV.

[60]) М. Грушевський. Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Львів 1894. Т. III. Ст. 230—1 і Т. VII.

Idem Похоронне поле в с. Чехах. Записки Н. Тов. ім. Ш. Львів 1899. Т. XXXI. з табл.

Др. Із. Шараневич. Cmentarzysko przedhistoryczne w Czechach i Wysocku. Teka Kons. Galicyi wsch. Львів 1900. Ст. 1—30 (з рис).

М. Грушевський. Рецензія повисшої праці. Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Львів Т. 43.

Др. І. Шараневич. Das prähistor. Gräberfeld zu Czechy. Mitteilungen d. k. k. Central-Commission. Відень 1901. Ст. 60 з табл.

Przewodnik po muz. Dzieduszyckich. Львів 1907. Ст. 94.

Др. И. Свѣнцицкій. Описъ музея Ставроп. Института. Львів 1908. Ст. 224.

[61]) Древности Приднѣпровья. Випуск II. Табл. XXXV. Рис. 667. Випуск III. Табл. LXIII. Рис. 2.

[62]) Знахідки у могилах між Веремєм і Стретівкою. Матеріяли до укр. руськ. етнольоґії. Т. III. Табл. I.

[63]) Курганы і т. д. Т. І. Табл. III.

[64]) Mogiły o nasypie kamiennym. Światowit. T. IV. Ст. 10. Варшава 1902.

[65]) l. c. Рис. 9.

[66]) l. c. T. III. Табл. LXIII. Рис. 2 а.

[67]) Отчетъ о раскопкахъ въ Чигиринскомъ уѣздѣ Кіевской губ. въ 1902 г. — Извѣстія императ. археолог. комм. Т. 35. Ст. 74. Рис. 15. Т. 40. Ст. 49. Рис. 4.

Курганы і т. д. Т. І. Табл. XIII. Рис. 2—3. Т. II. Табл. VII. Рис. 17—20.

[68]) l. c. T. II. Табл. XXXIV. Рис. 677 і 680. Т. III. Табл. LIV. Рис. 832. Табл. LXII. Рис. 2. Табл. LXIII. Рис. 2.

[69]) Бобринскій. Курганы і т. д. Т. II. Табл. VI. Рис. 9.

Idem Ізв. императ. Археол. Коммисс. Т. 35. Ст. 79. Рис. 24.

[70]) Курганы і т. д. Т. І. Табл. III. Рис. 6. Т. II. Табл. VI. Рис. 4.

Изв. императ. Археол. Комм. Т. 40. Ст. 44. Рис. I.

[71]) Древности Приднѣпровья. Табл. III. Табл. LIII. Рис. 839.

[72]) Матеріяли до укр. руської етнольоґії. Т. III. Табл. I.

[73]) Древности Приднѣпровья. Т. II. Табл. XXXIV. Рис. 651 і 652. Т. III. Табл. LIII. Рис. 815. Табл. LXII. Рис. 5.

[74]) Курганы і т. д. Т. І. Табл. III. Рис. 8.

Изв. импер. археол. комм. Т. 35. Ст. 79. Рис. 16 і 19.

[75]) Ausgrabungen auf dem Gute Moritzyn. Gouv. Cherson. Ст. 6. Тис. Д. Sonderabdruck aus Praehistorische Zeitschrift. V. 1913.

[76]) Древности Приднѣпровья. Т. III. Табл. LIV. Рис. 837.

[77]) Курганы і т. д. Т. I. Табл. III. 1, 18. Т. II. Табл. VI. Рис. 3.

Изв. Императ. Археол. Комм. Т. 40. Ст. 52. Рис. 9 і 14.

[78]) Похоронне поле в с. Чехах. Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Львів 1899. Т. XXXI.

[79]) Wiadom. numizm. arch. 1898. Ст. 467.

Jahreshefte des öster. arch. Insts.

М. Грушевський. Похоронне поле в с. Чехах. Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Львів 1899. Т. XXXI. Ст. 19.

Kwartalnik historyczny. Львів 1905. Ст. 681.

Tydzień. Львів 1906. Ч. 6.

Materyały antrop. archeologiczne. Краків 1906. Т. VIII. Ст. XI.

Przewodnik po muzeum Dzieduszyckich. Львів 1907. Ст. 94.

Sprawozdanie Grona Konserw. Galicyi wsch. Львів 1909. Ст. 4.

[80]) Др. К. Гадачек. Przewodnik po muzeum im. Dzieduszyckich. Львів 1907. Ст. 94.

[81]) Др. К. Гадачек. Kultura dorzecza Dniestru. Materyały antrop. T. XII. Краків 1912. Ст. (25).

[82]) Ґ. Оссовський. Zbiór wiad. do antrop. kraj. Краків 1891. T. XV. Ст. 27—33 (з рис.).

Wiadomości numizm. arch. Краків 1892. Ч. 2. Ст. 347.

[83]) Ґ. Оссовський. Zbiór wiad. do antrop. kraj. Краків 1891. T. XV. Ст. 43.

[84]) Sprawozdanie Grona c. k. Konserwatorów Galicyi wsch. Львів 1909. Ст. 4.

[85]) Дїло 1913. Ч. 273.

[86]) Przewodnik po muzeum podolskiem Tow. Szkoły ludowej. Тернопіль 1913. Ст. 3.

[87]) Предмети, ще не публїковані, зберігають ся в Музею Tow. Szk. lud. в Тернополи. (Інв. ч. 932).

[88]) Предмети зберігають ся в тім самім музею під інв. числом 789.

[89]) Кілька посудин та дві бронзові спиралї зберігають ся в музею Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові.

[90]) Національний Музей у Львові.

[91]) Самоквасовъ Д. Я. Основанія хронологической классифікаціи и каталогъ коллекціи древностей проф. Д. Я. Самоквасова. Варшава 1892. Те саме в розвідції Д. Я. Самоквасова. Основанія хронологическаго распредѣленія этнографическихъ матеріаловъ, открытыхъ въ могилахъ южной и центральной Россіи. Труды VIII. арх. съѣзда 1890. Т. III. Ст. 44—54.

Табл. I.

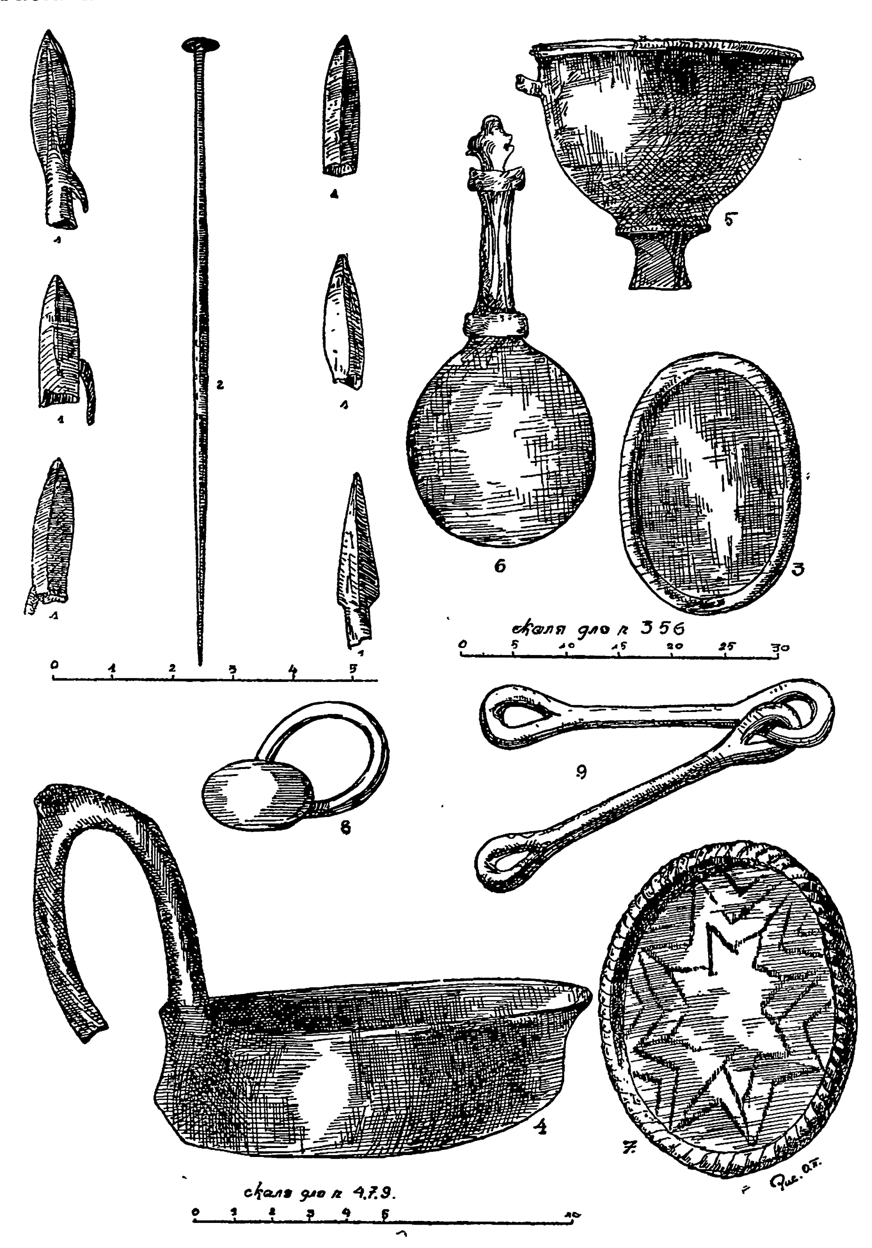

Рис. 1. Бронзові стрілки відкопані в могилах с. Круглого, борщівського пов. 2. Бронзова шпиля з відтам. 3. Камяна миса з відтам. 4. Глиняна миса з відтам. 5. Бронзовий котел зі с. Іваня Пустого, борщівського пов. 6. Бронзове зеркало з могил с. Сапогова, борщівського пов. 7. Бронзовий „медаліон“ — мабуть зеркало. 8. Каблучка до висків з гробу с. Городниці, городенського пов.

Табл. II.

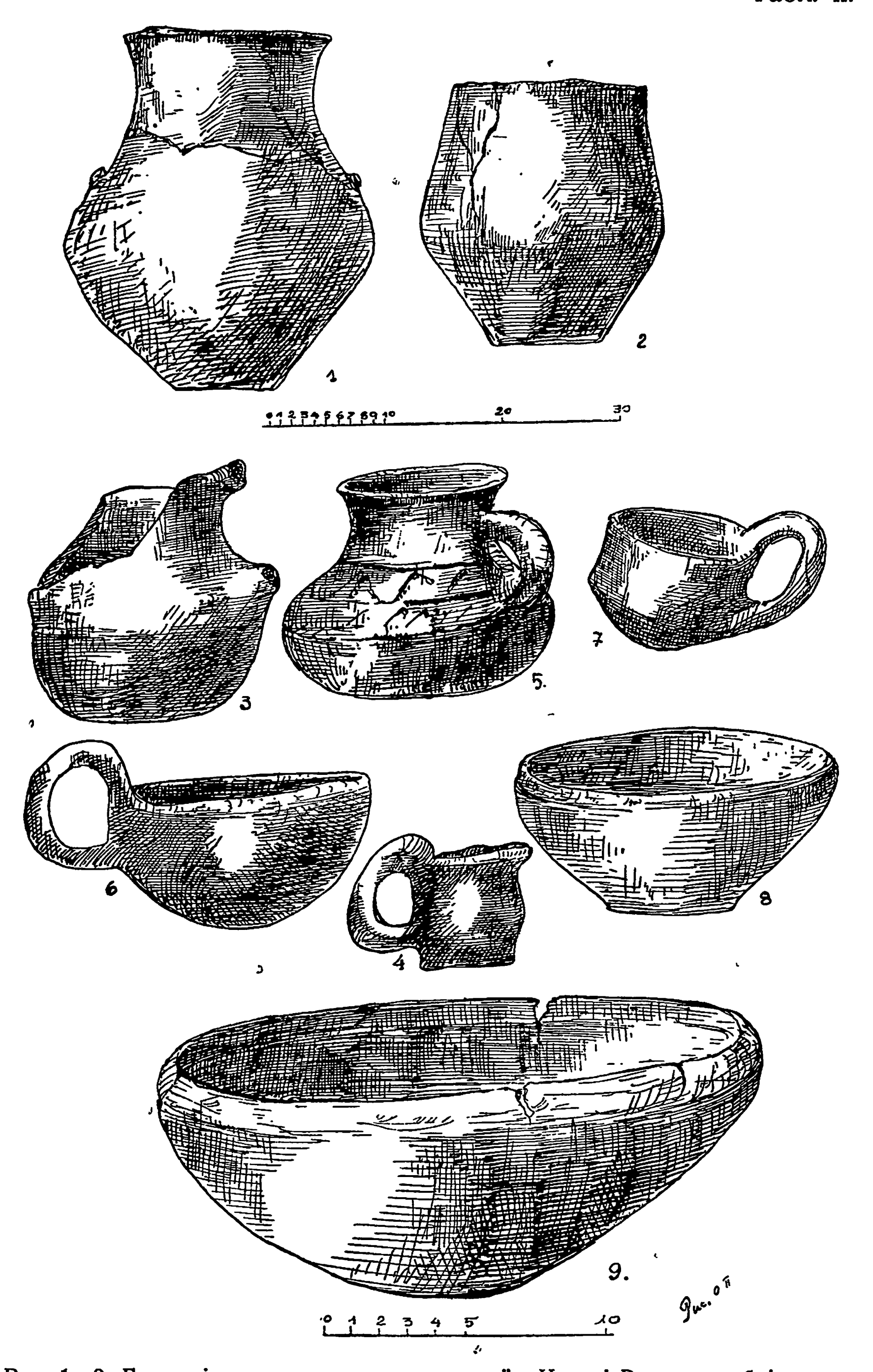

Рис. 1—9. Глиняні посудини з цвинтарищ сіл Чехи і Висоцька, брідського пов. зіставлені на основі праці дра Із. Шараневича: Cmentarzysko przedhistoryczne w Czechach i Wysocku. Teka konserwatorów Galicyi Wsch. Львів 1900. Т. II. Табл. А—Д.

ДВѢ-ТРИ ЗАМѢТКИ ИЗЪ ОБЛАСТИ ДРЕВНѢЙШАГО ЦЕРКОВНО-СЛАВЯНСКАГО ПЕРЕВОДА.

Въ началѣ 1913 года вышло новымъ изданіемъ мое сочиненіе „Entstehungsgeschichte der Kirchenslavischen Sprache“. Критика отозвалась о немъ одобрительно, но я не вполнѣ имъ доволенъ, я чувствую при всей обширности неполноту его. На стр. 479 выражено мною сожалѣніе о томъ, что къ прочимъ разсужденіямъ о древнѣйшемъ переводѣ, появившемся на славянскомъ языкѣ — такимъ же всѣ мы признаемъ переводъ евангелія — не прибавлена еще особая глава, въ которой были бы выставлены всѣ превосходныя качества этого перевода, о которыхъ упоминается только мимоходомъ въ разныхъ мѣстахъ моего сочиненія. Въ одномъ мѣстѣ (на стр. 422—3) я высказалъ мысль требующую болѣе подробнаго развитія, о томъ, что переводъ евангелія свидѣтельствуетъ объ очень тонкомъ чутьѣ переводчика въ области славянскаго языка, которое трудно предположить у грека, выучившагося по славянски не смолоду. Въ переводѣ стремленія къ рабскому подчиненію греческому подлиннику замѣтно очень не много, преобладаетъ разумная независимость въ оборотахъ и отдѣльныхъ выраженіяхъ, подсказанная переводчику требованіями простонароднаго языка. Какъ соединить это впечатлѣніе, выносимое изъ чтенія древнѣйшаго текста, съ обыкновеннымъ представленіемъ о личности Константина-Кирилла, это вопросъ, поставленный но не рѣшенный въ моемъ сочиненіи. Въ подобномъ смыслѣ отзывается о переводческомъ искусствѣ Кирилла также проф. Бернекеръ въ недавно появившейся статьѣ „Kyrills Übersetzungskunst“ (Indogerm. Forschungen B. XXXI). Конечно, не нужно забывать, что переводъ евангелія вслѣдствіе божественной простоты изложенія этой священной книги не задавалъ переводчику столь много хлопотъ, не заставлялъ его столь часто недоумѣвать, какъ напр. это случалось при переводѣ дѣяній апостольскихъ и посланій, изобилующихъ множествомъ словъ отвлеченнаго значенія, которыхъ не было въ запасѣ евангельскаго текста. Имѣются, правда, и такіе случаи, гдѣ то же слово греческое переводится иначе въ апостолѣ чѣмъ въ евангеліи. Что значитъ эта разница, не легко сказать; можетъ быть она свидѣтельствуетъ объ участіи различныхъ лицъ, но могло бы быть

также одно и то же лицо, пожелавшее измѣнить дѣло къ лучшему. Объ этомъ мы пока не въ состояніи говорить съ полной опредѣленностью. Объясню нѣсколькими примѣрами. Греческое *ζῆλος* переводится въ евангеліи словомъ жалость, въ апостолѣ, гдѣ греческое слово чаще встрѣчается, нѣтъ въ переводѣ примѣра слову жалость, а переводится словами зависть, завида, реть, рьвеніе. Не отражается ли и въ этомъ разнообразіи участіе различныхъ лицъ какъ переводчиковъ отдѣльныхъ частей, сказать не могу. Но укажу на нѣсколько подобныхъ примѣровъ: *κατηγορία* въ евангеліи значитъ рѣчь, въ апостолѣ хула, *ἡσυχάζω* въ евангеліи млъчати, въ апостолѣ безмлъвствовати, *ἀρέσκω* въ евангеліи оугодити, въ апостолѣ годѣ быти, *γάμος* въ евангеліи бракъ, въ апостолѣ женитва, *νομή* въ евангеліи пажить, въ апостолѣ жиръ, *καταπέτασμα* въ евангеліи опона, въ апостолѣ завѣсъ, *πανουργία* въ евангеліи льсть (это собственно для *δόλος*), въ апостолѣ коварствіе, *εὐλαβής* въ евангеліи чьстивъ и благочьстивъ, въ апостолѣ говѣнъ, оттого и *εὐλάβεια* говѣніе, *διερμηνεύω* переводится глаголомъ съказати въ евангеліи и апостолѣ, но *διερμηνευτής* въ апостолѣ раньше глагольникъ и потомъ только сказатель; *σέβομαι* и въ евангеліи и въ апостолѣ значитъ чьту (неопред. чисти), но *εὐσέβεια* переводится въ апостолѣ благовѣріе или благовѣрствіе, и прилагательное *εὐσεβής* значитъ благовѣрьнъ; слова благочестивъ и благочестіе являются гораздо позже, какъ измѣненія первоначальнаго текста.

Рядомъ съ этими различіями встрѣчаются и такія, гдѣ замѣтно стремленіе сблизить переводъ съ греческимъ текстомъ. Общеизвѣстное слово цѣломудріе, представляющее довольно неуклюжій переводъ греческаго *σωφροσύνη*, въ евангеліи не встрѣчается, но въ апостолѣ оно самое обыкновенное, по этому и *σωφρονέω* передается черезъ цѣломудрствовати рядомъ съ простымъ мудрствовати, а для прилагательнаго *σώφρων* существуетъ только цѣломудрьнъ. Въ евангеліи переведенъ глаголъ *σωφρονεῖν* съмыслити, должно быть по образцу *φρονεῖν*, мыслити, Съ большой вѣроятностью можно утверждать, что новое сложное слово цѣломудріе внесено въ текстъ апостола не первымъ переводчикомъ евангелія, а другимъ лицомъ, должно быть сотрудникомъ его. Иногда кажется, что и въ апостолѣ выходитъ наружу участіе различныхъ переводчиковъ, напр. глаголъ *εὐθυμεῖν* переведенъ въ дѣяніяхъ ап. глаголомъ дрьзати, а въ посланіи Іакова ап. созданъ по гре-

ческому образцу новый глаголъ добродушьствовати (сл. лат. bono animo esse). И въ апостолѣ, несмотря на замѣтное желаніе переводчика или переводчиковъ его подойти по возможности близко къ греческому подлиннику, встрѣчаются все же примѣры самостоятельнаго отношенія къ тексту подлинника: напр. *κενοδοξία* переведено сначала величаніе или нѣсколько ближе къ греческому слову величава слава, потомъ только сдѣлана поправка по греческому въ тъща слава и тъщеславіе; такъ и прилагательное *κενόδοξος* сначала было величавъ, и потомъ исправлено въ тъщеславьнъ. Прилагательному *καρποφόρος* сначала соотвѣтствуютъ простыя выраженія гобьзъ, гобьзьнъ и гобиньнъ, потомъ только сдѣлано исправленіе въ плодоносьнъ. Хорошимъ оригинальнымъ переводомъ для *ὁ ἐντόπιος* является домаживьць, потомъ же замѣнили его менѣе удачными выраженіями дома живущій, домашній и даже некрасивымъ иже въ мѣстѣ. Укажу еще на два оборота, обращающіе на себя вниманіе. Греческое *κῶμος* переводится словомъ козлогласованіе; это слово напоминаетъ скорѣе греческое *τραγῳδία*, и дѣйствительно это слово передается въ толкованіи на посланіе къ Римлянамъ XI, 21 по списку 1220 года слѣдующимъ образомъ: *ἐκτραγῳδῆσαι* къзлогласованниемъ обавити. Трудно повѣрить, чтобы ученый Константинъ могъ *κῶμος* и *τραγῳδία* переводить тѣмъ же словомъ; это скорѣе дѣло одного изъ его сотрудниковъ. Слово козлогласованіе сохранилось долго; въ глагол. миссалѣ 1483 г., не понимая его, написали злогласованіемъ. Только въ позднѣйшихъ текстахъ замѣнили его общимъ выраженіемъ игра, играніе. Еще замѣчательнѣе другой примѣръ отступленія отъ греческаго подлинника, бросающій свѣтъ на культурныя отношенія того времени. Греческое слово *ἐπιστολή* вызвало у переводчика затрудненіе: не привыкли славяне къ обмѣну письмами, по этому ничего другого не осталось дѣлать, какъ оставить слово непереведеннымъ или же прибѣгнуть къ словамъ выражающимъ *τὰ γράμματα*, т. е. къ словамъ боукъви или кънигы; но не считая эты выраженія достаточными, переводчикъ сдѣлалъ прибавку букви (или книги) на листъ написаны. Въ дѣяніяхъ апост. IX, 2 *ᾐτήσατο ἐπιστολάς* переведено такъ: проси боукъви на листъ написаны или же въ род. падежѣ: кънигъ на листъ написанъ, боуковъ на листъ написанъ. Только при глаголѣ писати какъ сказуемомъ считалось достаточнымъ одно слово книгы: во второмъ посланіи ап. Петра III, 5 читаемъ: въторыя кънигы пишоу вамъ (*δευτέραν*

ὑμῖν γράφω ἐπιστολήν). Цѣлый оборотъ напоминаетъ часто повторяющееся въ сербскихъ народныхъ пѣсняхъ: „Књигу пише“ (начало пѣсни у Вука II ч. 24, III ч. 5. 20. 28. 29. 30. 34. 41. 42. 46. 55. 56. 66. 67. 69. 70). Какой великолѣпный остатотъ славянской старины уцѣлѣлъ въ этой фразѣ!

Посвящая эти строки многоуважаемому юбиляру, я жалѣю, что не могу поднести ихъ ему на его родномъ языкѣ; я прибѣгъ къ ближайшему родственнику и собрату, невиноватому въ печальной нетерпимости по отношенiю къ младшему брату.

Вѣна 17/30. 11. 1913.

И. В. Ягичъ

НЕСТОРЪ ЛѢТОПИСЕЦЪ.

Въ настоящей статьѣ, посвященной глубокоуважаемому филологу и историку украинской литературы, мнѣ хочется вернуться къ предмету, особенно близкому моему сердцу и, какъ я думаю, одинаково дорогому и для виновника торжества, которое отмѣчаетъ долгую и плодотворную дѣятельность на пользу русской и украинской науки. Я хочу сказать нѣсколько словъ о лѣтописцѣ Несторѣ и изложить тѣ мысли, которыя, быть можетъ, не такъ скоро мнѣ удастся обо- сновать большимъ трудомъ, посвященнымъ Повѣсти временныхъ лѣтъ, древнѣйшему изъ дошедшихъ до насъ лѣтописныхъ сводовъ древней Руси.

Моя статья не будетъ имѣть полемическаго характера, хотя я и разойдусь въ своихъ выводахъ съ господствующимъ въ исторической литературѣ мнѣніемъ, несомнѣнно раздѣляемымъ и тѣмъ лицомъ, къ которому я обращаюсь, прежде всего какъ къ внимательному читателю и компетентному судьѣ. Въ его статьѣ, напечатанной въ 1907 году и посвященной древнерусской лѣтописи, читаемъ: „Русская критика убѣдительно доказала, что монахъ Несторъ ничего общаго съ древнѣйшею кіевскою лѣтописью не имѣетъ и что мы можемъ говорить о немъ только какъ о составителѣ двухъ агіографическихъ произведеній, мученія Бориса и Глѣба и Житія Θеодосія, почему онъ принадлежитъ къ области русской агіографіи, а не исторіографіи“[1]).

Вотъ съ этимъ отрицательнымъ выводомъ русской исторической науки я расхожусь и вижу рядъ основаній для признанія Нестора составителемъ Повѣсти временныхъ лѣтъ, а слѣдовательно для подкрѣпленія той традиціи, которая связала имя Нестора съ древнею Кіевскою лѣтописью.

Мои доказательства не будутъ содержать новыхъ фактовъ и новыхъ комментаріевъ къ дошедшимъ до насъ свидѣтельствамъ древности. Я оснуюсь на всѣмъ давно извѣстныхъ данныхъ, которыя, какъ мнѣ кажется, совершенно достаточны для возстановленія старой традиціи.

Данныя эти слѣдующія. Повѣсть временныхъ лѣтъ, т. е. древнѣйшая часть лѣтописныхъ списковъ Лаврентьевскаго, Ипатьевскаго, Радзивиловскаго, Хлѣбниковскаго и другихъ, состав-

лена въ Печерскомъ монастырѣ: это доказывается обиліемъ находящихся въ ней извѣстій, относящихся къ этому монастырю. Оставляю въ сторонѣ разсказъ о событіяхъ XI вѣка, гдѣ имѣются подобныя извѣстія: этотъ разсказъ могъ попасть въ Повѣсть временныхъ лѣтъ изъ старшаго свода, составленнаго въ Печерскомъ монастырѣ. Остановлюсь на первомъ десятилѣтіи XII вѣка, которымъ заканчивается лѣтописное повѣствованіе. Здѣсь находимъ слѣдующія Печерскія извѣстія: подъ 6614 (1106—1107) годомъ, во-первыхъ сообщеніе о смерти Яна Вышатича, отъ котораго лѣтописецъ (говорящій при этомъ о себѣ въ первомъ лицѣ) слышалъ „многа словеса", вписанныя имъ въ лѣтописаніе; Янъ погребенъ 24 іюня въ Печерскомъ монастырѣ, въ притворѣ; во-вторыхъ, сообщеніе о постриженіи (въ Печерскомъ монастырѣ) Святоши 17 февраля. Подъ 6615 (1107) сообщеніе о прибытіи Святополка въ Печерскій монастырь послѣ побѣды надъ Половцами у Лубенъ 12 августа. Подъ 6616 (1108) сообщеніе объ окончаніи трапезницы въ Печерскомъ монастырѣ, далѣе сообщеніе о внесеніи имени Ѳеодосія въ синодикъ, наконецъ, сообщеніе объ окончаніи верха церкви святой Богородицы въ монастырѣ на Кловѣ, основанномъ бывшимъ Печерскимъ игуменомъ Стефаномъ. Подъ 6617 (1109) сообщеніе о смерти Евпраксіи, дочери в.-кн. Всеволода, погребенной въ Печерскомъ монастырѣ. Подъ 6618 (1110) сообщеніе объ явленіи огненнаго столпа надъ Печерскимъ монастыремъ, 11 февраля. Едва ли можно усомниться въ томъ, что всѣ эти сообщенія записаны въ самомъ Печерскомъ монастырѣ. Это краснорѣчиво говоритъ въ пользу того, что и весь лѣтописный сводъ, включившій въ свой составъ эти записи, составленъ въ этомъ монастырѣ.

Не исключена какъ будто возможность и иного объясненія. Повѣсть временныхъ лѣтъ составлена въ другомъ кіевскомъ монастырѣ; ея составитель въ числѣ прочихъ источниковъ воспользовался и лѣтописью Печерскаго монастыря, извлекши изъ нея всѣ приведенныя выше сообщенія. Лаврентьевскій и сходные съ нимъ списки сохранили даже имя этого составителя Повѣсти временныхъ лѣтъ: за благочестивыми разсужденіями по поводу огненнаго столпа, явившагося въ 1110 году, читается запись, свидѣтельствующая о томъ, что „книгы си лѣтописецъ" написаны игуменомъ Сильвестромъ святаго Михаила въ 6624 (1116) году. Однако, противъ признанія Сильвестра составителемъ Повѣсти временныхъ лѣтъ можно привести слѣдующія два соображенія.

Во-первыхъ, Повѣсть временныхъ лѣтъ уже въ древнѣйшихъ своихъ частяхъ оказывается памятникомъ Печерскимъ. Въ основаніе Повѣсти временныхъ лѣтъ легъ лѣтописный сводъ, доведенный до девяностыхъ годовъ XI столѣтія; онъ возстанавливается путемъ сопоставленія Повѣсти временныхъ лѣтъ съ Новгородскою 1-ю лѣтописью по Коммиссіонному и сходнымъ съ нимъ спискамъ (въ этой лѣтописи сохранились нѣкоторые отрывки свода, по своему составу несомнѣнно старшаго, чѣмъ Повѣсть временныхъ лѣтъ). Что этотъ лѣтописный сводъ составленъ въ Печерскомъ монастырѣ, видно между прочимъ изъ того, что онъ содержалъ подъ 6582 (1074) годомъ разсказъ о кончинѣ Ѳеодосія игумена Печерскаго. Содержаніе предисловія къ этому своду (сохранившагося въ началѣ указанныхъ списковъ Новгородской 1-й лѣтописи) ведетъ насъ ко времени игуменства Іоанна, смѣлаго обличителя кіевскаго князя Святополка (объ обостренныхъ отношеніяхъ Іоанна къ Святополку свидѣтельствуетъ Поликарпово сказаніе о Прохорѣ лебедникѣ). Это обстоятельство, въ связи съ нѣкоторыми еще другими соображеніями, побуждаетъ меня отнести составленіе свода, предшествовавшаго Повѣсти временныхъ лѣтъ, ко времени 1093—1096 г. и видѣть его окончаніе въ тѣхъ благочестивыхъ разсужденіяхъ, которыя читаются въ Повѣсти временныхъ лѣтъ подъ 1093 годомъ[2]). Я буду называть этотъ сводъ Іоанновскимъ по имени того игумена, при которомъ онъ возникъ въ Печерскомъ монастырѣ. Итакъ, предположивъ, что Повѣсть временныхъ лѣтъ составлена Михайловскимъ игуменомъ Сильвестромъ, намъ пришлось бы допустить, что главными его источниками были: а) Кіевопечерскій лѣтописный сводъ конца XI в., б) Кіевопечерская лѣтопись, обнимавшая послѣдующія событія и оканчивавшаяся 1110 годомъ. Невозможнаго въ томъ, что Сильвестру пришлось обрабатывать лѣтописные матеріялы не своего, а чужого монастыря, конечно, нѣтъ, но гораздо вѣроятнѣе предположить, что эта обработка и между прочимъ присодиненіе къ своду конца XI в. записей послѣдующихъ монастырскихъ событій произведены въ самомъ Кіевопечерскомъ монастырѣ.

Во-вторыхъ, противъ признанія Сильвестра составителемъ Повѣсти временныхъ лѣтъ можно привести еще слѣдующее сображеніе. Во многихъ древнихъ спискахъ въ самомъ заглавіи къ этому произведенію стоитъ указаніе на его автора, монаха Кіевопечерскаго монастыря: „Повѣсть временныхъ лѣтъ черноризца Феодосьева монастыря Печерьскаго“ — такъ читается заглавіе въ Радзивиловскомъ, Московско - Академическомъ

и Ипатьевскомъ спискахъ. Трудно было бы понять, какъ могло возникнуть такое заглавіе, еслибы составителемъ Повѣсти временныхъ лѣтъ былъ дѣйствительно Михайловскій игуменъ Сильвестръ.

Отношеніе игумена Сильвестра къ Повѣсти вр. лѣтъ можно опредѣлить, какъ отношеніе редактора къ готовому, уже сложившемуся памятнику. Игуменъ Сильвестръ въ 1116 году изготовилъ копію съ Кіевопечерскаго лѣтописнаго свода для своего монастыря святаго Михаила и этимъ положилъ основаніе для лѣтописанія въ этомъ монастырѣ. Основанное Сильвестромъ дѣло продолжалось въ Михайловскомъ монастырѣ по крайней мѣрѣ до конца XII в.; до насъ въ Ипатьевскомъ спискѣ дошла запись 6707—6708 (1199—1200) годовъ о построеніи княземъ Рюрикомъ Ростиславичемъ каменной стѣны подъ церковью св. Михаила у Днѣпра на Выдобычи; запись сопровождается пространною похвалой строителю и несомнѣнно составлена въ самомъ Михайловскомъ монастырѣ, свидѣтельствуя вмѣстѣ съ тѣмъ о веденіи въ этомъ монастырѣ лѣтописи.

Имѣется рядъ основаній для признанія Лаврентьевскаго списка особенно точно передающимъ особенности Сильвестровской редакціи Повѣсти вр. лѣтъ; ср. сохраненіе въ этомъ спискѣ записи Сильвестра. То обстоятельство, что въ Лавр. спискѣ заглавіе Повѣсти вр. лѣтъ не содержитъ указанія на ея составителя, Кіевопечерскаго монаха, свидѣтельствуетъ, вѣроятно, о томъ, что это указаніе было выпущено Сильвестромъ: опущеніе естественное для той цѣли, которую очевидно преслѣдовалъ Сильвестръ — основать лѣтописаніе въ своемъ монастырѣ. Но отсюда слѣдуетъ, что списки, сохранившіе указаніе составителя Повѣсти вр. лѣтъ, основывались не на Сильвестровской, а на старшей, чѣмъ Сильвестровская, редакціи. Ипатьевскій списокъ представляетъ чрезвычайно рѣзкія отличія въ своемъ составѣ отъ Лаврентьевскаго: во-первыхъ, здѣсь, начиная съ семидесятыхъ годовъ XI столѣтія, имѣются извѣстія, отсутствующія въ Лаврентьевскомъ (многія изъ нихъ связаны такъ или иначе съ Владиміромъ Мономахомъ), во-вторыхъ, подробный разсказъ современника, доведенный въ Лаврентьевскомъ только до 1110 года, находитъ себѣ здѣсь продолженіе, доходящее по крайней мѣрѣ до 1118 (6626) года, съ котораго разсказъ становится краткимъ и отрывочнымъ. Продолженіе къ Повѣсти вр. лѣтъ начинается съ длинныхъ благочестивыхъ разсужденій по поводу явленія огненнаго столпа надъ Печерскимъ монастыремъ. Начало этихъ разсужденій имѣется и въ Лаврентьевскомъ

спискѣ, но они оборваны здѣсь. Это объясняется тѣмъ, что составитель Лаврентьевскаго списка (или точнѣе, протографа этого списка) пользовался не только Сильвестровскою редакціей, гдѣ благочестивыя разсужденія по поводу событія 11 февраля 1110 года отсутствовали совсѣмъ, но и той, очевидно, позднѣйшею редакціей, которая лежитъ въ основаніи Ипатьевскаго списка; списавъ изъ этого второго своего источника начало благочестивыхъ разсужденій по поводу явленія огненнаго столпа, составитель Лаврентьевскаго списка (его протографа) вернулся къ первому своему источнику и списалъ изъ него запись игумена Сильвестра. Такимъ образомъ у насъ является представленіе о трехъ редакціяхъ Повѣсти вр. лѣтъ: первой, первоначальной, составленной въ Кіевопечерскомъ монастырѣ и доведенной до 1110 года; второй, Сильвестровской, копіи съ первой, составленной въ Михайловскомъ монастырѣ въ 1116 году; третьей, основывающейся, согласно предидущему, на первой и продолжившей лѣтописный разказъ до 1117 года включительно. Вторая (Сильвестровская) редакція въ своемъ заглавіи не содержитъ указанія на составителя; напротивъ, третья давала въ заглавіи — и это очевидно подъ вліяніемъ первой, первоначальной — указаніе на монаха Печерскаго монастыря, какъ на составителя, я говорю — очевидно потому, что самый составъ Повѣсти вр. лѣтъ свидѣтельствуетъ, что она возникла въ Печерскомъ монастырѣ, составлена Печерскимъ монахомъ. Ни одна изъ трехъ редакцій Повѣсти вр. лѣтъ не дошла до насъ въ чистомъ, первоначальномъ видѣ: первая редакція, какъ увидимъ, не была вообще использована послѣдующими сводчиками; вторая, Сильвестровская, легла въ основаніе Лаврентьевскаго списка (его протографа), пользовавшагося однако и третьею; третья редакція легла въ основаніе Ипатьевскаго списка (его протографа), воспользовавшагося однако чтеніями и второй редакціи[3]).

Прежде чѣмъ перейти къ вопросу, кто былъ тотъ монахъ Кіевопечерскаго монастыря, которому Ипатьевскій и Радзивиловскій списки приписываютъ составленіе Повѣсти вр. лѣтъ, остановлюсь на одномъ лицѣ, котораго нѣкоторые изслѣдователи склонны признать составителемъ или однимъ изъ составителей Повѣсти вр. лѣтъ. Это Василій, личность котораго обнаруживается въ разсказѣ объ ослѣпленіи кн. Василька Ростиславича и о послѣдующихъ событіяхъ (1097—1099 гг.). Сказавъ о заточеніи Василька Ростиславича во Владимірѣ, лѣтописецъ

говоритъ о себѣ въ первомъ лицѣ: его призвалъ къ себѣ кн. Давыдъ Игоревичъ и послалъ для переговоровъ къ Васильку; „и рече ми: ...да се, Василю, шлю тя, иди к Василкови, тезу своему, с сима отрокома и молви ему тако“. Но какъ это было давно указано многими изслѣдователями, разсказъ Василія представляется отдѣльнымъ произведеніемъ, вставленнымъ въ текстъ Повѣсти вр. лѣтъ. Едва ли, напримѣръ, можетъ быть сомнѣніе въ томъ, что приведенное только что мѣсто читалось нѣкогда въ непосредственной связи въ сообщеніемъ о заточеніи Василька во Владимірѣ: „и посадиша и въ дворѣ Вакѣевѣ и приставиша 30 мужь стеречи и 2 отрока княжа, Улана и Колчю“; а между тѣмъ въ Повѣсти вр. лѣтъ оба отрывка разъединены обширною вставкою, гдѣ говорится о кіевскихъ событіяхъ; второй отрывокъ пришлось ввести особою, искусственно составленною фразой: „Василкови же сущю Володимери, на прежереченѣмь мѣстѣ“. Слѣдовательно, разсказъ Василія вставленъ въ текстъ дошедшихъ до насъ лѣтописныхъ сводовъ; уже поэтому Василію нельзя приписать самое составленіе Повѣсти вр. лѣтъ; составитель Повѣсти и притомъ не непремѣнно первой ея редакціи вставилъ разсказъ Василія въ свой трудъ, заимствовавъ его въ готовомъ видѣ изъ другого источника.

Позволю себѣ дальнѣйшее отступленіе отъ главной моей задачи. Существенно важнымъ представляется мнѣ вопросъ, кто именно изъ редакторовъ Повѣсти вр. лѣтъ вставилъ разсказъ Василія въ лѣтописный сводъ? Нижеслѣдующія соображенія заставляютъ предположить, что Василій былъ знакомъ съ Повѣстью временныхъ лѣтъ (въ первой или второй редакціи) и что, слѣдовательно, его разсказъ вставленъ въ Повѣсть вторымъ или третьимъ ея редакторомъ. Дѣло въ слѣдующемъ. Разсказъ Василія оканчивается отрывкомъ: „А на 2-е лѣто Святополкъ, Володимеръ, Давыдъ и Олегъ привабиша Давыда Игоревича, и не даша ему Володимеря, но даша ему Дорогобужь, въ немже и умре; а Святополкъ перея Володимерь, и посади в немъ сына своего Ярослава“. Связь этого отрывка съ нижеслѣдующею статьей Повѣсти вр. лѣтъ, гдѣ (подъ 1100 годомъ) описывается съѣздъ князей въ Увѣтичахъ, совершенно очевидна; очевидно также и то, что приведенный отрывокъ извлеченъ изъ текста указанной статьи: дѣйствительно, слова „привабиша Давыда Игоревича“ ведутъ насъ къ этой статьѣ, гдѣ читаемъ: „и приде к нимъ Игоревичь Давыдъ, и рече к нимъ: на что мя есте привабили?“ Слова „и не даша ему Володи-

меря“ ср. въ статьѣ объ Увѣтичевскомъ съѣздѣ со словами князей, обращенными къ Давыду: „не хочемъ ти дати стола Володимерьскаго, зане ввергль еси ножь в ны“. Слова „но даша ему Дорогобужь, в немже и умре“ передаютъ неточно то, что сообщается въ статьѣ объ Увѣтичевскомъ съѣздѣ, гдѣ сказано, что братья дали Давыду Бужскій Острогъ, причемъ Святополкъ придалъ ему Черторыйскъ и Дубенъ, Владиміръ 200 гривенъ, Давыдъ и Олегъ 200 гривенъ. „А Давыдъ сѣде Божьскѣмь, и посемь вдасть Святополкъ Давыдови Дорогобужь, в немже и умре“. Наконецъ, слова „а Святополкъ перея Володимерь, и посади в немъ сына своего Ярослава“ возводятся къ сообщенію указанной статьи, гдѣ говорится, что Святополкъ „Володимеръ вда сынови своему Ярославу“.

Имѣемъ основаніе утверждать, что разсматриваемый отрывокъ составляетъ одно цѣлое съ предшествующимъ разсказомъ Василія. Онъ вводится словами „А на 2-е лѣто“; это манера Василія; въ его разсказѣ отсутствуютъ названія годовъ; хронологическая послѣдовательность событій опредѣляется словами, какъ „и яко приближися постъ великый“, „и наставши веснѣ“. Слова „а Святополкъ перея Володимеръ“ сопоставьте въ предшествующемъ изложеніи со словами: „а Давыдъ перея Лучьскъ“, „а Давыдъ перея Володимерь“. Слѣдовательно, Василій, извлекшій разсматриваемый отрывокъ изъ лѣтописной статьи объ Увѣтичевскомъ съѣздѣ, былъ очевидно знакомъ съ Повѣстью вр. лѣтъ, гдѣ помѣщалась эта статья. А отсюда неминуемо слѣдуетъ и другой выводъ: разсказъ Василія не читался въ первой редакціи Повѣсти вр. лѣтъ, но попалъ въ вторую или третью ея редакціи.

Можно представить себѣ, что дѣло происходило приблизительно такъ. Первоначальная редакція Повѣсти вр. лѣтъ, составленная около 1110 года при жизни Святополка, въ то время близкаго къ Печерскому монастырю, сообщала о тяжелыхъ событіяхъ 1097—1099 года лишь краткія, отрывочныя свѣдѣнія; разсказать подробности ослѣпленія Василька, которое совершилось при явномъ попустительствѣ Святополка, представлялось неудобнымъ и опаснымъ. Вторая, Сильвестровская редакція, составленная послѣ смерти Святополка, вообще внесла мало добавленій и измѣненій въ первоначальную редакцію; возможно, однако, что Сильвестру принадлежитъ прибавленіе „и по семь вдасть Святополкъ Давыдови Дорогобужь, в немже и умре“; это прибавленіе сдѣлано во всякомъ случаѣ послѣ 25 мая 1113 года, когда умеръ Давыдъ. Эта вторая редакція Повѣсти вр.

лѣтъ, вскорѣ послѣ своего появленія, стала извѣстна въ Перемышлѣ при дворѣ Ростиславичей, Володаря и Василька; возможно, что это зависѣло отъ той связи, которая по той или иной причинѣ установилась между Василькомъ Ростиславичемъ и Михайловскимъ Выдобычскимъ монастыремъ; такая связь засвидѣтельствована разсказомъ о ноябрьскихъ событіяхъ 1097 года: возвращаясь съ княжескаго съѣзда въ Любечѣ къ себѣ въ Теребовль, Василько „перевезеся на Выдобычь, и иде поклонится къ святому Михаилу в манастырь, и ужина ту“. Попавшій такъ или иначе въ Перемышль Сильвестровскій сводъ (или копія съ него) побудилъ состоявшаго при князѣ Василькѣ священника, быть можетъ, его духовника, Василія къ описанію тѣхъ событій, о которыхъ глухо и кратко сообщала кіевская рукопись; Василій былъ очевидцемъ этихъ событій; онъ пережилъ ихъ и перечувствовалъ ихъ вмѣстѣ съ несчастнымъ княземъ. Описаніе Василія, сильное и правдивое, стало вскорѣ извѣстно въ Кіевѣ. Имъ воспользовался и цѣликомъ включилъ въ свой сводъ составитель третьей редакціи Повѣсти временныхъ лѣтъ, работавшій въ 1117—1118 году. По всему видно, что составитель этой редакціи былъ человѣкъ, близкій къ Владиміру Мономаху: я говорилъ уже выше о вставкахъ извѣстій, относящихся къ Владиміру, въ третьей редакціи Повѣсти. Понятно, что онъ, воспользовавшись новымъ матеріаломъ, разсказомъ Василька, не преминулъ вставить кое-что и отъ себя для освѣщенія событій 1097—1098 годовъ. Составителю третьей редакціи принадлежитъ та обширная вставка, разбивающая разсказъ Василія, о которой мы говорили выше; здѣсь сообщается о походѣ Владиміра и обоихъ Святославичей противъ Святополка, котораго они прямо обвиняютъ въ совершившемся преступленіи („Что се зло створилъ еси в Русьстѣй земли, и вверглъ еси ножь в ны? чему еси слѣпилъ братъ свой?“). Владиміру въ разсказѣ отводится первенствующая роль. Лѣтописецъ позволяетъ себѣ сдѣлать отступленіе, содержащее похвалу Владиміру. Текстъ похвалы показываетъ, что она составлена современникомъ; ср. фразы какъ „Володимеръ же такъ есть любѣзнивъ“, „аще кого видить или шюмна или в коемь зазорѣ“ (ср. Ипат. и Радзив.; въ Лавр.: „Володимеръ бо такъ бяше любезнівъ“, „аще кого видяше“); ясно, что похвала составлена въ то время, когда Владиміръ былъ кіевскимъ княземъ, т. е. послѣ 1113 года.

Изложенное предположеніе относительно того, что Василій составилъ свой разсказъ въ Перемышлѣ, гдѣ онъ, въ качествѣ

духовника, находился при Василькѣ Ростиславичѣ, нуждается въ нѣсколькихъ дополнительныхъ замѣчаніяхъ. Во-первыхъ, близость Василія къ Васильку устанавливается фактомъ обращенія къ нему Давыда Игоревича, когда во Владимірѣ содержался въ заточеніи Василько Ростиславичъ. Далѣе близость Василія къ Васильку подтверждается замѣчаніемъ, сдѣланнымъ Василіемъ по поводу раны, нанесенной Васильку при его ослѣпленіи: „и есть рана та на Василкѣ и нынѣ"; очевидно, разсказчикъ имѣлъ случай видѣть Василька, который послѣ 1099 года едва ли выѣзжалъ куда-нибудь за предѣлы своихъ владѣній. Во-вторыхъ, духовный санъ Василія и вѣроятность того, что онъ состоялъ духовникомъ Василька Ростиславича, доказывается тѣми полными, впрочемъ, благожелательства духовными назиданіями, которыя преподаются имъ князю. Василій осуждаетъ Василька за жестокости, учиненныя имъ подъ вліяніемъ чувства мести. По взятіи Всеволожа Володаремъ и Василькомъ, они зажгли этотъ городъ: „и бѣгоша людье огня, и повелѣ Василко исѣчі вся, и створи мщенье на людехъ неповинныхъ, и пролья кровь неповинну". Когда осажденный во Владимірѣ Давыдъ принужденъ былъ выдать Ростиславичамъ Василя и Лазаря, которыхъ Василько считалъ виновниками своего несчастья, Васильковичи повѣсили и разстрѣляли ихъ; „се же 2-е мщенье створи — замѣчаетъ Василій — егоже не бяше лѣпо створити, да бы Богъ отместникъ былъ, и взложити было на Бога мщенье свое, якоже рече пророкъ" и т. д. Когда, напротивъ, нравственное право на сторонѣ Василька, это подчеркивается Василіемъ; такъ Святополкъ, нарушивъ крестное цѣлованіе, пошелъ на Ростиславичей послѣ своей побѣды надъ Давыдомъ Игоревичемъ. „Се слышавъ Володарь и Василко поидоста противу, вземша крестъ, егоже бѣ цѣловалъ къ нима". Противники встрѣтились „на поли на Рожни"; Василько „възвыси крестъ, глаголя: ...да буди межи нами крестъ сь", „и мнози человѣци благовѣрнии", во время послѣдовавшаго сраженія, „видѣша крестъ над Василковы вои възвышься велми". Въ-третьихъ, несомнѣнно, что Василій не кіевлянинъ и что онъ писалъ свой разсказъ не въ Кіевѣ; сообщая объ ослѣпленіи Василька въ Звенигородѣ[1]), Василій прибавляетъ: „иже есть городъ малъ оу Киева, яко десяти веръстъ и вѣдале". Для кіевлянъ такой комментарій представлялся бы излишнимъ, но онъ былъ необходимъ въ Перемышлѣ, ибо недалеко оттуда, среди Червенскихъ городовъ, находился другой Звенигородъ. Топографическая освѣдомленность въ разсказѣ о пораженіи Венгровъ у Пере-

мышля указываетъ на то, что Василій родомъ оттуда, изъ тѣхъ мѣстъ; ср. „и побѣгоша Угри, и мнози истопоша в Вягру, а друзіи в Сану, и бѣжаще возлѣ Санъ у гору, и спихаху другъ друга“.

Чтобы подкрѣпить предположеніе о томъ, что разсказъ Василія попалъ только уже въ третью редакцію Повѣсти вр. лѣтъ и показать, что это не противорѣчитъ составу нашихъ списковъ, которые всѣ содержатъ этотъ разсказъ, я сошлюсь на нижеслѣдующій отрывокъ, внесенный въ Повѣсть вр. лѣтъ только въ третьей ея редакціи и тѣмъ не менѣе читающійся не только въ Ипат. и Хлѣбн., но также и въ Лавр., Радзив. спискахъ. Отрывокъ этотъ вставленъ въ лѣтописную статью 6604 (1096) года. Начинаясь словами „Се же хощю сказати, яже слышахъ преже сихъ 4 лѣтъ, яже сказа ми Гюрята Роговичь Новгородець, глаголя сице“, онъ содержитъ разсказъ о сѣверныхъ народахъ, съ которыми торговали Новгородцы, — Печерѣ, Югрѣ и Самояди, и объясненіе лѣтописца, отождествившаго эти народы съ тѣми нечистыми племенами, которыя заточилъ Александръ Македонскій въ непроходимыхъ горахъ, согласно свидѣтельству Меѳодія Патарскаго. Связь этого отрывка со статьей 6622 (1114) года, читающеюся въ Ипатьевскомъ спискѣ, совершенно очевидна; въ этой статьѣ лѣтописецъ сообщаетъ о себѣ, что онъ въ 6622 году посѣтилъ Ладогу и услышалъ отъ посадника Павла и прочихъ Ладожанъ дивные разсказы о падающихъ съ неба стекляныхъ камушкахъ, а также о подобныхъ же чудесныхъ явленіяхъ, видѣнныхъ старыми людьми, ходившими за Югру и за Самоядь. Заключаю отсюда, что лѣтописецъ посѣтилъ новгородскій сѣверъ за четыре года до своей работы надъ Повѣстью временныхъ лѣтъ, которую, согласно предидущему, онъ исполнилъ въ 1117—1118 году, слѣдовательно — въ 1113—1114 году; это подтверждается точнымъ указаніемъ года, когда онъ, согласно Ипатьевскому списку, посѣтилъ Ладогу. Итакъ отрывокъ, содержащій бесѣду лѣтописца съ Гюрятой Новгородцемъ, а также ссылку на Меѳодія Патарскаго, составленъ авторомъ третьей редакціи Повѣсти вр. лѣтъ, а между тѣмъ онъ читается одинаково не только въ Ипат. и Хлѣбн. (близко стоящихъ вообще къ 3-й редакціи), но также и въ Лавр. (основывающемся прежде всего на 2-й, Сильвестровской редакціи). Слѣдовательно, и разсказъ Василія такимъ же путемъ, какъ отрывокъ, внесенный въ статью 1096 года, могъ проникнуть одинаково и въ Ипат. и въ Лавр.

Мы предположили, что разсказъ Василія о событіяхъ 1097—1099 годовъ внесенъ въ Повѣсть вр. лѣтъ составителемъ третьей редакціи, который далъ въ изложеніи этихъ событій и свои добавленія. Если это предположеніе вѣрно, то въ дошедшихъ до насъ лѣтописныхъ сводахъ, въ разсказѣ о событіяхъ 1097—1099 годовъ, должны оказаться слѣды трехъ повѣствователей: составителя первой редакціи, далѣе Василія, и наконецъ, составителя третьей редакціи. И дѣйствительно, видимъ въ дошедшихъ сводахъ, во-первыхъ, чтенія первой редакціи; сюда относится напр. изложеніе событій подъ 6606 (1098) и 6607 (1099) годами: „В лѣто 6606. Приде Володімеръ, и Давыдъ, и Олегъ на Святополка, и сташа у Городца, и створиша миръ, *якоже и в прежнее лѣто сказахъ*[5]). В лѣто 6607. Изиде Святополкъ на Давыда к Володимерю и прогна Давыда в Ляхы. В се же лѣто побьени Угри у Перемышля. В се же лѣто убьенъ Мстиславъ, сынъ Святополчь, в Володимери, мѣсяца июня въ 12 день“[6]). Во-вторыхъ, въ статьѣ 6605 (1097) года видимъ разсказъ Василія, но онъ, какъ мы видѣли, прерывается обширной вставкой о походѣ Владиміра и обоихъ Святославичей противъ Святополка. Въ-третьихъ, эта вставка, какъ указываетъ между прочимъ содержащаяся въ ней похвала Владиміру, принадлежитъ перу составителя третьей редакціи.

Возвращаюсь къ прерванной нити изслѣдованія. Главнымъ результатомъ его является слѣдующій выводъ: вторая редакція Повѣсти вр. лѣтъ составлена Михайловскимъ игуменомъ Сильвестромъ; третья редакція, возникшая въ 1117—1118 году, указывала въ своемъ заглавіи, что Повѣсть вр. лѣтъ составлена черноризцемъ Ѳеодосіева монастыря Печерскаго. Указаніе это надо признать неполнымъ, недостаточнымъ; безъ всякаго сомнѣнія здѣсь опущено имя черноризца, составившаго Повѣсть вр. лѣтъ; очевидно, имя черноризца стояло въ первоначальной редакціи заглавія, слѣдовательно, въ заглавіи первой редакціи Повѣсти вр. лѣтъ. Составитель второй редакціи работалъ въ другомъ монастырѣ: естественно, что онъ пропустилъ указаніе на составителя памятника, монаха иной обители. Третья редакція Повѣсти вр. лѣтъ всего вѣроятнѣе составлена тамъ, гдѣ возникла первая, т. е. въ Кіевопечерскомъ монастырѣ; объ этомъ можетъ свидѣтельствовать статья 6620 (1112) года, читающаяся въ Ипатьевскомъ спискѣ: здѣсь сообщается объ избраніи братьей Печерскаго монастыря въ игумены Прохора попина на мѣсто переведеннаго въ Черниговъ епископомъ игумена Ѳеок-

тиста, причемъ точно указанъ день избранія новаго игумена. Не признать ли пропускъ имени составителя Повѣсти вр. лѣтъ въ третьей ея редакціи вызваннымъ тѣмъ, что новый редакторъ, такой же монахъ Кіевопечерской обители, какъ и первый редакторъ, счелъ себя въ правѣ обезличить коллективный трудъ, опустивъ имя перваго редактора, но сохранивъ слова „черноризца Ѳеодосиева монастыря Печерьскаго?"

Во всякомъ случаѣ въ первой редакціи Повѣсти вр. лѣтъ было указано въ заглавіи имя ея составителя. Мы привели возможныя объясненія причины опущенія этого имени во второй и третьей редакціи Повѣсти. Перехожу къ вопросу, какое же имя стояло въ заглавіи первой редакціи, кто же именно былъ ея составителемъ?

Освященная значительною давностью традиція даетъ основаніе утверждать, что составителемъ древней лѣтописи былъ Несторъ, что слѣдовательно въ заглавіи первой редакціи читалось „Нестера черноризьца Ѳеодосиева монастыря Печерьскаго". Но, конечно, мы должны отнестись критически къ этой традиціи и послѣдуемъ ей только въ томъ случаѣ, если не найдемъ ее противорѣчащею тѣмъ или инымъ опредѣленнымъ фактамъ или не сумѣемъ объяснить ее какъ случайный домыселъ книжниковъ. Для этого размотримъ тѣ древнѣйшія свидѣтельства, которыя, если не создали традицію, то укрѣпили ее.

На первомъ мѣстѣ стоятъ свидѣтельства Поликарпа, Кіевопечерскаго монаха, составившаго въ 1225—1226 году рядъ содержательныхъ повѣствованій о древнихъ подвижникахъ родной обители. Повѣствованія эти сохранились въ Кіевопечерскомъ патерикѣ, древнѣйшая редакція котораго (но отнюдь не первоначальная) сохранилась въ спискѣ 1406 года; въ болѣе полномъ видѣ повѣствованія читаются въ двухъ Кассіановскихъ (уставщика Кіевопечерскаго Кассіана) редакціяхъ, первой — 1460 года, второй — 1462 года, а также въ предшествовавшей имъ Іоанновской или основной редакціи[1]). Въ сказаніи Поликарпа о Никитѣ затворникѣ, читающемся и въ Арсеніевской редакціи 1406 года и во всѣхъ остальныхъ, въ числѣ прочихъ монаховъ, прогнавшихъ молитвами бѣсовъ, овладѣвшихъ Никитой, названъ „Нестеръ, иже написа лѣтописецъ". Въ благочестивыхъ разсужденіяхъ Поликарпа, помѣщенныхъ въ концѣ сказанія объ Агапитѣ безмездномъ врачѣ (эти разсужденія опущены въ Арсеніевской редакціи), находимъ слѣдующую опредѣленную ссылку на Нестора: „якоже блаженыи Нестеръ в лѣтописцѣ написа о блаженныхъ отцѣхъ, о Дамьянѣ, Иеремѣи, и Матфеѣ, и Иса-

кіи“. Сказанія объ этихъ угодникахъ читаются подъ 1074 годомъ въ Повѣсти вр. лѣтъ. Отсюда заключаемъ, что Поликарпъ подъ лѣтописцемъ разумѣлъ именно Повѣсть временныхъ лѣтъ. Это заключеніе можно подтвердить и другими данными[8]). Слѣдовательно, Поликарпъ, писатель первой половины XIII столѣтія, имѣлъ тѣ или иныя основанія для признанія Нестора составителемъ Повѣсти вр. лѣтъ.

Кассіанъ, уставщикъ Кіевопечерскаго монастыря, внесъ въ Печерскій патерикъ нѣсколько статей изъ Повѣсти вр. лѣтъ; онъ приписалъ ихъ авторству Нестора, очевидно, признавая самую Повѣсть вр. лѣтъ составленною Несторомъ. Такъ въ первой редакціи Кассіана статья о началѣ Печерскаго монастыря озаглавлена „Нестера, мниха обители монастыря Печерскаго, сказаніе что ради прозвася Печерскій монастырь“. Во второй редакціи, кромѣ этой статьи, именемъ Нестора озаглавлено сказаніе о перенесеніи мощей Ѳеодосія: „Нестера, мниха монастыря Печерьскаго, о пренесеніи мощемъ святаго преподобнаго отца нашего Ѳеодосіа Печерьскаго августа 14“[9]). Въ этой второй, а частью и въ первой редакціи, Кассіанъ пошелъ еще дальше: онъ вставилъ имя Нестора и въ самый текстъ статей, гдѣ авторъ ихъ говоритъ о себѣ въ первомъ лицѣ. Такъ въ концѣ перваго сказанія — о началѣ Печерскаго монастыря — вмѣсто словъ первой Кассіановской редакціи (точно передающихъ текстъ Повѣсти вр. лѣтъ) „к нему же и азъ пріидохъ, худыи и недостоиныи рабъ“, въ Кассіановской второй читается: „пріидох же азъ к нему, худый и недостойный рабъ Нестеръ“. Въ похвалѣ Ѳеодосію, помѣщенной за сказаніемъ объ обрѣтеніи его мощей, читаемъ въ Кассіановской первой и второй редакціи: „Азъ же, грѣшный, недостойный рабъ его и ученикъ Несторъ“, и ниже: „молися за ны и за мя, раба твоего Нестора“. — Какое значеніе для интерессующаго насъ вопроса имѣютъ эти, сдѣланныя Кассіаномъ, вставки? Ни въ коемъ случаѣ не заключимъ изъ нихъ, что въ распоряженіи Кассіана находился какой нибудь старый текстъ съ именемъ Нестора; сравненіе второй редакціи съ первой убѣждаетъ, что вставки обязаны домыслу Кассіана. Но на чемъ основанъ этотъ домыселъ? Невѣроятно было бы предположить, что Кассіанъ руководствовался однимъ только авторитетомъ Поликарпа, дважды упомянувшаго въ своихъ сказаніяхъ лѣтописца Нестора. Правдоподобнѣе думать, что въ распоряженіи Кассіана находился такой списокъ Повѣсти вр. лѣтъ, въ заглавіи котораго было указано, что Повѣсть составлена Несторомъ.

Подобные списки съ именемъ Нестора въ заглавіи могли несомнѣнно существовать въ XV в. въ Кіевѣ. Это видно изъ того, что до насъ дошли подобные списки южнорусскаго происхожденія XVI—XVII в. Это Хлѣбниковскій списокъ (XVI в.) Имп. Публ. библ. и происшедшіе отъ него Толстовскій, Ермолаевскій, Краковскій и др. Хлѣбниковскій списокъ озаглавленъ: „Повѣсти временныхъ лѣтъ Нестера черноризца Федосьева манастыря Печерскаго". Мы не имѣемъ основанія предполагать, чтобы составитель Хлѣбниковскаго списка внесъ имя Нестора подъ вліяніемъ Кассіановской редакціи Патерика; такое основаніе было бы слишкомъ спорнымъ и мало убѣдительнымъ. Скорѣе передъ нами указаніе на исправленіе текста Хлѣбниковскаго списка по какому то другому древнему списку, изъ котораго заимствованъ рядъ старыхъ и болѣе исправныхъ чтеній и между прочимъ чтеніе „Нестера черноризца" вмѣсто „черноризца".

Итакъ передъ нами два факта, ведущихъ къ глубокой древности: во-первыхъ, свидѣтельство Поликарпа о томъ, что извѣстный ему лѣтописецъ, тождественный, какъ указано, съ Повѣстью вр. лѣтъ, составленъ Несторомъ; во-вторыхъ, наличность старыхъ списковъ (не позже XV в.) Повѣсти вр. лѣтъ съ именемъ Нестора въ ихъ заглавіи. Возможно, что и Поликарпъ основывалъ свое сообщеніе о лѣтописцѣ Несторѣ на спискѣ, содержавшемъ имя Нестора въ заглавіи. Въ такомъ случаѣ передъ нами былъ бы слѣдующій одинъ фактъ: наличность въ XIII вѣкѣ списка Повѣсти вр. лѣтъ, озаглавленнаго именемъ Нестора.

Этого одного факта было достаточно для появленія той упорной традиціи, которая приписала составленіе Повѣсти вр. лѣтъ Нестору. Вопросъ о томъ, чѣмъ вызванъ такой предположенный нами фактъ, я разсмотрю ниже. Здѣсь я рѣшительно возражу, съ одной стороны, уставщику Кассіану, заключившему изъ заглавія Повѣсти вр. лѣтъ, что Несторъ составитель всѣхъ вообще статей, вошедшихъ въ составъ этого памятника; а съ другой стороны — многимъ изъ представителей русской исторической критики, которые, возражая противъ возможности признать ту или другую статью Повѣсти вр. лѣтъ составленною Несторомъ, приходили къ заключенію, что Несторъ вообще не имѣлъ никакого отношенія къ Повѣсти вр. лѣтъ.

Домыселъ уставщика Кассіана самымъ основательнымъ образомъ опровергнутъ нашими историками и историками литературы. Я повторю нѣкоторыя изъ ихъ соображеній. Сказаніе

о началѣ Печерскаго монастыря, помѣщенное въ Повѣсти вр. лѣтъ подъ 6559 (1051) годомъ, не можетъ быть составлено Несторомъ; въ немъ содержатся весьма существенныя противорѣчія съ Несторовымъ Житіемъ Θеодосія; возможно, конечно, допустить, что Несторъ съ теченіемъ времени, на основаніи новыхъ свѣдѣній и вновь возникшихъ легендъ, кое что разсказалъ бы о началѣ обители иначе, чѣмъ въ Житіи Θеодосія; но согласовать тѣ данныя, которыя о самихъ себѣ даютъ оба автора — Житія Θеодосія и Сказанія о началѣ Печерскаго монастыря, совершенно невозможно. Авторъ Житія, несомнѣнно Несторъ, называющій себя и въ началѣ и въ концѣ житія, сообщаетъ о себѣ, что онъ Θеодосія не видѣлъ и принятъ былъ въ монастырь преемникомъ Θеодосія, игуменомъ Стефаномъ. Авторъ Сказанія говоритъ, что онъ въ семнадцатилѣтнемъ возрастѣ прибылъ къ Θеодосію и принятъ въ монастырь Θеодосіемъ. Равнымъ образомъ разсказъ о перенесеніи мощей Θеодосія, читающійся въ Повѣсти вр. лѣтъ подъ 6599 (1091) годомъ, а также присоединенная къ нему похвала Θеодосію не могутъ принадлежать авторству Нестора, какъ это предположилъ Кассіанъ: авторъ похвалы называетъ себя рабомъ и ученикомъ Θеодосія („азъ же грѣшный твой рабъ и ученикъ недоумѣю, чимъ похвалити добраго твоего житья и въздержанья"), между тѣмъ Несторъ не могъ назвать себя ученикомъ Θеодосіевымъ.

Противорѣчій между Несторовымъ Житіемъ Θеодосія и Повѣстью вр. лѣтъ можно указать еще нѣсколько. Они есть напр. въ разсказѣ о послѣднихъ дняхъ Θеодосія и объ избраніи новаго игумена; едва ли можно приписать Нестору сообщеніе о видѣніи Матθея прозорливаго, замѣтившаго въ церкви, на пустующемъ мѣстѣ игумена Никона, осла и заключившаго отсюда, что игуменъ еще спитъ; или также сообщеніе о томъ, что Исакій получалъ побои отъ игумена Никона; Несторъ въ Житіи Θеодосія отзывается о Никонѣ самымъ восторженнымъ образомъ, называя его великимъ. Всѣ эти противорѣчія доказываютъ, что статьи, излагающія древнѣйшія судьбы Печерской обители, составлены не Несторомъ, а другими черноризцами, однимъ или нѣсколькими. Но они не даютъ намъ права отрицать составленіе Повѣсти вр. лѣтъ Несторомъ, какъ надписаніе Повѣсти вр. лѣтъ именемъ Нестора не давало права Кассіану приписать Нестору составленіе всѣхъ статей, вошедшихъ въ ея составъ. Повѣсть вр. лѣтъ — трудъ коллективнаго творчества, разновременно при этомъ осуществлявшагося. Мы видѣли, что Повѣсти вр. лѣтъ предшествовалъ сводъ 1093—1096

годовъ; этому своду предшествовалъ повидимому старшій Кіевопечерскій сводъ, составленный въ семидесятыхъ годахъ XI столѣтія. Слѣдовательно въ Кіевопечерскомъ сводѣ, доведенномъ до 1110 года, можно было обнаружить авторство по крайней мѣрѣ трехъ Печерскихъ черноризцевъ: того, кто работалъ въ семидесятыхъ годахъ, того, кто составилъ сводъ въ девяностыхъ, и наконецъ, того, кто довелъ его до 1110 года. Выше, анализуя Лавр. списокъ, мы точно также обнаружили въ древней лѣтописи авторство нѣсколькихъ лѣтописцевъ.

Итакъ я не вижу тѣхъ отрицательныхъ данныхъ, которыя позволили бы отвергнуть достовѣрность древняго свидѣтельства о томъ, что Повѣсть вр. лѣтъ составлена Несторомъ. Но вѣроятно ли это свидѣтельство само по себѣ? Какъ указано выше, передъ нами фактъ надписанія Повѣсти вр. лѣтъ именемъ Нестора. Онъ можетъ свидѣтельствовать или о томъ, что Повѣсть вр. лѣтъ дѣйствительно составлена Несторомъ, или о томъ, что имя Нестора вставлено въ заглавіе Повѣсти неправильно, по ошибкѣ или недоразумѣнію. Отрицаю возможность подобной ошибочной или тенденціозной вставки для XIII, XIV, XV вѣка, а между тѣмъ, какъ указано, и для XIII и для XV вѣка необходимо предположить наличность списковъ съ заглавіемъ, содержавшимъ имя Нестора. Для меня совершенно понятно, почему Кассіанъ ошибочно приписалъ двѣ статьи Повѣсти вр. лѣтъ Нестору: въ его распоряженіи находимя списокъ Повѣсти, озаглавленный именемъ Нестора. Могу въ крайнемъ случаѣ согласиться, что Кассіанъ руководствовался не этимъ обстоятельствомъ, а тѣмъ двукратнымъ упоминаніемъ Нестора, „иже написа лѣтописецъ", которое онъ нашелъ въ сказаніяхъ Поликарпа. Но чѣмъ же руководствовался Поликарпъ? Что побудило Поликарпа приписать Нестору составленіе лѣтописца? Я утверждаю, что ему былъ извѣстенъ списокъ лѣтописи и именно Повѣсти вр. лѣтъ, озаглавленный именемъ Нестора. Если отвергнемъ это утвержденіе, то станемъ лицомъ къ лицу съ возможностью еще болѣе прочнаго и достовѣрнаго свидѣтельства: Поликарпъ руководствовался бы, слѣдовательно, неизвѣстными намъ данными, устанавливавшими авторство Нестора. Но я предпочитаю не имѣть дѣла съ такими, недосягаемыми для критики данными. Я остаюсь при мысли, что Поликарпъ основывался на заглавіи бывшаго въ его распоряженіи списка Повѣсти вр. лѣтъ: въ этомъ заглавіи онъ нашелъ имя Нестора. О литературной славѣ Нестора позаботился не Поликарпъ, а самъ Несторъ. Несторъ, если имъ

руководило честолюбіе или желаніе сохранить свое имя для потомства, поступилъ правильно: никому не пришло бы на мысль создавать ему литературную славу, связывать съ именемъ Нестора почтенные литературные памятники, если бы самъ авторъ ихъ не далъ бы къ тому прямыхъ и непререкаемыхъ данныхъ. Несторъ надписывалъ свои произведенія своимъ именемъ и включалъ его охотно въ предисловія и послѣсловія. Вотъ почему мы знаемъ, что Несторомъ составлены Чтеніе о погубленіи Бориса и Глѣба и знаменитое Житіе Ѳеодосія. Вѣрный своему обычному пріему, Несторъ, составивъ Повѣсть временныхъ лѣтъ, не преминулъ озаглавить ее своимъ именемъ. Самый фактъ появленія имени автора въ заглавіи лѣтописи (ср. въ Ипат., Радзив.: „черноризца Ѳеодосиева манастыря Печерскаго") можетъ служить доказательствомъ того, что лѣтопись составлена именно Несторомъ.

Несмотря на то, что Несторъ включилъ въ свой трудъ обширный старшій лѣтописный сводъ, онъ былъ въ правѣ заявить въ заглавіи о своемъ авторствѣ. Старшій сводъ въ нѣкоторыхъ частяхъ своихъ подвергся полной переработкѣ. Вспомнимъ, что сводъ 1093—1096 содержалъ о началѣ Руси весьма скудныя данныя; для освѣщенія древнѣйшаго періода онъ пользовался почти исключительно народными преданіями, скрѣпивъ ихъ только двумя краткими заимствованіями изъ хронографа (походы Руси на Царьградъ при царяхъ Михаилѣ и Романѣ)[10]. Несторъ привлекъ для дополненія и переработки начальныхъ страницъ лѣтописи рядъ новыхъ матеріаловъ: мы видимъ у него систематическую выборку изъ Амартола и его продолжателя всѣхъ извѣстій, связанныхъ съ Русью и съ Болгарами, видимъ заимствованія изъ хронографа при географическомъ обзорѣ русскихъ земель, а также при попыткѣ связать исторію Славянъ съ міровыми событіями, находимъ далѣе выписку изъ Житія Василія Новаго о набѣгѣ Руси на византійскіе предѣлы; Несторъ умѣло использовалъ статью о началѣ славянской письменности; онъ получилъ въ свое распоряженіе древнѣйшіе договоры съ Греками и цѣликомъ включилъ ихъ въ свой сводъ; онъ не пренебрегъ и народными преданіями, ожививъ ими какъ свое этнографическое введеніе, такъ и повѣствованіе объ Олегѣ, Ольгѣ и Владимірѣ. Несторъ справился удачно и съ изложеніемъ событій конца XI и начала XII вѣка. Сильный подъемъ чувствуется въ его разсказахъ о борьбѣ Кіева со степью; полно драматизма повѣствованіе о нашествіи Половцевъ на Печерскую обитель, разграбленную и сожженную ими; живо

описаны княжескіе съѣзды въ Увѣтичахъ и въ Долобскѣ[11]). Свои личныя впечатлѣнія, разсказы современниковъ (между ними Яна Вышатича) Несторъ сумѣлъ компилировать и съ письменными источниками: въ числѣ ихъ находился, повидимому, разсказъ о побѣдѣ Мстислава Владиміровича на Кулачкѣ (быть можетъ, включенный въ донесеніе Мстислава изъ Новгорода отцу или дядѣ, Святополку). Нестору же принадлежитъ ссылка на Меѳодія Патарскаго при объясненіи происхожденія Половцевъ, въ статьѣ 6604 (1096) года[12]). Не обойду и явной тенденціозности Нестора при изложеніи нѣкоторыхъ фактовъ; съ особой силой проявилась она въ разсказѣ о призваніи Варяговъ, причемъ Несторъ послѣдовательно, но съ насиліемъ надъ своими источниками, проводилъ мысль о тождествѣ Руси и Варяговъ и о варяжскомъ происхожденіи Кіевскаго княжескаго дома.

Такимъ образомъ видимъ, что Нестору въ полномъ смыслѣ принадлежитъ честь созданія Повѣсти вр. лѣтъ и вмѣстѣ съ тѣмъ основанія древнѣйшей исторіи Руси. Мастерски составленный и богатый содержаніемъ Несторовъ сводъ возбудилъ при своемъ появленіи живой интересъ и прежде всего попытки переработки и дополненія. Эти новые своды — имѣю въ виду Сильвестровскій и сводъ 1118 года — оттѣснили на заднее мѣсто Несторовъ трудъ. Въ основаніе дальнѣйшаго лѣтописанія въ Кіевѣ, Переяславлѣ Русскомъ, Черниговѣ, Галичѣ, Новгородѣ, позже во Владимірѣ кладутся обѣ позднѣйшія редакціи Повѣсти вр. лѣтъ. Несторова лѣтопись продолжаетъ свое существованіе въ первоначальномъ своемъ видѣ въ одномъ только Печерскомъ монастырѣ. Имѣемъ основаніе думать, что ею, въ подлинномъ ея видѣ и воспользовался Поликарпъ, когда составлялъ свои сказанія.

Основанія эти слѣдующія. Во-первыхъ, Поликарпъ сообщаетъ такія историческія данныя, которыхъ нѣтъ въ дошедшихъ до насъ спискахъ Повѣсти вр. лѣтъ. Нѣкоторыя изъ нихъ можно объяснить домысломъ Поликарпа, напряженіемъ его творческой фантазіи[13]); но есть и такія извѣстія, которыя очевидно основываются на письменномъ свидѣтельствѣ. Такъ мы читаемъ у Поликарпа, что Прохоръ лебедникъ пожелалъ передъ своею смертью увидѣть Святополка. Святополкъ въ это время былъ въ походѣ. Онъ распустилъ своихъ воиновъ и прибылъ въ монастырь. Прохоръ успѣлъ благословить князя и испустилъ при немъ духъ. Святополкъ похоронилъ его собственными руками, вернулся къ войску и одержалъ надъ безбожными Агарянами блестящую побѣду. И далѣе читаемъ: „И оттоле убо Святополкъ, егда исхождаше или на рать, или на ловы, и прихождаше

в монастырь, съ благодареніемь поклоняяся святѣй Богородици и гробу Θеодосіеву, и вхождаше в печеру къ святому Антонію и блаженному Прохору, и всѣмъ преподобнымъ отцемъ покланяяся[14]), и исхождаше в путь свой". Это мѣсто тѣсно сближается со статьей 6615 (1107) года Повѣсти вр. лѣтъ, гдѣ читаемъ сначала о славной побѣдѣ Святополка надъ Половцами у Лубенъ 12 августа; послѣ побѣды Святополкъ „приде в Печерьскый манастырь на заутреню на Успенье святыя Богородица, и братья цѣловаша и с радостью великою, глаголюще, яко врази наши побѣжени быша, молитвами святыя Богородица и святаго отца нашего Θеодосья; такъ бо обычай имѣяше Святополкъ: коли идяше на войну, или инако, коли поклонивъся у гроба Θеодосьева и молитву веземъ у игумена, ту сущаго, тоже идяше на путь свой". Нельзя не признать, что разсказъ Поликарпа цѣльнѣе, чѣмъ сообщеніе Повѣсти вр. лѣтъ: прилежаніе Святополка къ Печерскому монастырю поставлено въ причинную связь съ благословеніемъ Прохора, даровавшимъ Святополку побѣду; въ Повѣсти вр. лѣтъ остается невыясненнымъ, почему Святополкъ послѣ побѣды у Лубенъ посѣтилъ Печерскую обитель, почему братья могла приписать эту побѣду именно молитвамъ св. обители и почему именно по этому случаю лѣтописецъ говоритъ объ обычномъ прилежаніи Святополка къ Печерскому монастырю. Представляется вѣроятнымъ, что въ первоначальной редакціи Повѣсти вр. лѣтъ передъ извѣстіемъ о побѣдѣ Святополка сообщалось о смерти Прохора и прибытіи Святополка къ его погребенію. Поликарпъ удачно воспользовался устанавливавшеюся такимъ образомъ связью между славной побѣдой Святополка и посѣщеніемъ имъ монастыря; между тѣмъ послѣдующія редакціи Повѣсти вр. лѣтъ опустили извѣстіе о кончинѣ Прохора и вмѣсто указанія „и оттолѣ Святополкъ" сообщили: „такъ бо обычай имѣяше Святополкъ". Правдоподобность предложенной догадки усиливается тѣмъ, что Густынская лѣтопись соединяетъ подъ 6615 (1107) годомъ разсказы лѣтописи и Патерика и сообщаетъ, слѣдовательно, подъ 1107 годомъ, о кончинѣ Прохора. Замѣчу здѣсь, что кажущимся противорѣчіемъ разсказу Патерика является то обстоятельство, что память Прохора Печерскаго празднуется 10 февраля; Прохоръ умеръ за нѣсколько дней до побѣды Святополка, 12 августа; но съ полною увѣренностью утверждаю, что день памяти Прохора смѣшанъ съ днемъ памяти Пимена многострадальнаго; Пименъ многострадальный умеръ 10 февр. (см. ниже) и въ этотъ день должна быть ему память, а не 7 августа, когда умеръ Прохоръ лебедникъ.

Во-вторыхъ, пользованіе Поликарпомъ Повѣстью вр. лѣтъ не въ тѣхъ изводахъ, которые дошли до насъ, а въ другомъ старшемъ изводѣ, доказывается слѣдующимъ соображеніемъ. Послѣднимъ сказаніемъ Поликарпа является его повѣствованіе о Пименѣ многострадальномъ. Пименъ, разсказываетъ Поликарпъ, лежалъ въ тяжкомъ недугѣ въ теченіе двадцати лѣтъ. „Въ время же преставленія его явишася три столпы надъ трапезницею и оттуду на верхъ церкви преидоша. О нихъ же речено бысть в лѣтописци“. Выше мы говорили о соотвѣствующемъ извѣстіи лѣтописи и указывали, что въ дошедшихъ до насъ изводахъ Повѣсти вр. лѣтъ говорится не о трехъ столпахъ, а только объ одномъ. Допустимъ ли мы въ виду этого неточность со стороны Поликарпа или отнесемъ чтеніе „три столпы“ насчетъ первой редакціи Повѣсти вр. лѣтъ? Я не вижу основанія, по которому одинъ столпъ превратился бы въ три столпа въ разсказѣ Поликарпа. Напротивъ, нахожу возможнымъ предположить, что въ первоначальной редакціи Повѣсти вр. лѣтъ говорилось дѣйствительно о трехъ столпахъ (ср. ниже), и понимаю, почему третья редакція Повѣсти измѣнила три столпа на одинъ: составитель третьей редакціи объяснилъ явленіе столпа ангельскимъ видѣніемъ: „се же бѣаше не огненый столпъ, но видъ ангелескъ“. Ангелъ сошелъ на землю, чтобы побудить Владиміра Мономаха къ походу. Понятно, что такой комментарій, такое толкованіе чудеснаго явленія требовали замѣны трехъ столповъ однимъ.

Сопоставленіе сказанія Поликарпа о Пименѣ многострадальномъ со сказаніемъ Симона о Пименѣ постникѣ, умершемъ въ одинъ и тотъ же день съ Кіевопечерскимъ инокомъ Кукшей и его ученикомъ, убитыми Вятичами, дѣлаетъ вѣроятнымъ, что Пименъ постникъ и Пименъ многострадальный одно лицо[15]). Пименъ, согласно сообщенію Симона, умеръ въ одинъ день и въ одинъ часъ съ Кукшей и его ученикомъ. Такимъ образомъ 10 февраля „противу свѣту“ умерли три славныхъ черноризца Печерскихъ (согласно сказанному выше, день празднованія Пимена опредѣлялся первоначально 10 февраля). Во время преставленія его, сообщаетъ Поликарпъ (т. е. 11 февраля в 1 часъ ночи, по свидѣтельству Повѣсти вр. лѣтъ), явились три огненныхъ столпа надъ Печерскимъ монастыремъ. Не поставлено ли было въ первоначальной редакціи Повѣсти вр. лѣтъ явленіе этихъ трехъ столповъ въ ту или другую связь съ одновременно случившеюся смертью трехъ братьевъ монастырскихъ? Сообщенію о явленіи трехъ столповъ не предшествовало ли въ лѣтописи

извѣстіе о смерти Пимена и убіеніи Кукши[16]) и его ученика 10 февраля тогоже года? Итакъ имѣемъ основаніе думать, что въ распоряженіи Поликарпа находилась первоначальная, а согласно предидущему Несторова редакція Повѣсти вр. лѣтъ.

Подведу итоги предидущему изслѣдованію.

Въ 1093—1096 году возникъ Кіевопечерскій лѣтописный сводъ, составленный по распоряженію игумена Іоанна. Въ 1110 году Несторъ, которому въ то время было около 55 лѣтъ, принялся за составленіе новаго лѣтописнаго свода, названнаго имъ „Повѣсти временныхъ лѣтъ“. Въ основаніе положенъ предшествующій сводъ, но онъ дополненъ и переработанъ по многочисленнымъ устнымъ и письменнымъ источникамъ; погодное изложеніе доведено было въ немъ до 1110 года.

Въ 1116 году Несторова Повѣсть временныхъ лѣтъ переписывается Михайловскимъ игуменомъ Сильвестромъ. (Вторая редакція Повѣсти вр. лѣтъ).

Сильвестровскій сводъ, ставши извѣстнымъ въ Перемышлѣ при дворѣ Ростиславичей, побуждаетъ Василія, духовника князя Василька Ростиславича, составить описаніе ослѣпленія Василька и послѣдующихъ событій 1097—1099 годовъ.

Въ 1118 году Несторова лѣтопись подвергается въ Печерскомъ монастырѣ новой переработкѣ лицомъ близкимъ Владиміру Мономаху, включающимъ между прочимъ въ свой сводъ Василіевъ разсказъ о событіяхъ 1097—1099 годовъ, выдвигающимъ при этомъ роль Мономаха и доводящимъ лѣтописное повѣствованіе до 1118 года. (Третья редакція Повѣсти временныхъ лѣтъ).

Въ основаніи дошедшихъ до насъ лѣтописныхъ сводовъ лежатъ вторая и третья редакція Повѣсти вр. лѣтъ, соединенныя въ одно цѣлое впервые, вѣроятно, при составленіи общерусскаго лѣтописнаго свода начала XIV вѣка и затѣмъ вліявшія, каждая въ отдѣльности, на новые своды, происшедшіе изъ этого общерусскаго свода.

Первоначальная Несторова редакція Повѣсти вр. лѣтъ использована Поликарпомъ въ его сказаніяхъ о печерскихъ угодникахъ XI—XII вѣка. Она оказала вліяніе и на тотъ древній сводъ, который послужилъ источникомъ нѣкоторыхъ поправокъ и дополненій въ Хлѣбниковскомъ спискѣ XVI вѣка.

[1]) Iwan Franko, Beiträge zur Quellenkritik einiger altrussischer Denkmäler. II. Die Komposition der ältesten Chronik (Archiv für slav. Phil. XXIX' 291—292).

[2]) Позволяю себѣ сослаться на мою статью „Предисловіе къ Начальному Кіевскому своду и Несторова лѣтопись" (Изв. Отд. р. яз. и сл 1909 г., т. XIII, кн. 1); въ ней намѣчены и нѣкоторыя предположенія о лѣтописцѣ Несторѣ; но они не были согласованы съ позднѣйшими моими роботами надъ древнерусскими лѣтописными сводами.

[3]) Радзивиловскій списокъ представляетъ чтенія частью Лаврентьевскаго списка, частью Ипатьевскаго.

[4]) Такъ читается въ Ипат., Хлѣбн., между тѣмъ въ Радзив., Акад., Лавр. Звенигородъ замѣненъ по ошибкѣ Бѣлгородомъ.

[5]) Подчеркнутыя слова принадлежатъ составителю третьей редакціи, изложившему (на основаніи сказанія Василія) приведенное событіе подъ 6605 годомъ съ бóльшими подробностями.

[6]) Обо всѣхъ этихъ событіяхъ читаемъ выше, подъ 6605 годомъ, подробный разсказъ Василія; но что приведенныя краткія извѣстія не извлечены оттуда, видно изъ того, что Василій не указалъ, въ какой именно день былъ убитъ, при осадѣ Владиміра, Мстиславъ Святополчичъ.

[7]) См. изданіе Патерика подъ редакціей Д. И. Абрамовича: „Патерикъ Кіевскаго Печерскаго монастыря", Спб. 1911; изслѣдованіе о немъ Д. И. Абрамовича, Спб. 1902.

[8]) Такъ въ сказаніи о Моисеѣ Угринѣ Поликарпъ, сообщивъ, что послѣ смерти Болеслава „бысть мятежь великъ въ всеи Лядскои земли и въставше людіе избиша епископы своя и боляры своя", прибавляетъ „якоже и в лѣтописци повѣдаеть тогда". Ср. въ Повѣсти вр. лѣтъ статью 6538 (1030) года, гдѣ читается: „и бысть мятежь великъ в земли Лядьскѣ, и въставше людье избиша епископы, и попы, и бояры своя". Въ сказаніи о Пименѣ многострадальномъ Поликарпъ разсказываетъ, что во время преставленія Пимена „явишася 3 столпы надъ трапезницею и оттуду на верхъ церкви преидоша", прибавляя при этомъ: „о нихъ же речено бысть в лѣтописци". Ср. въ Пов. вр. лѣтъ подъ 6618 (1110) годомъ: „явися столпъ огненъ отъ земля до небеси... сь же столпъ первѣе ста на трапезници каменѣй... и постоявъ мало, съступи на церковь и ста надъ гробомъ Өеодосьевымъ, и потомъ ступи на верхъ". Ниже остановимся на существенномъ отличіи между лѣтописью, говорящей объ одномъ столпѣ, и Поликарпомъ, сообщающимъ о трехъ столпахъ.

[9]) Въ первой редакціи: „Мѣсяца августа въ 14 день о пренесеніи мощемъ святаго и преподобнаго отца нашего Феодосія Печерскаго" — безъ имени Нестора.

[10]) Ср. Новгор. 1-ю лѣтопись по Комм. списку подъ 6362 и 6428 гг.

[11]) Описаніе съѣзда въ Долобскѣ 6611 (1103) года повліяло на составленное третьимъ редакторомъ Повѣсти вр. лѣтъ описаніе другого княжескаго съѣзда въ Долобскѣ въ 6619 (1111) году, ср. въ Ипат.

[12]) Это отступленіе Нестора дало поводъ третьему редактору Повѣсти вр. лѣтъ къ новому отступленію, гдѣ онъ сообщаетъ о полунощныхъ странахъ (см. объ этомъ выше).

[13]) Напр. сюда относится сообщеніе о томъ, что Никита затворникъ въ день убіенія Глѣба Святославича въ Заволочьѣ послалъ сказать объ этомъ Изяславу, совѣтуя ему послать въ Новгородъ на столъ своего сына.

Ср. въ Пов. вр. лѣтъ подъ 6586 (1078): „В се же лѣто убьенъ бысть Глѣбъ, сынъ Святославль, в Заволочии... Сѣдящю Святополку в него мѣсто Новѣгородѣ, сыну Изяславлю“, и т. д. — Таково же извѣстіе о томъ, что во время войны Святополка съ Давыдомъ Игоревичемъ и Ростиславичами, „не поустиша гостеи изъ Галича, ни лодеи отъ Перемышля, и не бысть соли в всеи Роускои земли“. (См. сказаніе о Прохорѣ лебедникѣ).

[14]) Въ такъ наз. Ѳеодосіевской редакціи прибавлено: „молитвы прося и благословения“, ср. изд. Д. И. Абрамовича, с. 264.

[15]) Сопоставьте предвѣдѣніе предстоявшей ему смерти Пименомъ постникомъ и Пименомъ многострадальнымъ; тотъ и другой послѣ этого пророчествуютъ и исцѣляютъ недужныхъ; тотъ и другой входятъ въ церковь передъ самой смертью.

[16]) Ошибочно относятъ нѣкоторые изслѣдователи Пимена постника къ тридцатымъ годамъ XII столѣтія. Есть основаніе думать, что Кукша, а слѣдовательно и Пименъ постникъ, если бы даже не отождествлять его съ Пименомъ многострадальнымъ, скончались не позже 1125 года, т. е. до послѣдняго года княженія Владиміра Мономаха; дѣло въ томъ, что въ обнародованномъ Н. К. Никольскимъ (Сб. Отд. р. яз. и сл. т. 82, с. 57) сказаніи о принесеніи въ Кіевъ перста Іоанна Крестителя въ княженіи Владиміра Мономаха упоминается Купшинъ монастырь, очевидно, основанный въ память Купши (такъ читается это имя въ Арсеньевской редакціи Патерика) или Кукши.

С.-Петербургъ, февраль 1913 года.

А. Шахматовъ

Гомер в Галицькій літописи.

„Гомер“ в Галицькій літописи! Воно троха дивне, що може робити Гомер на сторінках літописи, котра займає ся історичними подіями XIII в. А таки так справді є: не лише імя Гомера („Омир“, так він зоветь ся в усїх кодексах літописи, з виїмкою Єрмолаєвського, наймолодшого, бо десь з поч. XVIII в., де вже з правила виступає форма „Гомер“), але й якийсь цитат нїби то з його творів зявив ся в нашій літописи. Оповідаючи іменно про зраду князя Ізяслава зглядом князя Данила, каже галицький літописець: **„ѡ лесть зла есть, ꙗкоже Ѡмиръ пишеть, до обличенꙗ сладка есть, ѡбличѣна же зла есть, кто в нѣи ходить, конѣць золъ приметь. ѡ злѣе зла зло есть“**[1]). Цитат заховав ся в доволї попсованім видї: чого нема в Іпатськім кодексї, є в Хлєбніковськім і Поґодинськім і противно, так, що його реконструкцію треба переводити на основі усїх кодексів.

Отсим цитатом займали ся доволї часто історики й історики лїтератури, але їх становище супроти нього є далеко не однакове. Одним з перших, що звернув увагу на цитат з Гомера в Галицькій лїтописи, був Головацький[2]). Він віднїс ся до нього з одної сторони з великим ентузіязмом, а з другої сторони зовсїм некритично: „Слѣдно“, каже він, „що Гомера нашѝ предки давнѣйше читали, коли ще въ Европѣ за него и чутки не було“[3]). Рівнож некритично віднеслись до сього цитату й инші історики й історики лїтератури. Не прослїдивши справи, чи можливо, щоб уже в тих часах читали на Руси Гомера, твердить Шевирйов, що лїтописець „приводитъ изъ Гомера слова объ лести“[4]), а Ґалахов каже, що лїтописець „былъ знакомъ не только съ народною поэзіею, но и съ Гомеромъ“[5]).

В тім самім дусї йде твердженнє пок. Петрушевича, котрий каже рівнож, що галицький лїтописець „былъ знакомъ съ Гомеромъ“[6]), а й по думцї пок. Шараневича лїтописець „kennt die Gedichte Homers“[7]). Очевидно всї згадані висше учені мали на думцї Гомерову Ілїяду та Одисею, але нї оден з них не постарав ся дати доказу, що справдї лїтописний цитат взятий із одного з тих творів. В тім напрямі пішов дещо дальше

пок. Дашкевич, по думцї котрого лїтописець не лише „зналъ“ Гомера, але єму „иногда даже подражалъ“[8]), а саме „подъ вліяніемъ послѣдняго“ мав повстати, по його думцї, слїдуючий опис: „один же воинъ оуправи десьницю свою иземь рогтичю ис пояса своего далече вергъ срази князя Ятвяжьского с коня своего и летящоу емоу до землѣ изиидє душа его со кровью во адъ“[9]).

Появляли ся одначе від часу до часу тверезі голоси, котрі стали сумнївати ся в те, щоби лїтописний цитат міг походити з творів Гомера. Вже Пипін заявив ся вельми рішучо проти такої думки, бо обговорюючи лїтописний цитат з Гомера, каже: „мѣсто, которое могло бы подать поводъ къ заключенію объ извѣстности у насъ Гомера, теряетъ свой авторитетъ уже потому, что такого изрѣченія нѣтъ въ текстѣ Иліады и Одиссеи“[10]). Нерішуче становище заняв пок. Огоновський, бо хоч і каже, що „доси не повелось ще нѣкому вынайти одвѣтного мѣсця въ грецкôмъ оригиналѣ“, все ж таки є погляду, що лїтописець „читавъ мабуть Гомера, по-за-якъ изъ єго рапсодій наводить одно мѣсце“[11]). По думцї проф. Грушевського „Галицький лїтописець цитує Гомера, хоч не дуже вдатно“[12]), та що лїтописець „зацитував раз Омира, але вложив йому в уста слова, котрих дарма шукати у справдешнього Гомера“[13]).

Заким перейду до питання, де належить глядїти жерела Гомерового цитату в Галицькій лїтописи, заверну ще до згаданого висше погляду Головацького про те, що на Руси читали Гомера скорше, чим була про нього чутка в Европі. Очевидна річ, що Головацький мав тут на думцї західну Европу. Справді Гомерови на Заходї не щастило ся. В середних віках звісний був там лишень метричний витяг з Гомера, т. зв. „Homerus latimus“[14]). Аж в часах відродження 1488 р. появляєть ся у Фльоренції перше виданнє Іліяди заходом Дмитра Хальконділя[15]), хоч вже передтим Калябрієць Пілято зладив був для Бокачія латинський переклад Іліяди. Все ж таки першенство поміж клясичними поетами признавали за Скалїґером († 1558 р.) Верґілеви, а гомерівська поезія відгривала супроти нього ролю „plebeiae ineptaeque mulierculae“. Зате читали на Заходї вельми радо підроблені описи Троянської війни Кретийця Діктіса й Фриґійця Дареса, що були казочними й романтичними перерібками Гомера[16]). На них опер старофранцуський поет XII в. Benoît de Sainte-More свій „Roman de Troie“, котрий послужив знова взірцем для Ґві-

дона де-Колюмни (XIII в.) до його латинського твору „Historia destructionis Troiae“[17]).

Перейдім тепер, як стояла справа з Гомером у Византії. Твори Гомера були там незвичайно розповсюджені. „Die Lektüre der Schule und der weiten Kreise“, пише Крумбахер, „umfasste namentlich den Homer, das niemals aufgegebene Schulbuch der griechischen Nation“[18]). Теольоґи, історики, поети й ретори знають і цитують Гомера[19]). Але не лише читали, а й обясняли Гомера, подаючи критику його творів і коментарі до них. Нам звісні численні византийські еґзеґези й схолії до творів Гомера[20]).

Одначе й там не усї були вдоволені Гомером. Хотяй византийський фільософ XII в. Константин Михайло Псельльос, як виражаєть ся Крумбахер, „Homer durch allegorische Umdeutung zu einem Propheten der christlichen Wahrheiten zu machen versteht“[21]), другим одначе Гомер не вистарчав, тож або висмівали його твори, або доповняли й заокруглювали, або вкінци перерабляли зовсїм. І так Йоан Каменїят, священик із Солуня (X в.), у власнім описї збурення родинного міста виступав остро проти Гомера[22]). Около пол. X в. діякон з Царгорода, Теодозій, в поемі *Ἅλωσις τῆς Κρήτης* висмівав зображеннє походу Греків у Гомера[23]). В XI в. Ізаак Порфірородний прозою доповняв і заокруглював Гомера (1. *Περὶ τῶν καταλειφθέντων ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου*; 2. *Περὶ ἰδιότητος καὶ χαρακτήρων τῶν ἐν Τροίᾳ Ἑλλήνων τε καὶ Τρώων*)[24]). В XII в. Йоан Цецес в поемі, написаній гексаметрами п. з. *Τὰ πρὸ Ὁμήρου, τὰ Ὁμήρου, τὰ μεθ᾽ Ὅμηρον*, дав поетичний суплємент до Гомера[25]).

До наших часів дійшли також византийські парафрази (звісна н. пр. під іменем Михайла Псельльоса) й метафрази (Демостена Тракійця і Прокопія з Ґази) Гомера, а вже з кінцем старинного світа війшла в уживаннє іграшка, лучити стихи й півстихи з Гомера в нові поетичні твори. Заховались такі центони (*Ὁμηρόκεντρα*) цїсаревої Евдокії, епископа Патрикія, фільософа Оптима й мельодія Козьми[26]).

І в Византії ширили ся підроблені твори Діктіса й Дареса, але не так дуже, як на Заході, хоч були ще в Византії й инші псевдо-історії Троянської війни Сизифа з Кос і псевдо-Каллїстена. Одначе Греки наслідком наукових студій і шкільної науки держались радше оригінальних творів Гомера[27]).

Все сказане висше про твори Гомера відносить ся до Ілїяди й Одисеї. Але треба взяти під увагу й сю обставину,

що не лише ті два твори вважали ся твори Гомера. Йому приписувано вже в старині н. пр. деякі твори епічного циклю, як *Θηβαΐς*, *'Επίγονοι* та *Κύπρια*, а з позациклїчних творів *Οἰχαλίας ἅλωσις* і *Φωκαΐς*. Крім сього приписувано йому збірку гимнів (заховалось 34, з сього 5 більших), дальше шутливі дрібнички (*παίγνια*), епіґрами (*'Επιγράμματα 'Ομήρου*), сатиру *Μαργίτης* та пародію *Βατραχομυομαχία*[28]).

Після такого огляду питаня Гомерового на Сході й Заході Европи, можемо занятись питаннєм про Гомера на Руси. Вже передкладчик посланія папи Льва, монах Теодозій (I. пол. XII. в.) згадує „Омирьскія и Риторьскія книги“. До сего робить Бодянський у вступі до перекладу замітку, що „инокій Феодосій хорошо зналъ, что такое Омирьскія и Риторьскія книги, хотя судя по ходу словъ его, и не учился имъ отъ младъ ноготъ. Стало быть, вотъ когда уже на Руси читали и изучали Гомера“... А дальше каже він про згадані книги: „Какія и гдѣ они въ ту пору у насъ? Надобно было познакомиться съ ними у нихъ, на дому, чтобъ вести рѣчъ о нихъ, будетъ ли рѣчъ эта заключаться въ цѣлой книгѣ, или же, какъ сдѣсь, въ нѣсколькихъ выраженіяхъ; во всякомъ случаѣ „ignoti nulla scientia“[29]). Сучасник монаха Теодозія, митрополит Клим Смолятич, по словам лїтописи „книжник і фільософ, якого не бувало в Руськїй землї“, каже в своїм посланію: „аз писах от омира, и от аристо(те)ля, и от платона, иж во еллинскыхъ нырѣх славнѣ бѣша“[30]). Але Пипін каже на се, що „ни Гомера, ни Аристотеля и Платона не бывало въ старой русской письменности, и нѣтъ слѣдовъ, чтобы кто-нибудь изъ древнихъ русскихъ писателей знакомъ былъ съ ними прямо. Вѣроятнѣе, что нашъ „философъ“ зналъ эти имена изъ вторыхъ рукъ“[31]). А гадку про неможливість, щоби на Руси могли знати Гомера підпирає Пипін фактом, що в середних віках взагалї знали Гомера лише нечисленні византийські учені, котрі його обясняли, а зате значного авторитету набрали пізнїйші, деколи підроблені твори[32]).

Підчас коли не маємо нїяких доказів на те, щоби в давнїй Руси читали Гомера, знаємо, що й на Руси були вельми популярними инші описи Троянської війни, котрі не походили від Гомера. Одним із таких описів була „Притча о кралехъ“, котрої словянсько-руська редакція находить ся при словянськім перекладї византийської хронїки Манасії (пол. XIV в., але твір звісний був очевидно давнїйше). Заховалась вона і в скороченім видї під заголовком „Повѣсть о созданіи и поплѣ-

неніи тройскомъ и о конечномъ разореніи, еже бысть при Давидѣ царѣ іудейскомъ“[33]). Десь около XVII в. зявив ся московський переклад Троянської історії Ґвідона де Колюмни, у перве напечатаний в часах Петра Вел.[34]). Книга ся, випечатана в Москві 1709 р. має заголовок: „Історіа въ неі же пішетъ, о разореніі града Троі фрігіискаго царства, і о созданіі его і о велікіхъ ополчітельныхъ бранехъ“. В заголовку виписано похвалу Діктісови й Даресови, а зате віє з неї ворожий настрій супроти Омира, Верґіля і Овідія, „многія бо въ ніхъ несогласія і басні обрѣтоша ся“[35]). Одначе таке вороже становище зглядом Гомера не було загальне, бо н. пр. Семен Денїсов (1. пол. XVIII в.) відносить ся з ентузіязмом до „Оміра, который толико тщаніе, толико подвизаніе, толикій трудъ показа, воеже написати Тройска града начало, жительство и разореніе, воеже показати мужы исполины храбрыя, великомощныя и крѣпкодумныя, иже за честь отечества даже до смерти подвизаша ся“[36]).

Чи знав який опис Троянськоі війни наш галицький лїтописець? Без сумнїву знав, але скоро учені дослїдники (н. пр. Пипін) твердять рішучо, що Гомер на Руси не був знаний, так звідки? Знав він історію троянської війни на основі псевдо-історій Діктіса й Сизифа з Кос, котрими послугував ся грецький хроноґраф Йоан Малала[37]). Бо ж не може бути двох гадок про те, що галицький лїтописець користувавсь словянсько-руським перекладом його хронїки, на що вказав ще князь Оболєнський[38]). Що правда з Гомера попали в хронїку Малали деякі цитати й галицький лїтописець знав, що й Гомер був автором історії Троянської війни[39]), але тільки всего!

Усї вискази в роді, що галицький лїтописець зацитував Гомера „не дуже вдатно“, „не точно“, „не кстати“, не розвязують питання, де глядїти жерела сього лїтописного цитату. Пипін підносить вправдї, що навіть в разї, колиб і вірний був цитат, то є, походив з Ілїяди або Одисеї, то булоб неможливим, щоб лїтописець взяв його просто з Гомера, „потому что главными источниками подобныхъ цитатъ у нашихъ лѣтописцевъ и старинныхъ писателей служили сочиненія духовныхъ писателей или гномическіе сборники въ родѣ Пчелы“[40]). Такої самої думки є проф. Грушевський і Іконнїков[41]). Се вже звертає напрям дослїдів у инший бік, а саме, що лїтописець взяв свій цитат з других рук, але й се питання не розвязує, а ще до того кидає неконче гарне світло на нашого лїтописця, будьто

би він з якоїсь збірки старинних цитатів (в роді „Пчели“) взяв перший ліпший цитат і подав його за цитат з Гомера. Так бодай я задивляю ся на ту справу, скоро згаданого цитату не найдено у „справдешнього“ Гомера, себто в Іліяді й Одисеї.

Біда в тім, що дотеперішні дослідники занадто мали на увазі Іліяду й Одисею, а зовсім не звертали уваги на те, на що я звернув увагу в горі, заким перейшов до питання про Гомера на Руси. Передусім знаємо вже, що всякі византийські учені й поети переробляли, доповняли й заокруглювали Гомера, або й парафразували його. Дальше знаємо, що Гомерови приписували цілий ряд инших поетичних творів, крім Іліяди й Одисеї. Коли так, то чи ж не міг попасти у таку збірку старинних цитатів, котрою, по думці декотрих дослідників мав користуватись галицький літописець, цитат із перероблевого, доповненого, або парафразованого тексту Гомера, чи ж не міг попасти там цитат із якогось иншого поетичного твору, приписуваного Гомерови (н. пр. з епічного циклю, з творів позациклічних і т. д.). Я навіть міг би відважитись на твердженнє, що цитат в Галицькій літописи нагадує вельми епіґрами, приписувані Гомерови[3]). Коли отже є голоси, що галицький літописець взяв свій цитат з других рук і хибно приписав його Гомерови, то я ставлю проти сього свій погляд: цитат Гомера в Галицькій літописи, де небудь літописець його найшов, найшов його рішучо з іменем Гомера; зате годі одначе робити одвічальним самого літописця, скоро цитат не походить із „справдешнього“ Гомера (з Іліяди або Одисеї). Одвічальність за се спадає на того, хто подав його в збірці, котрою міг пізнійше користуватись наш літописець, або невірно з іменем Гомера, або з якогось зміненого, доповненого чи парафразованого Гомера, або в кінци з якогось твору, невірно приписаного Гомерови. Погляд, що при цитованню поступив галицький літописець безмисно, надто дискредитував би в наших очах його віродостойність, а сьому противить ся рішучо увесь зміст його літописи.

[1]) Полное Собраніе Русскихъ Лѣтописей. II. 2 вид. (1908 р.) ст. 770. Вплив сього цитату бачу ще в слідуючих висказах Галицької літописи: „ѡ злѣе зла честь Татарьскаꙗ“ (ст. 807) і: „ѡ злѣе зла, златомь ѡслѣпихъ ѡчи свои“ (ст. 817).

[2]) Головацкій: Три вступительніи преподаванія о рускôй словесности. Львів 1849, ст. 13.

[3]) Schlözer: Несторъ. Russische Annalen. II, Göttingen 1802, ст. 10. Поликуючись на Mascov: Gesch. der Deutschen II, ст. 186 пише, що „Unter dem Ks. Trajan ward Homer und Plato am Dnepr gelesen“. Виходилоб із Шле-

цера, що Гомера й Плятона читали в часах Траяна предки Русинів або які инші туземці. А між тим Mascou: Geschichte der Teutschen, Th. II. Leipzig 1737, Anmerkungen ст. 185 6 відносить се до Греків. Покликуючись іменно на бесіду Діона Хризостома, котрий в часах Траяна їздив до грецької кольонії над Дніпром, Ольвії, пише: „Wer sollte glauben, dass damahls Homerus und Plato am Nieper gelesen worden? Aus gedachter Rede aber siehet man, dass diese Colonie die Neigung der Nation, von welcher sie abstammte, auch in diesem Stück beybehalten".

[4]) Шевыревъ: Исторія русской словесности. III, Москва 1858, ст. 52.

[5]) Галаховъ: Исторія русской словесности. I, Петербург 1863, ст. 54. В 3-ім виданню (Москва 1894) сих слів вже не находжу.

[6]) В „Предисловію" до свого видання Гал.-вол.-літописи (Львів 1871—1872) ст. 9.

[7]) Szaraniewicz: Die Hypatios-Chronik als Quellen-Beitrag zur österreichischen Geschichte. Львів 1872, ст. 98/99.

[8]) Дашкевичъ: Княженіе Даніила Галицкаго. Київ 1873, ст. 165.

[9]) П. С. Р. Л. II, 833/4. „Один" мають кодекси ХП. В код. І. є „сн". Маркевичъ: О русскихъ лѣтописяхъ II, Одесса 1885, ст. 41, є одначе того погляду що се місце лишень случайно подібне до Гомерових описів, а проф. Грушевський: Історія України-Руси III. 2 вид. Львів 1905 ст. 490 бачить тут, як і в описї Ярославської битви „сцени в клясичнім стилю" та при тім думає, що сї „зверхнї стилїстичні прикмети" могли „зявити ся наслїдком впливу книжної лектури взагалї, наслїдком школи, а не спеціальним впливом якогось історіоґрафічного утвору".

[10]) Пыпинъ: Очеркъ литературной исторіи старинныхъ повѣстей и сказокъ русскихъ. Петербург 1857, ст. 50/51. Під тим зглядом на авторітет Пипіна покликуєть ся Маркевич op. cit. ст. 41/42. Рівно ж Иконниковъ: Опытъ русской исторіографіи II. 1, Київ 1908, ст. 271 пише, що лїтописець „не пренебрегаетъ авторитетомъ Гомера (Омира), хотя и не точно ссылается на него" й покликуєть ся (ст. 271, прим. 8) на авторітет Пипіна, що „словъ этихъ нѣтъ ни въ Иліадѣ ни въ Одиссеѣ". В иншім місци пише Іконнїков (ст. 584), що лїтописець знав Гомера „по имени" та що оно „упомянуто въ лѣтописи не кстати" (ст. 584, прим. 1).

[11]) Огоновскій: Исторія литературы рускои. I. Львів 1887, ст. 98.

[12]) Грушевський: Вступний виклад з давньої історії Руси. Львів 1894, ст. 4 (відб. з Записок Н. Т. ім. Шевч. т. 4). Додає ще проф. Гр. в примітці 2, що „такого в Гомера нема, скільки менї відомо".

[13]) Грушевський: Історія Улраїни-Руси III, ст. 460.

[14]) Про Гомера на Заході гл. Christ: Geschichte der griechischen Literatur. Teil I, 6 Aufl. bearb. v. W. Schmid (в „Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft VII. 1). München 1912, ст. 89.

[15]) Homerus. (Editio princeps) op. Demetrii Chalcondylae, Florentiae 1488 fol. Примірник оглядав я в 1907 р. в берлїнській королївській бібліотецї (сиґн. Incunab. 8772).

[16]) Krumbacher: Geschichte der Byzantinischen Litteratur. 2 Aufl. München 1897. (Handb. d. klass. Altertumswiss. IX, 1), ст. 844—5.

[17]) Пыпинъ: Исторія русской литературы. I, 4 вид. Петербург 1911, ст. 500. Твором Сент-Мора користувались а навіть перекладали його в XIV в. у Византії. Krumbacher ст. 845—8.

[18]) Krumbacher op. cit. ст. 505.

[19]) ibidem 130, 139, 167, 250, 265, 266—7, 274, 301, 437, 483, 497, 589, 765, 848—9.

[20]) ibidem ст. 296, 529, 538, 541, 547—8, 559, 565; Christ op. cit. ст. 88.

[21]) Krumbacher op. cit. ст. 437.

[22]) ibidem ст. 266.

[23]) ibidem ст. 730.

[24]) ibidem ст. 525.

[25]) ibidem ст. 531. До Гомера відносить ся й його поема *Θεογονία*.

[26]) Christ op. cit. ст. 88; Krumbacher op. cit. ст. 584.

[27]) Krumbacher op. cit. ст. 844—5.

[28]) Про твори, приписувані Гомерови гл. Christ op. cit. ст. 92, 95—6, 100, 102—109.

[29]) Бодянскій: Славянорусскія сочиненія въ пергаменномъ сборникѣ И. Н. Царскаго (Чтенія въ Обществѣ ист. и древн. росс. (московські) 1848, ч. 7, ст. XVII). Иконниковъ II. 1. ст. 272, прим. 1 каже до сього, що се „быть можетъ, обычное монашеское смиренномудріе".

[30]) Початок сього „посланія" перепечатав проф. Грушевський: Нововидані памятки давного письменства руського. (Записки Н. Т. ім. Шевч. т. V, ст. 8).

[31]) Пыпинъ: Исторія русс. лит. I, ст. 226. Сю думку висловив Пипін проти погляду біоґрафа Клима Смолятича, Никольського, котрий думає, що Клим знав ориґінальні або перекладні твори Гомера, Арістотеля і Плятона. Проф. Грушевський в висше згаданій статї (ст. 10) каже: „не знаємо, чи знав він (Кл. См.) їх безпосередно, чи з других рук — византийських хрестоматий і цитат у писателів церковних". Гл. ще Иконниковъ II. 1. ст. 514, прим. 1.

[32]) Пыпинъ: Очеркъ ст. 51.

[33]) Пыпинъ: Ист. русс. лит. I, ст. 500.

[34]) ibidem ст. 502.

[35]) ibidem ст. 531 і Очеркъ ст. 61/62.

[36]) Иконниковъ: Опытъ русской историографіи II, 2. Київ 1908, ст. 1869. Знаємо ще, що Гомера цитував Максим Грек (ур. ок. 1480 р.), котрий прибув в Москву, що боярський син Василь Тучков (1537 р.) знав Троянські перекази й згадує імя Гомера, а крім сього, що Арсеній Грек (пол. XVII в.) привіз цїлий ряд рукописей, а між ними і твори Гомера для греко-латинської школи в Москві. (Пыпинъ: Ист. русс. лит. II, 4 вид. 1911, ст. 100, 182, 281).

[37]) Про Діктіса й Сизифа у Малали гл. Krumbacher op. cit. ст. 327.

[38]) У вступі до „Лѣтописца Переяславля-Суздальскаго" Москва 1851, ст. XIX—XX і LVII.

[39]) Joannis Malalae: Chronographia ed. Dindorf. (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 45). Bonnae 1831. Цитати з Гомера ст. 24, 117, 119, 132, а на ст. 143: „*ὁ σοφὸς Ὅμηρος ὁ ποιητὴς ὁ συγγραψάμενος τὸν πόλεμον τῶν Τρώων καὶ Δαναῶν*". Якесь непорозуміннє зайшло в розвідцї акад. Шахматова: Общерусскіе лѣтописные своды XIV и XV вѣковъ. (Журн. Мин. Нар. Просв. 1900, кн. 11) ст. 157, прим. 2. Читаємо там, що „знакомство съ Малалой составителя Галицко-волынской лѣтописи стоитъ внѣ сомнѣній" і зацитована між иншим ст. 513 видання з р. 1871. Як раз нахо-

дить ся на тій стороні цитат з „Омира“, але я переглянув усю хроніку Малялї в бонськім виданню й не найшов там сього цитату. (Першу книгу хронїки М., котрої брак в бонськім виданню, видав Истринъ в „Запискахъ имп. Акад. Наукъ“ истор.-фил. отд., VIII серія, т. I, ч. 3).

[40]) Пыпинъ: Очеркъ ст. 50/51. Про збірки сентенційних віршів з Гомера, Софокля, Еврипіда, осмотрених моралїстично-фільософічними обясненнями, т. зв. *Μέλισσα*, котрим дав почин Грек, монах Антонїй в XI в., гл. Krumbacher op. cit. ст. 602.

[41]) Грушевський: Історія Укр.-Руси III. ст. 460; Иконниковъ: Опытъ II. 1. ст. 584.

[42]) Пор. н. пр. виданнє „Homeri hymni, epigrammata, Batrachomyomachia“ ed. Abel. Lipsiae-Pragae 1886, ст. 113—127. Cfr. особливо ч. 17.

Богдан Барвінський.

КОЗАЧЧИНА В ПОЛЇТИЧНИХ КОМБІНАЦІЯХ 1620—1630 рр.

I.

МАНЇФЕСТ ДО КОЗАКІВ 1631 р. ШВЕЦІЯ І КОЗАКИ. КОЗАЧЧИНА В ПЛЯНАХ ҐАБОРА БЕТЛЕНА. КОРНЕЛЇС ГАҐА І КИРИЛО ЛУКАРІС.

„Благородні і вольні лицарі, мужі хоробрі, володарі Днїпра і Чорного моря, а що найважнїйше, релїґії християнської грецької старинної завзяті оборонцї, приятелї найдорожші!

„Вже від давних лїт найяснїйший і наймогутнїйший король Шведів Ґустав Адольф, володар і з божої милости здобувець пречисленних провінцій і премогутний та ґенеральний власник Балтийського моря, пан мій наймилостивійший, захотів і рішив передати і засвідчити свою королївську приязнь і прихильність вашій републицї і всьому знаменитому й пресильному зборови благородних запорозьких козаків, та свій ум ласкавий і єдино прихильний показати й успішно засвідчити через незвичайні і обильні докази щедрости всїм і кождому, а особливо вождам вашим і ветеранам і визначним з хоробрости мужам. Але й. кор. величество, мій пан найласкавійший, почував, що пляни звернені в ту сторону і належне заявленє його королївської прихильности відкладаєть ся до нинїшнього дня через перепони й перешкоди, положені божим провидїнєм, і що бажанє його серця віддаляєть ся — почував не без тяжкого смутку, хоч все волю свою і всї пляни кермує найохотнїйше божим осудом.

„Тепер же за найвисшим дозволом творця, переборовши всї перешкоди, рішив найяснїйший і наймогутнїйший король, пан мій найласкавійший, за моїм посередництвом заявити і висловити вам приязнь свою королївську, повідомити і донести вам про славні і великі добродїйства, певні докази своєї прихильности, та увійти в переговори що до тїсного і незломного союза з вами, почесного для вас всїх публично й приватно, і хосенного для добра й забезпеченя вашої вольности і стану вашого і поліпшеня положеня, а передусїм для визволеня із тиранства римського папи і прихильних йому князїв, спільних противників старинної вашої грецької релїґії, що стогне і перетерпівши тяжке переслїдуванє, просить горячо помочи божої і вашої, а лежить аж так прибита, що тайним порученєм

ворушить всї почуваня й. кор. величества, пана мого наймилостивійшого, і підбуджує серце правдиво християнське, правдиво релїґійне до несеня горячої підмоги тій релїґії. Так отже з сеї причини і приводу Бог натхнув найласкавійшого мого пана, що підняв думку і на будуче проголосив ся діяльним протектором Греків і евангеликів у сусіднім королївстві, поневолених против зобовязаня присяги партією єзуїтів і ви будете мати честь, що візьме вас за помічників до оборони обох релїґій, на які нападають спільні противники, — не без вдячности і користи вашої і всесторонного благословеня небесного, як треба надїяти ся в наслїдок праведної справи.

„І я певний, що для вас се є безсумнївне, що Бог, невичерпане жерело благословенства і милосердя поглянув найласкавійшими і найлїпшими очима на вашу републику і инших почитателїв грецької релїґії, коли розбудив королївські почуваня мого наймилостивійшого пана, щоби звернули ся на вас, і підбиваючи серце й. кор. величества здїлав, що приложив ум до бажаного навязаня щирих і прихильних зносин з вами. І дальше я певний, що ви зрозумієте і проголосите, що нїколи в вашій републицї не заяснїв веселїйший день від сього, в якім приходить ся отсей теперішний мій лист, писаний з приказу й. кор. величества, і ласкаве запрошенє приняти і глибше розглядати.

„Бо не лишає сумнїву і незвичайним змислом ворушить те небуденне й особливе щастє, подане вам Богом з неба, коли пізнаєте й оцїните, що такий монарх з такою геройською хоробрістю (якої слава а заразом і вість про постійні славні дїла певно до вас дійшла) приносить ласкавість королївства з безмірними добродійствами, — що кличе аж до союза у війнї той король, який, вірячи певним реляціям многих добрих і знаменитих людий, цїнить у вас, скільки може, незвичайне мужество ваше, прещасливо виказане на землї і на морі, — і каригідну опіку й оборону, що вам дає королївство послушне пmovованю єзуїтських монстрів, — заразом і неструдиме і горяче ваше змаганє до удержаня волї, не менше ревність вашу незнищиму й невигасиму та все горіючу живим полумям, яка не дозволяє вам довше жити разом і пращати головним ворогам Бога і вашим, які постійно, віроломно, строго й по тиранськи, ріжними негідними і безбожними штуками нападають на грецьку релїґію і всїх, що її визнають. Зрештою, коли така є причина вашої праведности і конечність пімстити рішучо релїґію і хоробро оборонити волю — чого нїхто розумний не може заперечити —

то вона є явна не тільки вам і се найбільше, але також й. кор. величеству, а дальше і всему християнському світови, а особливо євангелицьким князям.

„Тому вважав би я просто зайвим заохочувати вас і розбуджувати до забезпеченя релігії і до опіки над вашою воєнною хоробрістю, знаючи добре, що ви з власної охоти дуже скоро підете на справедливу і конечну месть за приказом сумліня і чести. Одно лиш є, що тепер і попередно хотів вам заявити через мене й. кор. величество, мій пан найласкавійший, а саме: ніколи не трафила ся і не може трафити ся ліпша нагода, щоби осягнути наміри ваші і виповнити бажаня і триюмфувати над вашими смертними ворогами, від сеї, яку вам ласкаво подає божий маєстат, побіджений тихими зітханями поневолених, а тепер знов уоружений, щоби осудити своїх противників і покарати їх перед очима всіх народів.

„Й. кор. величество не лишить свого труду, щоби ви скористали з божої незвичайної нагоди, пильно напоминатиме вас до обовязку супроти Бога і супроти братів ваших і удостоїть спільного діла. Прибігайте тільки до й. кор. величества через ваших послів і повновласників, а вони зараз вернуть ся і дістанете докладну інфрмоацію про природу небесної нагоди і добродійство невисказане, що мусить бути заховане до свого часу і місця, як каже розум.

„Додам тут, чого не можу ані не повинен затаїти, що й. кор. величество, мій пан найласкавійший не тільки із натхненя провидіня хотів заявити вам свою королівську ласку, але також до зносин з вами християнських, щирих, що тріватимуть вічні часи, й. кор. величество привела приязна і люба намова благословенних патріярхів східних, яких єдино поважає і від котрих взаїмно дізнає поважаня, — а передусім святійшого патріярха соборного константинопольського Кирила, голови і отця отців ваших духовних для заряду ваших церков і того самого наставника, настоятеля і сторожа душ ваших, що панує над вами у справах віри.

„На кінець повідомляю вас, що силою порученя і повновласти, одержаної від й. кор. величества, вислали ми до вас віддавців теперішного листа і наших післанців, капітана Петра Лядміраль і хорунжого Якова де Ґрев коморника й. кор. величества. Вашою річю буде названих послів наших відповідно до вашої гостинности і святочного звичаю вислухати, спокійну і гідну господу дати й дозволити і уділити їм віри, а вони виложать вам живим словом, що їм доручено з нашої сторони за

приказом й. кор. величества. Вашою річю дальше буде одержавши і прочитавши се письмо і вислухавши післанців наших, вибрати з поміж вас головнійших мужів, визначних розумом, що люблять старинну релїґію і волю, їх направити і вислати до нас з повновластю на письмі, щоби мали змогу навязати й укріпити зносини з й. кор. величеством, моїм найласкавійшим паном, розпочати переговори й утвердити їх присягою, щоби одержали добродійства, що й. кор. величество щедрою рукою розливає, і в недовгім часї між вас роздали і роздїлили; а вони повернуть ся до дому через краї росийської держави певно і безпечно та вас всїх повідомлять про щирі почуваня й королївську прихильність найласкавійшого пана мого до вас всїх, що хоче вас сердечно обняти і вам поодиноко і цїлому зборови подає королївську щедрість, щоби вас позискати і сильнійше укріпити в тім поважаню, яке сильно почуваєте до й. кор. величества,. мого найласкавійшого пана, всї разом і з окрема — про се знаю і тому вірю.

„І коли, други найдорожші, я кріпко переконав вас всїх разом і з окрема, що одержите і дістанете обітниції в сім дусї, як я бажаю і відкриваю, — лишаєть ся, щоби я поручив вашу републику і її старшину опіцї і ласцї всемогучої тройцї, та засвідчив прихильність мою до вас і до всїх людий грецької релїґії, незнищимим письмом записану на серци того, що підписуєть ся власною рукою і рішив все те у правдї перевести.

„Дано в Ризї 25 червня року божого 1631.

Охотний і щирий приятель

Яків Руселїй

й. кор. вел. Швецїї тайний дорадник і посол до польської річипосполитої[1]).

Лист, який тут подаємо в перекладї, відомий був вже кільком дослїдникам, хоч дотепер не був публїкований у цїлости[2]). Також коментарі до нього були невеликі і ніхто не пробував близше прослїдити його походженя. А лист вартий близшої студії — хоч би тому, що се оден з перших листів писаних з заходу до козаків. Нам повело ся віднайти дещо даних з житя автора сього листа, що помагають змалювати тло, на якім лист повстав; на основі того подаємо сї замітки, хоч про повноту і викінченість теми говорити ще не можна.

Автор листа підписуєть ся як шведський дорадник і посол і пише до Запорожцїв від імени шведського короля; треба наперед з сього боку розглянути справу.

Шведи зіткнули ся з козаками вперше мабуть у ливонській війні при кінці 1550-тих років; але тоді при польськім війську міг бути тільки невеликий козацький віддїл і певно не звернув на себе більшої уваги; і взагалї козаччина тодї щойно входила на світову арену і не проявляла більших полїтичних аспірацій. Вдруге бачимо козаків у надбалтийськім теренї в пятьдесять років пізнїйше, в поважнїйшім числї двох до чотирох тисяч; в сїй шведській війнї зложив голову гетьман Самійло Кішка, убитий під Фелїном 1602 р. В московській війнї 1613—14 р. козаки знайшли ся в однім таборі зі шведськими військами. В 1622 р. в ливонській війнї знов при литовськім війську був полк козаків, 1626 р. також мабуть навербовано дещо козаків, а козаки навіть виступили з проєктом утворити фльоту з чайок на балтийськім морі. Козаки були при польськім війську й при кінцї компанії 1629 р.[3]).

Хоч козаки не мали в тих війнах надто великих успіхів, все таки звернули на себе увагу Шведів. Сам Ґустав Адольф назвав їх колись „ворожими діяволами"[4]) і робив заходи, щоби козаків з польського війська притягнути до своєї служби[5]). З сього видно, що Ґустав Адольф цїнив козаків навіть як військовий матеріял. Але ще більше цїкавило шведського короля запорозьке військо як сила мілїтарна і полїтична на сході і полудни. Козаччина віддавала Швеції мимохіть великі услуги через се, що своїми морськими походами розривала польсько-турецьку згоду і не давала Польщі вийти з усїми військами против Шведів; Оксеншерна з вдоволенєм висловлював надію, що хотинський мир 1621 р. не буде трівкий, бо Поляки не зможуть стримати козаків від моря[6]). Не меншу вагу для Швеції могли дати козацькі рухи против Польщі, як повстанє 1625 р., бо Поляки знов мусїли боронити ся на два фронти, на сході і заході. Не минуло уваги Швеції й се, що не тільки козаки, але й загал православних невдоволений ізза релїґійного гнету і може також піти до острійшої боротьби. Українська суспільність була мимохіть союзником Швеції і шведський король мусїв дбати о се, щоби удержати сю диверсийну силу і по можности її скріпити.

З плянами приєднати православних у польській державі до союза против Польщі виступає Ґустав Адольф 1623 р. В інструкції для шведського посла в Голяндії Оксеншерна пише, що король має надію здобути для себе поміч протестантів і православних в Польщі[7]); сей проєкт мусїв бути дискутований вже давнїйше, коли його удїлено для відомости посла і Го-

ляндії. Якими дорогами вів король свої заходи між православними, сього не знаємо; може бути, що посередником був Криштоф Радивил, голова протестантів в Польщі, бо в пізнїйшім часї Радивил є головним приклонником Ґустава Адольфа. Безпосередні зносини з Україною були неможливі, а принайменше дуже тяжкі через велике віддаленє і недостачу орґанїзації між самими православними. Але Ґустав Адольф енерґічно йшов до своєї мети і ріжними дорогами шукав бажаного успіху.

Наперед пробував посередництва через Москву, що могла підпирати шведські пляни з ворожнечі до Польщі. В лютім 1626 р. шведські посли в Москві інформували ся, чи великий князь не згодив ся би наклонити козаків до війни з Польщею; але московські бояре заявили, що не можуть нарушити перемиря з Польщею[8]). В серпнї 1626 р. Ґустав Адольф посилав до Москви з своїм послом Александра Любима Рубцова, чоловіка православної віри, що одинацять років просидів в Марієнбурзї за віру; він мав їхати через Москву на Білу Русь до запорозьких козаків для важних дїл; але Москва знов відмовила ся від участи в сїй справі і Рубцова відіслано назад до Швеції[9]).

Друга дорога, якою Ґустав Адольф міг перевести свої пляни що до козаків, ішла на Семигород. Ґабор Бетлєн як близький сусїд Польщі мусів звертати ще більшу увагу на українські відносини як Шведи. Козаки були відомі в Угорщинї від 1590 рр., коли се брали живу участь у молдавських і волоських справах, а Наливайко навіть заходив в Семигород. З початком трицятьлїтної війни знов нагадали ся Угорщинї: не тільки Лїсовчики руйнували угорське Підгірє, але й були чутки, що Запорожцї виберуть ся проти Бетлєна. Віденський двір умисно розпускав вісти, що козаки жертвують поміч цїсареви в числї 20.000, — се було видумане, щоби обманити Семигород[10]). Але в Польщі справдї дискутували ся такі пляни хоч в пізнїйшім часї: Юрій Збаразький радив вислати реєстрових козаків на Густ, щоби перебити Бетлєнови його приготовленя до війни[11]).

Така ситуація примушувала Бетлєна шукати зносин з козаками. Знайомости в українських кругах міг він мати з давнїйших часів, так пр. 1617 р. був з турецьким військом на Поділю і брав участь у турецько-польських переговорах[12]); про справи православної церкви могли його інформувати навіть угорські Русини. Чутки про зносини Бетлєна з козаками маємо вперше 1622 р.: до Відня привезено з Угорщини звістку, що „тримає якісь переговори з козаками“[13]). Що Бетлєн справдї

мав тоді якісь пляни на Україну, се потверджує знов звістка французького посла в Царгороді: царгородський патріярх Кирило Лукаріс говорив послови Бетлєна 1622 р., що якби князь схотїв здобути собі польську корону, „більша часть тих, що визнають у Польщі грецький обряд, зложать йому все, що буде їм можливе“[14]). Ся енунціяція патріярха може стояти у звязку з плянованими зносинами Бетлєна з козаками.

Тут вперше стрічаємо ся з участю царгородського патріярхату в тих справах. З яких мотивів грецький патріярх робив такі перспективи семигородському князеви? Що вело його до таких незвичайних полїтичних комбінацій? Се справа досить зложена, а в центрі сих пертрактацій стоїть — голяндський посол в Царгороді.

Молода голяндська република для скріпленя своєї сили против ворожої Іспанії шукала союзників по всїх кінцях Европи. В Константинополї її репрезентантом був від 1611 до 1639 р. Корнелїс Ґаґа, оден з найзручнїйших голяндських дипльоматів, що віддавав неоцїнені прислуги своїй вітчинї, а сильно шкодив иншим державам. Ґаґа[15]) був доктором прав і адвокатом в Газї, коли його 1610 р. покликано до полїтичної дїяльности і вислано в посольстві до Швеції в справі сконфіскованих кораблїв. В тім самім часї султан звернув ся до Голяндії з пропозицією навязати торговельні зносини і Ґенеральні Стани рішили поручити посольство Корнелїсови Газї. В мартї 1612 р. приїхав він до Константинополя і лишив ся тут цїлих 28 років, до 1639 р. Положенє Ґаґи над Золотим Рогом було з початку дуже трудне, бо против нього звернули ся навіть посли анґлїйський і венецький, не говорити вже про цїсарського резидента. Але Ґаґа поборов перешкоди, уложив в липні 1612 р. дуже корисну капітуляцію для голяндської торговлї. І пізнїйше не уставали інтриґи против нього. З великою ненавистю згадує про нього посол цїсарський і невдоволений з нього навіть амбасадор венецький, але Голяндія розуміла його значінє і мимо інтриґ удержувала свого посла на важній позиції двацять вісїм років[16]). „Мало користи здобув свому дворови і мало репутації, бо все був занятий справами патріярхів, Молдави, Волощини“ — каже про нього венецький посол. І се характеристика дуже влучна — хоч тільки на половину. Бо Ґаґа не залишав нїколи справ своєї держави, але не вдоволяв ся так сказати купецькою стороною свого уряду, але розвинув живу дипльоматичну дїяльність на сходї — і се була причина невдоволеня

инших держав. Не знаємо ще всіх його заходів, але досить сказати, що здобув собі на сході таке поважне становище якого не мали навіть представники Анґлії і Венеції. Найбільшу увагу присвятив Гаґа Грекам, а докладнійше грецькій церкві. Він — чоловік з другого кінця Европи, адвокат по фаху, — почав входити в запутані доґматичні спори східної церкви і підняв сміливу думку — зреформувати грецьке християнство і зєдинити його з західним протестантизмом. Його співробітником в сім ділі став не хто инший, а сам царгородський патріярх, Кирило Лукаріс[17]).

Лукаріс се також чоловік незвичайної міри. Уроженець Крети, студіював у Венеції на університеті в Падуї, подорожував по Европі, пробував у Швайцарії, а спеціяльно в Женеві, і навязував зносини з кальвінськими теольоґами; Мелетій Піґас вислав його 1595 р. на Литву, де Лукаріс став професором грецької мови в братській школі у Вильні і був на православнім берестейськім соборі; потім знов 1599—1601 р. пробував у князя Константина Острожського, а був також у Львові; від 1602 р. був патріярхом в Александрії; 1612 р. приїхав до Константинополя, але при зміні на патріярхаті мусів тікати на Атос і до Волощини, де був 1613—1616 р.; є звістка, що був і на Україні за милостинею; 1616 р. вернув до Александрії; 5 листопада 1621 р. став царгородським патріярхом, в лютім 1623 р. детронізований на бажанє польського посла, при кінці 1624 р. реституований, прожив тут до смерти 27 червня 1638 р.[18]).

На патріяршім престолі заявив себе як крайний ворог католицтва, довів до прогнаня єзуітів з Константинополя, стояв у близьких зносинах з кальвінськими духовними, як славний Антоній Леже з Женеви, що був духовником голяндського посольства, заложив друкарню для ширеня протестантської літератури, все стояв у живій переписці з заходом. Між Гаґою а Лукарісом завязали ся дружні відносини[19]): Гаґа опікував ся грецькою церквою і своєю протекцією покривав патріярха у небезпечні хвилї, Лукаріс помагав голяндському амбасадорови в його дипльоматичних заходах між членами східної церкви. „Корнелій Гаґа — незвичайно чесний, мудрий, всіми загально люблений і почитаний, а спеціяльно поважаний султаном, паном Константинополя та порфироносними везирами й ученими, а вони всї кермують ся в найважнійших справах радою і мудрістю сього пана; але над усе він є ревний для православної віри Ісуса Христа, готовий її боронити і протеґувати своїми мудрими радами, заходами і змаганями“ — так го-

КОРНЕЛЇС ГАҐА
(З Королївського Кабінету Портретів в Гаґ).

ворить про Гаґу Лукаріс[20]). А як цінив Гаґа патріярха, про се свідчать слова французького посла, що Гаґа від ранку до вечера пересиджує на дворі великого везира, щоби вимогти привернене Кирила на патріярший стіл[21]).

Всї змаганя Гаґи на сходї мали не лише одну мету — скріпити грецьку церкву против католицтва, але ще й дальші цїли — зорґанїзувати на сходї поміч для західних протестантських держав, заохотити східні народи до боротьби з католицькими державами, — Іспанією, цїсарем, Польщею. Тереном аґітації був цїлий схід, — де тільки удало ся навязати зносини.

З Бетленом назязав Гаґа зносини досить скоро, бо семигородський князь як васаль Порти, удержував в Константинополї постійних резидентів і часто посилав надзвичайних послів[22]). Навязане близших відносин з Бетленом припоручила Газї Голяндія інструкцією з грудня 1620 р., але потім лишено йому вільну руку і дуже богато робив посол на власну відвічальність. Підпомагав Бетлена і його союзників все, коли і де тільки міг. Йому завдячувано прихильне принятє в Стамбулї посольство сїмох австрийських провінцій, що піднесли повстане против Габсбурґів і 1620 р. посилали за помічю до Турції. Він єднав Бетленови прихильників серед везирів і випрошував воєнну поміч для князя против Австрії. З його рук одержував Бетлен субсидії від Ґенеральних Станів[23]) — мабуть і він заходив ся у свого правительства, щоби їх виєднати. Видаєть ся дуже правдоподібним, що рука Гаґи була й в обітниці Лукаріса 1622 р., що православні в Польщі підпоможуть Бетлена в заходах коло польської корони, — се стоїть у тісній звязи з загальною полїтикою Гаґи — наводити як найбільше ворогів на польську державу, союзницю Габсбурґів. З таких самих мотивів Гаґа посилав через Лукаріса заклики до Москви, щоби нападала на Польщу рівночасно з Турками[24]).

Заходи Бетлена і пляни царгородської дипльоматії покривали ся зі змаганями Швеції. Обі сторони мали спільних ворогів — Габсбурґів і Польщу, обі сторони шукали союзників на сході — в Москві та між козаками і православними польської держави. Мусїло прийти до виміни гадок і спільної акції.

II.

ПЕРЕГОВОРИ ШВЕЦІЇ З СЕМИГОРОДОМ. МЕМОРІЯЛ ПРО КОЗАЧЧИНУ 1629 р. АВТОРСТВО ПОГЛЯДІВ НА КОЗАЦЬКУ СПРАВУ.

Зносини Швеції з Константинополем видавали ся правдоподібні вже підчас війни турецько-польської 1620—21 р.; такі підозріня кидав на Ґустава Адольфа польський сенат і покликував ся на відомости, які одержав польський посол у Царгороді. Але шведський сенат у листі до литовських сенаторів з квітня 1622 р. з обуренєм відкидав ті закиди і запевняв, що король не стояв навіть у переписці з Турками[25]). І справді сам Ґустав Адольф в інструкції для свого посла Івана Рутґерса в Голяндії (в серпни 1623 р.) заявляє, що хоч протестанти моглиби мати якусь надію на Турцію, то з „ворогом християнського імени" не пожадано входити в зносини[26]). Але пізнійше король змінив думку, — не бажав легковажити держави, що могла служити йому диверсією против Польщі і против Габсбурґів. Нагоду до навязаня зносин з Царгородом давали навіть справи неполітичного характеру; маємо нпр. звістку з 1627 р., що Ґустав Адольф носив ся з пляном вислати до царгородського патріярха якого духовного, щоби висвятити його на епископа для православних шведської держави в надбалтийських провінціях; про се писав король до намісника Кергольма, — але чи виконано плян, не знаємо[27]). Безпосередні зносини з Константинополем прийшли аж пізнійше, а поки що посередником був Семигород.

Бетлєн вислав до шведського короля свого посла вже 1624 р., але його арештовано по дорозі в Польщі[28]). Весною 1626 р. приїхав до Семигорода вперше шведський посол Филип Садлєр. Ґустав Адольф отвирав перед семигородським князем проєкти спільної боротьби против Габсбурґів і Польщі, а між иншим поручав послови наклонювати Бетлєна, „щоби Татар і козаків підбуджував против польського короля і річипосполитої, щоби в звичайний спосіб напали на них, — щоби поріжнили ся і обиджені мстили ся за се"...[29]). Бетлєн у відповіди на сї пропозиції заявив, що в найблизших днях вишле посольство до татарського хана, щоби його заохотити до нападу на Поділє; але про запорозьких козаків не говорить нічого (згадує тільки про давнїйші напади козаків Лїсовчиків на Угорщину), а з свого боку висловлює бажанє, щоби Анґлїя і Голяндія впливали на Москву, щоби підняла оружє против Польщі[30]).

Ґустав Адольф дякував дуже Бетлєнови за обіцяну диверсію зі сторони Татар, але рівночасно просив, щоби дальше вів ту справу не тільки у Татар, „але також у инших, кого вважає відповідним до сього“[31]); чи король мав тут на думці козаків, чи може Турцію, чи ще кого — тяжко відгадати. В переписці 1627 р. проєкти дальше не розвивають ся, бо шведський король поступав занадто „plombeo pede“ (слова Бетлєна), а сам Бетлєн мусів заключити мир з цісарем — проти бажань Швеції[32]).

При кінци 1627 р. Ґустав Афольф рішив вислати до Бетлєна нового посла в особі Павла Страсбурґа, який вже 1625—1626 р. був в Семигороді як аґент голови чеських повстанців Генриха Матвія Турна і тоді вже з природи річи слідив за подіями у східній Европі[33]). Страсбурґ приїхав до Семигорода в осени 1628 р. і лишив ся тут цілий рік, до кінця 1629 р.; через те його побут у Бетлєна дуже скріпив союз обох держав, вияснив відносини до сходу, а між иншим займав ся співучастю козаків у воєнній акції. На жаль, не маємо інструкції Ґустава Адольфа для Страсбурґа; але із переписки посла виходить, що до сеї справи прикладало ся певну вагу і посол мав про се доносити свому правительству; так в листі до Оксеншерни з 18 жовтня 1628 р. пише про приїзд московського посла до Царгорода і доносить, що Турки уважають, що мир з Польщею зломаний — через напади козаків[34]). Страсбурґ познакомив ся докладно з цілями семигородської політики, а Ґабор Бетлєн не таїв перед Швецією і її послом своїх намірів особливо що до Польщі, яку бажав замішати в турецьку війну. З листів Страсбурґа і через семигородського посла Мартина Бонцідая довідав ся Ґустав Адольф, що Бетлєн має обіцяну поміч 12.000 яничарів против Польщі, що хан Джанїбек приведе 100.000 Татар, що до війни проти Польщі заохочує Турцію також Москва; Бетлєн брав в рахунок навіть Шагин Ґерая, який пробував тоді на Запорожі і посилав до нього послів з дарунками, щоби війшов також у союз, а принайменше заховав невтральність[35]). Сї вісти є надто пересадні, щоби можна їх брати дослівно, — але що до Шагина інформації можуть бути правдиві: в осени 1628 р. ходили чутки, що Шагин Ґерай, козаки запорозькі і Мирон Бернавський, волоський воєвода напевно підуть походом на Семигород[36]), — тому Бетлєн мусів оглядати ся на наддніпрянські події.

В довгих розмовах зі Страсбурґом — підчас спільної подорожі на волоську границю — Бетлєн виложив шведському послови широко свої погляди на справи західної Европи, на

Польщу і східні події, — нарешті змалював положенє запорозьких козаків і їх значінє для спільної акції.

Про козаків відома є думка Замойского[37]), що ся юрба заллялаби цілу Польщу, з великою її небезпекою, якби мала за вожда розумного і благородного мужа; про се свідчить приклад Наливайка, що хоч походив з народа, не знав ся на політиці і був необережно сміливий, з малим відділом мало не привів річипосполитої до остаточної загуби[38]). Тепер козаки терплять тяжке переслідуванє і ту саму долю, що Радивил[39]) і гнет від двацятьох років, а остання різня Конєцпольского довела їх до божевіля — треба всіми способами старати ся, щоби повстали проти Поляків, під протекторатом сусідів, а під проводом якого великого і знаменитого мужа і дали всїм свідоцтво, що мають зелїзо і молодість і дух готовий до волї і смерти. Але богато з них є низького роду, привикли до своєволї, не знають воєнної карности і хоч є сильні духом, то слабші умом, треба отже звертати особливу увагу на се, „щоби поправити звичайний спосіб їх житя і увести в иншу форму і устав правлїня, через яку несвідомі пізнали би управу лїпших і навчили ся правити ся у війнї і мирі певними правами і постановами“[40]). А що коштувало би незвичайного труду привести такі суворі й уперті уми до реформ, не можна знайти успішнїйшого способу від релїгії і страху перед божеством, бо юрба часто кермуєть ся забобонами, а у Запорожців через старинність обряду релїгія запустила глибоке корінє. До того додати, що Кирило, патріярх царгородський, муж апостольський і незвичайно чистий, є дуже прихильний правовірному культови евангеликів, а козаки так його поважають, що ніколи не спротивлять ся його рішеням і повазї; він прикаже козакам, щоби особливо в сїм часї мужно вели справу божу, коли жадає того таке саме положенє і сумний стан евангеликів, — патріярх на рішучий зазив послів анґлїйського, голяндського і семигородського обіцяв старати ся о добро публичне. Мудрі і найвисші мужі вели наради: „чи нарід Запорожців доведений до крайної розпуки, серед теперішних рухів, при постійнім переслїдуваню, може добути ся з під власти і пановавя Поляків, признати протекцію сусїдів, війти в стан і форму републики і певними правами і иншими урядами рядити ся і управляти?“[41]). Тут гадки були поділені. Дехто думав, що з народом своєвільним, що гордить шляхтою[42]) не можна нїчого певного заключити і що основи до переговорів

є хиткі, що треба уживати юрби, многоголової гидри, яка є сліпа і непостійна, а нерідко незгідна з собою, що ненавидить неволю, а не вміє уживати свободи, що підлягає незвичайним пристрастям, привикла жити з добичі і кривди, не знає віри і постійности, дає поводити ся страхови і божевілю. Инші противно говорили, що нарід Запорожців з походженя і предків є дуже славний, що й у нашім віці часто давав приклади великих чеснот, що в найтруднійших часах річипосполитої вірно ішов против Москви, Турків і Татар і найтяжші напади ворогів всюди здержував перший. Треба користати з нагоди і таких незвичайних і хоробрих мужів запросити до союза. Коли є сумніви що до послуху, віри, постійности — треба певно ствердити, чи годять ся з правдою думки про значінє патріярха, могутність сусідів, страх перед гнетом, їхня розпука. Коли вважаєть ся перешкодою се, що козаки живуть з чужого, допускають ся розбоїв, беруть велику добичу, — треба показати їм незвичайні скарби монастирів і величезну добичу монахів, зібрану тими, від яких терпіли через двацять років страшне переслідуванє і тиранство, — можуть пімстити кривди і віддати своє винуватцям таких поражень і нужди[43]).

Сей невеликий трактат про козаччину має своє особливе значінє. Вже нераз передтим брали козаччину в політичні рахунки і присвячували їй меморіяли[44]), але все Запороже трактувало ся як „земля незнаема“, щось дуже далекого і невідомого. Тут вперше приложено до козацького питаня реальну політичну міру, зважено його на вазі тодїшних відносин і спробовано дати йому якусь конкретну оцінку. Матеріял, яким розпоряджали автори тих поглядів, не був дуже повний, а не в однім не згідний з дійсністю: так нпр. дуже односторонні були думки про релігійність козаків і вплив патріярха[45]). Але такі непровірені відомости трактують ся з належною резервою. Зате ті дані, які були певні, знаходять в меморіялї освітленє дуже влучне і обєктивне. Хиби козацької організації виказують ся без застережень: передусім недисціплінованість маси, недостача проводу, припадковість рухів. Але рівночасно трактат вміє оцінити позитивні сторони запорозького „народа“: не тільки його свіжість, „зелізну молодість“ і елементарну силу, але також горожанські прикмети, здобуті в огни военного житя, — вірність для річипосполитої в найтяжших її хвилинах. А найціннійше є те, що трактат вказує дороги, якими можнаби Запороже піднести до значіня політичного чинника: перше — надати Запорожцям уліпшену форму правлїня, щоби як законно

унормована держава давали підставу до навязаня зносин; друге — вилучити Запороже з польської річипосполитої і піддати під протекторат сусідних держав. Сї думки показують, яким далекозорим поглядом дивив ся меморіял на справи козаччини, як виходив на стрічу подіям, які мала принести будуччина. І коли ще висловлено думку, що козаччина заллялаби цілу Польщу, колиб знайшла мудрого вожда, то се немов були предсказані часи Богдана Хмельницького. Се вистарчить для оцїнки маленького трактату про козаччину 1629 р.

Але хто був автором тих поглядів? Інформації Страсбурґа походять безпосередно від Бетлєна, який подав їх шведському послови в широких розмовах, де дискутовано всї справи звязані з трицятьлїтною війною і сучасними подїями на півночи і сході. Але чи Бетлєн сам здобув собі такі відомости про козаків, чи з його ініціятиви відбували ся ті конференції „мудрих і найвисших мужів“ — про се не маємо певности. Можна мати деякі сумніви, чи все те були власні погляди семигородського князя. Правда, Бетлєн — як виказано перше — звертав свої очи на Запороже і православних в Польщі вже коло 1622 р.; він міг і пізнїйше збирати дані про козацьку справу[46]). Але вже тодї бачить ся залежність Бетлєна від чужої ради: до участи з православними в Польщі заохочує князя царгородський патріярх. Із залежности від Константинополя не добув ся Бетлєн і пізнїйше, — і не міг добути ся, раз тому, що був васалем турецької держави, а друге, що тут був найважнїйший центр політичних змагань цїлого сходу. Другий шведський посол, що приїхав тодї в Семигород, Вальдемар Фаренсбах, писав до Ґустава Адольфа, що всї заходи у Бетлєна не мають великого успіху, бо „Бетлєн не залежить від себе, тільки від Порти“, — як хотїти зробити щось корисного, треба віднести ся просто до Константинополя[47]).

На царгородськім теренї треба шукати співробітників Бетлєна у його козацьких плянах — коли не самих авторів сього проєкту. На першім місцї стоїть очевидно Корнеліс Гаґа. Він давав тодї провід цїлій акції, що звертала ся против католицької ліґи Габсбурґів. Під його вмілою рукою навязували ся союзи держав, які дотепер нїколи не входили в зносини — Турція звертала ся до Швеції, Семигород до Москви; перед його бистрим зором не могла вкрити ся й Україна. Він і в тім часї дальше пропаґував давну думку — звернути православних річипосполитої разом з протестантами против Польщі. Посол Страсбурґ пише, що голяндський посол доложив усїх зусиль,

щоби переконатп великого везира про конечність війни з Польщею і наклонити його, „щоби передусім заходив зя коло того, чи не можнаби зараз перетягнути кого з польських маґнатів, що певно удало би ся, як би поставити перед очи евангеликам і Русинам надходячий неминучий їх кінець, а заразом показати спосіб і дорогу, котрою моглиби висвободити ся від того незвичайного страху і небезпеки“[48]). Ся концепція положеня православних в Польщі досить пригадує ті пляни що до козаків, які розвивав Бетлен перед Страсбурґом; подібність може бути не тільки тому, що тут і там інформує нас той сам кореспондент, але оба пляни могли вийти зі спільного жерела.

З европейських послів побіч Гаґи велике значіне мав анґлійський амбасадор Тома Ро, рівнож протектор Бетлена й опікун Лукаріса; в інтересі протестантів ішов против Габсбурґів і Польщі і бажав турецько-польської війни; але в Константинополї був лише до мая 1628 р. і в тім часі він вже вертав ся до вітчини. Козацькими подіями займав са принагідно і лишив про них інтересні реляції[49]). Уряд венецького резидента (баільо) держав до 1627 р. Джьованні Джюстініяні, а по нім настав Себастіяно Веніер; Венеція вела тоді антигабсбурську полїтику і якийсь час також давала підмогу Бетленови, заступала ся за Греків і т. п. Козацькими справами посол займав ся з цікавости[50]). Француський амбасадор Филип де Гарле ґраф Сесі мав також — відповідно до полїтики свого правительства — підпирати змаганя протестантських держав, але що був з вихованя католик, то нераз ставав на противнім становищі; особливо поборював Сесі Лукаріса і старав ся завести на сході орден езуїтів, приеднати Греків до унії з Римом і под.[51]). Що до козаків, то він рад був бачити їх у війнї з Турками, щоби через се турецька фльота не могла звернути ся на захід: „колиб розділяти між козаків яких пятьдесять тисяч екю річно, можна заняти головну силу Турків на Чорнім морі стерегти входу до каналу (Босфору)...[52]). Сей плян міг бути виконаний тільки в інтересах Іспанії, яка стояла у війнї з Турцією; се вказує, як далеко стояв француський посол від змагань власного правительства, що саме орґанїзувало ліґу против Габсбурґів. Через те також не міг брати участи в заходах протестантських послів. Семигородські посли очевидно більше або менше знали про пляни свого князя, найбільше відомий з них Михайло Толдолаґі[53]). Пробувано втягнути до справи також московських послів, бо Москва се була держава, на яку найбільше можна було числити в війнї з Польщею; але московські посли дворянин

Яковлєв і дяк Євдокимов, що прийшли до Царгорода 1628 р.[54]), показували до того за мало інтеліґенції чи дипльоматичної меткости — так про се каже венецький посол[55]). Більше вже можна було числити на Грека Тому Кантакузена, що бував послом до Москви і через те міг прислужити ся радою в сій акції[56]). Патріярх Кирило, як знаємо, стояв близько голяндського посла і удержував також зносини з анґлійським і венецьким амбасадором і з природи річи мусів бути втаємничений в усі дипльоматичні пляни на сході — специяльно між Москвою і козаками. Але не маємо про се докладнійших реляцій і не можемо сказати, чи Кирило сам давав ініціятиву до тих зносин, чи робив се під диктат західної дипльоматії. Відірвані звістки, які маємо тепер, представляють патріярха звичайно в пасивній ролї; так і до зносин з козаками мають Кирила заохотити посли анґлійський, голяндський і семигородський[57]). Се потреджуєть ся пізнійшими подіями. З грецького духовенства згадуєть ся архимандрит Фільтей, що пізнійше мав іти до Москви[58]); але чи мав він якесь більше значінє в тих справах, не знаємо.

Царгородська дипльоматія серед инших плянів на сході мусіла взяти під дискусію козацьку справу і справи православних на Україні і ріжними дорогами збирала потрібні інформації; може бути, що й в Константинополї відбули ся ті конференції „мудрих і найвисших мужів“, про які оповідав Бетлєн, де розглядало ся з ріжних боків положенє Запорожців.

III.

ЗНОСИНИ БЕТЛЄНА З КОЗАКАМИ І ПРАВОСЛАВНИМИ. БОЛЕСТРАШИЦЬКИЙ. МІСІЯ РУССЕЛЯ І ТАЛЬРАНА ДО МОСКВИ.

Бетлєн у своїх плянах мусів іти разом з Царгородом, бо тільки через Царгород міг дістати поміч на сході. І коли входив у зносини з Запорожцями, мусів також віднести ся з тим передусім до Царгорода. Страсбурґ в листї з 27 лютого 1629 р. повідомляє Оксеншерну, що Бетлєн не дуже так давно вислав лист до патріярха і наставав, щоби Кирило наново додавав заохоти козакам і вказав їм, що тепер є найліпша нагода здобути свободу горожанську і церковну[59]). Се стояло очевидно в звязку з проєктами, про які говорив Бетлєн в осени 1628 р. — щоби через патріярха підбити козаків против Польщі й увести їх у „ліпшу форму правлїня“. Але семигородський князь побіч сього пробував і на власну руку війти в зносини з польською

опозицією і Запорожцями. Про се пише Страсбурґ у тій же реляції: перед кількома днями князь вислав у найбільшій тайні до Польщі мудрих мужів, щоби війшли в зносини з деякими польськими маґнатами і заразом запросили запорозьку старшину до союза в війні; козаки чекають жадно на нові рухи, памятаючи на зраду короля і єзуітів і завізвані рішучо патріярхом...[60]). Бетлєн числив також на поміч українських епископів, — через них мали іти пертрактації з козаками — і тому бажав усунути тодїшнього молдавського воєводу[61]); воєводою був тоді Мирон Бернавський, прихильний Польщі — і його невдовзї удало ся усунути.

В иншій реляції відкриває нам Страсбурґ імена аґентів, що ішли до Польщі і козаків: се були Самуіл Святополк-Болестрашицький і Андрій Кашовський[62]). Кашовський названий постельником (cubicularius) Бетлєна, був певно Поляк родом; але його роля в посольстві була мабуть другорядна, а про нього не знаємо нічого близше. Зате Святополк-Болестрашицький се особа досить визначна. Рід Болестрашицьких гербу Лис держав тоді Болестрашичі в Перемищині, але виводив ся з краківської землї; по части був католицький, а по части належав до кальвінїзму: з пятьох братів Болестрашицьких двох було католиків Еразм і Петро, а трох кальвінїстів — Іван, Самуіл і Криштоф. Через ріжниці в релїґії приходило між братами навіть до крівавих заїздів і завзятих процесів[63]). Самуіл Болестрашицький тїшив ся значною симпатією між шляхтою і нераз діставав відзначеня на соймиках. В 1613 р. був послом руської землї на ґенеральний соймик новокорчинський, 1618 маршалком кола в Вишнї, 1621 р. послом вишенського соймику, 1622 р. маршалком елєкції поборців, 1624 р. знов послом перемиським[64]). Про його відносини до українських справ можна вносити з ухвал соймиків, на яких він держав сї уряди: звичайно рішало ся, що треба „успокоїти панів грецької релїґії“[65]); але що до козаків, то соймик 1618 р. під проводом Болестрашицького рішив знести козацьку юрисдикцію[66]). В 1627 р. Болестрашицький видав друком переклад трактату Петра du Moulin: Heraclite ou de la vanitè et misére de la vie humaine (в перекладї Heraklit albo o próżności). Духовні власти позивали його за се перед трибунал і Самуіла засуджено на шість місяців вежі і 200 гривен, а книгу спалено публично на перемиськім ринку серед голосу ратушних дзвонів[67]). Вишенський соймик в серпни 1627 р. став в обороні Болестрашицького і закинув трибуналови некомпетенцію[68]); протекція шляхти запевнила засудженому безкарність і він вежі

не відсиджував ані гривни не платив. В 1630 р. у вересни вишенський соймик знов боронив трибунальського декрету против перемиських міщан, що хотїли його звалити[69]; але не знаємо, чи се було в звязку з тамтою справою. Ті нападки католиків мабуть ще утвердили Святополка в кальвінських переконанях і в тій релігійній ревности треба бачити причину, чому він їздив на двір Бетлєна і підняв ся полїтичної місії, яку в річипосполитій могли би кваліфікувати як зраду стану. З Угорщини виїхав Болестрашицький разом зі шведським послом Страсбурґом (в вересни 1629 р.), який наклонив його як найскорше їхати до Польщі для аґітації[70]. Що дальше діяло ся з ним, чи зміг щось зробити, — не знаємо; але протестанти під проводом Криштофа Радивила були настроєні тоді дуже опозицийно і мали свою орґанїзацію[71], може в їхніх змаганях мав яку ролю і Болестрашицький. В 1639 р. бачимо Самуіла знов в Перемишли в війні з братами-католиками; за нічний заїзд трибунал знов покарав його вежою 6 тижнів і карою 100 гривен; брат його Петро, перемиський підчаший, католик, з пімсти пригадав урядови, що Самуіл 1627 р. не відсидів кари; на Самуіла видано декрет інфамії, соймик знов виступав з посердництвом[72], аж король 1647 р. дав Болестрашицькому salvum conductum[73].

Хочби місія Болестрашицького не принесла успіхів, то Бетлєн не втратив на тім, бо йому пощастило знайти инших аґентів, які ще гарнійше надавали ся до аґітації на сході. В Семигороді зявили ся два французькі дипльомати, що звали ся Кароль Тареранд і Яков Руссель[74]. Кароль Тареранд, властиво Шарль Тальран, походив з „великої крови", з роду князїв Шалє; його брат Генрих за компльот проти Рішелє згинув на шафоті 1626 р. Сам Кароль (родж. к. 1596 р.) мав право до титулів prince de Chalais, marquis d'Exideuil, baron de Mareuil etc.; але в подорожі заховував incognito і звав ся тільки маркізом. Страсбурґ характеризує його як чоловіка гарного тїлом, тонких звичаїв, приємного в розмові, бувалого в війні і на дворах, крім французької мови знав також італїйську і латинську. З якої причини лишив Францію, не знаємо; чутка, що вислав його до Турції і Росії король, не дуже певна, бо французький посол в Царгороді відносив ся до місії з недовірєм. По виїзді довгий час проживав у князя Сабавдії, а потім у Венеції, де його приймали з почестями. Яків Руссель, син Петра, також був з роду Француз, конфесією гуґенот, а звав ся доктором прав[75]; дуже добре володів латиною — так каже шведський посол, — з листів які лишив

Руссель бачимо, що його латина дуже богата в незвичайні фрази і періоди. Коли виїхав з Франції і з якої причини, не маємо докладної відомости, але довгий час — цілих сім років — проживав десь на півночі, навіть у Польщі і здобув цінні інформації про стан річипосполитої і про положенє та замисли приватних осіб; сам оповідав, що ледви втік перед засідками. Від коли знав ся з Тарерандом, невідомо, але в Семигород приїхали разом, леґітимуючи ся порученями князя Мантуї, князя Роан[76]) і послів, що резидували в Венеції. Від того часу Тарeранд виступає все як голова фіґура, а Руссель як його помічник; але Руссель показує більше рухливости і пробує вести справи на власну руку. Ґабор Бетлєн приняв Русселя з початку з недовірєм і казав стежити за його житєм, ділами і намірами, але коли підозріня показали ся безосновні, уважнійше прислухував ся до його виводів і дав ся ними захопити. Для Бетлєна було цінне знакомство Русселя зі справами Польщі, бо тоді носив ся з плянами кандидатури на польську корону; а що французький дипльомат своєю рухливістю надавав ся до широких плянів, князь рішив вислати їх обох як своїх аґентів до Москви і Швеції. З московськими послами, що були тоді в Константинополї, Бетлєн переписував ся вже перше[77]); тепер порозумівав ся знов з Царгородом, і на звістку звідтам вислав зараз послів з приказом, їхати, як можна найскорше[78]). Передано їм листи до московського царя і патріярха Філарета, до Швеції, а також вірительні письма до Голяндії, Анґлії, Данії, Венеції, Сабавдії, протестантських кантонів Швайцарії, Мантуї, до князя Оре[79]); мали також листи і порученя до московських послів у Царгороді, до султана, татарського хана, патріярха Кирила, а певно також до везирів і деяких християнських послів. Шведський посол Страсбурґ був втаємничений у сю справу (навіть укладав листи до держав) і рішив використати посольство для свого короля, спеціяльно тому, що Бетлєн був тоді хорий і не ворожили йому довгого житя; тому умовив ся з Русселем, що він всюди буде поступати так, щоби вийшла з сього слава для шведського короля, — Руссель зобовязав ся до сього „під доброю вірою християнською". Посли виїхали з Семигорода з початком марта 1629 р., а в квітни були в Царгороді.

В Константинополї мав обняти провід над пертрактаціями Корнеліс Гаґа[80]) — новий доказ значіня, яке мав на сході голяндський посол, бож Бетлєн міг віддати керму в руки свого резидента; але семигородський посол не знав про ціль місії Французів[81]). Гаґа переписував ся тоді зі Страсбурґом мабуть

у звязи з сею місією[82]); очевидно вів також переговори з Русселем і Тарерандом, — але реляції його з сього часу дотепер не опублїковані і важна роля голяндського посла лишаеть ся невияснена. Знаємо тільки, що протеґував послів у Портї, робив їм великі надії — і в кінци позичив Русселеви 200 дукатів[83]).

Дуже близько до французьких дипльоматів стояв венецький посол Себастіяно Венїер. Руссель явив ся у нього, не називаючи свого імени, і в дискусії розвинув свою теорію, що найважнїйшою причиною лиха всього християнства є польський король, — він лучить ся з Австрією, дає поводити ся єзуїтам і якби здобув ще Москву, дасть себе знати Швеції, Данії і ин.; Бетлен рішив ся виступити против короля і в тій цїли удержував порозумінє з **козаками**, зі Шлезьком і Татарами, а тепер має вести переговори з Москвою і Швецією. Руссель просив посла, щоби здобув у Венеції признанє для плянів Бетлена, а тепер поручив його великому везирови, московським послам і патріярхови Кирилови. Венїер підняв ся посередництва у патріярха і в патріяршім домі познакомив ся з маркізом Тарерандом, але у більше щиру розмову не вдадав ся. Зате Руссель навідував ся часто і повідомлював про успіхи і перешкоди в Царгородї і вводив венецького посла чим раз більше в тайни своєї місії. Врештї посол позичив Русселеви якусь суму, а Француз обіцяв у будучности прислужити ся чимсь Венеції. „Малі особи дуже часто віддають великі прислуги" — казав посол[84]).

Про анґлїйського посла знаємо не богато; але він війшов в близші зносини з Русселем, коли дав йому якусь позичку[85]). Ворожо віднїс ся до дипльоматів французький резидент Сесі. Хоч місія Русселя і Тареранда не противила ся полїтиці Франції і Рішелє, то Сесі, як було згадано, не все ішов лїнією інтересів свого правительства і неохотно вязав ся з протестантами; а в сїй справі може і тому не давав підмоги, що вели її французькі ґуґеноти. Французький амбасадор хотів арештувати обох дипльоматів та інтриґував против них, так що Бетлен мусїв вспокоювати його окремим листом (з 20. вересня 1629 р.), що місія не має нїчого ворожого против Франції[86]).

Посли бажали дістати ся на авдієнцію до великого везира, але се їм не вдало ся; вел. везир тільки читав лист Бетлена і заявив, що се „важні справи"[87]). Завдяки інтервенції Ґаґи посли могли бачити ся з каймаканом Реджеб-пашою. Авдієнція відбула ся 10 липня. Посли крім загальних справ семигородського князя мали звернути увагу Туреччини, що **козаки** нападають на турецькі краї з намови Польщі, яка стоїть знов

у звязи з Австрією і Іспанією; що Бетлєн хоче вийти з кандидатурою на польську корону і має свою партію між протестантами і деякими католиками, а „тужать за ним гноблені православні“; посли мали просити також дозволу вести переговори з патріярхом в справах московських і козацьких[88]. Чи все те порушено — не знаємо. Все такі успіхи були: пашам Буди й Очакова приказано бути готовим на приказ семигородського князя; обіцяно усунути молдавського воєводу Бернавського, що — як згадано перше — був прихильником Польщі і між иншим не давав Бетлєнови порозуміти ся з козаками; мир з цісарем лишив ся в завішеню[89]; мали вислати листи до Джанїбеґ-Ґерая мабуть против Польщі, і до Москви та Швеції через Грека Тому[90] (Кантакузена), що давнїйше привів московських послів. Тареранд і Руссель були приняті у Реджеба in ogni miglior maniera[91].

Для нас спеціяльно важні і інтересні зносини послів з патріярхом Кирилом. Ґабор Бетлєн дуже богато числив на авторитет патріярха у козаків і мусїв дати відповідні інструкції послам; в паперах Русселя є згадка, що мав пертрактувати з патріярхом в козацьких справах[92]. Бетлєн писав до патріярха спеціяльний лист (з 2 марта 1629 р.), де поручав послів і давав повновласть до пертрактацій[93]; але Руссель просив ще й у венецького посла помочи в сїй справі[94]. Інтервенція була зайва, бо Лукаріс приняв послів радо, сам поручав їх амбасадорам[95], а навіть у патріяршім домі, як було згадано, венецький посол вперше бачив ся з Тарерандом[96]. До плянів Бетлєна патріярх відносив ся прихильно, казав, що знає Бетлєна і тих, що належать до нього в Польщі, знає богато инших справ у тих сторонах і уважає проєкт можливим до переведеня і корисним для публичного добра[97]. Тареранд, чи оба посли, бажали, щоби патріярх написав до деяких грецьких владиків, що мешкають в сусїдстві козаків; але патріярх Кирил обережно заявив, що не вважає їх відповідними для сеї справи, за те обіцяв вислати з послами свого чоловіка „практичного“, що поміг би їм у їх ділї[98].

Лукаріс додержав слова і з послами поїхав в дорогу архимандрит Філотей[99]. Які дорученя мав сей патріярший посол, докладнїйше не знаємо, — про деякі здогади низше.

Тареранд і Руссель виїхали з Константинополя разом з московськими послами коло 27 липня 1629 р.[100]. Тареранд мав при собі „світу“ — Мойсея Мантелєра і ще чотирох людей; їхав з ними і посол патріярха архимандрит Філотей. Сул-

танський посол, Тома Кантакузен, мабуть не поїхав, бо посли самі везли лист Реджеба. Чотиромісячний побут, відбив ся прикро на фінансах Русселя і він, як знаємо, мусів надужити чемности амбасадорів і просити позички. Коли переїхали Кафу, зустріли на морі чайки донських козаків і мало не дістали ся до неволї; тільки окуп виратував їм волю[101]). Потім 29 серпня писав Руссель до венецького амбасадора, що щасливо обминув небезпеку, продовжає дорогу і напише ще про свої свої справи[102]).

Дорога сушею була ще більше небезпечна, так, що ледви в другій половині квітня 1630 р. знайшла ся над берегом ріки Вороніж, себто в Воронїжчині. Бездорожні шляхи, невигоди і небезпеки, суворе мартове веремя змучили послів так, що Руссель ослаб і не ворожив собі доїхати до Москви. В листї до царя з 18 і 19 квітня[103]) оповідає про свої труди і просить допустити його як найскорше до царської столиці; пише загально про ціль свого посольства і притім виславляє Бетлєна і — себе. „Дарма в. м. намагаєть ся приєднати собі оттоманських князїв тисячами посольств і дарами більшими як індийські і до того дарма приймає турецьких невільнників, що через злочинне обманство прибирають собі титул послів; оден тільки мій князь, що є першою пружиною оттоманської держави, суддя мира і війни, сторож союзів і шафар їх виконаня, прихильний в. м., дасть се, чого ваш ум бажає“... „З божої ласки на щастє в. м. знайшла ся нагода, що примусила князя Ґабора вислати мене одного з усїх смертних до в. м. і найяснїйшого короля Ґустава Адольфа“... Руссель виступає тут лише в своїм імени, бо між ним і Тарерандом прийшло до незгоди мабуть тому, що Руссель за богато справ вів на власну руку; в листї до царя жадав Руссель в Москві кватири окремої від Тареранда.

До Москви приїхали посли десь у другій половині мая 1630 р. На короткий час оба погодили ся: Руссель зложив на письмі заяву, що буде у всім послушний Тарерандови[104]), — се лежало в обостороннім інтересї, не показувати перед чужими свого непорозуміня. На авдієнції у царя були двічи, 25 мая і 6 червня с. с., і в імени Бетлєна предложили проєкт почвірного союза Семигорода, Москви, Порти і Швеції против цїсаря, Іспанії і Польщі; крім сього порушили посли справу кандидатури Бетлєна на польський престіл, віддали листи Корнелїса Гаґи і Реджеба паші і просили пропуску до Швеції[105]). Які резолюції дали на се бояре, не знаємо.

Але тоді прийшло знов до нових спорів між послами. Прийшла до Москви вістка, що умер Ґабор Бетлєн. Через се французькі дипльомати лишили ся без володаря і мусїли промишляти самі о собі. І на тім тлї вивязала ся ворожнеча. Тареранд певно зневірений в антигабсбурську коаліцію, рішив перекинути ся на противну сторону: збирав ся їхати до Іспанії, щоби підбурити її до війни з Туреччиною! Так принайменше казав Руссель. Бідолашний Тареранд 6 липня дістав ся під сторожу зі всїми людьми і паперами, а 31 серпня заслано його до Галича (костромської ґуб.), а членів його світи Мойсея Монтелєра і ще чотирох до Костроми. На засланю пережив він довгий час, хоч його увільненя добивала мало не вся західно-европейська дипльоматія. Князь Соасонський[106]) вставляв ся за Тарерандом у анґлїйського короля; король разом Генрихом нассавсько-оранським вислав до Москви письма через Француза Ґастона де Шарон 1632 р., — але цар відповів, що не може сього зробити без порозуміня з султаном. В 1633 р. писав у тій справі царгородський патріярх — знов без успіху. До патріярха відносила ся за інтервенцією мати Тареранда, дальше французький король і „всї князї французької і цїсарської землї", особисто вставляли ся амбасадори французький, анґлїйський, голяндський і венецький; Лукаріс мусїв прибігати до царя з прошенями вдруге 30 червня с. с. 1634 р. Нарештї писав до царя і сам Людовик XIII і просив царя увільнити засудженого; грамота прийшла 1635 р. Врештї просьби були вислухані: Тареранда завізвано до Москви й даровано йому волю. В лютім 1635 р. сїв у Ризї на корабель з подорожником Олєарієм і поїхав до Франції; в два роки пізнїйше подружив ся з Шарльотою Помпадур[107]).

IV.

РУССЕЛЬ У ШВЕЦІЇ. ПОСОЛЬСТВО РУССЕЛЯ ДО ЗАПОРОЖЦЇВ. ВІДНОШЕНЄ КОЗАЧЧИНИ ДО ЗАХІДНИХ ДЕРЖАВ. ВИСЛІД ДИПЛЬОМАТИЧНИХ ЗМАГАНЬ.

Тимчасом Руссель лишив ся вірний своїй місії; в серпни 1630 р. попращав ся з царем і поїхав дальше — до Швеції, як мав поручене від Бетлєна. Мав поручаючі листи Бетлєна і Реджеба паші[108]), знав ся зі Страсбурґом, тому без труду мабуть дістав ся до шведського короля.

Ґустав Адольф зрозумів вагу справи і хоч головна його акція ішла тодї в напрямі Німеччини, приняв Русселя до своєї служби. По смерти Бетлєна шведський король рішив ся навіть

виставити свою кандидатуру до польської корони і потребував аґентів до сеї цїли, — а Руссель, здавало ся, відповідав такому завданю, як не можна лїпше. 5 листопада 1630 р. в Стральсундї дістав Руссель від короля інструкції з широкими повновластями до діяльности в польській річипосполитій, а канцлєр Оксеншерна мав його підпомагати радою і дїлом[109]). Рівночасно одержав листи до примаса, краківського каштеляна і инших сенаторів; король обіцював затвердити се, до чого Руссель зобовяжеть ся[110]). Руссель переніс ся до Риґи і звідси розпочав свою аґітацію в Польщі, через листи, які розсилав до визначнійших людей між шляхтою і до деяких соймиків.

Одним з перших кроків Русселя в шведській службі було навязати зносини з Запорожем. Не знаємо, чи ініціятиву до сього дав король, що пробував затягнути козаків до своєї служби[111]) — чи сам Руссель, що знав добре пляни Бетлєна що до козаччини і старав ся використати їх для Ґустава Адольфа.

Лист Русселя до козаків подаємо на початку сеї статї, як оден з найдавнїйших листів, які одержали козаки з заходу, — а безперечно перше письмо, писане тоном незвичайного поваженя для козаччини. Се знак нових часів, які приходили для Запорожа, що невдовзї мало стати важним чинником у західних комбінаціях. Лист писаний питомим стилем Русселя — вишуканими фразами і небувалими періодами; в подібний спосіб виглядає лист до московського царя і до польської річипосполитої — так мабуть Руссель писав всї листи. Але зміст довгих слів дуже бідний. Руссель не знав адресата особисто — чув про козаків тільки з других і третих уст — тому його письмо вийшло таке нереальне і таке невідповідне для обставин, в яких жила козаччина. Він знав три сторони козацького житя і діяльности: напади на Чорне Море, боротьбу з Польщею, оборону православної віри. А про дві перші знав недокладно і не міг над ними довше призадумувати ся; зате про релїґійну справу знав більше, хочби з побуту в Царгородї і Москві, і оборону релїґії поставив в осередок своїх виводів. Але оборону православя не бере як оден з полїтичних атутів в діяльности козаччини, але як справу щирої релїґійности, внутрішного переконаня Запорожців. Відповідно до сього він представляє своє посольство як місію божу, як крок до якого звернула шведського короля провидїнє, як небесний дарунок для козаччини. Знати в тім вплив дискусій дипльоматичних в Семигородї чи Константинополї; там же також уявляли собі козаків як людей з глибокою вірою, привязаних сердечно до релїґії,

незвичайно поважаючих патріярха, уявляли собі, що „страх перед божеством“ і авторитет патріярха кермують козацькими ділами... Руссель не забуває згадати і в своїм листї про патріярха Кирила: каже навіть, що до зносин з козаками наклонила шведського короля намова Лукаріса — о скільки се правда, тяжко відгадати. Сама цїль посольства губить ся у фразах про „невисказані добродійства“, які король має дати козакам; тільки в двох місцях є виразнїйші заклики до „конфедерації“ і „союза у війнї“.

З листом посилав Руссель до козаків двох своїх аґентів капітана Петра Лядміраля і хоружого Якова де Ґрев[112]); з походженя вони були мабуть Французи, хоч називають їх також Нїмцями[113]), — певно служили як наємні вояки в шведській армії; вони мали також устні порученя до козаків — але до сього уживали перекладача. Руссель просив козаків, щоби дали послам добру господу, вислухали їх посольства і прислати до короля з повновластю своїх послів, — когось зі старшини, розумного і привязаного до грецької релїґії. Посли мусїли мати ще якусь спецїяльну інструкцію, де докладнїйше говорило ся про те, над чим мали вести переговори. В московських актах знаходимо про се досить докладну реляцію. Посли мали повідомити козаків про прихильність шведського короля, що основуєть ся на боротьбі против спільних ворогів, на переслїдуваню, яке люде грецької віри терплять разом з євангеликами від єзуїтів; заявити, що король хоче їм дати свою платню, довідавши ся про їх воєнні дїла; що уважаючи їх другами віри і волї, король через те саме вважає їх ворогами папи, справжнього антихриста, і короля іспанського, що хоче відняти волю всїм народам. Післанцї мали заявити козакам, що Ґустав Адольф дасть їм далеко більшу платню, як польський король, а не бажає нїчого крім прихильности і щоби вони прислали для оконечних переговорів своїх повновласників до Ливонії. На кінець посли мали кинути думку про дві услуги, яких чекає від козаків Ґустав Адольф: помогти йому у виборі на польського короля і вислати військо в австрийські землї[114]).

Посли мали їхати до Запорожа через московські землї, бо близша дорога, через польську державу, була занадто небезпечна. Посли виїхали з Риґи десь при кінцї червня 1631 р. — так можна думати по датї листа (25 червня 1631 р.[115]). В Москві були в серпни, — тодї принайменше посольський приказ шукав для них провідника на Україну. Звертали ся до Путивльця Григорія Гладкого, що нераз їздив у тайних справах на Україну,

питали ся, чи не міг би перевести до Запорожців двох Німців із Швеції, що їдуть з грамотами, — і куди вони мають їхати, до Київа чи до инших городів? Гладкий відповів, що запорозькі козаки живуть у ріжних городах, а „коли їм службу скажуть, то вони збирають ся, де їм призначать"; найбільше збирають ся на Масловім Ставі, але се місце пусте. Він годив ся перевезти послів до слободи Вишневецького, де живуть Запорожці, а звідтам самі козаки переведуть їх до гетьмана Тимоша Орендаренка, що проживає в Каневі або відведуть до Київа. Але московські бояре видно уважали таку полагоду справи не зовсїм безпечною, бо казали Гладкому, щоби перевів послів сам до Київа, до епископа луцького Ісакія (Борисковича) і до братів помершого митрополита Борецького, Порфирія й Андрія; вони вже мали знайти спосіб, якби відіслати послів на Запороже[116]).

Козаччина в міждержавній політиці 1620 рр. займала місце дуже неясне. Се випливало з правнодержавного положеня Запорожа. Польська річпосполита уважала козаків своїми підданими, уживала їх до оборони полудневої границї, користала з їх служби в ріжних війнах з сусїдами. Але рівночасно не могла відібрати їм самоуправи, мусїла толєрувати виборність старшини, окрему юрисдикцію, самостійну армію — взагалї републику в републицї, як казали сучасні. Такі неозначені відносини доводили до воєн між річеюпосполитою і козаками — але оружні змаганя не могли унормувати правних непорозумінь. Такий стан річей ставив козаччину в непевнім світлї також у міжнародних відносинах. Европа дїлила ся тодї на дві ворожі партії: габсбурґську і антигабсбурґську. До першої крім Іспанії і цїсаря з більших держав належала католицька часть Німеччини і Польща, а властиво король Жиґмонт і католицька партія; до другої протестанські держави, Франція, Туреччина і подекуди Москва. Запороже в тих комбінаціях грало подвійну ролю. Козаки воювали постійно Турків і Татар, помагали Польщі військом против Швеції і Москви, — належали отже якби до габсбурґської партії. Але рівночасно підпомагали православну опозицію, приймали московські посольства, мішали ся до справ сусїдних держав против намірів Польщі — через се віддавали мимовільні прислуги протестантській коаліції. Анї одна анї друга сторона не могла бути певна козаків, хоч одна і друга могла числити деколи на їх поміч. Тому на Запороже ідуть посоль-

ства за военною підмогою — як від Габсбурґів, так і від протестантських держав.

Про зносини козаків з Австрією не маємо богато звісток, але інтерес для козаччини в Австрії є досить давний. З 1576 р. маємо реляцію для цісаря про здобутє Аслан-Городка Богданом Ружинським. В бичинській битві 1587 р. козацьке військо було по стороні Поляків против Максиміліяна. 1592/3 р. до австрийського правительства звернув ся якийсь запорозький висланник з пропозицією дати поміч цісареви на Угорщині; Австрія не відкинула проєкту, але розпочала переговори з козаками і 1594 р. вислала спеціяльного аґента Еріха Ляссоту на Запороже. Запорожці під проводом Лободи і Микошинського робили дещо для диверсії в інтересах Австрії, а Наливайко ходив на Волощину[117]). Пізнійше довший час не маємо звісток про зносини з козаками, аж виринають знов підчас трицятьлітної війни.

Як тільки розпочала ся боротьба цісаря з Чехами, австрийський аґент граф Альтган, що за дозволом короля збирав військо в Польщі для цісаря[118]), звернув увагу на Запорожців. Януш Радивил подає про се такі вісти: Альтган посилав до запорозьких козаків з письмами короля і гетьмана; козаки обіцяли прийти в т р и ц я т ь т и с я ч, але хочуть забезпечення, що ніхто їх не нарушить підчас неприсутности, а друге, бажають щоби дати їм гроші, бо без гроший перехід через землї мігби їм принести шкоду і звернути против них ненависть шляхти. Не знати ще, яке буде рішенє; козаки збирали ся під покривкою, що мають іти в орду. Пізнійше були чутки, що король знов дав наклонити ся, щоби частину козаків вислати на війну[119]).

Австрийське правительство 1622 р. знов розпускало вісти, як вже було згадано, що козаки обіцяли цісареви поміч 20.000, але се були тільки видумки[120]).

Дуже інтересний характер має невдале посольство до козаків, звязане з іменем отця Баріля. Не маємо про нього ще докладних даних, але правдоподібно знайдуть ся нові звістки, бо ся подія звернула тодї на себе загальну увагу. Фра Антоніо Бариллї (також Беріль) був єзуїтом і 1625 р. приїхав до Константинополя як висланник віцекороля Неаполю при боцї головного посла Джьованні Баттіста Монтальбано; з ними були ще инші особи, як капітан Франческо Аґеляр і Грек Канакі, вихованець єзуїтів. Цїль місії була навязати мирокі переговори між Турцією і Іспанією. Представники держав ворожих Габсбурґам, себто амбасадори голяндський, анґлійський і венецький, ужили очевидно всїх заходів, щоби іспанське посольство не

мало ніякого успіху. І на відворот знов іспанські посли всїми можливими дорогами старали ся підірвати кредит своїх противників. Монтальбано предложив Порті меморіял, в якім виказував користи іспанського мира для Турції, між иншим він запевняв, що король постараєть ся о се, щоби забезпечити турецькі границї перед козацькими нападами з Польщі. Анґлїйський амбасадор Ро при стрічі з великим везиром збивав арґументи Іспанії і передусїм обітниці що до козаків назвав смішними. Баріль розпочав з свого боку інтриґи против патріярха Лукаріса, — що він стоїть у зносинах з козаками. Іспанська місія не повела ся. Добило її се, що переловлено листи, які вислав Монтальбано від себе і віцекороля Неаполю до Польщі з пропозицією, щоби заохочувано козаків обітницею гроший до війни з Турцією. Сї листи мав перенести Баріль ще з якимсь товаришем, але їх арештував по дорозї Дяк-Мехмет, паша Силїстрії. Барілеви удало ся втїкти через Польщу на двір цїсаря, а його товариш (се мав бути Поляк) загинув „убитий народом Тульбан". Силїстрийський баша дуже жалував, що висланники не дістали ся до його рук, бо листи і папери умершого виказали безсумнївно, що вони ішли підбивати козаків на Чорне Море, щоби розірвати мир Польщі з Турцією. Цїсарський посол у Царгороді був немило заскочений сею подією і хотів її представити як видумку Турків. Але инші звістки показують на що инше і передусїм французький посол виказує далекосяглість сього пляну: при помочи козаків можна було задержати турецьку фльоту довший час на Чорнім морі і при обороні Босфору („каналу"), а така диверсія дуже була потрібна Іспанії в війнї з Турцією[121]).

В 1628 р. знов ходили чутки, що Запорожці з Шагин Ґераєм і молдавським воєводою підуть на Семигород — очевидно в інтересї Австрії[122]).

В кілька ліг пізнїйше 1630 р. маємо знов чутки, що Валєнштайн просить у короля десять тисяч Запорожців[123]). В рік пізнїйше знов є вістка, що калуський староста збирав ся до цїсаря з тисячею гусарів і трома тисячами козаків — не знати тільки чи запорозьких[124]). Московські акти нотують знов посольство цїсаря мабуть 1631 р. до Запорожців, щоби дали військо против Швеції; але король не пустив козаків, бо самому людей потреба[125]).

Чи вийшло що з тих планів і чи був який відділ Запорожців в цїсарській армії тих часів, на се не маємо документаль-

них звісток. Але на участь козаків у трицятьлітній війнї вказувала би ще одна подробиця: козаки мали гармати значені іменами цїсарів. В смоленській війнї 1633 р. пруський посол Вайнбер бачив у козаків десять полевих гармат, „декотрі від цїсарів Фердинанда III. (?) і Рудольфа II.“. В кампанії 1638 р. Поляки здобули на козаках ті самі гармати і Окольский подає їх написї: „Ferdinandus me fecit“, „Rudolphus secundus Imper.“, „Rudolphus secundus Imperator, Bohemiae Rex etc.“[127]).

Зносини ворогів Габсбурґів з Запорожем мають инший характер: тут річ не тільки у воєнних затягах, але і в полїтичнім союзї против Польщі. Але чи сї зносини удало ся навязати — про се знов не маємо певних звісток. Вже 1622 р. ходили чутки, що Бетлєн веде переговори з козаками[128]). На перешкодї зносинам з козаками стояв молдавський воєвода Бернавський і Бетлєн старав ся його усунути, що потім удало ся[129]). В 1629 р. семигородський князь хотїв вислати до Запорожцїв Болестрашицького і Кашовського. Чи котре з тих посольств повело ся і дійшло до Запорожа, не маємо нїяких інформацій.

Таксамо Ґустав Адольф мав намір вислати своїх послів до козаків; таким послом мав бути 1626 р. Рубцов, але Москва не пустила його до Запорожцїв[130]). Але тодїшні події вказують, що все таки Швеція якоюсь дорогою наближила ся до козаків і здобула собі між ними партію. З початком 1627 р. король хотїв затягнути на шведську війну дві тисячі козаків; гетьман Михайло Дорошенко скликав у Каневі раду, щоби полагодити королївське бажанє, але козаки заявили, що „на шведського короля вони не підуть, бо король польський і пани сенатори відібрали їм всї способи прожитку, на море йти забороняють, вони від того збіднїли і на шведського короля їм рушити нї з чим“. Дорошенко в своїм листї відповідав правительству в подібний спосіб[131]). Чи до такого рішеня не дала причини — крім инших справ — також шведська аґітація?

Побіч козаків антигабсбурська коаліція числила також на загал православних. Надію на православних мав Ґустав Адольф 1623 р.[132]); коло того часу також Бетлєнови обіцював підмогу православних патріярх Кирило[133]). Царгородський патріярх взагалї мусїв бути важним посередником у тих змаганях; до сього давав йому можність не тільки його уряд, але й се, що передтим бував на Українї і знав тамошних людей. Згадали ми вже про його побут в наших землях 1595—96, 1599—1601 і мабуть коло 1613—16 р. Пізнїйше 1620 р. висилав на Україну (рівночас-

но з подорожею патріярха Теофана) протосинґела Йосифа і подав йому вказівки на дорогу[134]). В 1623 р. посилав до Луцька затвердженє братства[135]). Католицька партія в Константинополї робила закиди Лукарісови, що в його друкарнї печатано якісь зазиви ізза приготовленого нападу козаків на Царгород — з сеї причини 1628 р. була ревізія в друкарни і її замкнено[136]). Таких звісток знайдеть ся більше, але не знати, чи патріярх займав ся побіч релїґійних справ також полїтичною пропаґандою на Українї і до кого відносив ся з такими пропозиціями. Найлїпше надавав ся до сього сам митрополит Йов Борецький. Він же удержав свяченя на митрополїю серед виїмкових, мало не революцийних обставин і нераз носив ся з замислами ворожими Польщі. В 1624 р. відносив ся до московського царя з домаганєм, щоби цар взяв Україну під свій протекторат[137]), а в письмі до голови протестантів Криштофа Радивила казав, що католики утискають православних гірше як „вороги хреста святого, самі погане“; синів своїх давав на вихованє на двір Радивила і на царський двір[138]). Крім самого Борецького в Москві тїшили ся довірєм його брати Порфірій і Андрій та луцький епископ Ісакій Борискович, який їздив 1624 з письмом Йова до царя. Але чи Борецький або котрий з владиків відносив ся коли до Лукаріса в полїтичних справах — на се нема певних вказівок. Є тільки глуха чутка про якесь посольство з України до Царгорода коло 1629 р. Турецький посол, Грек Тома Кантакузен в маю 1630 р. казав в Москві, що „з Київа Русь і кальвіни присилають до султана з тим: коли прийдуть в Литву турецькі війська, то вони, Русь і кальвіни будуть разом з ними на Поляків готові“[139]). На жаль не маємо нїяких автентичних відомостей про місію. Зате протестантські посли дуже пильно заходили ся коло того, щоби Кирило вплинув на православних на Українї і патріярх мусів зробити якісь кроки до сього. Коли 1629 р. Руссель і його товариш домагали ся листів до українських владиків, Кирило сказав щось невиразно, що епископи не надають ся до сього[140]). Але правдоподібнїйше, що він не хотів полагоджувати сеї справи через мандрівних дипльоматів, а вибрав до сього иншу дорогу. Разом з Русселем їхав до Москви архимандит Філотей[141]). Яка була ціль його місії, дотепер нам невідомо, але можна висловити деякі здогади. В тім самім часї, коли він був в Москві, посольський приказ висилає через свого аґента лист патріярха Кирила до Запорожцїв. Аґент, згадуваний вже Григорій Гладкий, мав перевести до козаків сей лист разом з грамотою

царя. Гладкий передав сї листи мабуть Андрієви Борецькому, від нього письма дістали ся луцькому епископови Ісакієви Борисковичу, а сей знов передав їх на похороні Йова Борецького (умер 2 марта 1631) Петру Могилї, тодї печерському архимандритови. Але Могила не передав листів Запорожцям, а коли Андрій Борецький се йому пригадував, Могила відповів: „Достойний ти з тими грамотами кола“[142]) і тодї Борецький не смів вже більше говорити про сю справу[143]). Ся історія вказує, що лист Кирила мусів бути дуже нелеґального змісту — може звернений против Польщі в інтересі Семигороду чи Швеції. Якби не було, дуже правдоподібне, що часть духовенства заохочувала козаччину навіть до оружної боротьби з Польщею: самому митр. Борецькому роблено закиди, що він підбурює козаків до війни з Польщею[144]). І патріярх і протестантські держави могли все числити на симпатію для своїх плянів.

Але коли висланники Русселя їхали на Україну, тут змінило ся богато в некористь духовної і козацької опозиції. Йов Борецький умер 2 марта 1631 р., а новий митрополит Ісая Копинський не мав загального признаня. Між козаками по війнї з Поляками і переяславській умові тільки короткий час удержав ся Тиміш Орендаренко, а по нїм настав Іван Кулага-Петражицький, провідник „статочних“, що на початку свого гетьманства дуже льояльно відносив ся до Польщі[145]). Посольство приїхало в дуже невідповідну хвилю.

Григорій Гладкий по приказу довіз шведських висланників до Києва. Але тут не знайшли анї Борисковича, анї Борецьких. Посли наняли монастирського служку і той мав їх відвезти до нового гетьмана[146]); разом з ними їхав якийсь Москаль як перекладач. До Канева приїхали 16 вересня 1631 р. Дорогу з Риґи до Запорожців переїхали за десять неділь, що уважало ся великою скорістю[147]). Петражицький і його прибічні розпитували послів устно, за чим приїхали, але листів від них не брали, — „без ради їх нам читати не можна“. Гетьман рішив скликати полковників і инше товариство, а тим часом через козака Андрія Лагоду повідомив польного гетмана Конецпольского при приїзд послів і питав ся, що з ними зробити; лист писаний на другий день по приїздї послів 17 вересня[148]). Конєцпольский порадив козакам, щоби послів відіслати до нього, але сам каже, волів би, якби козаки їх по своєму звичаю „підбродили“ (пустили шукати броду, потопили![149]). Нїчого дивного, що під таку пораду шведське посольство не могло віднести бажаного успіху.

На разї відчитано лист Русселя, — козаки мали просити вибаченя, що не розуміють по латинї (хоч і в перекладї лист не був би зрозумілий...). В дискусії козаки подїлили ся на дві партії: „малі люде“ жалували ся на гнет зі сторони Поляків і раді були іти на якусь виправу (нїби на службу цареви); але статочні „лучші люде, що пристали до Поляків“ не хотїли іти на небезпеки і радили віддати послів Конєцпольскому. Послів спровокували: давали їм пити горівку і як вони не хотїли пити, військо крикнуло, що вони зрадники, треба їх напоїти водою — утопити (якби на бажанє Конєцпольского!). Вкінци відіслано послів до польного гетьмана, а той їх покарав суворо і вислав до Варшави[150]). Тут рішено — з огляду на переговори зі Швецією — не карати їх смертю, але відіслати до Швеції; канцлєр Задзїк погрозив їм тільки, що заслужили на найбільшу кару і відіслав їх до Ельбінґа. Рівночасно вислав канцлєр лист до Оксенштерни (з датою 20 грудня 1631 р.), що виказував Шведам їх дволичність[151]); лист уважали в Польщі майстерним твором, що завдав Ґуставови „гіршу рану, як кат послам останнїм ударом“[152]).

Коли посольство до козаків брало такий сумний кінець, його ініціятор Руссель вів дальше аґітацію за кандидатурою Ґустава Адольфа в Польщі. Його аґенти розкидали зазиви по соймиках і носили листи навіть до сенаторів. І тодї не забував Руссель про козаків. В однім з таких листів з січня 1632 р. обіцює Руссель в імени шведського короля в разї його елєкції мир від Москви, Порти, Татар і від нападів запорозьких козаків[153]), видно числив на успіх свого посольства. Але ся аґітація була вже занадто явна і нетактовна, так що деякі соймики були обиджені словами Русселя і палили його листи, а инші відсилали його маніфести до королївської канцелярії. Справа Русселя знайшла обговоренє в королївській інструції на соймики лютові 1632 р., а потім на мартовім соймі: тут навіть присвячено добре слово козакам, мовляв Швед „і між тамтими, хоч і грубшими людьми, знайшов непорушену віру“[154]). Нещаслива акція Русселя розбудила невдоволенє шведського правительства, Оксенштерна перечив, немовби що знав про його роботу, а король казав Русселя увязнити „за глупе веденє справи“[155]).

Про дальшу долю нашого мандрівного дипльомата знаємо не богато. По смерти Ґустава Адольфа перейшов Руссель мабуть знов у службу семигородського князя, — хоч полїтика Юрія Раковці в перших роках не вступала рішучо в слїди Бетлєна. Як „угорський“ посол виступає Руссель 1634 р. знов у Москві;

в марті відпущено його до Царгорода[156]). Але Руссель не мав тоді вже давної популярности, — принайменше голяндський аґент Ісак Масс остерігав московське правительство перед ним — ізза його „дурныхъ поведеній“[157]). Може колись пощастить ще віднайти щось більше про його дальше житє.

Місія Русселя на сході не покінчила ся ніякими реальними успіхами — не удало ся притягнути Запорожців до антигабсбурґської коаліції, таксамо як у Туреччині і в Москві не здобуто більше понад слова прихильности. Але труди французького дипльомата не лишили ся без значіня для дальших політичних комбінацій.

Сам Ґустав Адольф, хоч так йому не повела ся проба з Русселем, ішов дорогою протоптаною Французом і при кінці 1631 р. вислав перше шведське посольство до Константинополя. Посол дістав інструкцію вже в квітни[158]), але рушив в дорогу аж під зиму. Перешкоди вийшли в переході через Польщу. Канцлєр Оксеншерна і сам Страсбурґ писав до канцлєра за дозволом свобідного переходу до Семигороду. Та і без дозволу посол перейшов вже значну дорогу; канцлєр Задзїк в листї з 5 грудня 1631 р. висказував зачудоване з сього приводу; дальше казав, що „важні маємо причини, щоби заборонити такі подорожі“, але щоби показати уступчивість в часї пактів, дозволяє на перехід і дає сторожу [159]). Дальшу дорогу відбув посол через Семигород, де мав порозумівати ся з Юрієм Раковці, а також навязати зносини з Молдавою і Волощиною[160]). В Константинополи був Страсбурґ десь лїтом 1632 р. Тут виступав Ґустав Адольф як претендент до угорської корони й обіцював затвердити давнїйші трактати Угорщини з Турцією, колиб одержав шведську корону; для сеї цїли мало прийти т. зв. велике посольство[161]). Шведський посол мав також важні припорученя до патріярха Кирила. З реляції Страсбурґа довідуємо ся, що його роля була не тільки у протеґованю шведської справи в Портї, але також у пропаґандї на православнім сходї. Патріярх приняв лист короля з великою почестю і заявив готовість „помагати спільній справі у Москви, к о з а к і в і в Портї“[162]). Патріярх пересилав шведському королеви також письменну відповідь (з датою 11 липня 1632 р.); про інтимні справи очевидно тут не говорить ся, але цїнне признанє патріярха, що про шведські справи він мав вже перше інформації від Корнелїса Гаґи — і тут не спочивала рука голяндського посла[163]). Шведська дипльоматія бажала навязати і безпосередні зносини зі східними народами, — так бажав Страсбурґ вислати свого післанця до

татарського хана (може звідтам і на Запороже?). Цісарський резидент Шмід мав добрі інформації про сї заходи і старав ся їх зломити, — так перешкодив тому посольству до Татар[164]). Підчас побуту Страсбурґа надійшла до Константинополя звістка про смертъ Ґустава Адольфа і далекі пляни мусїли покінчити ся. Лукаріс переписував ся також з шведським канцлєром Акселем Оксеншерною[165]).

Посольства ворогів Габсбурґів і Польщі не осягнули цїли, яку їм ставлено: приєднати Запорожцїв до антигабсбурґської коалїції. До порозуміня з Запорожем не дійшла тоді анї Швеція анї Семигород анї царгородська дипльоматія — хоч ішли до сього ріжними дорогами; таксамо не здобула собі козацької помочи католицька лїґа. Але цїла акція европейської дипльоматії не лишила ся знов цїлком без результатів.

Зносини з заходом, хоч не ввели Запорожа в західні війни, все мусїли скріпити в козаччинї свідомість її сили; часті посольства або тільки проби навязаня зносин вводили Україну в ширші полїтичні горизонти. І коли невдовзї потім на конвокацийнім соймі 1632 р. льояльний перше гетьман Іван Кулага-Петражицький відважуєть ся жадати для козаків участи в виборі короля і для сеї цїли робить воєнну демонстрацію[166]); коли Петро Могила, що не хотів допустити листів патріярха до козаків, сам зазиває Криштофа Радивила до спільної боротьби з католиками[167]), — то в тім хоч у части мусїли грати ролю усвідомляючі впливи заходу.

Посольства протестантських держав до козаків зєднали Запорожцям належну пошану також у польських протестантів. Перед елєкцією 1632 р. голова польського протестанства Криштоф Радивил у своїх плянах дуже серіозно трактує поміч козаччини. В переговорах з елєктором бранденбурґським піддавав думку, що у більшій небезпецї до протестантського союза можна втягнути Русь, яка підлягає царгородському патріярхови і все розпоряджає сильними віддїлами козаків. Поміч козаків обчислювали дуже високо — на 60.000![168]).

Але найважнїйше було се, що козаччина здобула собі розголос в Европі. Західна дипльоматія, як тільки відкрила козаків, вже не переставала займати ся ними і все на ново брала Запороже в свої полїтичні рахунки. З давнїйших посередників до козаччини пізнїйше знов виступає патріярх Кирило Лукаріс: турецьке правительство потім закидало йому, що входив у зносини з козаками і Москвою, — се мала бути причина, що Лукаріса зложено з уряду і покарано смертю[169]); з нових пре-

тендентів до козацького союза треба згадати Францію: французький аґент якийсь Александер, мав іти на Запороже 1639 р.[170]). Що Богдан Хмельницький так скоро здобув собі союзників між сусїдами, се також по части вислїд попередних зносин Запорожа з Семигородом і Швецією. І в тім лежить вага дипльоматичних змагань 1620—30 рр.: вони отворили козаччинї двері до Европи.

На сїм місцї складаю подяку д-ру Ст. Томашівському за ласкавий переклад деяких угорських актів.

[1]) Латинський текст див. додаток.

[2]) З істориків перший мабуть знав лист Русселя І. Енґель Geschichte der Ukraine ст. 127 з брошури Discurs Stanisława Roszyńskiego o nowinie cudowney. Варшава 1632 р. З новійших дослїдників про лист Русселя проф. Шельонґовський Układy królewicza Władysława i dysydentów z Gustawem Adolfem w r. 1632 (Kwartalnik hist. 1899) ст. 691, пор. ст. 686: лист цитований з сучасної брошури; дата відмінна — 25 квітня 1631 р. — Н. Молчановський у вступній статї в Архиві Ю. З. Р. III 6. (1908 р.) ст. 33, цитує лист з датою таксамо 25 квітня 1631 р. з брошури Рошиньского чи може з Енґля і подає деяку кореспонденцію до сього із шведського державного архіва. — Б. Жукович Сеймовая борьба т. IV (1912 р.) ст. 154—156 приводить лист з датою 25 червня 1631 р. з рукописи Імп. Публ. Бібл. Разнояз. F. IV, Nr. 104, к. 319—321; тоюж рукописю користував ся М. Грушевський Історія України-Руси VIII ст. 131—2. Я користую ся урядовою копією листа з канцелярийної книги польського канцлера Як. Задзїка — Арх. Чорторийських ч. 365, ст. 684—9; новійша копія є ib. ч. 361, ст. 523—5.

[3]) Пор. М. Грушевський Історія України-Руси т. VII, ст. 116, 125, 144, 316, 337, 488; т. VIII, ст. 41, 70, 213; пор. Архивъ Ю. З. Россіи ч. III, т. VI, вступна статя Н. Молчановського ст. 18—19.

[4]) Weibull Sverig. storhetstid V 127, цитую за Молчановським op. cit. ст. 18.

[5]) Інструкції для Оксеншерна з 12 V. 1630 і 3 І. 1631 Rikskansleren Axel Oxenstiernas Skrifter och brevvexling II 1 ст. 603, 680.

[6]) Oxenstiernas Skrifter I 2 ст. 432—3.

[7]) Оксеншерна до Яна Рутґерса з 7 VIII 1623 р.: Nec dubitandum est, quin ordines eius regni (Польщі), si pressi fuerint, magna parte adversus regem ipsum consurrecturi sint, cum diversarum sint religionum et tam reformati, quam graecae religioni addicti hactenus maximas persecutiones sint passi. Oxenstiernas Scrifter I 2 ст. 584, пор. Droysen Gustav Adolf ст. 202.

[8]) Форстенъ Балтійскій вопросъ II 212. Соловьевъ Исторія Россіи II (т. IX) ст. 1168.

[9]) Соловьевъ op. c. ст. 1168—1169; пор. Молчановського l. c. ст. 25.

[10]) Італїйська реляція з Відня 3 IX. 1622 р. Óváry Diplomatarium relationum Gabrielis Bethlen cum Venetorum republica ст. 271.

[11]) Лист з 3 IV. 1629 р. Scriptores rerum polonicarum т. V, ст. 148.

[12]) Pisma St. Żółkiewskiego ст. 287.

[13]) Італїйська реляція з Відня 13 IX. 1622:...havendo procurato qualche unione con Ungheri, tenuto alcun trattato con Cosachi et aiduchi... Óváry Diplomatarium ст. 272.

[14]) Депеша Ceci з 13 XI. 1622 р.: ...et le patriarche grec de Constantinople promettoit, que la plupart de ceux, qui suiuent le rit grec en Pologne, y contribueroit tout leur possible. Hist. Russiae monum. II ст. 421, Hurmuzaki Documente supl. I 1. ст. 192.

[15]) Біоґрафії Гаґи: A. I. van der Aa Biographisch Woordenboek der Nederlanden VI, ст. 22 і d., G. W. Vreede Inleiding tot eene geschiedenis der nederlandsche diplomatie II 1. (1858 р.). Dr. H. Wätjen Die Niederländer im Mittelmeergebiet zur Zeit ihrer höchsten Machtstellung (Abhandlungen zur Verkehrs-und Seegeschichte II) 1909, ст. 57—81.

[16]) Характеристика Гаґи венецька Hurmuzaki Documente romanilor V 2, ст. 497, VIII, ст. 471, австрийська ibid. IV 1, ст. 643, 682. пор. Blok Geschichte der Niederlande IV, ст. 25, 85, 444.

[17]) Лїтературу про Лукаріса збирає E. Legrand Bibliographie hellénique s. XVII, т. IV (1896 р.); основні працї A. Pichler Geschichte des Protestantismus in der orientalischen Kirche od. Der Patriarch Cyrillus Lucaris und seine Zeit München 1862. *Χρ. Α. Παπαδόπουλος — Κύριλλος Λούκαρις*, Трієст 1907, недоступні менї: Пападопулос *Οἱ Πατριάρχαι Ἱεροσολύμων ὡς πνευματικοὶ χειραγωγοί τῆς Ῥωσσίας κατὰ τὸν ις' αἰῶνα* Єрусалим 1907 і Е. Овсянникова Кириллъ Лукарисъ и его борьба съ римо-катол. пропагандою на Востокѣ, Новочеркасскъ 1903.

[18]) До зносин з Україною Pichler op. c. ст. 56—60, 66, 89, 123, Пападопулос *Κύριλλος Λούκαρις* ст. 11—12, 16, 33, 43.

[19]) З Гаґою заприязнив ся Лукаріс ще підчас подорожі в західній Европі, 1612 р. зустрів ся в друге по десятьох роках; тодї навязав переписку з голяндськими теольоґами як Utenbogaert, de Wilhem, кентерберійський архієпископ Abbot — Pichler op. c. ст. 69 і д.

[20]) Лист Лукаріса з 16 IV сс. 1632 р. — Legrand Bibliographie hellènique XVII s. т. VI ст. 402. Пор. лист Лукаріса з 3 XI. 1627 р. G. W. Vreede Inleiding tot eene geschiedenis der nederlandsche diplomatie II 1, ст. 414.

[21]) Депеша Ceci з 3 IX. 1623 р. Hurmuzaki Documente supl. I 1, ст. 219.

[22]) Спеціяльна праця про турецько-голяндські відносини I. W. G. Oordt Nederland en Turkije in het begin van den dertigjarigen oorlog (De Gids 1873 II, III) — менї недоступна; вислїди подає Wätjen op. cit. ст. 70—74.

[23]) Hammer Geschichte des osmanischen Reiches V ст. 93, 94.

[24]) Депеша Ceci з 25 IV. 1621 р. Hist. Russiae monumenta т. II ст. 413; в наслїдок сього прийшло московське посольство до Царгорода ibid. II, ст. 421. Пор. Соловьевъ Исторія Россіи т. II, ст. 1193—4, 1237.

[25]) Oxenstiernas Skrifter I 2, ст. 457.

[26]) ibid. I 2, ст. 584.

[27]) Geiier Geschichte Schwedens т. III (1836) ст. 129.

[28]) Oxenstiernas Skrifter I 2, ст. 767, 771; інструкція польському послови до Бетлєна з вересня 1624 Történelmi Tár 1883 ст. 222.

[29]) Wibling Sveriges förhandlingar т. II, ст. 13; инша інструкція Oxenstiernas Skrifter I 1, ст. 525; донесенє Страсбурґа Óváry Diplomatarium ст. 197.

[30]) Деклярація Бетлєна з 29 марта 1629 р. Történelmi Tár 1883 р. ст. 249.

[31]) Резолюція Ґустава Адольфа з 14 (24) липня 1626 р. Történelmi Tár 1882. ст. 240 (через семигородського післанця Драйлїнґа пор. ст. 259).

[32]) Történelmi Tár 1882, ст. 246, 259.

[33]) Про тодїшну дїяльність Страсбурґа його переписка Történelmi Tár 1883, ст. 225, Óváry Diplomatarium ст. 15, 188 sq.

[34]) Történelmi Tár 1892, ст. 448.

[35]) Реляція Івана Нїкодемі з переговорів з Бонцідаєм 14 II, 1629 р. Történelmi Tár 1882, ст. 249—253; пор. інструкцію для Нїкодемі ibid. ст. 246—7.

[36]) ...Cui accessit, quod tum in Transylvaniam, absentia principis, et spe praedae illecti, Schakinus Girai, Kosaci Soporoviani [sic] et Bernaki Moldaviae palatinus impressionem facturi certo crederentur. Пізнїйша реляція Страсбурґа 1629—30 р. Történelmi Tár 1882, ст. 267. Шагин проживав на Запорожі від липня 1628 р. з перервою до мая 1629 р. (М. Грушевський Історія України-Руси т. VII, ст. 49, 67); чутка про похід сходила би ся хронольоґічно з пляном Юрія Збаразького — вислати козаків на Густ лист з 7 IV. 1629 р. Scriptores rerum polon. V, ст. 148.

[37]) Віднайти сеї сентенції в опублїкованих письмах Замойского не удало ся, — може се тільки bon mot, приписуваний канцлерови.

[38]) В дїйсности рух Наливайка не був такий грізний, але вже сучасники приписували йому ширші розміри. Пор. І. Франко Наливайко в мідяному биці (Наук. Збірник присв. М. Грушевському), М. Грушевський Історія України Руси т. VIII, ст. 238.

[39]) Криштоф, голова протестантів.

[40]) ...ut ipsorum soluta vivendi ratio emendetur, inque aliam status et gubernandi formam redigatur, per quam ignari meliorum imperia agnoscere belloque et pace certis legibus statutisque obtemperare discant...

[41]) Consilia quoque per prudentes et summos viros agitata: an non gens Saparoviorum ad ultimam desperationem acta, inter praesentes motus, hac durante persecutione, potestati atque imperio Polonorum eximi, vicinorum protectionem agnoscere, in reipublicae statum formamque redigi, ac certis legibus alioque magistratu regi et administrari possit?

[42]) В текстї aequitatis contemtore — мабуть має бути equitatus contemtore.

[43]) Реляція Павла Страсбурґа б. д. (кінець 1629, — початок 1630) Törtenelmi Tár 1882 ст. 272—274.

[44]) Пляни 1580 р. Boratyński, Kozacy i Watykan (Przegląd polski 1906) посольства австрийські і папське 1592—3 рр.

[45]) Але й на Українї духовні круги бажали приписати козакам велику релїґійність пор. меморіял владиків з 28. квітня 1621 р. М. Грушевський Історія України Руси т. VII, ст. 389—395.

[46]) На польські жерела, з яких міг черпати Бетлен свої відомости вказувала би нпр. згадана сентенція Замойского.

[47]) Реляція з 8. VI. 1629 р. Történelmi Tár 1882 ст. 259—60.

[48]) ...sed imprimis operam daret, an ex Poloniae proceribus nonnullum pertrahere sine mora possit, quod certo futurum arbitrabantur, si evangelicis et Ruthenis imminens atque invitabile exitium suum ante oculos poneretur, simul modus et ratio, per quam facillime ab hoc ingenti metu et periculo liberari queant, ostenditur. Реляція з 17 (27) II. 1629 р. Történelmi Tár 1892, ст. 448.

[49]) Negotiations of sir Thomas Roe, дещо в перекладї Niemcewicz Zbiór pamiętników т. V, ст. 397 і д. цитати також Hammer, Gesch. d. osman. Reiches V.

[50]) Виїмки з венецьких реляцій Hurmuzaki Documente т. V 2. Óváry Diplomatarium relationum Gabrielis Bethlen sum Venetorum republica.

[51]) Депеші у виїмках Hurmuzaki Documente supl. I 1., Турґенєва Historica Russiae Monumenta т. II.

[52]) Депеша з 5 X. 1625 р. Hist. R. Monum. II, ст. 430.

[53]) Толдолаґі був в Константинополи 1624, 1626 і 1628 р. Hammer op. cit. т. V, ст. 92, 94, 95.

[54]) Соловьевъ Исторія Россіи ч. II (кн. IX) ст. 1243.

[55]) Óváry Diplomatarium ст. 756.

[56]) Кантакузен був у Москві вперше 1621 р., потім 1627 р. і 1630 р. Соловьевъ ч. III кн. XII ст. 1143, 1242, 1244.

[57]) Történelmi Tár 1882 ст. 273.

[58]) Про се низше.

[59]) ...non ita pridem ad patriarcham constantinopolitanum, partium bonarum vindicem acerrimum, literas dedit instititque, ut Kosakis denuo stimulos adderet, demonstrando hanc occasionem esse solam per quam libertatem civilem et ecclesiasticam restaurare queant. Történelmi Tár 1892, ст. 452.

[60]) ...quapropter a principe ante paucos dies viri prudentes in summo silentio ablegati, qui magnatum quorundam animos tentarent, simul Saproviorum primores ad societatem rerum gerendarum invitent, utpote qui horrendae proditionis memores regi Poloniae ac Iesuitis ultro infensi et a patriarcha constantinopolitano vehementer invitati novos motus et mutationes avide expectent... T. T. 1892, ст. 452. Пор. реляцію з 1629—30 р. Történelmi Tár 1882, ст. 265. Також венецький посол знав, щ Бетлєн ...teneva intelligenze con Cosacchi Óváry Diplomatarium ст. 755.

[61]) interim ut cum Kosacis per ipsorum episcopos liberior tractatio institui et euntes ultro citroque commeare tutius possint, remouendus est Moldauiae palatinus... T. T. 1892, ст. 352.

[62]) Történelmi Tár 1882 р., ст. 264.

[63]) W. Łoziński. Prawem i lewem, т. II, вид. II, ст. 265—8.

[64]) Akta grodzkie i ziemskie, т. XX, ст. 140, 169, 194, 199, 210.

[65]) ibid. ст. 140 (1613 р.), 194 (1621 р.); 1624 р. в січни вишенський соймик був за відложенєм спорів релїґійних ізза инших важнїйших справ.

[66]) ibid. ст. 169.

[67]) Łoziński l. c. ст. 265—6, спеціяльна стаття A. Kraushar Drobiazgi historyczne I (1891) ст. 44—62.

[68]) A. G. Z. т. XX, ст. 247.

[69]) ibid. ст. 290.

[70]) Лист Страсбурґа до Ґустава Адольфа з 16. I, 1630. Történelmi Tár 1882, ст. 265.

[71]) Szelągowski. Układy król. Władysława i dysydentów z Gustawem Adolfem. (Kwart. hist. 1899).

[72]) A. G. Z. XX, ст. 509.

[73]) Łoziński op. cit. 266—8.

[74]) Знаємо їх назвиска тільки в латинській формі: Carolus Tarrerandus, marchio Isideus (також Talerandus) й Iacobus Rousselus (Rousellus або Roussellus). Головні біоґрафічні звістли є в реляціях венецького посла в Цареградї Венїєра Óváry Diplomatarium ст. 752 і д., Страсбурґа Történelmi Tár 1882, ст. 274 і д. Olearius Voyage de Moscovie I, ст. 69, пор. Michaud Biographie universelle т. 40, ст. 605.

[75]) В листі до царя з 18. IV, 1630. Történelmi Tár 1887, ст. 67.

[76]) principis Rohani — треба розуміти мабуть головного провідника гуґенотів того часу Henri prince de Leon duc de Rohan; в 1620 рр. стояв у війні з королем, потім був у венецькій службі пор. Bourgeois-André Sources de l' histoire de la France XVII s.; Bühring, Venedig, Gustav Adolf und Rohan, Halle 1885.

[77]) Московські посли мали поручене 1. втягнути Бетлена у 18-літний союз з Москвою, 2. союз мав бути зачіпно-відпорний, 3. жінки володарів мали війти в переписку — реляція Русселя Történelmi Tár 1887, ст. 76, пор. ст. 53—4; Бантиш-Каменскій Обзоръ внѣшнихъ сношеній Россіи I ст. 157.

[78]) ibid. ст. 73.

[79]) Auraicum principem — мабуть Auray, котрийсь з французьких гуґенотів.

[80]) Бетлен ...legationem tuto ipsi commitendam firmiter statueret, ea conditione, ut in aula Ottomanica penes Cornelium Hagam tractationis directorium consisteret. Tört. Tár 1882, ст. 275.

[81]) Óváry Diplomatarium ст. 757.

[82]) ibid ст. 264, 276.

[83]) Руссель говорив венецькому послови, що представив свої пляни амбасадорови Фляндрії (Голяндії) Óváry op. cit. 755; Гаґа робив заходи в Порті і мав великі надії ib. 759, 762, 768; про позичку лист Гаґи до Катерини вдови Бетлена з 4. XII, 1629. Tört. Tár, 1894.

[84]) Реляція Веніера у Óváry Diplomatarium ст. 752—777; про позичку Tört. Tár 1894; про намірений приїзд Француза знав посол з листу сенату Óváry, ст. 748.

[85]) Óváry op. c. ст. 755, Tört. Tár 1894.

[86]) Óváry op. c. ст. 759, 767; Tört. Tár 1891, ст. 181—2.

[87]) Óváry op. c. ст. 758. 762.

[88]) Справи, які мав порушити Руссель у вел. везира Tört. Tár 1887, ст. 60—62.

[89]) Óváry op. c. ст. 764.

[90]) Посол називає ся Тома в перекладі листа Реджеба в Óváry Diplomatarium ст. 768 відчитано хибно Isorna зам. Thoma.

[91]) Óváry ст. 765.

[92]) Tört. Tár 1884, ст. 62 (пункт 7).

[93]) Óváry ст. 22, 760.

[94]) ibid. 756.

[95]) Óváry ст. 757.

[96]) ibid. ст. 760.

[97]) ibid. ст. 757.

[98]) Pretendeva, che mon signor reuerendissimo patriarca scrivesse ad alcuni prelati greci del suo rito, che sono in alcune provincie della Polonia, et appresso Cosacchi, ma egli come prudente li ha resi capaci non li comportar il suo interesse... Óváry ст. 760.

[99]) Tört. Tár 1887, ст. 71.

[100]) Óváry ст. 767.

[101]) Польська депеша з Константинополя. Рукопись бібл. Чорторийських ч, 365, ст. 681; депеша венецького посла Óváry ст. 775.

[102]) Óváry ст. 777.

[103]) Történelmi Tár 1887, ст. 66—67, 67—76.

[104]) ibid. ст. 76.

[105]) Бантиш-Каменскій. Обзоръ внѣшнихъ сношеній Россіи I ст. 157. Történelmi Tár 1887, ст. 76—8, Соловьев Исторія Россіи т. II (кн. IX), ст. 118.

[106]) Може Люї Бурбон, ґраф Soissons, противник Рішелє.

[107]) Бантиш-Каменский ор, с. I, ст. 108, 158; Соловєв ор. с. II, ст. 1186; Történelmi Tár 1887, ст. 78; Каптерев Характеръ отношеній Россіи къ православному Востоку въ XVI и XVII ст. Москва 1887, дод. ст. 1—10 (лист Лукаріса з 30. VI, 1634 р.). Olearius Voyage de Moscovie I. 69.

[108]) Történelmi Tár 1887, ст. 55, 63.

[109]) Szelągowski. Układy królewicza Władysława i dysydentów z Gustawem w r. 1632. (Kwartalnik histor. 1899), ст. 685; Oxenstiernas Skrifter II 1. ст. 484.

[110]) Szelągowski l. c. ст. 685—6.

[111]) Інструкції Ґустава Адольфа з 12. V, 1630 і 6 I. 1631 р. Oxenstiernas Scrifter II 1, ст. 603, 608.

[112]) Subdelegatos nostros capitaneum Petrum Ladmiral (може l'Admiral) et vexilliferum Iacobum des Greues.

[113]) Французами називають ся в польських реляціях, Нїмцями в московських — див. низше.

[114]) Соловьевъ. Исторія Россіи т. II, ст. 1171.

[115]) Иншу дату листа 25. IV, 1631 р. дає Szelągowski Układy królewicza Władysława l. c. 691; не знаємо, чи се похибка, чи може лист в иншій редакції.

[116]) Соловьевъ II. ст. 1172—3.

[117]) Грушевський. Історія України-Руси т. VII, ст. 147, 172, 197—205.

[118]) Szelągowski. Śląsk i Polska wobec powstania czeskiego ст. 64—5.

[119]) Листи Януша Радивила, перший без дати, другий з 30. III, 1620 р. Жуковичъ. Сеймовая борьба III, ст. 18.

[120]) Óváry Diplomatarium ст. 271.

[121]) Звістки подають реляції венецькі пор. Hammer т. V, ст. 90—91 (через похибку тут Fra Antonio Pauli або Fra Basili) і Óváry Diplomatarium ст. 584, 614, 620; Roe Negotiations ст. 455; з инших жерел Пападопулос ор. с. ст. 43—44. Французькі депеші у Турґенєва Hist. Russiae monumenta т. II, ст. 430—1: „...car les lettres et papiers du mort ont appris avec certitude, qu' ils alloient pour faire mouvoir les kosaques par la mer Noire et pour empescher la paix de Pologne avec cette Porte, conformément á l'advis, que j'en avois eu". „Faites un peu reflexion la dessus et considerez, s'il vous plaist, qu' avec moins de cinquante mille escus par an distribuez parmi ces Kosaques l' on occupe la principale force de Turc sur la mer Noire à garder l' embouchure du Canal, qui n' est qu' à quatre lieues d' ici"...

[122]) Történelmi Tár 1882, ст. 267.

[123]) Письмо Бєлєцкого до Сапіги з 31. XII, 1630 цитат у Жуковича Сеймовая борьба VI, ст. 105.

[124]) Письмо Бєлєцкого з 4. XI, 1631, ibid. VI, ст. 152.

[125]) Акты моск. госуд. I, ст. 348, реляція з III, 1632.

[126]) Liske Przyczynki do historyi wojny moskiewskiej 1633—1634. (Biblioteka Ossolińskich XI, 1868), ст. 22.

[127]) Okolski. Dyaryusz transakcyi wojennej ст. 72.

[128]) Óváry Diplomatarium ст. 272.

[129]) як в.

[130]) Соловьевъ II, ст. 1168.

[131]) Грушевський. Історія України т. VIII, ст. 40—41; Акты Московского государства I, ст. 215.

[132]) Oxenstiernas Skrifter I 2, ст. 584.

[133]) див. нотка 14.

[134]) Паподопулос op. c. ст. 33 (із звісток Овсяникова op. c. ст. 149, Пападопула Патріярха Єрусалима ст. 55).

[135]) ib. ст. 43 (із Овсяникова ст. 155—68).

[136]) ib. 47 (жерела в [illegible] ст. 242).

[137]) Куліш. Матеріалы ст. 126—7; про зносини з Москвою 1625—30 pp. також Макарій Исторія русской церкви XI, ст. 394.

[138]) Археографическій сборникъ VII, ст. 55, 87. Макаріевъ op. c. XI, ст. 394.

[139]) Соловьевъ II, ст. 1246.

[140]) Čváry ст. 760.

[141]) Törtenelmi Tár 1887, ст. 71.

[142]) коло — смерть серез колесоване.

[143]) Соловьевъ II, ст. 1173.

[144]) Жуковичъ. Сеймовая борьба VI, ст. 32.

[145]) Грушевський. Історія України-Руси т. VIII, ст. 130.

[146]) Соловьевъ II, ст. 1173.

[147]) Див. додаток ч. 4.

[148]) Додаток ч. 2.

[149]) ib. ч. 3 і 4.

[150]) Оповіданя з других уст в листї Белецкого — Жуковичъ Сеймовая боротьба VI, ст. 156; реляція Гладкого Акты моск. госуд. I, ст. 346.

[151]) Додаток ч. 5.

[152]) Лист белзького воєводи до канцлера б. д. (1632 р.). Рук. бібл. Чарторийських 365, ст. 1603.

[153]) Lengnich Geschichte der Lande Preussen III (1727 р.) ст. 246 і дод. ст. 187; подібні листи з I. III, 1632 р. Szelągowski Układy król. Władysława l. c. ст. 695. Був і окремий друк: Iac. Roussel, Schwed. Ambaasadeurs Sendbrief an die Stände von Pohlen 1632, пор. Sprawozdanie z poszukiwań w Szwecyi (Краків 1914 р.) ст. 247. Estreicher Bibliografia т. IX, X s. v.

[154]) Рукопись бібл. Чорторийських 365, ст. 1289. 1325.

[155]) Pufendorf. Commentarii de rebus suecicis (1686 р). Pamiętniki Albr. Radziwiłła I, ст. 79. Relacye nuncyuszów II, ст. 188. B. Kamieński (W. Kalinka) Negocyacye ze Szwecyą. Czas дод. V, ст. 304—7 (1857).

[156]) Бантиш-Каменскій. Обзоръ внѣшнихъ сношеній Россіи I, ст. 158.

[157]) ibid. ст. 178.

[158]) Інструкція з 29. IV, 1631 — згадка у Молчановського. Архивъ Ю. З. Р. III 6, ст. 32 прим. 1.

[159]) Рук. Чорт. ч. 365, ст. 1179.

[160]) Так означував ціль посольства австрийський посол — згадка у Молчановського l. c. ст. 32.

[161]) З реляцій австрийського посла Hammer Geschichte des osmanischen Reiches т. V, ст. 91, 175.

[162]) Cyrillus patriarcha s. reg. maj. literas summa cum obedientia et cultu recepit, in omnibus, quae pro communi causa apud Moscum, Cosacos et in

Porta praestare valebat, promptissimum se offerens, vir profunde doctus et propagationi christianae religionis sedulo intentus, praecipue vero super victoriis s. reg. maj. ex animo laetatus deoque gratias corde sincero agens. Реляція Страсбурґа Relatio de byzantino itinere, Mieg Monumenta pietatis et literaria II. 215, цитат дає Pichler Geschichte des Protestantismus in der griech. Kirche ст. 160. пор. 113; реляція в шведськім держ. арх. пор. у Молчановського l. c. ст. 32.

[163]) Hurmuzaki Documente IV 1, ст. 613—14 (дата в заголовку 1631 р. хибна).

[164]) Hammer l. c. 91, 175.

[165]) *Π. Ζερλέντου Ἐπιστολαὶ Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως πρὸς Ἀξέλιον Ὀξενστιέρναν*, Атени 1903 (мені недоступна). Пападопулос ор. с. ст. 56, 63—3; про смерть Ґустава Адольфа лист до Москви з 30. VI, 1634 р. Каптеревъ Характер сношеній... дод. ст. 1—10.

[166]) М. Грушевський. Історія України-Руси т. VIII, ст. 142—6.

[167]) Археогр. Сборникъ т. VII, ст. 90 (лист з 12. V, 1632 р.).

[168]) З рукописей тайного архива в Берліні — Szelągowski Układy król. Władysława l. c. ст. 712, 721. Бранденбурґський аґент дивив ся на козаків холоднійше: козаки мають за собою число і рішають ся на все; але вони ліпше надають ся до руйнованя як до помочи і можна їх ужити тільки в тім разї, коли вже резуґнуєть ся зі всього і кажеть ся: „анї менї, анї тобі“ ibid. ст. 723, пор. ст. 725. Ся характеристика козаків стоїть мабуть під впливом руїнних походів Лїсовчиків.

[169]) Венецька реляція Hammer Geschichte des osmanischen Reiches т. V, ст. 230.

[170]) Інструкція для Ceci з 17. II, 1638. Hurmuzaki Documente supl. I 1, ст. 238.

ДОДАТОК.

1. Лист Якова Русселя до козаків. — Риґа 25 червня 1631 р.[1]).

Nobiles et liberi milites, viri strenui, Boristenis et Ponti Euxini dominatores et, quod maximum est, religionis christianae graecae et auitae acerrimi defensores, amici clarissimi.

Iam a multis annis serenissimus et potentissimus Suecorum rex Gustauus Adolphus, perplurium prouinciarum regnator et gratia diuina acquisitor, nec non maris Baltici praepotens et generalissimus[2]) dominator, dominus meus clementissimus, voluit et decreuit amicitiam et benevolentiam suam regiam republicae vestrae et et vniuerso insigni ac praevalido nobilium Kozacorum Zaporouianorum corpori deferre et contestari, animumque suum praepensissimum et vnice fauentem per munificentiae rarae et largissimae indicia vobis[3]) omnibus et singulis et inprimis ducibus vestris ac veteranis et antestantibus virtute viris demonstrare atque efficacissime comprobare. Enim vero S. R. Maiestas hactenus dominus meus clementissinus consilia in eam finem directa et commodam beneuolentiae suae regiae testificationem variis impedimentis et remoris obiectis a prouidentia diuina in hancusque diem diferri et cordis sui desiderium trahi non sine graui aegritudine sensit, quantumuis voluntatem suam et omnia consilia benignissimo numinis arbitratu lubentissime semper moderetur.

Nunc autem suprema creatoris ordinatione summotis omnibus obstaculis serenissimo et potentissimo regi, domino meo clementissimo, visum est meo interuentu amicitiam suam regiam vobis insinuare et imprimere, beneficiaque illustria et ingentia, benevolentiae suae certissima pignora impertiri ac communicare nec non descendere in tractationem confederationis vobiscum[4]) arctioris et inuiolabilis, non minus publice priuatimque vobis omnibus honorificae quam utilis pro bono et assecutione libertatis vestrae et status vestri et conditionis meliorationem et inprimis ad vindicandum e tiranide pontificis romani eiusque satellitum principum, communium

---

[1]) За основу беремо рук. бібл. Чорторийських 365 ст. 864—9, варіянти з бібл. Чорт. 361 ст. 523—5.

[2]) Скорочене нечитке, мабуть g—mus.

[3]) voluit.

[4]) multum.

aduersariorum nostrorum auitam vestram religionem graecam, quae gaemens et persecutionem durissimam perpessa auxilium diuinum vestrumque vehementissime implorat, dum eo vsque afflicta iacet, vt S. Regiae Maiestatis, domini mei clementissimi, commissione intima omnes affectus moueat et cor uere christianum, vere religiosum ad subsidium praesentissimum eidem religioni praese ferendum[1]) sollicitet. Immo hac in parte eoque nomine clementissimus meus dominus se viuidum protectorem Graecorum euangelicorumque iniquissime et contra iuris iurandi religionem iezuitica[3]) factione oppressorum, in vicino regno re ipsa imposterum profiteri a Deo inspiratus in animum induxit, vobis eum honorem habere, ut ad defensionem religionis vtriusque a communibus aduersariis impetitae coadiutores vos adoptet non sine summa gloria et vtilitate vestra omnigenaque benedictione caelesti in causae tantopere[4]) iustae patrocinio speranda. Et certus sum vobis minime dubium fore, quin Deus benedictionum et misericordiarum fons inexhaustus rempublicam vestram caeterosque graecae religionis cultores blandissimis et fauorabilibus oculis respexerit[5]), dum animaret affectus regios clementissimi domini mei, ut in vos reflecterentur et S. R. Maiestatis pectus subigendo[6]) efficeret, vt optandae conciliandaeque sincerae ac deuotae correspondentiae vestrae mentem applicaret. Ac proinde persuasissimus sum vos iudicaturos et pronunciaturos nunquam in republica vestra uobis illuxisse diem letitiorem illo, quo praesentes hasce meas mandato S. R. M. datas[7]) [literas] et beneuolam inuicionem perlegere et profundius conciliare licebit.

Tanget enim dubio procul animos et extraordinario sensu afficiet eximia illa et singularis felicitas[8]) caelitus a Deo vobis indulta, dum recognoscitis et reputabitis ab haeroicae virtutis tanto monarcha (cuius fama simul et praeclare indesinenter gestorum notitia vos nequaquam latet) beneuolentiam regiam cum beneficiis immensis deferri vosque ad societatem belli vocari ab eo rege, qui fidelibus multorum bonorum et honoratissimorum relationibus credens, in vobis aestimat, plus quam diu potest, solitam fortitudinem vestram terraque marique felicissime exercitatam et ingrati erga vos regni,

---

[1]) oppressae ferendum.

[2]) dominus meus.

[3]) Iesuitarum.

[4]) tantopere in causae.

[5]) пропущено в рук. Чорт. 365.

[6]) subigendo pectus.

[7]) directas.

[8]) в рук. 365 felicitatis.

iezuiticorumque monstrorum imperio obnoxii, tutellam et defensionem datam, simul et indefessum et feruentissimum libertatis semper obtinendae studium vestrum, nec minus zelum vestrum incorruptum et inextincta ac semper viua flamma ardentem nec patientem vobis diutius, conuiuere ac parcere Dei vestrisque hostibus capitalibus continuo, perfide, inclementer et tyrannice per varias artes illicitas et nefarias in religionem graecam omnesque eam profitentes grassantibus. De reliquo cum ea sit causae vestrae iustitia et vindicandae grauiter religionis libertatisque fortiter asserendae necessitas, ut a nullo rationis usum sortito et exercente negari queat eidemque non modo et maxime vobis[1]), sed etiam S. R. Maiestati, domino meo clementissimo, imo et toti orbi christiano expressiusque euangelicis principibus constet.

Hinc est, quod ad tutandam religionem libertatemque atque virtutem vestram militarem exercendam vos incitare et acuere plane superuacaneum ducam, non ignarus vos spontaneo motu et alacerrime et ex conscientiae et honoris condictamine ad iustam et necessariam vindictam decurrere. Vnicum est tantummodo, quod in praesentiarum et anticipatiue denunciandum per me vobis voluit S. R. Maiestas, dominus meus clementissimus: nunquam scilicet obtigisse vel obtingere posse opportuniorem occasionem vota vestra assequendi et desideria explendi ac de hostibus vestris mortalibus triumphandi, illa, quam vobis diuina maiestas benignissime subministrat, victa tandem tenerrimis oppressorum gemitibus et nunc demum armata, ut aduersarios suos condemnet et plectat sub oculis omnium gentium.

Nec est, quod S. R. Maiestas, ut occasionem diuinam extraordinariam amplectamini, solicitudinemque suam interponat vosque impensius hortando officii vestri erga Deum et erga fratres vestros commune facere dignetur. Volate tantum ad S. R. Maiestatem per vestros delegatos et commissarios mox reuolaturos et plenissime informatimini de occasionis caelestis natura et beneficio inexplicabili, quodque tempori et loco suo prudentia suadente reseruandum est. Addam hic, quod dissimulare non possum nec debeo S. R. M., dominum meum clementissimum, non tantum inspiracione numinis voluisse beneuolentiam suam regiam vobis communicare, sed etiam ad correspondentiam vestram christianam sinceram et in perpetua tempora duraturam S. R. Maiestati abiendum adductum fuisse amica et dulci persuasione beatorum patriarcharum orientalium, quos vnice veneratur et a quibus vicissim colitur, sed inprimis beatissimi patriar-

---

[1]) vobis et maxime.

chae oecumenici constantinopolitani Cyrilli, capitis et patris patrum vestrorum spiritualium iuxta politiam vestram ecclesiasticam et eiusdem inspectoris, praesidis et custodis animarum vestrarum iuxta fidem in cordibus vestris dominantem. Postremum denunciatur imo vobis, ut vigore commissionis et plenipotentiae a S. R. M., domino meo clementissimo acceptae praesentium latores et subdelegatos nostros capitaneum Petrum Ladmiral et vexilliferum Iacobum Des Greues S. R. M. komornichum ad uos direxerimus. Vestrum erit praedictis delegatis nostris pro vestra humanitate et more solenni audientiam placidam et hospitalem condignam dare et indulgere fidemque accomodare iis, quae ex parte nostra iuxta mandata S. R. M. nobis commissa per eosdem voce viua[2]) vobis exponentur. Vestrum insuper erit acceptis et lectis praesentibus et auditis subdelegatis nostris, e uobis deligere viros primarios prudentia eminentes, antiquae religionis libertatisque amantes, eosdem ad nos dirigere ac destinare cum literis plenipotencialibus, ut concludendi facultate vtentes, correspondentiam vestram cum S. R. Maiestate domino meo clementissimo forment firmentque et pactis initis ac iure iurando roboratis beneficia S. R. M. larga manu effundenda percipiant et inter uos dispensanda mox disponendumque domum per imperii ruthenici ditionem fideliter et tutissime referant et uos omnes certiores reddant de gratiosissimo affectu ac regia propensione clementissimi domini mei erga vos omnes cordate amplectendos et de uobis singulis ac vniuerso corpore per largitiones regias annuat, in benemerendo atque arctius obligando vos in ea deuotione, qua erga S. R. M., dominum meum clementissimum vos omnes et singulos vehementissime animari sentio et confido.

Et cum, amici charissimi, firmissime persuasus sim omnes et singulos eo animo promissa omnia accepturos et concepturos, quo a me voluntur exaranturque, reliquum est, vt rempublicam vestram, eiusdem capita S. Trinitatis omnipotenti protectioni et fauori leui commendans testor affectum erga uos meum et in omnes graecae religionis mortales iudelebili charactere inscriptum cordi illius, qui subscribit manu propria et in ueritate vestrum omnium perstare decreuit. Dabantur Rigae 25 iunii anno D. 1631.

Promptus et sincerus amicus
Iacobus Rousellus
S. R. M. Sueciae consiliarius secretior et ad
rempublicam polonam legatus.

Бібл. Чорторийських рук. ч. 365, ст. 684—9 порівн. рук. ч. 361 ст. 523—5.

---

[1]) viua voce.

2. Іван Петражицький до Станислава Конецпольского. [Канїв 17 вересня 1631 р.].

Dnia wczoraiszego, tho iest 16 septembris przyiechali do nas do Kaniowa Niemcow dwa, ieden sie mieni bydz capitanem a drugi chorązym, a sam iakoby posłani od Gustawa do woiska zaporowskiego, szli przes ziemie moskiewską, przy ktorych iest y Moskwicin z stolice posłany, dla tłumaczenia. WMosci naszemu miłosciwemu panu sprawy do konca dac nie umiemy, z czym do nas przyiechali, listow od nich iesczezmy nie brali. WM. nasz miłosciwy pan wiedziec raczysz, ze bez rady w nas onych czytac nielza, po pułkowniki y insze towarzystwo posłalismy, aby sie ziachali y do thego czasu, nim sie oni ziadą, do WM. naszego miłosciwego pana posyłamy thego towarzysza naszego Andrzeia Lahode, prosząc unizenie miłosciwey nauki y porady od WM. naszego miłosciwego pana, co z onymi czynic. Poniekąd zrozumiewamy z ustney powiesci onych, yz nisczym inszym, tylko przyiazn oswiadczaiąc swoie, onych do nas Gustaw posłał, o prędką miłosciwą naukę WM. naszego miłosciwego pana prosimy. Przy rozmowach y ten posłaniec nasz był y da ustnie WM. naszemu miłosciwemu panu sprawę.

Бібл. Чорторийських рук. ч. 365, стор. 675 — 6. Заголовок: Strony tychze posłancow Gustawowych od kozakow do p. hetmana. Дату означають слова листа: „Dnia wczorayszego tho iest 16 septembris...“ на 17 вересня 1631.

3. Станислав Конецполький до Жиґмонта III. Бар, 28 вересня 1831 р.

List od kozakow, w ktorym mi o posłach Gustawowych do siebie oznaimuią, W. K. Mosci panu memu miłosciwemu dla lepszego zrozumienia posyłam. A ze mię w nim o naukę proszą, nie mogłem im inakszey dac, tylko zeby w powinnosci wiernych poddanych W. K. Mosci Pana mego miłosciwego poczuwszy, samych y z listami do W. K. Mosci odesłali, co nie wątpię, ze uczynią. Od Murtazy basze wczora ieden odprawiony posłaniec, dzis drugi przyiechał, z czym, iescze nie wiem, bom go iescze nie widział, ale list od pana Suliszewskiego, ktorego tam zatrzymał, W. K. Mosci posyłam. Spiegowie mi dali znac wczora, ze Tatarowie na nowiu thego miesiąca co mieli sie do panstw W. K. Mosci ruszyc, zaczym wychodze sam do woiska, maiąc w miłosierdziu boskim nadzieie, ze za szczęsciem W. K. Mosci nie odniosą pociechy. Co mi tesz ieden correspondent moi z Constantinopola pisze, posyłam W. K. Mosci panu memu miłosciwemu, ktoremu wiernosc etc. Datum w Barze.

Бібл. Чорторийських рук. ч. 365, стор. 675. Заголовок: Od Iego Mosci Pana hetmana do krola Iego Mosci de data z Baru 28 septembris 1631. Strony posłancow Gustawowych.

4. Станислав Конецпольский до Якова Задзїка. [Бар, 28 вересня 1631 р.].

Gustaw iusz nie tylko poganow przeciwko nam mączi, ale tesz y u naszych kozakow o przyiazn sie stara. Posylam W. Mosci memu miłosciwemu panu list, w ktorym mi o posłach iego oznaimuią kozacy. Bardzoby dobrze uczynili, kiedyby ich według zwyczaiu swego podbrodzili, ale azabysmy się czego więcey dowiedzieli od nich, pisałem do nich, aby ich do I. K. Mosci odesłali, co nie wątpię, ze uczynią. Znac, ze pilno iachali, gdy w dziesięciu niedziel od Gustawa na Pschow, na Moskwę the droge odprawili. Brath moi kochany Murtaza basza tak na mie łaskaw, ze iescze ieden posłaniec iego nie odiechał, a iusz drugi przyiechał; iescze nie miał u mnie audientii, ale z listu p. Suliszewskiego zrozumiesz W. M. moi miłosciwy pan, za czym przyiachał. Mam wiadomosc, iako to y z thego listu W. M. zrozumiesz, z Contantinopola do mnie pisanego, ze nieborakowi themu Murtaza basy szyią buty u porty; nie zarazbysmy trafili na tak dobrego czlowieka, kiedyby go ztąd wziąc miano. Kantymirowi do Persyi nie sporo, miał sie być na nowiu thego miesiąca ruszyc, ale mi spiegowie wczora znac dali, ze Tatarowie, ktory sąm przy nim, pewnie za tydzien będą u nas, gwoli czemu ia do woiska wychodzę, aza w they małosci naszey, iako nas rzeczpospolita miec chciała, wczyni się iaka I. K. Mosci posluga.

Бібл. Чорторийських рук. ч. 365, ст. 676—7. Заголовок: Od thegosz do Iego M. Xa Kanclerza. Дати означаємо з листу такого самого змісту до короля (ч. 3) на 28 вересня 1631 р.

5. Яків Задзїк до Акселя Оксеншерни. Варшава 20 грудня 1661 р.

Constitutum inter nos erat iam inde ab ipso sancitarum induciarum tempore, vt alter ad alterum amice de iis referre, quae datae fidei pactisque aduersari viderentur[1]). Idque fecimus ambo hactenus, quamquam ego saepius iustiusque orta, quod equidem noluissem, a vestra parte querendi ansam[2]). Eiusdem moris ac instituti tenaces nos esse conuerit, qui sicut paciscendum induciarum interpretes nomine regum regnorumque nostrorum fuimus, ita custodes pactorum assessoresque esse debemus. Ego quidem quam tenax sim, in praesentia testari volui, cum queri apud Il. D. Vestram malui, quam rebellionis concitatorem, pacisque turbatorem pro merito vlcisci. Res ita se habet. Paucis ante mensibus quidam Roselius, nuncius ad cosacos

---

[1]) в рук.: videretur. [2]) пропуск habui.

zaporouienses a rege vestro, vti ipse suis in litteris adstruit, destinatus, praemisit ad eosdem hunc, quem D. Vestrae mitto, Gallum cum seditiosis litteris et mandatis ad sollictandos eorum animos et a fide ac obsequis Sacrae Regiae Maiestatis Domini nostri clementissimi ac republicae auellendos accommodatis. Qui impetrata impigre et gnauiter exequendo, multis verborum illecebris cosacos inescare, donis tentare, promissis onerare coeperat. Verum fidem polonicam vel in ipsis extremae Sarmatiae incolis, qui inculto et ferociori ingenio sunt et arma tantum norunt, reperit, vt erubescendum ciuilioribus et cultioribus sit, vinci fidei constantia a talibus. Nemo certe fidem alterius corrumpere sua incorrupta potuerit, nec, qui coscius et amans suae, insidiatur alienae. Sed haec est modo fatalis quaedam orbis infelicitas. Hi ergo detestati scelus et piaculi instar rati vel litteras etiam aperire, eas cum ipsomet emissario ad Illustrem Dominum Campiductorem nostrum remisere. Is vero fraude rem detulit ac ipsummet demum ad aulam Suae Maiestatis misit. Nemo dubitare potuit hominem ad defectionem alienos subditos solicitantem supplicio officiendum, sed malumus vos ipsos iudices et vindices esse, nisi authores, et conscii, quod credere nolim, estis. Quam enim id non amicitia tantum, religio, foedus, sed ipsum etiam ius gentium vel et D. Vestram experturam et rei faeditatem execraturam confido. Ac vos quidem videritis, quantopere in humana divinaque iura peccatum est. Nobis in praesentia quaeri suffecerit in leges induciarum gravis esse peccatum. Aperto enim bello peior est talis machinatio, qua subditi contra regem et regnum armantur, vt parum intersit vestrisue armis nos aggrediamini, au alienis a vobis concitatis; et minus quidem graue foret si alienis, sed subditos ad arma et defectiorem solicitare longe gravissimum est et aequis etiam bonisque hostibus detestandum. Itaque si scitu si iussu vestro egregia ista legatio fluxit, quam recte exestimationi vestrae consulitis, quam integre fidei datae statis, vos ipsi iudicate. Ad nos quidem iniuriae tantum vindicatio spectat, ad vos existimationis periculum, quo vos vacare percuperem, nisi Rosselius ipse fidem adstruat, si tamen fidem facere potest, qui fidem oppugnat in pectore sarmatico, nunquam expugnatam nec expugnandam. Vita ergo hic donatum et iusto supplicio ereptum ad Il. D. Vestram mitto. Datum id a me amicitiae nostrae legibusque induciarum, in quas etsi minime peccassemus, externum hominem regni incolas subditosque nefaria machinatione turbantem, puniendo, maluimus tamen eius Rosselii impudentiam vobis detegere; qui si vobis insciis rem ementito vestro nomine aggressi sunt, communem nobiscum iniuriam habetis eoque seuerius vindicabitis, sin imperata executi, vera dictis scriptisque

adstruunt, nostra tantum iniuria est, qua amicitiae pactorumque iura violantur. Qua de re mature protestamur. Ego vero responsum et rationem facti ab Illustrissima D. Vestra interim praestolabor, cui studia mea amice defero. Datum Varsaviae die XX Decembris MDCXXXI.

Бібл. Чорторийських рук. ч. 365, ст. 139—140. Заголовок: Ad Oxensternum.

ОДИН МОМЕНТ ПІД ЗБОРОВОМ 1649 р.

КРИТИЧНИЙ НАРИС.

Ярким прикладом односторонности історичних жерел до пізнаня Хмельниччини може служити другий похід Богдана Хмельницького в Галичину з його осередними моментами: збаражською облогою і зборівською угодою. Особливо відтворенє сього другого факту — зборівського трактату — у його правдивім світлї зустрічає чималі трудности: не лише в тім, що документальні звістки про нього маємо майже тільки з польського боку; а ще в тім, що від самої першої хвилини було по тімже боцї змаганє закрити дїйсний стан річи та представити його у бажаній собі подобі. Ідучи по сїй думцї, польське правительство поспішило, безпосередно після довершеня згоди, з урядовими комунїкатами про зборівську кампанїю та її вислїд, одним призначеним для заграницї, другим — для покріпленя сердець земляків. Вже сам заголовок тих урядових реляцїй дуже характеристичний: „Донесенє про найславнїйший похід, найпобіднїйший успіх, найщасливійшу пацификацію ворогів найяснїйшого і найсильнїйшого пана Яна Казимира короля польського“ і т. ин. І хоч Хмельницькому не богато залежало на тім, щоби спростувати польські комунїкати, то ся мистификацїя не могла тїшити ся тривким успіхом.

Сучасні тим подіям політики оцїнили дуже рано вартість сеї „величавої перемоги“ і самі польські історики XVII в. розуміли зборівську кампанїю як велику польську воєнну невдачу, а у слїд за тим високопарні фрази урядової реляцїї здобули характер гіркої іронїї; всеж таки дух тої мистификацїї не пропав безслїдно до нинїшнього дня. Історія зборівської угоди ще й тепер показує чимало прогалин та темних місць, яких жерело виключно у свідомім закриваню правди тодїшним польським правительством. Одному такому „темному місцю“ хочу саме тут присвятити увагу й показати ріжницю межи дїйсним станом річи і тим образом його, який дають дотеперішні історичні дослїди.

Питанє таке: К о л и й я к н а в я з а н о н и т к и п о р о з у м і н я м і ж к о р о л е м і Х м е л ь н и ц ь к и м?

Останнї виснови історичної науки в сїм напрямі — маю на думцї нариси Кубалї[1]) й моноґрафію Костомарова[2]) — представляють сю формальну ґенезу згоди з 19 серпня 1649 ось як: Дня 15 серпня (в недїлю) побачили себе Поляки окруженими

з усіх боків Українцями й Татарами; у безнадійнім становищи порішено попробувати, як останної дошки ратунку, розбити козацько-татарський союз і перетягнути на польський бік Татарів; задля того післано в ночи одним полоненим Татарином відповідний королівський лист до хана. Другого дня (16 серпня) коло полудня прийшла ханська відповідь, що кінчила ся зазивом до переговорів; одночасно з нею доставлено також лист Хмельницького до короля з оправданєм і заявою вірного підданства. Після того почав польський канцлєр Оссоліньский з Татарами і козаками пертрактації, які по трьох днях довели до відомого результату, званого зборівськими трактатами.

Таке зображенє найкритичнійшого моменту кампанії засвідчене трьома документами-листами: королівським до хана, ханським до короля і гетьманським до короля[3]). Перші два не займають нас близше на сім місци, хоч зміст їх не зовсім відповідає загально вкоріненому поглядови й автентичність їх текстів ще доси не усталена (вони все ще удержують ся в такій формі, яка відповідає духови згаданих висше донесень польського правительства); натомість спинемо ся на третім документі й дамо позір на мало зрозумілу обставину: щó саме спонукало Хмельницького писати королеви оправданє й заяву покірности, заки ще почали ся якінебуть мериторичні пересправи між Поляками і Татарами? Щоби розкрити се машинове божество, придивім ся самому листови[4]):

„Видить Г. Бог, що я, уродивши ся благородним Хмельницьким, з дитинячих моїх літ був найнизшим підніжком найянійшого маєстату вашої королівської милости і до старечих моїх літ не був в жадній ребелії против маєстату в. к. милости пана мойого милостивого. Доказом того моя вірна услуга ще посполу з славної памяти покійним родичем моїм Михайлом Хмельницьким підстаростою чигиринським, який на услузі бл. п. пана отця в. к. милости і всеї річипосполитої поклав свою голову під Цецорою; там і я при покійнім моїм батьку протерпів два роки тяжку неволю. Коли мене Г. Бог зволив освободити з тої неволї, завсїди був я вірний при війску річипосполитої, і тепер — свідчу ся Богом — дуже був би я рад, щоби християнська кров не лила ся. А що в. к. милість уже двома наворотами зволив у своїм панськім письмі назвати мене, свого підніжка, якимсь бунтівником — а я про се не думаю — то жерело сього, як я то знаю певно, у злій воли людий; в. к.

милість нехай зволить зі своєї панської ласки, високим і милосерним своїм королівським розумом розважати і милостиво вислухати тих панів, що їх там богато при боці в. к. милости: як то мене надсудили, і то невинно, і якої кривди зазнав я від їх милостей українських державців, так що я не з пихи, тілько з великих моїх бід, ставши вигнанцем з моєї власної батьківщини та з убогого мойого добра, мусів поневолі притулити ся й упасти до ніг його милости великого царя кримського, щоби мене привів до ласки в. к. милости пана мого ласкавого. І хоч воно так мусіло стати ся, що за винних і невинні душі мусять покутувати, то нехай Г. Бог осудить, хто тому причиною. Чи то не задля нас в. к. милість своєю волею був ласкав надати се козацьке гетьманство Забуському? Звольже в. к. милість одночасно вислати його до запорожського війска, а я йому віддам зараз булаву й хоругву, яку тепер держу з ласки в. к. милости. Знаю добре, що при ласці в. к. милости заховав ся би я при моїм здоровлю; та будучи свідомий того, як панове українні державці мало що слухають в. к. милости і не зважаючи на в. к. милість кождий пан сам себе іменує королем, знаю, що не тілько не стерплять мене в державі в. к. милости, а ще й душу мені заберуть. Таж бо я з запорожським війском завсіди старав ся дуже, особливо на початку щасливого вибору в. к. милости на се пановане, і тепер бажаю собі того, щоб ти був можнійшим паном в польській короні ніж бл. п. отець і брат в. к. милости. Томуто не вірючи вже нічому, що ти невільник річипосполитої, буду тримати ся того пана, який мене милостиво з божої ласки держить у своїй опіці. А притім відддаю ся щиро з покірною услугою під ноги в. к. милости. Дано з табору під Зборовом дня 15 серпня 1649. В. к. милости найнизший підніжок Богдан Хмельницький".

Перша річ, що нас вражає при читаню сього письма (полишаючи на боці автобіоґрафічні дані), то його **полемичний характер**. Гетьман, видко, займає тут становище супротив якихось докорів, пороблених йому, очевидно письменних, і як випливає зі змісту, не там, де гетьмана названо бунтівником. Виходить отже, що сей лист був **відповідю** на якийсь инший обернений до нього з польського боку. Другий замітний рис гетьманського листу, то його, місцями, **іронічний тон** (нехай король пішле новоіменованого гетьмана Забуського до війска, а Хмельницький віддасть булаву й хоругву...), а тонка двозначність при кінци („не вірючи вже нічому, що ти невільник"...) криє в собі поважну **погрозу** під адресом короля. Такої форми

чейже не уживає той, хто приступає з просьбою до другого, тілько такий, до якого инші обертають ся за прихильностю. Так воно в дійсности й було. **Не Хмельницький перший просив короля, а противно — Ян Казимир, попереду вдав ся до українського гетьмана з письмом, яке викликало подану висше відповідь.** Повний зміст сього, держаного у великій тайни, листу такий[5]):

„Наш королївський маєстат порушений жалем, коли ся відомість прийшла до нас, що вірність твоя разом з усїм нашим запорожським війском, віддавши нам принaлежне вірне підданство й узнавши королївську нашу ласку у віддaну собі хоругви й булави, замість кінчити комисію відповідно пунктам списаним із нашими комисарами, не тілько що задержали нашого посла, [що прибув] для заспокоєня всїх ваших домагань, а ще, коли ми післали частину нашого коронного війска задля усмиреня бунтів простого поспільства, яке нїколи не належало до запорожського війска, то ви наступили на се наше війско і по нинїшний день наступаєте. Дїйсно, по листах писаних нам, так повних покори й підданського почуваня, та по умовленю пунктів з вельможним воєводою тодї брацлавським а тепер київським, нїколи ми того не сподївали ся, щоб ви мали піднести свою руку против нас, свойого пана, божого помазанника; бо ще того нїколи від віків не бувало, лише [противно], запорожське війско, дотримуючи віри і підданської чести, проливало свою кров за достойність королїв своїх панів і за цїлість річипосполитої. Що більше, коли ви самі бажали собі мати нас паном і з тим присилали на щасливу елекцію нашу до річипосполитої, щоб вона з уваги на щасливі пановaня бл. п. пана отця і брата нашого, найяснїйших королїв їх милостей, не шукала чужих панів, тілько нас на тій столици посадила — ми обіцяли собі тим більшу охоту і віру підданську до нашого маєстату і томуто, допровадивши річпосполиту до того, що вона всї свої жалї віддала в наші руки та вибачила нашому запорожському війску, бажали ми нашою комисією і комисарами успокоїти до кінця наші держави, поручені нам від Г. Бога, знищені немало крівавим домашним заколотом, на превеликий жаль усїх посторонних християнських народів, а на потїху самого тілько поганства. Томуто й тепер сами, рушивши ся нашою особою і підійшовши близько, посилаємо до твоєї вірности і нашого запорожського війска з тим [упевненєм], що хочемо сей огонь, узявши Г. Бога на підмогу, гасити нашою королївською повагою, а не заходити собі в нїякі дальші воєнні поступки. Й отсе приказуємо, щоби ви, понехавши всяких во-

рожих загонів, відступили від нашого війска на десять миль, а до нас вислали своїх послів [з виявленєм], чого потребуєте від нас і від річипосполитої; а ми даємо в тім нашу королівську обітницю, що ми, затримавши всї коронні і в. князївства литовського війска, радо пішлемо комисарів, поважних сенаторів від нашого боку, та обіцяємо все те, що належить до вільностей і свобід запорожського війска, зробити, заспокоїти й у всїм наше запорожське війско задоволити. Певні ми того, що сей великий Бог, який вложив на нашу голову корону і нам дав бути вашим паном, а вам нашими підданими, поблагословить побожній нашій інтенції, що не хочемо на початку нашого панованя розливу християнської і наших підданих крови, тільки батьківським нашим почуванєм глядаємо мира. Бо коли є у звичаю з кождим неприятелем найперше знаходити всякі способи для задержаня миру, то ще більше в одній державі, коли без усякої слушної причини розливає ся кров християнська, сам Г. Бог велить не наступати суворо і заганяти ся до останної загибели, лише шукати справедливої розваги. Тому зараз готові ми післати до вельможних реґіментарів нашого війска [у Збаражи] з тим самим, з чим посилаємо тепер до твоєї вірности і до нашого запорожського війска. Ми певні того, що зазнаємо в тім належної і справедливої підданської уваги і що ви, розваживши собі працю самого нашого маєстату і його труд піднятий для загального добра всїх вас підданих, виправите нашого післянця без проволоки посполу з своїми послами, а самі відступивши від нашого війска, будете чекати комисії і комисарів, не піддаючи ся жадним сумнївам, тому що ми самі хочемо серединити нашою королївською особою. Як усе те певно обіцяємо собі по твоїй вірности, так і вам жертвуємо нашу ласку. Ян Казимир король“[6]).

Отсей лист написано тої самої критичної ночи, що й лист до хана. Вислано оба одночасно: до хана через полоненого Татарина[7]), до Хмельницького через якось руського священника, який — по волї чи неволї — знайшов ся в польськім обозї[8]).

Коли порівнаємо річевий зміст обох листів, не їх конвенціональну фразеолоґію, то хиба зовсїм ясно виходить, хто тут більше просить противника — король гетьмана чи гетьман короля. Певно, Хмельницький після відомости про некорисний для Українцїв оборот справи на Білій Руси і про смерть Кричевського мусїв рахувати ся з реальними обставинами і не міг стояти на непримирнім становищи, всеж така ситуація під Зборовом і Збаражем була для Поляків така некорисна, що гетьман

мав змогу показати свою великодушність супротив короля. Томуто свідомість політичної переваги у гетьманськім листі стає супротив явної слабодушности королівського письма — слабодушности, якої не могла закрити його „маєстатична“ форма. Отся покірність суверена перед лицем збунтованого підданого — який не думав ані на ступінь відступати назад, не то 10 миль — була великою політичною невдачею нового короля і старого канцлера — невдачею, яких не богато в історії і яка відкривала невеселі гороскопи на будуще річипосполитої; та вона була політичною неминучостю, наслідком безвихідного становища обох польських армій, збаражської і зборівської, і як така мала право бути зрозумілою й оправданою: без неї моглоб прийти ще більше лихо... На жаль одначе, ся неминучість, окрім свойого політичного боку, має ще инший — етичний. Щоб його добре зрозуміти, треба усвідомити собі кілька фактів з останних десяти днів перед сим королівским письмом до Хмельницького.

Десять днів перед тим стояв король обозом під Радеховом, прийшовши якраз із Сокаля. Опанований злудою щодо поваги королівського імени і думаючи, що сама поява його матиме чарівний вплив на руське поспільство, видав він тут 5 серпня універсал до селян[9]). У нїм візвав „підданих і чернь“ занехати бунтів, повертати до своїх домів та слухати панів, а всю вину за нещастя, які впали на „нарід руський“, зложив на „того зрадника Хмельницького, що змовив ся з поганством на християнську кров“ і тепер саме тримає Татарів на те тілько, щоб приневолити селян до послуху собі. „Ідемо отже з нашим війском не тому, щоб вас невинних і обдурених мали губити, тілько щоб вас визволити з поганських сильок, в які вас сей зрадник Хмельницький впровадив“.

Не трудно дорозуміти ся, що сї королївські слова не мали найменшого успіху; противно, в часї цїлого походу короля від Замостя до Зборова зустрічали Поляки безліч доказів, що все руське поспільство цїлою душею стоїть по боцї Хмельницького[10]). Та король і його дорадники були сліпі на дїйсний стан річи і дурили себе надією, що й козаки не вдержать ся при Хмельницькім, коли до них промовить королївський маєстат. Отся сліпота подиктувала два дни пізнїйше, під Топоровом новий королївський універсал, обернений сим разом до „полковників, оссавулів, сотників, отаманів і до всїх молодцїв нашого війска запорожського“[11]). Сказано у нїм, що Хмельницький показав ся недостойним тої королївської ласки, якої зазнав

діставши гетьманську булаву, бо не занехав союза з поганством „на загибіль самого руського народу і стародавної грецької віри“, не докінчив комисії, задержав королївського посла та почав війну. „Томуто складаємо його з сього гетьманства й овідаємо, щоби мати його за нашого зрадника та ворога всього рідного краю і руського народу; приказуємо вам, щоб ви його більше не мали за гетьмана і нївчім не слухали, тілько громадили ся до Семена Забуського, котрого вам подаємо за гетьмана нашою королївською владою і повагою“. Вкінци грозить король пімстою всім тим, що малиб у погорді сю королївську ласку і перестерогу.

Поляки старали ся поширити сей універсал між українським козацтвом, а для ліпшого успіху його голошено, що той, хто убє Хмельницького, дістане 20.000 зол. надгороди. Одночасно інвестовано анти-гетьмана по всїй формі булавою й хоругвою[12]).

З такою самопевністю ішов король ще до Зборова, а вже тиждень потім сам мусїв подати в погорду висше згадані свої акти а разом із тим увесь свій маєстат, як того не був у силї вчинити ніякий „зрадник-бунтівник“. Одним словом — трудно й подумати собі більшого нарушеня поваги королївського маєстату як отсе самопонижене Яна Казимира перед ватажком „збунтованого хлопства“.

Тепер розуміємо, чому то польське правительство хотїло за всяку цїну утримати в тайнї королївський лист до українського гетьмана та вмовити у світ, що се сам Хмельницький обернув ся з покорою до свойого природного пана. Щоб затерти всї слїди, забуто чим борщій згадані висше універсали, радехівський і топорівський, а Забуському не полишено гетьманського титулу навіть in partibus infidelium. Звичайно, сїй тактицї годї дивувати ся, та вона пійшла дальше, ніж того вимагало бережене власної і королївської поваги. Методу закриваня правди посунено аж до грубої нелояльности супротив Українцїв.

Наперед убрано зборівський трактат у форму якоїсь власновільної декларації й особистої ласки Яна Казимира для козацтва і „руського народу“, а дальше представлено сей трактат на зверх як подію з полїтичного боку другорядну. Сторонний полїтик повинен був виробити собі такий погляд, що українська справа не пропала під Зборовом тілько тому, що татарський хан зволив пришпилити її до своїх трактатів із польским королем. На сю сполуку обох справ —

татарської і козацької — клали натиск не тільки урядові реляції, а й сам король при ріжних нагодах, що він приймив запорожське військо до своєї ласки буціїмто тільки тому, що за ним ставив ся кримський хан, з котрим відновлено давні умови[13]). Таке зображенє справи давало польській політиці двояку користь: першу сю, що шляхотський гонор не сплямив ся безпосередним трактатом із збунтованим хлопством, а ласку йому виявлено в умові з рівновартною Польщи державою кримською; другу ту, що зобовязаня дані нехристиянам не могли дуже вязати християнської совісти польських державних керманичів[14]). Ся друга користь показала дуже рано свою реальну вартість.

[1]) Szkice historyczne (1901), I, 111—191.

[2]) Богданъ Хмельницкій (1904) 278—330.

[3]) Знані копії сих листів датують ся то 15 то 16 серпня; оригіналів не знаємо.

[4]) Се добре хочби тому, що новійші історики не розглядали сього листу основнійше. В численних знаданих копіях його бачимо дві редакції (поминаючи дрібні відміни): типом одної є текст надрукований у Михаловского (Księga pamiętnicza Nr. 143); тип другої — у київських „Памятниках" (вид. 1898, Nr. XCII). Не підпадає жадному сумніву, що в першім текст автентичнійший, а в другім він прикроєний до потреби звісної урядової реляції.

[5]) Сей лист знаний тільки з одної-однісенької копії, вплетеної у хроніку бернардинського монастиря у Львові, написану Кипріяном Дамірським в 70-их рр. XVII в. Сама хроніка, якої львина частина обіймає оповіданє про Хмельниччину, булаб мало замітна, тому що вона є переважно повторенєм Сам. Кушевича і Война. Кояловича (див. мої „Матеріяли до історії Галичини т. 3, ст. XVII), як би не отсей унікат — королівський лист до Хмельницького. Його автентичність безсумнівна, з самого першого погляду. В бернардинську хроніку попав він очевидно через когось із духовних, яких було доволї в польськім обозї і при боцї короля. Що польське правительство держало сей документ у великім секреті, се річ — як побачимо — зовсїм зрозуміла; за те просто неймовірна річ у тім, що він остав в тайнї від усїх новійших істориків, дарма що надрукований він разом із бернардинською хронікою 40 лїт тому (S. Barącz — Pamiętnik oo. Bernardynów w Polscze, Львів 1874). — До переконаня, що король перший писав до Хмельницького, можна було дійти гіпотетично і без знаня бернардинської лїтописи. Се тому, що московські жерела згадують зовсїм недвозначно про сей факт. Ось так свідомість його лежить мабуть в основі простодушного донесеня наочного свідка зборівської кампанії, македонського митрополита Галактіона московському цареви 6. IX. 1649. (Акты южн. и зап. Россіи III, Nr. 273): „І потім, видячи король, що він переможений, покорив ся і поклонив ся гетьманови; і по сїм помирили ся". — А вже зовсїм ясно про королївський лист згадує оповіданє лікаря Литвина Лукашки, що був в козацькім війску під Зборовом, записане московськими путивельськими воєводами 20. IX. 1649 (Акты III, Nr. 277): „Стало де было королю польскому въ осадѣ большая тѣснота; и онъ де король писалъ къ черкаскому гетману Богдану Хмельниц-

кому, чтобѣ онъ отъ кровопролитія престалъ, учинилъ съ нимъ миръ. И по тому де его королевскому писму и по присилкѣ гетманъ Богданъ Хмельницкой съ нимъ польскимъ королемъ и съ кримскимъ царемъ и съ Татары помирился". — Ті самі воєводи записали 22. IX. 1649 оповіданє архидіякона Перфилея, що також був в козацькім обозї (Акты III, Nr. 279): „И вскорѣ послѣ того бою Янъ Казимеръ посылалъ по три дни къ черкасскому гетману, чтобъ онъ отъ кровопролитія престалъ". — Подібно говорять звістки зібрані брянським воєводою 21. IX. 1649 (Акты III, Nr. 278): „И король... прислалъ къ гетману Хмельницкому о миру говорить". — Зате звістки зібрані царскимъ гонцем Кунаковим у Польщи в осени 1649 (Акты III, Nr. 301) опирають ся тільки на польських інформаціях і не згадують нїчого про королївський лист. Суперечність сих відомостей із висше наведеними не впала в око жадному новійшому історикови, дарма що опубликовані вони ще 1861 роцї.

[6]) „Poruszony majestat nasz królewski żalem, gdy ta wiadomość przyszła do nas, iż wierność twoja oddawszy nam ze wszystkiem wojskiem naszym zaporowskim należne wierne poddaństwo i uznawszy królewską łaskę naszą w daniu sobie od nas chorągwie i buławy, miasto dokończenia komisyi według spisanych punktów z komisarzami naszemi, nie tylkoście posła naszego, ze wszelkim żądości waszych ukontentowaniem, zatrzymali, ale też, gdy wojska naszego koronnego część dla zatrzymania buntów prostego pospólstwa, ktore nigdy do wojska zaporoskiego nie należało, wysłaliśmy, — na to wojsko nasze nastąpiliście i po dziś dzień następujecie. Zaprawdę, po tak pełnych pokory i poddańskiego affektu listem opisanych (так!) do nas i po zawarciu punktów z wielmożnym wojewodą, na on czas bracławskim a teraz kijowskiem, nigdyśmy się tego nie spodziewali, abyście mieli przeciwko nam, panu swemu, pomazańcowi bożemu, podnosić rękę swoją, bo to jeszcze nigdy nie bywało od wieków, ale zawsze wojsko zaporowskie wiary i cnoty poddańskiej dotrzymywając krew swoją wylewało za dostojeństwo królów, panów swoich, i za całość rzeczypospolitej. My pogotowiu, gdyście sami życzyli sobie nas mieć panem i do rzeczypospolitej na szczęśliwą elekcyą naszą z tym przysłali, aby pomniąc na świętej pamięci pana ojca i brata naszego najjaśniejszych królów ich mościów szczęśliwe panowania, obcych panów nie szukając, nas na tejże stolicy posadziła, — obiecowaliśmy sobie tym większą ochotę i wiarę poddańską ku majestatowi naszemu; i dlategoż, przywiodłszy do tego rzeczpospolitą, że wszystkie swoje żale oddała w ręce nasze i wojsku naszemu zaporowskiemu przebaczyła, życzyliśmy do końca przez komisyję naszą i komisarze uspokoić państwa nasze nam od pana Boga powierzone, krwawym domowym zamieszaniem, z wielkim żalem wszystkich postronnych chrześcijańskich narodów, samego tylko pogaństwa pociechą, nie pomału zniszczone. Przetoż i teraz, sam osobą naszą ruszywszy się i zbliżywszy z tym do wierności twojej i wojska naszego zaporowskiego, posyłamy, iż tenże ogień gasić, Pana Boga wziąwszy na pomoc, królewską powagą naszą chcemy, a nie w żadne dalsze wojenne zachodzić progressy. A tak rozkazujemy, abyście zaniechawszy wszelakich zapędów nieprzyjacielskich, od wojska naszego odstąpili mil 10, a do nas posłów swoich, czego po nas i po rzeczypospolitej potrzebujecie, wysłali; a my królewską naszą w tym obietnicę dajemy, iż wojska wszystkie koronne i w. x. litewskiego zatrzymawszy, komisarzy od boku naszego, senatore poważne zesłać gotowiśmy i to wszystko, co do wolności i swobód należy wojska zaporowskiego, uczynić, zaspokoić i we wszystkiem wojsko nasze zaporowskie ukontentować obiecujemy. Pewniśmy tego, że ten

Bóg wielki, który włożył na głowę naszą koronę i mie dał być panem waszym, a wam poddanemi naszemi, pobłogosławi pobożnej intencyi naszej, że nie chcemy krwi rozlania chrześcijańskiej i poddanych naszych na początku panowania naszego, ale szukamy ojcowskiem naszym affektem pokoju. Bo jeżeli z nieprzyjacielem każdym zwyczaj jest pierwej wszelki środki znajdować do zatrzymania pokoju, pogotowiu w jednym państwie, gdy bez wszelkiej słusznej przyczyny rozlewa się krew chrześcijańska, sam Pan Bog każe nienastępować surowie i skwapiać się do ostatnej zguby, ale szukać słusznego pomiarkowania. Zaraz tedy i do w. regimentarzów wojska naszego wysłać gotowiśmy z tymże, z czym do wierności twojej i wojska naszego zaporowskiego teraz wysyłamy, pewni tego, że powinną i słuszną uznamy w tym poddanską uwagę, iż poważywszy sobie samego majestatu naszego pracą i trud podjęty dla dobra pospolitego was wszystkich poddanych naszych, i posłańca naszego bez wszelkiego omieszkania ku nam wespół z swemi posłami wyprawicie, a od wojska naszego odstąpiwszy, na komisyą i komisarze oczekiwać będziecie, żadnej nie czyniąc sobie wątpliwości, ponieważ sami osobą naszą królewską środkować chcemy i te domowe zamieszania uspokoić. Co jako cale obiecujemy sobie po wierności twojej, tak łaskę naszą królewską ofiarujemy wam. — Jan Kazimierz król. (Барончи я. в. ст. 169—171; рук. бібл. Оссолїньских Nr. 1343, ст. 286—290).

[7]) В листї С. Кушевича (Матеріяли до іст. Галичини II, ст. 23) послом до хана названо Бичинського. Так само у Дамірского: His cum literis die 17 augusti misso Byczyński milite Polone ad castra hostilia.., (ст. 171). Можливо, що Б-ий ходив окремо після Татарина, та мабуть 16. VIII, не пізнїйше. Хронолоґія сеї кампанїї ще не зівсїм усталена.

[8]) Пасторій — Hist. Pol. II, 100. Тут оповідає ся так, буцїмто сей духовний був побіч Татарина послом до хана, та се має мало сенсу; він мусїв мати иншу мисію — до Хмельницького. Отся одинока в польській історичній лїтературі звістка про руського священника може бути також доказом (посередним) автентичности затаєного королївського листу.

[9]) Акти до Хмельниччини, зібр. М. Кордуба (Жерела до іст. України-Руси XII) ч. 79.

[10]) Пор. Кубаля 141, 146—7; Костомаров 300—301, 304.

[11]) Акти до Хмельнччини, ч. 80.

[12]) Про Забуського див. Матеріяли до іст. Галичини, II, ч. XVII та В. Липинського Z dziejów Ukrainy 431.

[13]) Див. унїверсал 21. VIII. 1649 до змобилїзованих воєвідств у моїх Матеріялах до іст. Хмельниччини (Записки Н. Т. Ш. XIV) ч. 9: „Wojsko zaporowskie za przyczyną chana krymskiego do łaski naszej przyjęliśmy“. Також у листї до Януша Радивила писав король: „Na uspokojenie wojska kozackiego niemała trudność zachodziła, bo han pretensye Chmielnickiego przy swoich wiązał“ (Kotłubaj, Życie J. Radziwiłła, 360). З того самого жерела безсумнїву взяв свої відомости московський посол Кунаков, говорячи у своїм донесеню при кінци 1649 р. (Акты III, Nr. 301) про вимоги хана під Зборовом: „А только де король нынѣ съ Богданомъ Хмельницкимъ договору при немъ ханѣ не учинитъ, ино де и ему хану съ королемъ миръ не въ миръ и пакты не въ пакты“. — В дїйсности осередок тяжкости лежав у польсько-українських переговорах, а Хмельницький тїлько з обережности, знаючи полїтиків річипосполитої, домагав ся, щоб головна основа умови була вложена в польсько-татарський трактат. Впевнюваня Яна Казимира в сїй справі показують не тілько бажанє закрити дїйсний хід річей під Зборовом, а є ще

одним доказом, що король після безпримірного самопониженя ані в думці не мав дотримувати своїх зобовязань супротив Українців.

[14]) Се виявило ся дуже скоро. Ось так по повороті у Варшаву король з канцлєром успокоїли зажуреного справою унії римського нунція, що католицька релїгія, мовляв, нічого не потерпить, бо... „з козаками нема жадної умови, яка доси обовязувалаб його королївську милість або королївство“. (Донесенє нунція з Варшави 2. X. 1649 у Ватиканськім архиві). І пізнійші факти вповни оправдали той погляд.

ІД ПРОТЕКЦІЮ КУРФІРСТА.

ДО ІСТОРІЇ ПОЛІТИКИ П. ДОРОШЕНКА.

„Наймилостивший Архикнязю Пруський, нам вельми милостивий Пане й Пане!

„Не тайна се для всього майже світа, що війско запорожське від віків з дідів і прадідів своїх, як люди лицарські, за ніщо инше, тільки за церкви свої православні, за віру християнську — і в них за помножене вольностий своїх і всього народу руського — остаючи під пованєм королів польських і не жалуючи свойого здоровля, богато на Марсових полях голов поклало й обильною кровю своєю за достоїнство Мил. Пана свойого ріжних держав землї наповало. Свідком сього краі турецькі, які не один раз, морем і полем, війско запорожське воювало; не витреть ся з памяти людської славна експедиція Хотимська, не замовчить про згадану відвагу війска запорожського Смоленск і богато міст та волостий держави Московської, де польські війска коронні програли-б напевне, коли-б їх у тих і богатьох инших походах не підперла хоробрість і відвага війска запорожського. А все те робило ся не для чого иншого, тільки щоби згадані висше — віра, церкви наші і народ руський заживали волї. Коли-ж одначе вольностий сих за так відважні дїла наші у королїв польських не могли ми дослужити ся, навпаки, відбираючи старинні церкви наші на костели, навертаючи насильно віру нашу на унїю і нас, лицарських людий, у невільниче підданство, мордуючи й убиваючи по тирански — нас і весь народ руський у чим раз тяжше запрягали ярмо, найвисших усїх справ Правитель пожалїв над нашою, людий християнських, тяжкою кривдою і Провидїнєм своїм Божим поблагословив був славної памяти віддважного мужа, небіщика Хмельницького, гетьмана війск запорожських. І скинули були ми се тяжке ярмо з карків наших. Хотячи одначе, як вітчини сеї сини, знов оставати під природним паном, богато разів за житя сього-ж небіщика Хмельницького і за инших попередників наших заключали ми угоду за присягою самого Й. М. короля польського й усїх духовних і світських сенаторів. Та нїколи нам пп. Поляки, вживаючи супроти нас ріжних підступів, згаданих присяг не додержували, але, скільки мали змоги, старали ся імя наше згубити. Коли-ж за волею Божою уряд отсей гетьманства війска запорожського вложено отсе на мою особу, то й я —

Бог свідком а також усї майже сусїдні держави — горнучи ся щиро через богатьох послів моїх з підданством моїм і всього війска запорожського до Маєстату польського Короля Й. М., давного і теперішного, не міг у бажанях наших одержати нїчого втїшного, — навпаки, від короля й цїлої Річи посполитої польської не батьківські, але зовсїм ворожі одержував наслїдки. Бо замість того, щоби вірі нашій дати супокій, церкви забрані на костели і віддані униятам звернути, вольности наші й усього народу руського кріваво набуті потвердити, вони, відбираючи взагалї всї вольности наші, ще тяжше ярмо задумують на нас вложити, і край наш розділили вже на дві части, й одну часть запродали Москалеви, а нашу задумують обернути в дикі поля. Та, як доси замислу сього не дали ми їм виконати на собі, так, поки житя нашого стане, про цїлість нашу і краю тутешнього промишляти і при Божій помочи боронити не перестанемо.

„Довідавши ся від певних і прихильних нам людий із Польщі, що Ваша Княжа Милість Пан наш милостивий, погордивши отсею оманчивою приязнею теперішнього Й. М. короля польського, як від віків із християнських монархів зроджений потентат можеш з благословенства Божого засїсти на престолї королївства польського й Польщі, Прусам, Литві, нам Руси й усїм прилежним провінціям бути Паном і добротливим Батьком — відзиваю ся з моїм і всього війска запорожського а також народу руського щирим служебним поклоном і маю що до Вашої княжої Милости певність, що нас, яких Польша вельми покривдила й які в короля Пана і всього сенату не можуть допросити ся батьківської ласкавости, під панські свої пригорнеш крила і того, чого ми у Пана свойого кріваво через кількадесять лїт допрошували й добивали ся, з вродженої своєї ласкавости Панської, як добротливий пан, вчиниш нас достойними і щедро обдаруєш. А я з війском своїм запорожським до одержаня й обнятя сього пресвітлого престола польського — тільки від В. Кн. М. одержу батьківське поручене — з моєї сторони (маючи з ласки Божої немале число війска кінного і пішого) бути помічним щиро мою повільну готовість прирікаю, а так само проти кождого неприятеля В. Кн. М-ти Пана Мойого на услуги завсїди ставати не залишу. О се тільки В. Кн. М. Пана Мойого Милостивого покірне зі всїм війском запорожським прошу, зволь менї на адрес отсей мій як найшвидшу, чи то через сього незначного післанця мойого (бо небезпечно посилати значнїйших), або, коли можна буде, через свого, декларацію свою на письмі заслати, бо лїто вже дуже близько й час до війни пригідний надходить, аби ми

знали, коли і де війску нашому бути готовим приказати й на ласку В. Кн. Милости охотно заслужити. Ласки сеї за щасливого панованя В. Кн. Милости стати гідними непомильну маємо надію, а поручаючи себе їй покірно з найбільшою охотою служити, остаємо Найяснїйшого Маєстату В. Архикняжої Милости Пана й Пана нам вельми милостивого зичливими й найпослушнїйшими слугами.

Петро Дорошенко
гетьман війска запорожського.

„Дано з Чигирина дня 28 ст. ст. марта 1671 р.[1])

*

З таким листом звернув ся П. Дорошенко на початку 1671 р. до одного з володарів німецьких — до курфірста бранденбурського Фридриха Вільгельма.

Чому на початку 1671 р. і чому до курфірста?

Коротка пригадка польсько-українських відносин із того часу з одного боку й польсько-бранденбурських — з другого буде відповідю на отсї питаня.

Як відомо, відносини між гетьманом Правобережа і польською Річю посполитою до 1671 р. взагалї були доволї напружені. Та на початку того року відносини сї заострили ся ще більше. Усї заходи гетьмана перевести українські постуляти мирною дорогою не довели до цїли, чого наглядним доказом було власне невдале посольство Петрановського до Варшави. Невдача Петрановського сильно дїймила гетьмана. „Ми щиро бажали вже мирити ся з Річю посполитою та служити вірно Й. К. Милости і додержували присяги зложеної під Підгайцями — жалував ся він перед епископом львівським Шумлянським, який саме тодї перебував на Українї — а коли шукали протекції у Татар, то лиш для того, аби охоронити ся від їх набігів. Але коли вже такі жарти зустрічають нас зі сторони короля і Річи посполитої, то мусить пролити ся християнська кров“[2]). І гетьман дїйсно почав готовити ся до війни.

Не гаючи отже догідного часу (йшла весна!), кинув ся Дорошенко зараз же за помочию — в першій мірі до дотеперішнього протектора свойого Туреччини, згл. до Татар. Про се повідомив він зараз еп. Шумлянського, остерігаючи його перед небезпекою і взиваючи тїкати чим скорше з України. В дорозї вже наздігнав Шумлянського лист від Тукальського, аби як найскорше схоронив ся до якої кріпости, бо може попасти в руки Татар.

Що остороги сї не були одним тільки страшенєм довірника Річи посполитої, переконати ся про се прийшло ся вже дуже скоро. Бо рівночасно майже з поворотом Шумлянського до Львова (14 марта), а навіть на два днї скорше, комендант Бару доносив уже вел. кор. маршалкови про прихід орди в границї Річи посполитої. Була се орда силїстрийського паші, а з нею козаки під проводом наказного гетьмана Гоголя.

Та не тільки Туреччину мав Дорошенко на виду. Заміри і пляни гетьмана були ширші. Виявив се він недвозначно у згаданій уже розмові своїй зі Шумлянським. „Ти, Отче Владико, тїкай чим скорше, бо вже по орду посилаю — остерігав гетьман львівського епископа і зараз же додав: „не лиш Турка, але і самого Ахеронта порушимо проти Польщі“...[3]).

І порушити проти Польщі намагав ся Дорошенко також Москву, царя московського. В тім дусї й переказував він туди через грецького архиепископа Манасію, який саме тоді переїздив через Україну до Москви. „Коли Ти, Святителю, будеш у Москві — говорив гетьман до архиепископа — то повідай цареви, що ми раді-б служити йому, та він нас не приймає і каже нам бути під Поляками. Наша церква божа і наш народ православний терплять від Поляків утиски і гнобленє; отсе і примусило нас пристати на якийсь час до царя агарянського. Коли Поляки докучати муть нам, ми встанемо проти них головами з нашими жінками і дїтьми, зєднаємо ся з Турками та з Татарами, а польських утисків жадним чином не могти-мемо дальше терпіти; нема нам від польського короля ласки, не заступаєть ся він за нас. Усї ми тільки того й бажаємо, щоби цар єдиної святої церкви східної ради показав нам свою ласку, взяв нас під свою руку, тримав нас ласкаво та обороняв від наших ворогів“[4]). В такім дусї написав гетьман також лист до царя, який передав через Манасію.

Не занехав Дорошенко глядати полїтичного союзника і по другім боцї Польщі — в Німеччині. Тодїшні відносини між Річю посполитою і курфірстом бранденбурським, князем пруським Фридрихом Вільгельмом надавали ся якраз до того, щоб попробувати найти деяку спільність полїтичних інтересів між курфірстом і українським гетьманом.

Як відомо, з постанови велявсько-бидґоських трактатів електор бранденбурський мусїв добувати у кождого нового короля польського з одної сторони інвеституру на староство лембурсько-бутовське, з другої — затвердженє прав бранденбурських до Князївства Пруського. Нї в однім, нї в другім король

Михайло Вишневецький електора не вдоволив іще, не зважаючи на заходи бранденбурські з одного боку, а поважних і могучих прихильників курфірста у самій Польщі — з другого. Проти опінії більшости шляхти, яка одному й другому засадничо й рішучо спротивила ся, не могли вдіяти нічого навіть приятелі тої міри, як вел. корон. канцлєр Ян Лєщинський, або корон. підскарбій Ян Андрій Морштин. Вкінці вимоги, які у звязку з сим поставлено електорови, були того рода, що головний репрезентант його покинув Варшаву, полишаючи проти поступованя варшавського двора протест.

Та не тільки електор гнївав ся на Польщу; гнївала ся саме тоді — в ще більшій може мірі — також Польща на електора. Причиною була голосна справа Калькштайна, яка мало що не довела між Польщею і Бранденбурґією до оружного конфлікту. Власне саме з кінцем грудня 1670 р. виїхав у справі сїй спеціяльний посол Річи посполитої до Берліна, а рівночасно гнів і обурене польської шляхти із за неправного й підступного схопленя аґентом електоровим Калькштайна у Варшаві, вивезеня його з Польщі й увязненя — не мали границь. Яке велике значінє надавано у Польщі сьому фактови, видно хоч би з сего, що, як доносив дещо пізнійше один анонїм із Польщі пляцкомандантови Мемля (де був увязнений Калькштайн), вел. гетьман литовський Пац збирав ся в цїли увільненя Калькштайна впасти з Литвою і козаками до Прус, „хоч би половина Польщі з причини сеї мала пійти в нївеч“[5]).

Не всї одначе у Польщі ставили ся до курфірста ворожо. Мав він, як сказано вже висше, також численних своїх прихильників — навіть на найвисших публичних урядах Річи посполитої. В кругах отсих прихильників курфірста й виринув плян, який викликав власне відгомін на Україні.

Маю на думцї плян відданя польської королївської корони Фридрихови Вільгельмови.

Властиво справа ся не була новою ні для самого курфірста, нї для його прихильників у Польщі. Як відомо, вже зараз після резиґнації Яна Казимира 1668 р. в певних польських кругах виринула була думка віддати польську корону — курфірстови. Що так не стало ся, причиною того була в першій мірі відмова самого курфірста. Та вибраний королем Михайло Вишневецький показав дуже скоро, що становище таке йому не під міру. Невдоволенє з вибору його ширить ся в певних польських кругах чим раз більше — і вкінцї серед частини невдо-

волених й виринає плян посадити на польськім королївськім престолї на місце Вишневецького таки — курфірста[6]).

На відносини отсї між Річю посполитою та курфірстом і звернув хтось (може Ю. Немирич, б. ґенерал артилєрії Кн. Руського а тодї ґенерал при дворі курфірста у Берлїнї?) увагу Дорошенка.

Відносини сї йшли дуже на руку Дорошенкови — і він рішив ся відразу використати їх. Передовсїм треба було йому в даній хвилї зашахувати Польщу мілїтарно крім з півдня і сходу — також і з заходу. Тому й намагаєть ся він намовити курфірста до походу у Польщу *негайно*, заявляючи готовість рушити *зараз же* з цїлим своїм війском йому у підмогу. Був се крок par excellence тактичний. При помочи його надїяв ся гетьман добути від Польщі відразу те, чого не міг осягнути довгими переговорами в часї мира. Та в разї, коли-б курфірстови пощастило і він засїв на польськім королївськім престолї, справа Дорошенка була-б виграла в ще більшій мірі. Був свідомий того гетьман, коли мимо протекції Туреччини з одного боку й заходів у Москві з другого піддавав ся курфірстови як *будучому королеви польському*. Бо турецька протекція була українському народови несимпатична й могла тривати тільки хвилево. Знав про се добре П. Дорошенко — і тому підданства Туреччинї не брав на дальшу мету. Перешкоди такої не було — правда — що тикаєть ся Москви. Та московський цар був звязаний уже з Польщею андрусївським трактатом і на просьби гетьмана Правобережа взяти сю частину України під свою протекцію відповідав — інформованєм про все Варшави... В таких обставинах помиренє з Річю посполитою було одиноким таки виходом для Дорошенка — і з того згляду заступленє неприхильного козакам Михайла Вишневецького вдячним курфірстом було для українського гетьмана бажаним і пожаданим.

До того курфірст, як оборонець іновірців у Польщі, мав уже деякі симпатії на Українї. Доказом того українська *місія*, яка 1668 р., безпосередно перед абдикацією Яна Казимира, явила ся була у бранденбурського посла у Варшаві Говербека з просьбою до курфірста — *взяти вже тодї Україну під свій протекторат.* „Повновласники козаків, грецьке духовенство — говорить про місію сю історик Прусії Дройсен[7]) — прибуло до Варшави до Говербека (Hoverbeck) з просьбою, аби він візвав курфірста обняти над народом їх протекторат. Казали, що мають доволї сили оборонити ся перед Турками й розбити Польщу на кавалки; вони займуть край ген аж по

Торунь і стануть тоді під його охорону. Радше волять бути під панованєм Турків, як католиків“.

Як бачимо, український гетьман, звертаючи ся 1671 р. за протекцією до курфірста, мав шлях у тім напрямі уже протоптаний... Тілько що Дорошенко висловлював ся геть не так радикально і непримирно про Польщу; мабуть не з самих тілько конвенціонально-тактичних мотивів. Польща під панованєм Фридриха Вільгельма не булаб Річю посполитою Яна Казимира і Михайла Вишневецького.

*

Який був одначе результат листа?

Результат — ніякий.

Причина сьому була та, що лист сей до адресата взагалї не дійшов, а замість курфірстови дістав ся у руки — короля Михайла Вишневецького... „І то пишу з давної моєї до В. М. Пана конфіденції, яку зволив ти менї пригадати — пише між ин. до Дорошенка дня 10 липня 1671 р. маршалок Іван Собіский[8]) — а заразом із за неї повідомляю, що драґан якийсь, висланий В. М. П. до Й. М. курфірста, листи сї самому Й. М. королеви віддав у руки; з чого одначе В. М. П. не роби собі нічого — розважує зараз таки українського гетьмана вел. гетьман коронний — бо і все те, що небудь дотепер мало місце, по щасливім вислїдї комісії у вічну в серцї Й. М. короля й цілої Річи посполитої піде непамять, — і не тільки в серцях, але й правом через конституцію на будучім, дасть Бог, соймі все те вічною знесене буде амнестією“.

Вістку про переловленє післанця і листа до курфірста одержав Дорошенко, ще скорше навіть, з иншого також жерела — від самого Й. М. короля. Говорить про се власне сам гетьман у відповіди (27 липня) на цитований що йно лист Собіского. „...дякую дуже за повідомленє про відданє до рук Й. К. Милости листа, писаного нами до Й. М. курфірста; з листа сього прислано менї копію й окремий лист від Й. М. короля, який повідомляє про се мене й цїле війско запорожське. Та що стало ся таке, — пише дальше гетьман[9]) — із за сього я найменше можу що небудь робити собі, бо того є певні причини, коли по так богатьох наших посольствах, на просьби і суплїки наші не тільки найменшої не дізнали ми ласкавости і в бажанях досконалої потїхи, але ще на погорду цїлого війска запорожського, яке все стараєть ся за свою цїлість й яке все виявляло щирий свій наклін до вірности, без відома городових його людий на

Запороже бігунам, бездомним — привилеї, хоругви, бунчук, булаву, а тут на Україну з лисим нестатком, п. Рачковского з інструкцією із коронною печаткою для заколоту на Україні з високої Річи посполитої ради післати ухвалено й постановлено. Чому-ж нам не годило-б ся думати про свою цілість? Власне, ми, що в надії на ласку і батьківську любов через цілий близько минулий рік відважно ставали до прислуги й чекали на обіцяне задовольнене та не допускали орд через Україну в держави Й. К. М-ти, тепер, не діждавши ся наслідків найменшої доброти, знов мусіли ми з ними прийти до неприятельської композиції. Та про се написано ширше в листі до Й. К. М-ти, звідки В. М. — думаю — про все довідаєте ся.

На жаль, змісту відповіди Дорошенка королеви, а так само листа короля до Дорошенка в сїй справі — не знаємо. Відома тільки відповідь короля Дорошенкови з дня 26 вересня т. р., в якій вичисляє усї дотеперішні провини гетьмана — між ин. і те, що „піддав ся електорови бранденбурському і в імени своїм а також і війска предложив йому престол маєстату Польщі“[10]) — все одначе королївською й батьківською ласкою дарує йому — під умовою, що ласка буде прийнята, що наступить мир, а тим самим гетьман і все війско його верне до вірности йому і підданства. В тій цїли й визначує комісію для переговорів.

[1]) „Nayjaśnieyszy Arcixiąże Pruskie, Nam Wielce Młwy Panie a Panie.

„Iest to prawie wszytkiemu swiatu nietayno, iz Woysko Zaporozkie od wiekow z dziadow i pradziadow swoich, jako ludzie rycerzcy, nie o co innego, tylko o Cerkwie swoie Prawosławne, wiarę Chrześcianską, y w nich pomnożenie wolności swoich, y wszystkiego Narodu Ruskiego, pod panowaniem krolow polskich zostając, a nieżałując zdrowia swego, wiele na Marsowych placach głow położyło, y obfitą krwią swoją roznych Panstw, za dostojenstwo Młtu Pana swego, ziemie napawało. Swiadkiem tego są Tureckie Panstwa, morzem i polem od Woyska Zaporozkiego niepojednokroć wojowane; nie wytrze z pamięci ludzkiey sławna expedicya Chocimska; nie zamilczy Smoleńsk y wiele Miast y Włości Panstwa Moskiewskiego takoweyże Rycerzkiey odwagi Woyska Zaporozkiego, na ktore pewnie by Woyska Polskie Koronne przegrali, gdyby ich męstwo y odwaga Woyska Zaporozkiego o tych y innych wielu expedityach nie wsparła. A to się wszytko dokazywało nie dla czego innego tylko dla wyżey wspomnionych Wiary, Cerkwi naszych z Narodem Ruskim zażywania wolności. Ktorych to wolności, gdyśmy się za tak odważne dzieła nasze u krolow Panow Polskich nie mogli dosłużyć, owszem coraz w cięźke nas y wszytek Narod Ruski, przez odbieranie starożytnych cerkwi naszych na kościoły, siłomocne przywracanie wiary naszey na Unię, y nas, Rycerzkich ludzi w niewolnicze poddanstwo tyrańsko mordując y zabijając, jarzma zaprzęgali — użaliwszy się Naywyższy wszech rzeczy Rządca naszey, ludzi chrzescianskich, cieżkiey krzywdy, z przeyrzenia Swego Boskiego pobłogoslawił był sławney pamięci

odważnego męża Nieboszczyka Chmielnickiego, Hetmana Woysk Zaporozkich, y zruciliśmy byli te cięszkie jarzmo z karkow naszych, chcąc pod przyrodzonym znowu Panem, jako teyże Oyczyzny Synowie, zostawać, wiele razy przymierze, za tegoż Nieboszczyka Chmielnickiego żywota y za inszych Antecessorów naszych, z przysięgą samego króla Jego Mci Pol[skiego], y wszytkich duchownego i świeckiego stanu senatorów, zawieraliśmy: a nigdy nam P.P. Polscy, chodząc z nami różnemi fortelami, takowych przysiąg nie dotrzymywali, ale jako mogąc, o zgubie imienia naszego się starali. Gdy za wolą Boską y na moję Osobę ten Regiment Hetmaństwa Woyska Zaporozkiego został włożony, y Ja, widzi Bóg, ba y niemal wszytkie okoliczne Państwa słyszeli, szczerze się z moją y Wszytkiego Woyska Zaporozkiego poddanską powolnością do M[ajesta]tu Pol[skiego] króla Jego Mci, tak przeszłego jako y teraznieyszego, przez wiele Posłow moich garnoł; nie mogłem nic pociesznego w desideriach naszych otrzymać, owszem nie oycowskie, ale zgoła nieprzyjacielskie od krola Pana y wszytkiey Rzptey Polskiey odbierałem skutki, bo coby nam mieli w wierze naszey uspokojenie uczynić, cerkwie zabrane, a na kościoły obrócone y unitom oddane, przywrócić, wolności nasze y wszytkiego Narodu Ruskiego, któreśmy krwawie nabyli, potwierdzić, ano jeszcze cięższe na nas jarzmo w odbieraniu ogułem wszytkich wolności naszych zamyślają włożyć, y kray nasz, który już na dwie części rozdzielili, y jednę stronę Moskwicinowi zaprzedali, a naszę w dzikie pola obrócić. Którego zamysłu ich, jakośmy jeszcze po te czasy nie dali na sobie im wykonać, tak, poki życia naszego stanie, o całości naszey y kraju tuteyszego przemyślać y bronić przy Boskiey pomocy nie przestaniem. Uwiadomiwszy się zaś od pewnych a życzliwych nam ludzi z Polski, iż Wasza Xiążęca Mość Pan nasz miłościwy tąsz wzgardziwszy omaczliwą krola Jego Mci teraznieyszego Polskiego przyjaźnią, a mogąc z Błogosławieństwa Boskiego, jako od wieków z Chrześciańskich Monarchów urodzony Potentat, na Thronie krolestwa Polskiego usiąść, Polsce, Prosom, Litwie, Nam Rusi, y wszytkim przyległym Prowincyom Panem y Dobrotliwym Oycem bydz, odzywam się z moim y wszytkiego Woyska Zaporozkiego, Narodu oraz Ruskiego szczerym ukłonem służebniczym, y jestem tego po W. Xcey Mci pewien, że nas, od Polski wielce ukrzywdzonych y niemogących się oycowskiey krola P. y wszytkiego senatu doprosić łaskawości, pod Panskie swe skrzydła przygarniesz, y tego, czegośmy się u P. swego krwawie przez kilkadziesiąt lat dopraszali y dobijali, z wrodzoney łaskawości Swey Panskiey, jako dobrotliwy Pan, godnemi uczynisz, y szczodro[bli]wie udarujesz. A Ja z Woyskiem Swym Zaporozkim do otrzymania y objęcia tego Przeświętnego Thronu Polskiego, tylko mię zaydzie W. Xey Mci oycowskie mandatus, z mojey strony pomocnym bydź (mając za łaską Bożą niemałą Woysk konnych y pieszych lidzbę) szczerze moję powolną gotowość przyrzekam, także przeciwko każdego Nieprzyjaciela W. Xciey Mci P. Mego Mływego na usługę zawsze stawać nieomieszkam. O to tylko W. Xcey Mci P. Mego Mływego pokornie ze wszytkim Woyskiem Zaporozkim upraszam, chcij mi na ten adress moy jako nayprędszą, lub przez tegoż podłego Posłańca mego (bo niebespieczna znacznych posyłać) albo li też przez Swego, ieżeli też można będzie, Panską declaracyą na piśmie zasłać, gdyż już lato bardzo blisko, y czas do Woyny sposobny nadchodzi, żebyśmy znali, na jaki czas y mieysce Woysku naszemu gotowemu bydź przykazać, y na łaskę W. Xcey Mci ochotnie się przysłużyć. Którey jako za szczęśliwym panowaniem W. Xcey Mci godnemi się stać nieomylną nadzieję mamy, tak się oney z nayudolnieyszemi usług naszych powolnościami pokornie zale-

cając, zostajemy Nayjaśnieyszego Mttu W. Arcixcey Mci P. P. nam wielce Miłosciwego życzliwemi y naypowolnieyszemi sługa[mi].

Piotr Doroszęko Hetman Woyska Zaporozkiego.

„Datt z Czehryna d. 28 Martii v. s. 1671-mo A°.

Архів кн. Чарторийських у Кракові cdx ч. 1376 (Diversa acta, instructiones conventuum particularium, epistolae etc. annorum 1613, 1659—1690) ст. 178—181.

Копію листа сього одержав я на початку 1913 р. від д. В. Липинського, якому й складаю за се на отсім місци подяку.

[2]) Fr. Kluczycki, Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego. W Krakowie 1880. T. I, cz. 1, ст. 630 (Acta historica res gestas Poloniae illustrantia Vol. II).

[3]) Ibidem.

[4]) М. Костомарів, Руїна II ст. 67. У Львові 1893 (Руська Історична Бібліотека Т. XV).

[5]) K. Jarochowski, Sprawa Kalksteina 1670—1672. Warszawa, 1878. Ст. 54, 94, 96.

[6]) J. G. Droysen, Geschichte der preußischen Politik. Leipzig, 1865. T. III. Ab. 3. Ст. 255—6, 262—3; T. Korzon, Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629—1674. Kraków, 1898. T. II. Ст. 366—372, 444.

[7]) J. G. Droysen, op. cit. T. III. A. 3. Ст. 239.

[8]) A. Grabowski, Ojczyste spominki. W Krakowie 1845. T. II, ст. 314.

[9]) ibid. 317.

[10]) A. Załuski, Epistolae historico-familiares. Brunsbergiae, 1709. T. I. P. 1. Ст. 304.

ХРІСТОС ПАСХОН.

Львівські віршовані діяльоґи з 1630 р.

I.

І. Каратаєв у свойому „Описаніи славяно-русскихъ книгъ“ (Спб. 1883) подав під ч. 359 „Верше съ трагедіи Григорія Богослова во святый великій Пятокъ и на день Воскресенія Христова“ видані у Львові 1630 р. в форматї 4-ки.

Взяв той заголовок з катальоґа П. Демидова ч. 335, бо примірник, що його бачив у Москві в бібліотецї Н. С. Тихонравова, був без заголовної картки. В нїм нарахував ненумерованих карток 31 (сторін 62); з другого аркуша помітив сиґнатуру в низу: Я҃, Я҃к, Я҃г, а один аркуш без сиґнатури (всїх аркушів $7^1/_2$); останнїй аркуш з сиґнатурою: Ѕ, Ѕк. На сторінках начислив по 24 стрічок; в низу кустоди; колюмни обведені лїнїйками; без киноварю. Примірник починав ся посвятою: Єго милости Пану, П: Марку Савичу Швагру и Добродѣеви своєму ласкавому... Та посвята кінчила ся на 2-ій сторонї; під нею був підпис: Іоаникій Волковичъ. На 3-ій сторонї починались Смутныи трены въ смутный день страстей христа спасителя нашего; кінчились на 22-ій картцї; на обороті її було зображенє Розпятя, таке як в книзї „О священствѣ“ виданій у Львові 1614 р. Зачаті на 23-ій картцї Вѣрше нарадостный день Воскресенїя Христа спасителя нашего кінчились на 31-ій картцї, на обороті, словами: Упованїе спасенїа моего Пречистая Дѣво. З другої картки (обор.) над колюмнами надписано: Вѣршѣ на страсти Христовы; з картки з сиґнатурою Є҃к: Вѣршѣ на страсти Христовы.

Так описавши свій бібліоґрафічний нумер з автопсії, Каратаєв покликав ся вкінци на Сопікова (Опытъ І, ч. 199), Сахарова (Обозрѣніе, ч. 269), Ундольського (Очеркъ, ч. 336) і Е. Барсова (Описаніе рукоп. и книгъ хранящихся въ Выголексинской библ., з 1874 р., стор. 79).

А під ч. 378 Каратаєв подав Размышленіе о муцѣ Христа Спасителя и стихи на Воскресеніе Христово, утвір Йоанникія Волковича, надрукований у Львові в 1631 р. в форматї 4-ки. Не знаючи нїчого більше про се виданє ска-

зати, бо його не видів, покликав ся тільки знову на Демидова, Сопікова, Сахарова і Ундольського.

Так, знаючи одно видане без заголовка а друге тільки з заголовка, Каратаєв змішав оба. Бо вистане взяти в руки „Каталогъ книгъ церковно-славянскои печати" (Жовква, 1908) д-ра Іл. Свінцицького або його-ж „Опись музея Ставропигійскаго Института во Львовѣ" (Львів, 1908), щоби переконатись, що в першім під ч. 485, а в другім на стор. 81-ій під ч. 250 „Розмышлянїе о муцѣ христа спасителя нашего", Йоанникія Волковича, у львівськім друку з 1631 р. описуєть ся, з винятком заголовної картки, подібно, як у Каратаєва „Верше съ трагодіи Григорія Богослова" з 1630 р.: те саме число карток, та сама сиґнатура аркушів, з пропуском в однім, той сам розклад того самого змісту, з тим самим деревoритом Розпятя по „Смутныхъ тренахъ" перед „Вѣршами на радостный день". Ріжниця в тім, що Каратаєв описав ще й останню картку „Розмышлянїя", а д-р Свінцицький, маючи в львівськім „Церковнім Музеї" (тепер Національнім) дефект, не міг її описати, а з повного примірника в „Музеї Ставропіг. Інститута" не скористав. Менше важним я вважаю се, що в описї Каратаєва вірші Волковича присвячені шваґрови Маркови Савичеви, а в описї д-ра Свінцицького Петрови Могилї. В тих часах було звичаєм нераз для двох-трох примірників книжки друкувати нову присвяту, щоби підхлїбити тому, кому давало ся книжку. Так роблено і з віршами Волковича. В Петрушевичевім „Каталозѣ церковно-словенских рукописей и старопечатныхъ книгъ кирилловского письма, находящихся на археологическо-библіографической выставцѣ въ Ставропиг. Заведеніи" (Львів, 1888) між львівськими друками під роком 1631 Волковичеве „Размышленіе" (sic!) присвячене „пану Гавріелю Лангишу, славному купцу и мѣщанину львовскому". Се инший дефектний примірник „Музея Ставропиг. Інститута".

Не бачивши в цїлости анї віршів з траґедії „Хрістосъ пасхонъ" анї Волковичевого „Розмышлянїя", а знаючи вірші з траґедії тільки з титулу і знайшовши без титулу Волковичеве „Розмышлянїе", Каратаєв міг помилитись і під титулом віршів з траґедії „Хрістосъ пасхонъ" дати опис „Розмышлянїя" Волковича. Таким-же браком автопсії пояснюють ся й помилки чи недокладности в подаваню титулів обох видань, повторені за раншими бібліоґрафами Каратаєвим, повторювані за ним иншими.

Перший докладнїйший, хоч неповний, опис Волковичевого „Розмышлянїя“ дав 1908 р. д-р Свінцицький в „Каталозѣ книгъ церковно-славянскои печати“. Опису ранших віршів з траґедії „Хрістосъ Пасхонъ“ нїхто не міг доси дати, бо вони були білим круком.

Того білого крука вдало ся менї вловити що-йно в 1907 р. в бібліотецї монастиря Ч. С. В. В. в Крехові під Жовквою. Спорий том формату 4-ки, в давній шкіряній оправі з такими-ж знищеними вже клямрами, з гарними витисканими орнаментами, серед котрих на передній части стираєть ся вже зображенє Богородицї, з берегами закрашеними киноваром, заосмотрив хтось вже в новійших часах паперовою наліпкою на хребтї з написом — вже й латаним: „Лѣмонарь або Цвѣтникъ духовный и прочая“. Тим словом „прочая“, як я зараз-же переконав ся, означено три зовсїм окремі друки, так що разом на один том зложилось їх чотири: 1) Лїмонарь сирѣчъ Цвѣтникъ“ (Київ, 1628), без титулової картки; 2) „Вѣршѣ зъ Трагодїи, Хрістосъ пасхонъ“ (Львів, 1630); 3) „Діоптра“ (Євє, 1612); 4) „Духовныи Бесѣды святого отца нашего Макарїя“ (Вильно, 1627), дефект. Підчас коли два з тих друків улягли здефектованю, то два инші, „Діоптра“ і — на щастє — „Вѣршѣ зъ Трагодїи Хрїстосъ пасхонъ“, збереглись в цїлости [1]).

„Вѣршѣ“ є унїкатом, тому належить ся їм докладнїйший бібліоґрафічний опис.

Є се брошура формату 4-ки, зложена з $4^1/_2$ аркушів жовтавого паперу. Представляє зшиток, що дає 18 карток, або 36 задрукованих сторін. Аркуші сиґновані в низу, почавши з другого: А, Б, В, Г; картки анї сторони не означувані числами; нема і кустодів. Про характер друку й титлові скороченя, як і про акціденсовий орнамент (рамки) дадуть виображінє докладнїйше, ніж всякий опис, подані дальше фотоґрафічні знимки з кількох сторінок, зроблені в величинї ориґіналу. Звертаю увагу на се, що й орнамент закінченя віршів на Великий Пяток взятий з нього для вичерпаня орнаментового матеріялу брошури. Рамковий орнамент в низу перериваєть ся в чотирох місцях там, де приходять сиґнатури аркушів, в самій серединї, так що ті сиґнатури знаходять ся на лінії орнаменту. Число стрічок в колюмнах не всюди однакове. В прозовім текстї присвяти повна колюмна дає 27 стрічок; в віршовім повна 26.

Титул на першій сторінцї: Вѣршѣ зъ Трагодїи, Хрїстосъ пасхонъ, Григорїа Богослова Першїи въ свя-

тый Великій Пятокъ при Положеню Плащеницѣ до гробу: Другіе, На пресвѣтлый день Воскресенїа Господа нашего Іѕуса Христа. Въ Львовѣ Въ Tѵпоґрафіи Брацкой, при Церкви Успенїа Пресвятыя Богородица. Року, от Рождества Господа нашего Іѕуса Христа 1630, Мѣсяца Марта, 23. Титулова сторінка подана в фотоґрафічній знимцї.

На другій сторінцї титулової картки герб Мирона Бернавського, Великого Господаря Землі Молдавської, означений його ініціялами, з підписаними віршами. Ся сторінка также подана в фотоґрафічній знимцї.

З третої сторінки з гори починаєть ся присвята Миронови Бернавському, що виповнює цїлих чотири сторінки (3—6), а підписана Андреєм Скульським.

На семій сторінцї вірші з Розпятєм. З неї зроблена также фотоґрафічна знимка.

На осмій сторінцї з гори починають ся вірші п. з. Трагодіа ХС пасхонъ, що видруковано версалїками. Перший вірш „въ Пятокъ Великій, По вложеню Плащеницѣ въ Гробъ“ виповнює цїлу сторінку. Дальших $4^1/_2$ сторінок ($9—^1/_213$) занїмає „Димигоріа Ѳрену“. А з другої половини тринайцятої сторінки починаєть ся „Ляментъ Матки“, що кінчить ся аж на двайцятій сторінцї в горі. На дальших вісьмох сторінках ($20—^1/_227$) мови Івана Богослова, Йосифа, Никодима, Симона Киринейця, Марії Маґдалини, Лика Мироносиць і „От зебраня всѣхъ“. Кінцевий орнамент запродукований фотоґрафічною знимкою, уміщеною на самім кінци передруку.

З двайцять-осмої сторінки, з гори, починають ся „Вѣршѣ на пресвѣтлый день Воскресенїа Христова“ прольоґом, а кінчать ся на останній, трийцять другій сторінцї епільоґом, котрий даєть ся также в фотоґрафічній знимцї.

Описаний унїкат, винятий з поміж тих друків, з якими був разом оправлений, знайдеть ся в монастирській бібліотецї певно вже під власним нумером. Про єствованє другого примірника бібліоґрафія не знає.

II.

Вірші, що виповнюють брошуру, творять дві части: першу звязану з Великою Пятницею, другу з Воскресенєм Христа — овде — як сказано в присвятї — муку его святую выносячи, овде зась съ пресвѣтлого Воскресенїя триумфуючи. В обох частях вони, як сказано в титулї брошури,

взяті з траґедії „Хрістосъ пасхонъ“ Григорія Богослова. Як взяті? Чи перекладені дословно?

Порівнавши ті вірші з грецькою траґедією в виданю Міня (Patrologiae graecae tomus XXXVIII, Париж 1862, ст. 134—333) я переконав ся, що вони зовсїм не є перекладом, але як найсвобіднїйшим переповіданєм поодиноких уступів ориґіналу. Свобода того переповіданя виходить така велика, що найчастїйше в перерібцї ледви добачуєть ся ті самі моменти з історії Страстий і Воскресеня Христового, які представлені в ориґіналї. При тім заслугує на увагу се, що в наших віршах нема анї слїду з тих початкових і кінцевих партий грецької траґедії, в яких виступає на сцену живий Христос. Вже і в грецькій траґедії виступи Христа дуже обмежені. Випроваджуванє на сцену живого Христа в нас, видко, зовсїм не допускалось. Тим-то годї було в перерібцї покористуватись і такими моментами, як веденє Христа на суд архиєреїв, до Пилата і т. п. Опускаючи такі сцени, треба було опустити й особи; за те впровадив автор віршів Симеона Киринейця.

Щоб дати прібку перерібки а рівночасно й доказ залежности її від грецького тексту, порівнаю лиш лямент Богородицї в перерібцї з ляментом Богородицї в ориґіналї, бо все инше не дасть ся порівнувати так, як ті два ляменти; в иншім перерібка втїкає від ориґіналу єще дальше.

Грецький лямент починаєть ся:

Στῶμεν δὲ μικρὸν, ὡς προσείπω τὸν νέκυν·
Οἴχῃ, ποθεινὸν Τέκνον, εἰς ᾅδου δόμους,
Κρύπτῃ δὲ κρύψιν, ἣν σὺ κρυβῆναι θέλεις.

Подібно, але тільки подібно, починаєть ся перерібка зазивом і ляментом над утратою дорогої особи:

Ту зо мною Маткою у гробу трвайте:
И в Өрену смутномъ лзы, гойне выливайте.
Сына моего, въ гробѣ томъ жегнаючи:
И зъ жалю, слова тыи простираючи.
Пошолесь, о сыну, мене зоставивши,
И смутную Матку, жалю набавивши.

Дальші стрічки не мають в ориґіналї паралельних. Ориґінал каже опісля:

Ἥκων ἐς ἀΐδαο πανζόφου στέγην,
Ἅδῃ δὲ πικρότατον κέντρον ἐμβαλεῖς.
Οἴχῃ νεκρῶν κευθμῶνα, καὶ σκότου πύλας,
Θέλων φαεῖναι καὶ καταυγάσαι γένος,

'Αδὰμ ἀναστῆσαι τε πατέρα βροτῶν,
Ὧν οὕνεκ' εἶδος προσλαβὼν θνητὸν φέρεις.

Тим грецьким стрічкам відповідають доволї добре наші:

Рачилесь, до адовыхъ кгмаховъ съступити:
И тамъ въ темности, собою розсвѣтити.
Счимъ хочешъ, позвѣрховнеся затаити:
И презъ то, непрїятеля въ горсти мѣти.
На каркъ му, о сыну, дужо наступаешъ:
И горкостю ся ему въ горлѣ ставаешъ.

Та ще більше зближене до оригіналу:

На падолесь подземный, о сыну, пошолъ:
И презъ брамы пекла, до отхланись вошолъ.
Хотячи тамъ, всѣхъ собою освѣтити:
И Адама, всѣхъ отца, освободити.
Котрого зезволилесь, взяти особу:
Абы презъ тое, засъ му дати оздобу.

І характеристичне реченє оригіналу:

Ἡ δ' εὐμένεια τοῦ Πατρός σ' ἀποκτείνει

повторене в перерібцї словами:

А все то, добро̀ть отцевская справуетъ,
Котрїй ся, гойный въ милосердю найдуетъ.

Таксамо стихи:

Σοφὸς, σοφὸς σὺ, καὶ σοφῶς ἔτλης πότμον,
Ὡς κοινὸν οἶτον σῷ καταβαλεῖς μόρῳ

майже дословно перекладено:

Мудрыйсь ты мудрый, и такъ мудресь смертъ [поднялъ,
Якбысь презъню, съ тиранства смерти всѣхъ от-нялъ.

Або такий уступ:

Εὖ δ', εὖ τε λίποις τήνδε δυσμενῶν χθόνα,
Εἰς ἥν γε πρῶτον ἧκες, 'Ισραὴλ δόμους,
'Ολωλότα πρόβατα ποιμᾶναι θέλων,
Καὶ συνθεσίας ἐκπερᾶναι πατράσι,
Μορφῇ συνάψας τοῦ Θεοῦ βροτῶν φύσιν.

В перерібцї майже переклад:

Добреть добре, жесь тую землю зоставилъ:
И презъ то, прибытковъ вѣчных насъ набавилъ.
На котруюсь былъ от отца зъ неба зышолъ:
И въ домъ невдячныхъ Ізраильчиковъ пришолъ.

Згинулыхъ овецъ, хотячи позыскати:
И имъ у себе якъ пастырь мѣсце дати.
А тое не простось схотѣлъ учинити:
Але впродъ Бозство съ чловеченствомъ злучити.

Про уроджене Христа Богородиця каже:

Ἐγὼ δ' ἔτικτον σ' αὖθις ἁγνεύουσ' ἀεί...
И я, о сыну, чистомъ тя породила.

Але люди того не признавали:

Σωτῆρα σ' οὐκ ἔφασκον ἐκφῦναι Θεοῦ,
Ἀλλά με νυμφευθεῖσαν ἐκ θνητοῦ τινος
Τεκεῖν σ' ἐλήρουν, καὶ γάμους ψευσαμένην
Λέχους ἁμάρτημ' ἐς Θεόν μ' ἀναφέρειν.

В перерібці затерто лиш драстичність вислову:

Алеть хвалы тобѣ, не хотѣли дати:
Анѣ тя збавителемъ своимъ признати.
И розмаите нецноты удавали.

Лиш із повисшого грецького тексту довідуємось, про які „нецноти“ тут мова.

Вкінци як в оригіналї, так і в перерібці характеристичне є пророковане кари, яка чекає Христових убийців: їх вигубить римський меч. Образ тої кари — для автора нашої перерібки такий принадний, що він, малюючи його під впливом оригіналу, дає вже волю і власній уяві та являєть ся самостійним творцем детайлів. Має впрочім його уява вже й допливи ремінїсценцій з повісти Йосифа Флявія.

Та не тільки картину знищеня Єрусалиму римськими військами живійше змальовують наші вірші. В них цїлий лямент Богородиці виведений живійше і ширше, ніж усї инші моменти. Заважила тут стара популярність тої теми, виведеної вже в проповіди Кирила Турівського в дуже популярнім оброблену, бо в дуже близькім до людських почувань, близшім ніж у Метафраста, котрий остає вже під вагою якоїсь висшої церковної приличности [2]).

Близкість перерібки ляменту з 1630 р. до його оригіналу, помимо всїх дїгресій, є така наглядна, а в поодиноких фразах така поражаюча, що припадковою назвати її не можна. Автор перерібки без сумнїву мав перед собою оригінал, хоч міг послугуватись і невільничо вірним латинським перекладом так, як часто латинськими перекладами при грецькій лектурі послугувала ся школа в XVII ст. — для рівночасної вправи в обох

клясичних мовах. Польських подібних віршів, які можна би було перекласти, я не знаю тай сумніваю ся, чи вдалось би було перекладчикови в XVII ст. перекласти польські вірші так, щоб із чистих римів ориґіналу не наліпити цілої купи покалічених. Рими наших віршів, хоч і з польонізмів складані, хоч дуже часто лиш дієсловні, читані по польськи не все остають ся римами: освѣтити — освободити (oświecić — oswobodzić); оумирати — доставати (umierać — dostawać); затаити — мѣти (zataić — mieć); положити — оучинити (położyć — uczynić); трвай — очекивай (trwaj — oczekuj). На основі-ж самих польонізмів, котрих у віршах, як і у всіх ориґінальних писанях XVII ст., безліч, не можна говорити про залежність від польського твору.

Численні в Польщи твори, близькі темою до наших віршів, могли хиба тільки заохотити автора дати подібний утвір своїм людям. А який з тих утворів був йому знаний, се для нас, після виказаня залежности його віршів від грецької траґедії, байдужне. Тільки для самого ствердженя популярности теми пригадаю: Яна Руткевича: Mors I. Christi a rhetorices auditoribus deplorata (Вильно, 1615); Стан. Скорецького: Deklamacye na dzień Wielkanocny dla ćwiczenia pacholąt szkolnych (Краків, 1591); Яна Дм. Соліковського: Poëmata: Saphicon Passionis et Resurrectionis Christi (Краків, 1562); Мар. Ґрадовського: Elegia de Resurrectione (1561); Яна Лянґуса: De Christo patiente; In sepulturam Domini (1541); Павла з Коросна: De inferorum vastatione (Краків, 1513), що титулом нагадує наше „Слово о збуреню пекла“, та неодно ще подібне, зазначене в бібліоґрафії Естрайхера, але рідко подибуване в бібліотеках.

Так більше для конкуренції з подібними польськими писанями, читаними й деклямованими, більше в наслідок моди на такі писаня, ніж для яких инших ідейних цілий написані наші вірші. Здогад, висловлений д-ром І. Франком, що в автора їх могла бути полемічна ціль: показати щиру православну віру в Григорія Богослова (Русько-українська література, Чернівці 1898, ст. 25), мені не видаєть ся влучним. Як-раз замало в грецькій траґедії православности його. І як-раз се власне в новійших часах було між иншим причиною сумнівів у авторстві Григорія Богослова. Сумніви-ж у православности траґедії мав уже й наш автор віршів, коли вибираючи для перерібки поодинокі партії з тої траґедії, вибирав їх дуже обережно й лишав на боці сцени з живим Христом, а инші затирав. Давні сумніви знайшли в нинішніх дослідах повне оправданє. Нині ніхто вже не ва-

жає Григорія Богослова автором траґедії *Χριστὸς πάσχων*, як не вважав його автором вже Бароній. Не осягнувши згоди в означеню автора, учені згідно відносять ту траґедію до XI—XII ст. та бачать у ній византійський зліпок із сїмох драм Евріпіда, з писань Есхіля й Лїкофрона, із Святого Письма й христіянських апокрифів [Krumbacher: Geschichte der Byzantinischen Litteratur, друге видане, Монахів, 1897, стор. 746—749].

III.

Крім віршів, що їх мотиви взяті з грецької траґедії, є в брошурі з 1630 р. ще й кілька — ориґінальних. Разом з прозовою присвятою брошури вони подають дуже гарний матеріял для інтересної історії повстаня й призначеня її. І тільки тому, а не задля поетичної вартости, заслугують на увагу.

Присвячуючи брошуру воєводі молдавської землї, Миронови Бернавському, в признаню його великих ктиторських заслуг для ріжних церков і монастирів, типоґраф Андрей Скульський спеціяльно підносить ктиторство церкви Успенїя Богородиці у Львові і друкарнї при тій церкві. На заслуги Бернавського названа церква у Львові, що „всему снать мѣсту и махинамъ внемъ пьекнымъ и значнымъ оздобою естъ“, як пальцем всїм показує, а друкарня своїм розцьвітом звертає увагу. Поручаючи воєводській опіцї на будуче друкарню, Скульський не має сміливости показати ся перед вельможною і високо поважаною особою „съ подлою персоною своєю“ і з голими руками свойого друкарського ремесла та без якогоне-будь „овоцу и знаку“ тої друкарнї. Він звертаєть ся до воєводи, наперед „якїйжколвекъ квѣточокъ овоцу єи оздобне оказалого и вдячне вонного ускубши“; приносить йому „ово книжечку тую рѵѳмами вдячными въ упоминку, зъ ґрунту помѣненои церкве“, користаючи з нагоди близьких днїв Страстий і Воскресенїя Христового, днїв триюмфу над неприятелем душ по днях смутку. Признаючись, що ті ритми взяті не з його помислу („не зъ мого мѣлкого довтѣпу“), але з Сьвятого Письма, а саме з траґедії Григорія Богослова „Хрістос пасхон“, заявляє рівночасно, що се „снопокъ першій жнива, на котрое ся заноситъ“ і „квѣтокъ овоцу, скотримъ предреченная тѵпоґрафія церкви показати ся маетъ“. Кінчить Скульський присьвяту своєї брошури („подлои працѣ моєи“) заявами своєї готовости служити воєводї „въ операхъ значныхъ писма святого церквамъ божіимъ“ в названій друкарни.

Потреба виявити вдячність свойому ктиторови Бернавському — отсе перша причина написаня і видрукованя віршів у львівській братській друкарни 1630 р.

І не було кращої нагоди до того, як в часї около Великодня 1630 р. Роком ранше ледви укінчено будову церкви Успенїя Богородицї, що будувала ся звиш трийцять лїт, а до щасливого завершеня дїла причинив ся головно молдавський воєвода Мирон Бернавський [D. Zubrzycki: Kronika miasta Lwowa, Львів, 1844, ст. 272]. Стало ся се майже рівночасно з ударемненєм заходів унїятських епископів, а передовсїм митрополита Йосифа Рутського, в справі переведеня останнїх православних дієцезій на унїю, до чого мав послужити й собор унїятів з православними у Львові, в осени 1629 р. [І. Крипякевич: Нові матеріяли до історії соборів 1629 р. в Зап. Н. Т. ім. Шевч. т. CXVI]. В два тижнї по Богоявленії 1630 р. відбуло ся посвяченє нової церкви, прикрашеної образами Миколи Петрахновича й заосмотреної у всяку церковну оздобу коштом воєводи Бернавського. В тім самім часї двигнула ся й друкарня при тій церкві з того упадку, до котрого мусїв довести її тяжкий процес з митрополитом Рутським і епископом Мороховським. Ще в 1615 р., коли та друкарня містила ся хвилево при монастири св. Онуфрія, названі владики зїхали припадком до Львова й забажали подивитись на друкарню. Пішли туди, не повідомивши нїкого. Тодї православні міщани, припускаючи, що унїятські епископи задумують насильне відібранє друкарнї, збігли ся під монастир і вдарили в дзвони на трівогу. Сильно потурбовані епископи ледви встигли втекти й зараз розпочали процес, котрий для властителїв друкарнї скінчив ся засудом на великі грошеві кари. В додатку навістили друкарню й пожари 1616 і 1628 р. [D. Zubrzycki: Hist. badania o drukarniach, Львів, 1836, ст. 18]. Що-йно при помочи ктитора церкви Бернавського в 1630 р. почала вона піднїматись. Факти відродженя не могли не виявитись радостю — скажу словами Скульського — з триюмфу над неприятелем душ, не могли не виявитись якимсь актом вдячности для добродїя і покровителя Бернавського. Виявилось се виданєм віршів з траґедії „Хрістос Пасхон“, деклямованих у Велику Пятницю в Успенській церкві при виставі Плащеницї і в день Воскресеня Христового.

Ориґінальні вірші: „По вложеню Плащеницѣ въ гробъ“ (замість прольоґа до віршів на Велику Пятницю) і „От зебраня всѣхъ“, прольоґ до віршів на пресьвітлий день

Воскресеня Христового і епільоґ засвідчують виразно, що вірші деклямовано в церкві.

Був то акт „презацний“. Почав ся при тій плащеници, котру Марія Маґдалина називає образом фарбами вираженим, а котра вийшла свіжо з під пензля Федора Сеньковича зі Щирця, що в 1630 р. намалював її на білім атласї, розмалювавши за 2000 зл. п. і всї стіни в церкві. До неї й припадало зібранє всїх по віддеклямованю ляментів. Скінчив ся акт в день Воскресеня, котрий привів до церкви деклematорів, без сумнїву учеників братської школи, щоб, як сказано в прольоґу, показати ся знову зі своїми ритмами. В прольоґу й просять вони слухачів „о пилное ихъ выслуханье“; просять:

До конца Риѳмомъ тымъ слухи свои надати:
И презъ оголошенье з нами хентне трвати.

А в епільоґу чинять подякованє їх людськости за „вдячность“, яку показали церкві, надавши „хентне слухи“ їх промовам. Складають їм свої благожеланя, желаючи, щоб Христос і „на презърокъ“ приготовив їх серця і надав їх уха на нове „оголошенє“ з тою-ж самою охотою. А тямлячи інтенцію написаня деклямованих віршів, деклematори не забувають закінчити все многолїтствієм для свойого добродія воєводи Мирона Бернавського.

Тим знову потверджують ся дотеперішні припущеня, що у Львові драматизовані діяльоґи давано в церкві вже на початку XVII ст. Доси такі припущеня могли опирати ся найсильнійше на віршованих діяльоґах Йоанникія Волковича з 1631 р., на тім актї, що був при церкві Успенїя „презъ отрочатъ отправованый“, а заповідав ся — як засвідчує епільоґ в „Хрістос Пасхон“ вже в 1630 р. „на презрок“. Тепер, опираючи наші припущеня вже й на віршованих діяльоґах з 1630 р., можемо з більшою імовірностю покликуватись і на раньше свідоцтво Івана Вишенського, на його обуренє ізза уподобаня православних в новомодних „машкарниках“. Але поки не знайдемо фактів, що викликали те обуренє аскета, годї з д-ром І. Франком покликуватись на „Діалоґъ христіянскій, въ которомъ ся показуетъ, кто естъ христіянинъ правдивый“ [І. Франко: Рус.-укр. лїтература, Чернівцї 1898, ст. 25], бо такі полємічно-богословські діяльоґи ледви чи були коли грані. Треба-б нам у Львові вказати бодай такий факт, який подав С. Заленський, зазначуючи, що в 1614 р. ученики єзуїтської колеґії в Луцьку витали митрополита Рутського руським діяльоґом [Jezuici w Polsce, т. IV, ч. 2, ст. 931]. На сей факт

доси в нас не звернено уваги при реєстрованю найранших наших драматичних представлень.

Чи львівська ініціятива з першої половини XVII ст. в напрямі даваня драматичних представлень знайшла у Львові виконавців і в другій половині того століття, се поки-що не проcліджене. М. Возняк, пишучи про „Українські драматичні вистави в Галичині в першій половині XIX ст.“ [Зап. Н. Тов. ім. Шевч. т. LXXXVII—LXXXVIII], хоч пильнійше всїх инших дослїдників розглядаєть ся й у XVII ст., не знаходить в другій половині того столїтя нїяких львівських драматичних вистав. Я можу вказати хиба на неозначені близше діяльоґи, грані учениками львівської братської школи перед численною публикою і з світлою виставою в 1689 р., що нотуєть ся в Хронїцї львівського Ставропіґійського Братства.

IV.

Лишалась би нам ще до порішеня квестія, хто був автором віршів з грецької траґедії.

Коли типоґраф Андрей Скульський, поручаючи братську друкарню опіцї воєводи Мирона Бернавського, заявляє, що не мав би сміливости показати ся перед ним з голими руками свойого ремесла друкарського, без якого-небудь знаку і плоду тої типоґрафії, то з такої заяви виходилоб не більше як те, що він признаєть ся лиш до видрукованя віршів, присвячених воєводї. Та дальше він, доторкаючись авторства віршів, каже, що видані на світ вони не з його мілкого дотепу, але з Святого Письма, а іменно, з траґедії Григорія Богослова. Чи не випадалоб йому, колиб був лиш друкарем віршів, означити автора їх докладнїйше? Означуючи автора, не потрібував би заявляти, що вони не з його мілкого дотепу вийшли; не потрібував би застерігатись против можливого закиду, що вірші не є ориґінальні. Коли-ж він застерігаєть ся, вказуючи на жерело свойого мілкого дотепу, то в сїм є очевидний доказ, що вірші були його роботою. Першій снопик жнива, на яке заносило ся в відновленій братській друкарни, був результатом не лиш друкарської але й лїтературної працї Скульського.

На жаль, про лїтературну творчість Скульського не можемо сказати більше, нїж позволили вже сказати його вірші з 1630 р.

Трохи більше вмілиб сказати про нього історики нашого друкарства. Зубрицький перший звернув на нього увагу в своїх Historyczn-их badan-ях o drukarniach rusko-słowiańskich w Gali-

суі, розказавши про його занятя в друкарнях львівського Ставропіґійського Братства, Михайла Сльозки, еп. Арсенія Желиборського. Деякі нові епізоди з житя Скульського подали кс. Садок Баронч в Pamiętnik-у Dziejów Polskich (Львів 1855), Володислав Лозинський в книзї про Patrycyat i Mieszczaństwo Lwowskie w XVI. i XVII. wieku [Львів, 1890] кс. д-р Шидельський в публїкації: Archidyecezya Lwowska na Synodzie w roku 1641 [Львів, 1910]. З публїкацій бібліоґрафічного змісту (Петрушевича і Свінцицького) можна визбирати также деякі дрібниці. На основі того матеріялу і деяких наших доповнень з актів Ставропіґійського Архіва і львівського маґістрату образ житя Скульського представить ся, хоч і не повний, але незвичайно інтересний.

Андрей Скульський був родом зі Львова; походив мабуть із львівської міщанської родини. Одержавши образоване в братській школї, вивчив ся в братській друкарни й друкарської штуки. Подібно, як сучасник його Павло Домжива Люткович, пустив ся на вандрівку разом зі своїм варстатом; черенки вмів сам відливати. Був якийсь час в Молдаві занятий друкарськими працями. Можливе, що там вже познакомив ся з опікуном львівського Братства, воєводою Мироном Бернавським. Поворот його до Львова Зубрицький означував роком 1637 або 1638. Се помилка. Вернув Скульський до Львова певне вже коло 1628 р., бо в 1630 р., як знаємо вже, видрукував тут свої вірші з грецької траґедії. При братській друкарни застав молодого товариша по званю, Михайла Сльозку, з котрим заприязнив ся. Чи працював у тій друкарни під зарядом Сльозки в 1630-их роках, не відомо. Можливе, що зараз по 1630 р. вернув на Молдаву і там помагав воєводі Бернавському „в операх значних“ для церков Божих. Коли Сльозка, доробившись при братській друкарни, закупив польську друкарню Яна Шелїґи і за протекциєю арцибіскупа Стан. Ґроховського виєднав собі 1638 р. в короля Володислава IV. привилей на друковане у Львові книг латинських і польських [Арх. Ставроп. Брат. ч. 459], йому, видко, забажалось запевнити собі зарібок ще й зі славянських друків, що без спеціяльного привилея й славянських черенок було трудно. Та от до осягненя пожаданого привилея зараз-же допомагає свойому „арцибіскупському типоґрафови“ Ґроховський, а з потрібними черенками являєть ся у Львові, неначе на замовлене, Скульський, що радо годить ся бути в Сльозки за спільника. Сталось то в осени 1638 р.

Все булоб гарно, коли-б не Ставропігійське Братство. Маючи спеціяльний привилей на друкованє славянських книг, воно зараз-же звернуло увагу на заходи Скульського. Важив на нього особливо член Братства Константин Мезапет, котрого Скульський колись там скаржив за побитє, як сам се перед львівським конзулярним урядом пригадував.

Мезапет постановив знищити Скульського. Вже йому залежало не лиш на спиненю славянських друків поза братською друкарнею. Він обжаловував Скульського в маґістраті о такі переступства, за які належалоб йому взагалі заборонити всяке друкарське занятє. Подав, що пізваний Андрей Скульський (Скольський), львівський друкар і обиватель, против прав і привилеїв того міста, sine consensu spectabilis Magistratus Civitatis huius, веде в тім місті друкарню, а ніяких податків рівно з иншими обивателями того міста не дає і не підніймає, наслідком чого повинна бути забрана в нього та друкарня з книгами на користь міста. На доказ, що Скульський мав потаємну друкарню, Мезапет предложив урядови corpus delicti: книжку п. з. Oeconomia albo porządek zabaw ziemiańskich, котру Скульський мав 1639 р. видрукувати, бо й підписав ся як друкар під присвятою Ґрушецькому. На перший закид Скульський відповідав, що друкарня колись була в нього, але він її спродав; спродав руські літери Сльозці за 1500 зл. п., котрих єще не одержав. На основі умови, зробленої підчас продажі був у Сльозки за челядника. А книжки п. з. Oekonomia не друкував, бо видрукував ту книжку в Кракові Мартин Філїповський. До готової книжки він лиш додрукував нову присьвяту обивателеви Ґрушецькому. Маючи довг у Ґрушецького в квоті 120 зл. п., випросив собі в свойого пана, в Сльозки, що позволив йому видрукувати префаційку і ту префаційку мав він in futuro приправити до готової, в Кракові друкованої Oekonomi-ї, пробуючи тим робом видвигнути довг; і не більше видрукував тих префацій як чотири, на що готов був присягати. А що підписав ся: drukarz lwowski, то і в тім не прогрішив ся, бо пан його позволив. Инша справа бути друкарем з річи, инша — з імени. В Польщи — говорив Скульський — сила таких, що називають ся тим, чим не бувають; природне воно, тим більше Русинови, називати ся достойнійшим, ніж є. Він, будучи Русином, стидав ся підписувати себе друкарчиком і написав: друкар[3]).

Хоч оправдуваня Скульського і згоджували ся з правдою, уряд завирокував, що йому дальше друкованє книг на власну руку сурово заборонюєть ся. Але процес тим не покінчив ся,

бо Братству за мало було тої сатисфакції. Братство відкликало ся до короля. Против такої апеляції запротестував Скульський, переносячи справу на поле засад і політики, виказуючи шкідливість братських друків для релігійної єдности, небезпечність змонополізованої пропаґанди ненависти. Притім закидував Братству видурене привилея на друки при помочи фальшивих інформацій поза плечима мійського уряду, котрий, не маючи права цензури, навіть не догадував ся, які то книжки, не тисячами але міліонами, виходили з мурів міста, підкопуючи повагу короля і достоїнство католицького Костела. Братство — писав у своїй обширній ремонстрації Скульський — не видрукувало ані одної книжки, яка не булаб противна римському Костелови і католицькій вірі, а преці́нь же плодити схизму — то діло найбезбожніійше. Так остро поставив свою справу Скульський. Та мабуть і маґістратські судії добачили тут уже акт завзятя, бо не допустили апеляції до короля. Скульський, витративши на процес малі свої достатки, та порізнивши ся й зі Сльозкою, котрий прогнав його від себе, присмирнів і кінець-кінцем погодив ся з Братством, а навіть приймив 1641 р. посаду складача і управителя в братській друкарни. Видко, що й Братство воліло таке покінчене війни, розпочатої несподівано Скульським.

А Скульський, ледви станув при кашті братської друкарні, вже й почув ся на силах підняти новий процес, тим разом з новим своїм ворогом, зі Сльозкою. Обжалував Сльозку перед мійським урядом, а коли там не знайшов пожаданої справедливости, перед лат. консистором, як верховною властию над „арцибіскупським типоґрафом“.

З актів процесу, переведеного під проводом каноніка Як. Скробішевського, довідуємось, що Скульський не був таким простим челядником у Сльозки, за якого себе подавав ранше в процесі з Братством. Він пристав до Сльозки, як спільник. Мав дати до спілки свої руські черенки, мав давати свою роботу і поносити половину коштів на удержане друкарні. Одначе, як представив Сльозка, він вже за самі свої черенки хотів половини доходів, а й на них взяв від Сльозки 438 зл. п. Надто-ж, не причиняючись нічим до удержаня спільної друкарні, користував ся нею, наслідком чого Сльозці прийшлось зірвати з ним умову, а черенки його задержати на покрите своїх претенсій. Тимчасом Скульський жадав не лиш звороту черенок, але й дещо гроша, припускаючи, що його черенки дармо в Сльозки не лежали. І хоч Сльозка годив ся вже звернути ті

черенки, скоро лиш одержав би своїх 438 зл. п.; хоч готов був заплатити Скульському більше ніж платив иншим друкарям (по 2½ зл. п. за тиждень), аби він лиш звернув йому книжки видруковані на його папери, — Скульський стояв при своїх жаданях. Готов був присягати, що й він давав щось на друкарню й на папір, а частину довгу вже звернув і Сльозка не в праві жадати від нього процентів.

Вислухавши обі сторони і свідків, переглянувши писані докази, та випитавши фахових знавців, кс. Скробішевський порадив ся ще з юристами і уцтивими людьми, а дня 9 жовтня 1641 р. завершив мало-що не цілорічну процесову процедуру вироком, яким узнав умову Скульського зі Сльозкою за неважну, бо не додержану Скульським. Той вирок відчитав обом сторонам нотар при многих духовних особах і світських людях. Скульський зголосив свій протест, але потім погодив ся зі Сльозкою.

Лиш два роки була добра злагода між Скульським і Братством. В тім часї Скульський пустив у світ під фірмою братської друкарнї кілька книг, може між ними й такі, що їх сам ранше друкував нелєґально (Октоїх 1639—1641 р.?) Без сумнїву роботою його з того часу був Трефолоґіон, скінчений в 1643 р. По видрукованю того Трефолоґіона Скульський знову з Братством порізнив ся. Того-ж самого 1643 р. в день св. Апостолів Петра і Павла воно погодило ся зі Сльозкою, з котрим ще недавно процесувало ся й віддало йому управу друкарнї. А Скульський відійшов з квітком.

Чим Скульський вдруге наразив ся Братству, не знаємо. Можемо лиш domірковуватись, що мішав ся в спори між братчиками, котрі закидували собі взаїмно розхапуванє братського добра. Можливе, що мішаючись в ті спори, в яких голоси підносили ся й против Константина Мезапета, шукав собі сатисфакції за давню уразу від нього. Несповна в рік по віддаленю Скульського з братської друкарнї братчик Роман Стрілецький (Красовський), вже обжалував сенїорів Братства перед конзулярним урядом, що від кільканайцяти лїт не складали рахунків, а церковні маєтки обертали на власний пожиток. Процес, що з того обжалованя виріс, тревав довгі роки. В епільоґу його, ще в 1648 р., фіґурував і Скульський, котрий рішучо закидав сенїорам, що з доходів друкарнї присвоїли собі 30.000 зл. п. на приватні підприємства. Се хиба доволї виразна луна конфлїкту Скульського з Братством з 1643 р.

Пощастило Скульському виєднати собі в короля привилей на власну друкарню, але не було з чого прийти до неї. От він і наймив ся у львівського епископа Арсенія Желиборського. В друкарни при його епископській катедрі друкував якійсь час церковні книги: Евхолоґіон 1645 р., Зобраніе короткой науки о артикулахъ вѣры, 1646 р.; обі, так як і братський Трефолоґіон, заосмотрив своїм друкарським підписом. Чи в тім самім часї, чи пізнїйше, друкував щось і в Уневі. Скорше припустити можемо, що було се вже по 1646 р., бо в тім роцї епископ Арс. Желиборський зближив ся до Братства й не міг би дальше робити йому конкуренцію у Львові. Тай з побутом Скульського в Уневі безпосередно вяжеть ся найбільша траґедія його безталанного житя.

Було то в 1651 р. В тім роцї, дня 13 червня на приказ короля з обозу під Сокалем Андрея Скульського взято на інквізицію, що відбула ся при делеґатї королївських комісарів Високинськім і делеґатї полковника Яна Кржиштофа Ґродзїцького, Тиннері. „Protocollon juris fidelium" львівського маґістрату ляконїчно, але дуже драстично, зображує переведенє тої інквізиції з тортурою.

Залежало на виясненю змісту якогось переловленого письма з Унева до Скульського, котрого на основі того письма підозрівано в шпіонстві на користь козацтва. Скульський зразу питаний (benevole quaesitus), а потім тягнений (tractus), на питаня, хто би той лист до нього писав і чи знає руку, відповідав, що той лист писав Іеронїм Пачевський, унївський чернець, намісник унївського архимандрита, але не сам він писав, бо вже старий, мало що видить, а писав молодий дяк його. По що взиваноб його туди, не знав. Мешкав там в Уневі і робив друкарство, бо у Львові не дав йому робити кс. арцибіскуп. Обіцював ся їхати до них по святах. Секретів не писав. І які то секрети мавби їм писати, не знав нї трохи. Того треба би питати, хто той лист писав. На щоб йому хотїло ся знати цїну хлїба, не знав. Посилав їм, правда, пару разів хлїба зі Львова. Що до обітниці, про яку була в листї згадка, то сказав, що післав був їм сорочку і шнурок до суконї. Чи мешкали в Уневі черцї з Киева, не знав. Рік тому — казав — їздив унївський чернець Пахомій з львівським владикою до київського митрополита, але за чим, не знав. Взятий на тяжшу тортуру з натяганєм ставів і огнем (ligatus et quaesitus, tractus primo, tractus secundo, ustus), Скульський додав до попередних зізнань лиш тільки: „На сходинах і нарадах тут в церкві я не бував

і не знаю, чи вони мали їх. Ніяких секретів не знаю... Не знаю, чи богослужене по Нечаю відправлювано". В двайцять днів пізнійше взято Скульського знову на тортуру, але результат був той сам. Невдовзї потім декретом королївських судів узнано його за невинного зради стану й привернено йому добру славу, а против черця Ієроніма Пачевського і діякона Самуіла з унївського монастиря застережено дальше кримінальне доходжене.

Не тільки з доброю славою вийшов Скульський з тої халепи, але певно і з калїцтвом. Що з ним дальше дїялось? Може воно було б і цікаве, як би знало ся. Та хиба вже нїщо цікавійше від того, що вже розказано про нього. Все воно разом — одна велика траґедія вандрівного друкаря-страдальця, в котрого житю хиба хвилї писаня і друкованя віршів з грецької траґедії „Хрістос пасхон" можна назвати іділїчними[4]).

[1]) На „Діоптру", спеціяльно-ж на її ґномічні вірші, звернув увагу д-р І. Франко в „Записках Наук. Тов. ім. Шевченка" (т. XXII) ще в 1908 р. в статї п. з. „Забутий український віршописець XVII віку". На жаль, не мав під рукою першого виданя „Діоптры" з 1612 р., але пізнїйше, в якім мову вже сильно підправлено в дусї церковщини. В першім виданю вона більше зближена до народної; тому й між народом задержались і доси ґноми в формах першого виданя „Діоптры". Д-р Франко, зацитувавши одну з таких ґном з пізнїйшого виданя:

Не извѣствуетъ смерть о себѣ и не трубитъ,
Егда въ житію семъ насъ преходящихъ губитъ —

каже: „Цікаво, що сей остатнїй двостих в коротшій і кращій формі живе доси в устах нашого народа як приповідка:

Смерть не трубить,
Коли губить".

Ото-ж я замічу, що та коротша і краща форма двостиха взята з першого виданя „Діоптри", де про Смерть сказано таксамо:

И не трубитъ,
Егда губитъ.

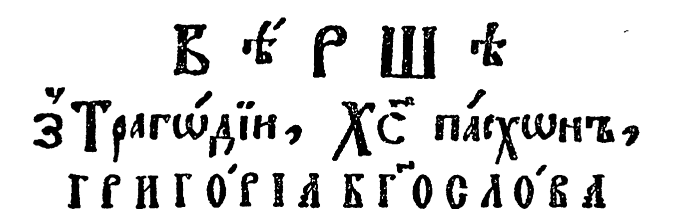
Каратаєв, описуючи „повторое со исправленіемъ выдрукованое" виданє виленське з 1642 р., каже, що воно зовсїм схоже з попереднім. Отже й він помиляєть ся, бо всї пізнїйші видання „Діоптри" були справлювані.

[2]) В „Лїтературних Начерках" (Львів, 1913), пишучи про ту найстаршу лїрику в українській лїтературі, зближив я Плач Богородицї в проповіди Кирила Турівського до сирійської поезії з повною свідомостю того, що деякі зближують його до Метафраста. Сподобалось менї пійти за иншими, що більше мене переконують.

[3]) Книжка п. з. Oekonomia albo porządek zabaw ziemiańskich була справдї видрукована 1638 р. в Кракові у Мартина Філїповського. Автор Володислав Єжовський спляґіював її з книжки Стан. Слупського, вид. в Кракові 1610 р. п. з. Zabawy orackie. Пізнїйше виданє Oekonomii появи-

лось в Кракові у Мартина Філіповського 1648 р.; його передрукував К. В. Вуйціцький в Bibliotec-ї starożyt. pisarzy polskich (Варшава, 1854, т. II). Видане з 1638 р. й Zabawy orackie Слупського передруковані в Bibliotec-ї pis. pol. (Краків, 1891, т. V). Зубрицький не знав, що се за книжка. Лозинський трохи перекрутив титул (замість Porządek zabaw ziemiańskich написав Porządki zabaw ziemskich). В книжції описуєть ся житє на селї в чотирох порах року доволї складним віршом. Не брак і сатиричних партій.

[4]) Передруковуючи текст віршів, заступаємо кирилицю [з винятком ї] гражданкою, розвязуючи титли та пропускаючи й акценти, що мають лиш декораційну вартість в ориґіналї. При розвязуваню титл там, де вони є скороченями окінчень в словах, не узгляднюємо знака ъ, коли його не унагляднює титла. Не хотячи при модернїзованю інтерпункції вносити в текст своєї інтерпретації, полишаємо примітивну інтерпункцію ориґіналу. Полишаємо й характеристичне скупчуванє двох, інколи й трох слів у одно, що часто мабуть відповідало вимавляню їх.

ВЕРШЕ
з Трагωдіи, Хс҃ пасхωнъ, ГРИГОРІА БГ҃ОСЛОВА

Першіи въ ст҃ый Великій Пяток при Положеню Плащеницѣ до гробу:

Другіе. На пресвѣтлый дн҃ь Воскрн҃іа Гд҃а нашегω Іс҃ Хрт҃а.

ВЪ ЛВОВѢ

в Типографіи Брацкой, при Црк҃ви Успенія Прт҃ыя Бц҃а.

Року, ѿ Ржтва Гд҃а нашего Іс҃ Ха҃, ахл. Мц҃а Марта, кг.

Ге́рб презацныи Іѡ МИРОНА Брън'вкого: Пресвѣтлого Господаря Молдавскогѡ.

Що за знаки. и презщо на собѣ и тꙋ мае:
Не безтого же кождый добре ѡни знае.
Накотрїнся кождый цны. хоти позирати:
И Гербъ тот зацный, оусеб. оушановати.

ХРИСТОЛЮБИВОМУ
И БЛАГОВѢРНОМУ ГОСПОДАРУ
ясне велможному господину
Іо МИРОНЪ МОГИЛЕ
БРЪНАВСКОМУ, ВОЕВОДЕ ЗЕМЛЬ
Молдавскыхъ, Пану своему милостивому: При унижоныхъ службахъ Тvпоґрафъ многолѣтствїя вѣншуетъ.

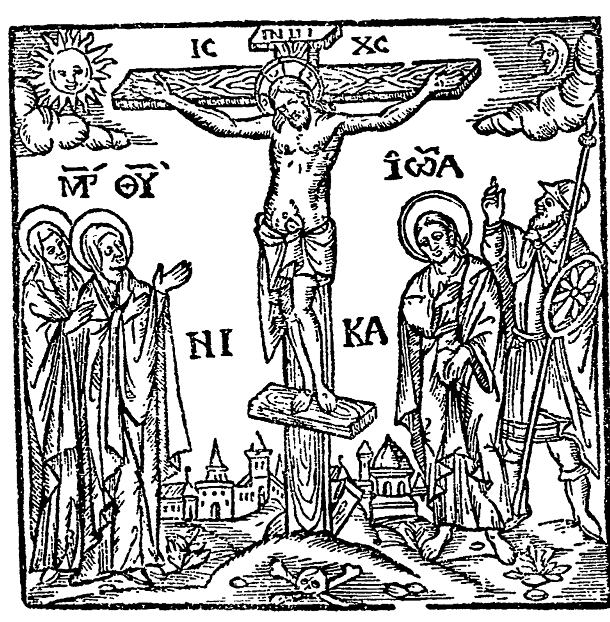
От многихъ слышачи о преважности Вашое Господарское велможности ку хвалѣ Божой, такъ фунъдованьемъ Церквей и Монастырей святыхъ, якъ тежъ и по многих мѣсцах, о гойномъ ялмужны роздаваню и розсыланю: великую въ томъ еи вельможность христолюбивую Імярекъ, Домну Матку свою, споспѣшницу маючи, яко неґды равноапостольный Царъ Константінъ Елену: съкотрими и ваше Господарское Христолюбїе, ликостоянїе по щасливом и многолѣтном ту пановаю, въ небесныхъ ликостоянїях да сподобится: о котромъ хентливом подаваню и фундованю мѣсцъ святыхъ, и способеню въ том, якъ руцѣ зъ рукою, Христолюбивои Домны Матки, зъ Вашею Господарскою вельможностю, въ оустах людзких всюды сяноситъ и славит: а особливе въ презацном мѣсте Кролевства Полского Лвове, якъ палцемъ всѣмъ показуетъ, пречестного храма Успенїа Божїа Матере, Церкве прекраснои и велце удатнои Ктvторство велможности вашеи Господарскои, котрая Церковъ всему снать мѣсту и махинам внемъ пьекным и значным оздобою естъ. Претож теды, яко до такъ зацне вельможного пана, и найпреднѣйшого помѣненои Церкве Ктvтора найзначнѣйшого, взялем предся за речъ выборне слушную, зъ залеценьемъ Тvпоґрафїи при той помененой Церкви святой, до вельможности Вашое Господарское удати ся, а хоцажъ и напрудце: лечъже нетакъ зголыми руками ремесла моего Друкарского, анѣ безъякогож колвекъ овоцу и знаку тоито Тvпоґрафїи, иле при церкви Ктvторства Велможности вашое Господарское, съподлою персоною своею, пред велможною и высоце поважною особою вашеи Господарскои милости, смѣти указатися, але якїйжколвекъ квѣточокъ овоцу еи оздобне оказалого, и вдячне вонного ускубши, яко Ктvторови найпреднѣйшему и так высоце зацному и поважному, снать не самое тылко помѣненное церкве Ктvторства Вельможности вашеи, але и Тvпоґрафїи: котрая при тойже Церкви естъ, на пожитокъ всеи церкве, яко ктvторови, ово Книжечку тую рvѳмами вдячными въ упоминку, зъ ґрунту помѣненои церкве, зъ уклоном найнижшим, приношу. Здало ся албо-

вѣмъ мѣлкому баченю моему персонѣ найподлѣйшой, иле вътые пречестные дны, тутеж пресвѣтлые и превесолые овде, взглядом въвеликїй Пяток погребу найповажнѣйшого, Пана збавителя нашего Ісуса Христа: овде зась, взглядом пресвѣтлого тридневного Воскресенїя Христова, яко свѣтно триумъфовного дня и яко зъотриманя звитязства Христова над непрїятелем душъ потѣхи нам радостнои: котрїе то рѵѳмы не зъмого мѣлкого довтѣпу, але съ писма святого, а меновете, съ Трагодїи Хрїстос пасхон Григорїа Богослова суть взяты, и под именем велможности вашое Господарское, яко Ктѵтора предреченнои Церкви, Богу ку чти и хвалѣ, Пасце за нас офѣрованой Христа пана збавителя нашего, овде муку его святую виносячи, овде зась съ пресвѣтлого Воскресенїа триумфуючи, насвѣтъ суть выданы. Котрую Книжечку яко снопок першїй жнива накотрое ся заносит, и яко квѣток овоцу, скотрим предреченная Тѵпоґрафїа, церкви показатися мает, вельможности вашей, яко ктѵторови своему приносит.

Рачже вельможность ваша Господарская, хутю сердечною, и оком ласкавым паньским, тот убогїй и малозначный съ Тѵпоґрафїи, при церкви зацного ктѵторства Вельможности вашеи, упоминокъ и квѣток заквитнулои Тѵпоґрафїи, славного ктѵторства велможности вашеи, от мене служебника своего вдячне приняти, невзглядом такъ малого упоминку подлои працѣ моеи, але наурожоную людзкость, и анѣмушъ панскїй респектуючи болшъ, охотною услугою моею Велможность ваша снать погоржати не будешъ рачилъ, але овшемъ вдячне принявши, яко Панъ рачити росказати слузѣ своему, въ операхъ значныхъ писма святого Церквамъ божїимъ, собѣ и на несмертелную памятку свою, въ Тѵпографїи предреченной Церкве, и на превелможное имя свое Господаръское яко Ктѵтору, въ посполитый всему православїю пожитокъ презъ розмноженье Книгъ, служити: вкотрыхъ напочатку Книгахъ имя ваше Панское Господаръское, по Церквахъ Божихъ, и въдомахъ Христїанъскихъ абыся находило, и на несмертельную памятку Іо Брънавъского, Воеводы Молдавского высоце зацное и поважное имя абы несходило, до котрои услуги въ выдаваню таковыхъ Книгъ, хентного мя завше Велможность ваша Господаръская, яко поволного и найнижъшого слугу своего, знати рачитъ. Прикотромъ до послуги Велможности вашой себе офѣрованю, радости Воскресенїя Христова вѣншую.

Вашой Господарской велможности нанижшїй слуга
АНДРЕЙ СКУЛЬСКЇЙ.

Сме́рть, котрꙋ́юсѧ Збави́тель на́ш ра́чи҃ ѿда́т:
И дла на́съ вѣ́рныⷯ да́тисѧ ѹ҆крижова́ти.
Ꙋ҆чти́востюсѧ на́шею вѣ́рныхъ нахо́дитъ:
И по жа́лю мꙋ́ки Х҃вы, ра́дость ро́дитъ.

Кр҃тъ ч҃тный, Ге́рбо҃ сѧ всѣ́хъ вѣ́рныⷯ найдꙋ҃є:
Котрїй прикрыⷯ є҃ дьа́блꙋ, и҆ и҆́хъ збы҃ тꙋрбꙋ҃є.
Нак тро́мъ Х҃с, кро́вь свою̀ ра́чилъ пролѧ́ти:
И҆ прі́зень, непрїѧ́телеви на́съ ѿнѧ́ти.
То́тже котрїнсѧ найвы́шшиⷨ Ге́рбо҃ найдꙋєⷮ:
И Хр҃тїа́нство на́ше, ни́мсѧ тїтꙋлꙋ́єтъ.
Ѡ Кр҃те ч҃тный, да́йже на́мъ дочека́ти:
Хр҃та̀ распѧ́таго, з гро́бꙋ ѻ҆глѧда́ти.

161

ТРАГОДІА ХС ПАСХОНЪ

въ Пятокъ Великїй,
По вложеню Плащеницѣ въ Гробъ.

Актъ тот презацный, Хрістосъ пасхонъ названый,
въ Церкви намъ вѣрнымъ, зъ уживаня поданый.
Повинность наша абы го отправити:
И вжалю, потѣхи себе набавити.
Якъбовѣмъ не жаль насъ великїй обходитъ:
Кдыся Панъ збавитель нашъ въ гробѣ находитъ.
Бы злочинца добродѣй укрижованый:
И от безбожыхъ жидовъ заморъдованый.
Котрый Небо и землю въгорсти маетъ:
Тотъ ся за насъ въ гробѣ маломъ погрѣбаетъ.
Чого ся, и моцарства Аггелъ лякаютъ:
и Херувими съ страху твари скриваютъ.
Збоязню, на гробъ ся тотъ позираючи:
И справѣ ся туй Панскуй здумѣваючи.
Поготове и намъ годитъ ся бояти:
И притакъ зацномъ Актѣ състрахомъ стояти.
И мы теды ту, схутю въ Церкви ся скупивъши:
И гробъ тотъ съхоры Аггеловъ окруживши,
Повинности своюй досыть учинѣмо:
А презъ тотъ часъ хентне вытрвати хотѣмо.

ДИМИГОРІА ѲРЕНУ

утерпѣня муки христовы.

Обачъ Небо, щося стало, и злякнися:
И състраху, съсвѣтлы своими все затмися.
И ты ввесь кругу земный, стань ся бояти:
И въмоци ти зъкгрунту несмѣти стояти.
Горы нехъ држатъ, и скалы ся розпадаютъ:
И предъ трясеньемъ, гробы ся отвираютъ.
И тѣла ихъ, зъ гробовъ, пречъ нехай повстанутъ:
И пред Царемъ небеснымъ, хором свымъ станутъ.
Спулъ, и валы морскїе, нехъся лякаютъ:
И зъ бреговъ своихъ, широко выливаютъ.
И все створенье, страхом нехъ будет знято:
И на дивъ окрутне великїй, завзято.
Же панъ, котрїй все створенье въ горсти маетъ:
И животомъ, и смертю, дужо владаетъ.
И тотъ неогорненый, далъ ся поймати:

И бы злочиньца, назад руки звязати.
О, якесь небо, и ты солнце, стерпѣло:
И до перунова ся луку немѣло.
Звысока на таких зухвалцовъ змѣряти:
И стрѣлами, просто въ сердца ихъ трафляти.
И ты, о землe, якесь могла зносити:
И такъ безбожным, на собѣ допустити;
Пречъ, ажъ до отхланѣ ся нероступивши:
И такъ, всѣхъ оразъ, собою незакривши.
И валы морскïе, якъ ся нескупили:
И такъ ихъ порвавши, спулъ незатопили;
О створенье, певнебысь имъ нестерпѣло:
Снадне бысь вътое, потрафити умѣло.
Вшеляко ся, за творцемъ своимъ земстити:
И Богобуйцамъ, задосыть учинити.
Кгдыбы, не збытняя доброть, закрочила:
И справедливой земстѣ, недопустила.
Пана, котрïй то оным всѣмъ перебачилъ:
И до Отца за нихъ, молити ся рачилъ,
Абыся ото, над ними неземстити:
И за невѣдомость то имъ положити,
Що имъ у Отца своего Панъ былъ справилъ:
И долгого покою оныхъ набавилъ,
Поки ажъ ся бунтовници зъ свѣта звели:
А доброхотне згубу нася привели,
Же, Цесаръ Рымскïй мусѣлъ ихъ навѣдити:
И вколомѣста войскомъ ся положити.
Очомъ ту Iсторïи невспоминаю:
Кгдыж зъжалю, буль срокгïй въ сердцу моем маю,
Же свого доброго нехотѣли знати:
Але, пречъ от себе его отпыхати.
Добродѣя злочинцемъ называючи:
И фалшѣ нанего, ахъ мнѣ, сшиваючи.
Все смѣльцове, насторону отложивши:
И нато ся праве дужо усадивши.
Же Пана, котрого ся моцарства боятъ:
Херувiмы съ Серафiмы състрахом стоятъ,
Творца своего дивне ся лякаючи:
И твари свои предъ нимъ закриваючи.
Гѵмны свои, зъбоязню Пану спѣваютъ:
И трисъакгiонъ състрахомъ, всѣ выкрикаютъ.
И такого монарху пред себе ставятъ:

И Кайфашъ зъ Аннашемъ до него речъ правят.
Щобы зачъ былъ, смѣле ся Пана пытаютъ:
И поличокъ му, ахъ мнѣ ахъ, вытинают.
О земле, якожесь ихъ незагорнула:
И знагла оразъ, живо всѣхъ неполкнула.
Щожъ теды заскарги на Пана вносили:
И на горло пред судомъ, дужо просили,
На збавителя фалшъ срокгїй сшиваючи:
И потваръ тую на него вкладаючи.
Яко бы Цесарови неголдовати,
Анѣ панству Рымскому данїй давати.
А до того, же Церковъ мѣлъ зепсовати,
А за три дни, знову еи збудовати.
И зъ мѣстца на мѣстце Пана отводили,
О мордырцовъ, якъ хотѣли, такъ чинили,
И въ плащъ го посмѣвиска убираючи,
И трстиною, по головѣ взбираючи.
Тамже и въ корону сътерня убирали,
И на пренайчистшую тваръ му плювали.
Спулъ якъ пред Кролемъ пред нимъ уклякаючи,
И въсмѣхъ, Кролемъ го Юдскимъ называючи.
Потомъ, кгды южъ ся праве науругали,
И посмѣвиску съ пана досыть тамъ дали.
Теды роты жолнѣрства зась ся скупивши:
И гурмомъ вкругъ збавителя оступивши,
Ажъ до Голгоѳы го съ Крестомъ провадили,
И тамъ болшую еще тлущу звабили.
Где до Креста тѣло святое прибивши,
И тамъ уруганю, досгь учинивши,
Оцтомъ и жолчу го, ахъ мнѣ, напавали:
И, же незлѣзъ съ Креста, збыть ся уругали,
Ркомо на смѣхъ, Кролемъ го называючи,
Алеть и правду подъ тымъ признаваючи.
На конецъ, и бокъ святый влочню пробили,
И такъ справу тую, нецноты, скончили.
Пречистую матку Панну засмутивши,
И материнскимъ ю жалемъ обложивши.
Пречъ ся всѣ мордырцове поросходили,
Ркомо тежъ то, на триумфѣ яком были.
О небо, якесь зъ высокости стерпѣло:
И до земсты ся над такими немѣло.
И ты, о земле, якесь неогорнула:

И розстемпне такихъ вѣсебе неполкнула.
Але о, прійдетъ ти Панъ повторе, пріидетъ:
И збрменьемъ трубы страшнои, зъ неба зыйдетъ,
И тогды страшнымъ судомъ такихъ судити,
И окрутными муками имъ платити.
Котрые муки таковыхъ ожидаютъ,
И діаблы зъ отхланій на нихъ выглядаютъ.
А ты о пренайчистшая Дѣво мати:
Нехотижъ такъ срокгим жалем ся зривати,
По наймилшом Сыну, котрійся ти ставитъ,
И змертвых вставши, радости тя набавитъ.

ЛЯМЕНТЪ МАТКИ
збавителевы над сыномъ еи.

Ту зомною Маткою у гробу трвайте:
И въ Ѳрену смутномъ лзы, гойне выливайте.
Сына моего, въ гробѣ томъ жегнаючи:
И зъжалю, слова тыи простираючи.
Пошолесь, о сыну, мене зоставивши,
И смутную Матку, жалю набавивши,
Кгдымся мордырцовъ окрутныхъ небояла,
И зъ умилованнымъ учнемъ, спулъ стояла,
Под Крестомъ, накотромесь тамъ былъ прибитый,
Замордованъ, ахъ мнѣ, и на смерть забитый.
Тогдыми еднакъ, утѣха въ сердцу трвала:
Кгдымъ ся еще, на живого позирала.
А нинѣ, и тое свѣтло зъ очій зышло:
И ажъ до отхланій пекла темныхъ зашло.
О солнце, южъ ся ми болшъ неулыскуешъ:
Анѣся свѣтло, въ очахъ моихъ найдуешъ.
Рачилесь, до адовыхъ кгмаховъ съступити:
И тамъ въ темности, собою розсвѣтити.
Счимъ хочешъ, позвѣрховнеся затаити:
И презъ то, непріятеля въ горсти мѣти.
На каркъ му, о сыну, дужо наступаешъ:
И горкостю ся ему въ горлѣ ставаешъ.
На падолесь подземный, о сыну, пошолъ:
И презъ брамы пекла, до отхланись вошолъ,
Хотячи тамъ, всѣхъ собою освѣтити:
И Адама, всѣхъ отца, освободити.
Котрого зезволилесь, взяти особу:

Абы презъ тое, зась му дати оздобу.
Котрои ся самъ презъ грѣхъ въ раи позбавилъ:
А ошпеценя, самохотне набавилъ.
Ахъ мнѣ, упадокъ продка и вспоминати,
И до жалю, жалю собѣ придавати.
До сына мого, знову ся обертаю,
И въ Ѳрену томъ, слова мои простираю.
Сступилесь пречъ до пекла темного мроку,
Где там нѣкгды небывала, свѣтлость въ оку.
Зезволилесь, на тѣлѣ смерти пожити,
Абы презъ то, звитязтва свого зажити,
Над непрїятелемъ, котрїй насъ позбавилъ,
И вмѣсто живота, смерти всѣхъ набавилъ.
Алеть кгдыжемся я, въ жалю том зостала,
Ахъ мнѣ матце, смутку ся дочекала.
А всето, доброть отцевская справуетъ,
Котрїйся, гойным въ милосердю найдуетъ.
О тякїй жалю, котрїй мя внутръ турбуетъ,
Же тя, о сыну мой, гробъ тот подыймуетъ,
На жадном мѣсцу нѣкгды незмѣщенного,
И жаднымъ створеньемъ, неогорненного.
Мудрыйсь ты мудрый, и такъ мудресь смерть поднялъ,
Якбысь презню, сътиранства смерти всѣх отнялъ.
Котрые тылко въ тебе вѣрити будутъ,
Певне ся тым, пред смертю вѣчною збудутъ,
Котрою то, Адамъ, мусѣлъ умирати,
А понемъ всѣ, до пекла ся доставати.
Смерть его на собѣ мудресь тѣлом поднялъ,
Абысь през ню, вѣрных своихъ смерти отнялъ.
Хотьжесь, и въ гробѣ, рачилъ ся положити,
Але нато, рачилесь то учинити,
Абысь презъ встанье зъ гробу, тое всѣм справилъ:
Радости вѣрныхъ своихъ гойне набавилъ,
Абы смерть котрая зъ вѣку пановала,
Тобѣ владару смерти, неподолала,
Котруйто, якъ юж и естъ, прикростю станешъ,
А вѣрным своим, на радость зъ гробу встанешъ.
Вповиновацтво, тѣло зъбоством злучивши:
И превазѣ своей досыть учинивъши.
Княжати темности, на каркъ наступуешъ:
И вѣрныхъ своихъ, зъ горсти му одыймуешъ.
О Царю, Царю, Бозства неотступивъши:

И мертвый тѣлом, въгробѣ ся положивши.
Богъ, под плащемъ тѣла до пекла съступуешъ:
И княжати темности, моцъ одыймуешъ.
Ворота брамъ пекельных, оразъ скрушивши:
И на моцъ Велзевулову, наступивши.
Добреть добре, жесь тую землю зоставилъ:
И презъ то, прибытковъ вѣчных насъ набавилъ.
На котруюсь былъ от отца зъ неба зышолъ:
И въ домъ невдячныхъ Ізраильчиковъ пришолъ.
Згинулыхъ овецъ, хотячи позыскати:
И имъ у себе якъ пастырь мѣсце дати.
А тое непростось схотѣлъ учинити:
Але впрод Бозство съ чловеченствомъ злучити.
И презневымовноесь презренье справилъ:
Жесь всѣхъ збавеня, непонятне набавилъ.
Якбовѣмъ отецъ, безъсказы завше родитъ:
И въ тобѣ ся предвѣчне завше находитъ.
И я, о сыну, чистомъ тя породила:
И кресу панянства, ничъ не уступила.
Котрыйсь чловеченство, зъ Духа рачилъ взяти:
А на особу бозства, змене приняти.
Под котрою особою, многось справилъ:
И дивныхъ добродѣйствъ невдячныхъ набавилъ.
Алеть хвалы тобѣ, нехотѣли дати:
Анѣ тя збавителемъ своимъ признати.
И розмаите нецноты удавали:
А потомъ ся и забити постарали,
Добродѣя, окотромъ, нечасъ правити:
Якихесь добродѣйствъ рачилъ набавити,
До невдячных, въ домъ ихъ, зъ неба завитавши:
И оплавитую ласку указавъши.
Котрой ласце, кгдыжъся невдячными стали,
И бы злочинцу, добродѣя поймали,
Слушне теды, вырокъ маетъ ихъ поткати:
И злое злымъ ся имъ, от тебе отдати,
Же якъ буря Тітусъ, Цесарь рымскій пріїдетъ,
Іерусалимъ вколо зъ войскомъ обыйдетъ,
Зевшондъ аръматою моцне обляжетъ,
И кождому противъ него сердце звяжетъ:
Же нетылко незмогутъ ся боронити:
Але и сами ся будутъ полонити,
Вмѣстѣ единъ другого забиваючи:

И кровь свою штыхами проливаючи.
Звѣръ тежъ срокгїй знагла будет находити:
И въ самыхъ шкоду окрутную чинити.
Слушне, абы мѣсто на собѣ дознало
Срокгости, якои нѣкгды неслыхало,
Же и матки, зъ оренжемъся приготуютъ:
И дѣтокъ своихъ наймилшых, замордуютъ,
На кухню, ахъ мнѣ, собѣ ихъ готуючи:
И на болесный покармъ, приправуючи.
Ахъ нестутежъ нестуте, нащо то прїйдутъ,
И нащо слова сына моего выйдутъ.
Ахъ мнѣ, широце отомъ и вспоминати:
И до жалю, жалю собѣ придавати.
Досыть мя росстанье ся зъ сыномъ фрасуетъ,
А праве зъкгрунту сердце вомнѣ турбуетъ.
Претож, далшїе речи и помияю:
И для широкости ихъ, невспоминаю,
О зрадци учню, ничъ невспоминаючи:
Овшемъ того бридкого265 пречъ мияючи.
Котрїй по шнурѣ, пречъ до пекла ся спустилъ,
И княжа темности мѣсца му допустилъ,
З нимъ тамъ въ отхланехъ, завше пребывати:
И на декретъ страшный, спулъ очекивати.
Дѣточки при персехъ, того превышали:
И осанна крикомъ, хвалу му давали.
Очомъ минувши, до гробу ся вертаю:
И жалосныи лзы мои выливаю.
О въ якомжеся, ахъ мнѣ, смутку найдую:
И якъ ся материнскимъ болемъ турбую,
Якъ матка жалемъ барзо будучи знята:
И на Ляментъ срокгїй по сыну завзята.
Якъбовѣмъ матка, матокъ всѣхъ перехожу:
Такъ и над всѣ матки, въболю ся нахожу,
По сыну, якого небыло слыхати:
Жебыся кгды, безъ отца, мѣлъ показати,
Якъ тежъ и матце, жебы въ цале зостала,
И над звычай, панною ся показала.
Лечъ же въ надѣи моей неуставаю;
Же сына моего змертвых оглядаю,
Але нѣжли мя тот смутокъ пречъ отидетъ.
А потѣха змертвыхвстаня, комнѣ прїйдетъ.
Чинють, о Іосифе, подякованье;

Учню таемный, за твое въ том старанье,
Жесь смѣлъ, цный мужу, до Пілата вступити,
И о учителево тѣло просити.
И ты зъ учневъ, котрїйсь опекуном зосталъ:
И тітулу, Ѳеоліокгомъ быти, досталъ,
Учителя своего неотступуючи:
И под крестомъ ся зомною найдуючи,
Поки ажъ сынъ мой рачилъ Духа отдати:
А мене, цный, въ опеку тобѣ подати.
Спулъ от гробу также абысь неотступалъ:
И окомъ твоимъ чулымъ, ту не засыпалъ.
Трвай же ту, о умилованый учню трвай:
И на Воскресенїе, спулъ очекивай.
Поки ажъ учитель твой знову къ намъ прїйдетъ:
И голосъ сына радостный, насъ обыйдетъ.

ІОАННЪ ѲЕОЛОГЪ.

Я по Учители будучи жалосный:
И буль въ сердцу своемъ маючи незносный,
Хочу ту притобѣ смутной Матце трвати:
И дотондъ ми от тебе неотступати,
Поки ажъ, тяжкїй тот смутокъ, induced пречъ отидетъ:
И радость Воскресенїя до насъ прїйдетъ.
Тылько ты, Панно, нерачъ ся фрасовати:
И материнскимъ ся жалемъ урывати.
Синъ албовѣмъ твуй, всѣм нам зъмертвых ся ставитъ:
И радости стобою, всѣхъ насъ набавитъ.
Накотрую радость буду ту чекати:
И тя о матко Панно, неотступати.

ЇОСИФЪ.

О найслодъшїй Ісусе, всѣхъ збавителю:
И през найдрожщую кровь откупителю,
Всѣхъ тыхъ котрые въ тобѣ надѣю маютъ:
И жадному вонтпеню неподпадаютъ,
Вѣрячи жесь ты естъ Богъ зъ бога правдивый:
И зъ матки Панны чловекъ невонтпливый.
Смерть твоя ачъколвекъ животъ намъ справила.
Вшакъ же и жалю насъ смутныхъ набавила.
Жесьмыся южъ, ахъ нестутежъ, пожегнали:
И зъ Учителемъ ся смутные ростали.
О Царю царю, якъ бы намъ ту стогнати:

И жалобные лзы нинѣ выливати.
О Боже боже, якъбымъ тя мѣлъ назвати;
И надгробную ти пѣсньку заспѣвати.
Лежишъбовѣмъ замордованъ и забитый:
И въ гробѣ новомъ въ простирадлѣ завитый.
О Голово Пана, терньемъ зболеная:
О Твари бозская, крвю вся сплыненая.
О Плечїй, у столпа такъ сурове збитыхъ:
О рукъ, и ногъ, ах мнѣ, до Креста прибитых.
О Боку збавенный влочнею пропхненый:
И разне такъ за збавенье всѣхъ скрвавленый.
О всего тѣла святого такъ збитого:
И бы злочинцу до Креста прибитого.
Окотроемъ смѣлъ до Пілата вступити:
И Понтїйчика Игемона просити,
В тые слова зъ жалемъ до него мовячи:
И о збавенное ти тѣло просячи.
Дай ми, о Пілате, преслѣдованого:
И от безбожныхъ такъ замордованого.
Дай ми, котрого нѣчъ а нѣчъ незмѣщаетъ:
Всебовѣмъ створенье въ горсти своей маетъ.
А нинѣ Панъ, покоры рачилъ зажити:
И въ гробѣ новомъ дати ся положити.
Чогося и Аггеловъ чины лякаютъ:
И Трисакгїонъ тылко състрахомъ спѣваютъ.
А нинѣ гробъ мой тотъ Небомъ ся найдуетъ:
Кгдыжъ тя неогорненого подыймуетъ.
Выношу утерпѣнье твое, выношу:
И жаль срокгїй въ сердцу моемъ отношу,
По учителю ми ся, ахъ мнѣ, зоставъши,
И таковогo ся жалю дочекавши.
Жегнаюжъ тя южъ, о найслодшїй, жегнаю:
И надгробные лзы мои выливаю.
Недай же нам въ смутку том по тобѣ трвати:
И недолго лзами ся намъ обливати.

НИКОДИМЪ.

О найслодшїй мой Ісусе учителю:
Всѣхъ вѣруючихъ въ тя Пане збавителю.
И я Никодимъ, котрїй ночумъ приходилъ:
И на розъмовѣ, стобою ся находилъ.
Учень ачъколвекъ для жидовъ потаемный:

Лечъ же до тебе Учителю приемный.
И я зъ жалю сердцемъ ся ввесь урываю:
И спулъ зъ Іосифомъ въ гробѣ тя том жегнаю.
Спулъ оба въ тяжкомъ жалю ся находячи:
И съ страхомъ около гробу уходячи.
Кгдыжъ невидоме Аггели ся зебрали:
И Херувими полки своими стали.
Съ Серафіми страшными ся скупивши,
И гробъ святый зевшундъ чинно обступивши.
И маестатове вкологробу стоятъ:
И шестокрылнїи, въ порядъку ся боятъ.
И иншихъ всѣхъ Таѯїарховъ страх здыймуетъ:
Же Царъ моцарствъ и живот, смерть подыймуетъ.
Очомъ широкои мовы занехавъши:
И ѳрену тылько зъжалемъ себе отдавши.
Зъ Ариматѳеемъ лзы мои выливаю:
И погребъ твой Ісусе оплакиваю,
Олѣйки коштовные върукахъ маючи:
И ту на простирадло выливаючи.
Алоесъ спулъ и змѵрну ти офѣрую:
И въ жалю ся тяжкомъ по тобѣ найдую.
Дайже намъ зъ Ариматѳеемъ дочекати:
Зъ гробу его живо тя оглядати.

СѴМОНЪ КИРИНЕЙЧИКЪ.

И я, котрого мя идучи спотъкали:
И тяжаръ збавенный, нестими задали.
Сѵмону Киринейчикомъ названому:
На тую послугу, снать от Бога данному.
Под котрымъ Крестомъ вдячнымехъ ся найдовалъ:
И ажъ до Голгоѳы под нимехъ працовалъ.
Котрїй тяжаръ легкїй видѣлъ ми ся быти:
И снадне под нимъ здало ми ся ходити.
Котрого то през Крестъ и на смерть сказали:
И межи збуйцами повѣсити дали.
И я теды погребъ твой оплакиваю:
И въ гробѣ томъ, о Ісусе мой, жегнаю.
Вкотромесь нинѣ рачилъ ся положити:
И през хоренкгевъ Креста, моци зажити
Надъ непрїателемъ котрый насъ позбавилъ:
И мѣстоживота, смерти всѣхъ набавилъ.
Под котрою хоругвою кгды зась прїйдешъ:

И зъ небесъ, всѣхъ судити, на землю зыйдешъ,
Кгды труба страшная всюды брмѣти будетъ:
И жаденъ ся пред судомъ твоимъ незбудетъ.
Кгды и Аггельскїе хоры будутъ дръжати:
И всѣ зъвѣку святые збыть ся бояти,
Тогды и мене рачъ Пане домѣстити:
Под хоругвою ся Креста находити.
И голосъ онъ вдячный абы мя доходилъ:
И зъ выбранными жебымъ ся тежъ находилъ.

МАРІА МАГДАЛЕНА.

Кгды ся натя Магдалена позираю:
Учителю мой, зъ жалю ся урываю.
На образъ тылко фарбами выраженый:
И вългробѣ томъ на памятку положеный.
З жалю ся тяжъкого, ахъ мнѣ, урываю:
И щобымъ съ собою чинила, незнаю.
Невѣдаю якъбымъ мѣла нарѣкати:
И лзы мои ахъ мнѣ буйне выливати.
Жемъся съ Паномъ и учителемъ ростала:
И такогомъ ся ту смутку дочекала.
А ижъ мя тое нещастье поткало:
Чогося нѣкгды предтымъ несподѣвало.
Теды недамъ тѣлу моему вытхненья:
Анѣ ногамъ и бы знакъ отпочненья.
Але о Пану, буду ся всѣхъ пытати:
И Учителя мого, всюды шукати.
Нѣчого ся неперестерѣгаючи:
Анѣтежъ ся кого вътомъ обавяючи.
Петромъ небуду, жебымъ ся такъ бояла:
И до Учителя ся непризнавала.
Бы и менщизна, небуду ся лякати:
А нетылко презъ невѣсту отступати.
Нехъ ми хтоколвекъ задастъ, жемъ естъ Христова:
Признати ся до того естемъ готова.
Недамъ ногамъ моимъ намнѣй спочивати:
Всюды буду Пана моего шукати.
Бы тежъ и якїй пострахъ, нехъ нападаетъ:
Теды смѣлости моей неподолаетъ.

ЛИКЪ МѴРОНОСИЦЬ.

И мы хоръ Мѵрофоръ, будемо ту трвати:
И от гробу святого неотступати.
Олѣйки коштовные въ рукахъ маючи:
Намнѣй ся нѣкого необавяючи.
Иле насъ естъ Марій, кождаа ся ставитъ
И зовсего сердца, щире отомъ правитъ.
Гробу учителева не отступати:
И при найчистшой матце Панне ту трвати.
Поки ажъ зъмертвыхъ встаня дочекаемо:
И Аггела свѣтлого оглядаемо.

ОТ ЗЕБРАНЯ ВСѢХЪ.

О Ісусе пане, насъ всѣхъ збавителю:
и презъ найдрожшую кровь откупителю.
Жалосные лзы нашѣ выливаемо:
и втомъ тя гробѣ всѣ жегнаемо.
Предъ плащеницею ти припадаючи:
и ранъ святыхъ, усты ся дотыкаючи.
Цалуемо Голову, увельбеную:
Терновою Короною скрвавеную.
Цалуемо руки къ Кресту прибитые:
и на непріателя душъ добытые.
Кланяемъ ся Ногамъ, котрые ходили:
и землю доптаньемъ своимъ посвятили.
Покуй, и доброе, намъ оповѣдуючи:
и ку небу стежку вѣрнымъ торуючи.
Цалуемо Бокъ скрозь влочнею пробитый:
И презъ двѣ жродла збавеня нам, набытый.
И пред всѣмъ Тѣломъ ти святымъ припадаємо:
и Гробъ честный руками обыймаемо.
В перси ся бъючи недолго въ смутку трвати:
И зъжалю ся вѣрнымъ твоимъ не урывати.
Вѣсть през Аггела рыхло нехай нам прїйдетъ:
И радость Воскресеніа насъ обыйдетъ.
О дай же намъ Христе рыхло дочекати:
и Христосъ воскресъ, ту у гробу спѣвати.

ВѢРШѢ
НА ПРЕСВѢТЛЫЙ ДЕНЬ ВОСКРЕСЕНІА ХРИСТОВА.

ПРОЛОГЪ.

Радость над радости, котрая насъ обходитъ:
И въ сердцахъ вѣрныхъ нинѣ обфитеся родитъ.
Привела насъ абысмы еи вамъ додали:
И ту зъ риѳмами ся нашими показали.
Котрые то презъ оголошенье вносимо:
И о пилное ихъ выслуханье просимо.
Христосъ же, котрый нинѣ рачилъ змертвыхъ встати:
и радость въ сердца всѣхъ насъ обфите дати.
Тотъ въпосродку насъ нехай нинѣ завитаетъ:
и вамъ ту цнымъ слухачумъ посилкомъ бываетъ.
До конца Риѳмомъ тымъ слухи свои надати:
и презъ оголошенъе, знами хентне трвати.

ПЕРВЫИ.

Нинѣ южъ збавенье, всему свѣту ся стало:
гдыжся звитяжцу смерти, зъмертвых оглядало.
Христа, котрый през Крестъ свой зневолѣ насъ збавилъ:
А през найдрожшую Кровь, волности набавилъ.
Христосъ змертвыхъ всталъ: всѣж зним нинѣ повставайте:
И на радощахъ Воскресеніа, спѣвайте.
Христосъ зъ Гробу: якъ звитяжциж ся поклонѣте:
И зъ звязковъ грѣховныхъ, всѣ ся освободѣте.
Христосъ, плѣнь съпекла, на небо запроважаетъ:
Нехже кождый вѣрный знимъ ку горѣ ся маетъ.
Падолъ тотъ земный, пусткою зоставуючи:
А къ небу, якъ до отчизны ся готуючи.
Где радость, якои анѣ око видало:
Анѣ наветъ коликолвекъ, ухо слыхало.
Якую то Богъ, своимъ рачилъ зготовати:
и през наймилшого сына, наню взывати.
Нинѣ Велзевулъ Княжа, ввесь смутком естъ знятый:
ґды му презъ Крестъ праве въ бровъ сталъ Ісусъ распятый.
Брамы Пекелные, пречъ ся отвираютъ:
Дьаблы теж всѣ сътрвоги покутѣхъ утѣкаютъ.
Адамъ зветшалый, пречъ южъ отложенъ бываетъ:
А новый, досконалымъ ся въсобѣ ставаетъ.
Нинѣ Аггелове, на хоры ся збираютъ:

и якъ венцъ въ нароженю: такъ и ту спѣваютъ.
Хвала навысокостяхъ Богу, ґдыжъ ся стало:
Жеся непрїателя през Крестъ поконало.
И южъ хоруговъ звитязства, естъ поднесена:
А потенжность тѵранна Душъ, пречъ юж знесена.
зъ Аггелыжъ и мы, нарадощахъ выкрикаймо:
И веселыми голосы, зними спѣваймо.
Всѣ краины свѣта, вкругъ оголошаючи:
и въ҄тые слова зними, разне спѣваючи.
Пасха панская Пасха: и зась реку знову:
Пасха, на честь Тройци: здобячи свою мову.
Тое Свято҄, над всѣ иншїе нашѣ Свята:
ґдыж земля долняа, зъгорним небомъ естъ знята.
И такъ змертвыхъ встанье всѣ свята переходит:
Иле солнце, над всѣ звѣзды вышся находит.
Тыле всѣ свята, собою превышаючи:
Иле собою, ведне ихъ закрываючи.
Свѣтно ся презъ свѣтла, ночъ тую обходило:
ґдыж ся презъ свѣчѣ всюды, свѣтло находило.
Такъ по Церквахъ възебраню, якътежъ и зъособна:
Ночъ тая през свѣтло пьекне была оздобна.
И котрымъ ся свѣтломъ, ночъ тую обходило:
Свѣтло бозства Христова, през ся намъ значило.
Котрое зорѣ съсебе мѣло подавати:
И въ очахъ вѣрныхъ, всюды ся улысковати.
А свѣтлозорнои, ночи ся ознаймило:
ґдыж вней, солнце справедливости взыйти мѣло.
А въ день южъ, самогосмы свѣтла дочекали:
ґдысьмы истоту свѣтла, Христа оглядали.
Откотрого вшелякое свѣтло походитъ:
И знегося, и Аггелское свѣтло родитъ.
А тои ночи свѣтло, радость нам значило:
Котрое насъ зеднемъ, зъгробу всѣхъ освѣтило.
Котрымъ то обфите, будучи освѣчени:
И въ Воскресенїи, гойне розвеселени.
На справедливостися солнце посмотривши:
И променми его, вкругъ огорнены бывши.
Вневымовной радости ся нинѣ найдуймо:
И змоцарствы Рицерствъ небесных триумфуймо.
ґдыжъ ся ту, Царъ небесный, рачилъ показати:
И непрїателеви досыть пляцу дати.
Томужъ можному Монарсѣ честь хвалу даймо:

И нарадощахъ, зъ Аггелы ему спѣваймо.
Не ведлугъ власности, якъбыся то годило:
Жебы ся пристойне, Творца своего учтило.
гдыжъ анѣ Аггелы, могутъ того състигати:
Пристойную Творцу своему хвалу дати.
Котрые ся, на хвалу Бозства позираютъ:
И першимъ стондъ свѣтломъ, освѣчени бываютъ.
Але иле знасъ, уломности можетъ стати:
Тыле, хотѣмо Пану, честь и хвалу дати.
Пасха а пасха, тужъ атужъ, всѣ спѣваючи:
И зъ звитяжства ту, вспанѣле выкрикаючи.
Христосъ, през смерть свою: смерть рачилъ поконати:
И котрые въ гробѣхъ: животъ имъ даровати.
На радощахъ же тыхъ живота, трїумфуймо:
И въ невымовномъ веселю, всѣся найдуймо.

ИНШІИ.

В свѣжомъ жалю, отмѣны ся южъ дочекало:
ґдыся ту збавителя зъ Гробу оглядало.
Іоаннъ евагтелиста, Учень коханый:
от Христа, за опекуна Матце, приданый.
Матки учителевы, неотступаючи:
Презъ ввесь жаль еи, статечне прїней трваючи.
Потѣхи южъ естъ нинѣ, знею домѣщенный:
И радости зъ Воскресенїа, наполненный.
Втожъ и Никодимъ, Учень Христовъ потаемный:
До учителя своего, баръзо приемный.
Котрый на послугу тую, себе даровавъ:
Абы ту, пречистое Тѣло былъ поховавъ.
Спулъ зъ Іосифомъ, околотого ходячи:
Мыслю побожности, съсобою ся водячи:
Звонностями, Тѣло пречистое повили:
И въ простирадлѣ, до Гробу го положили.
Лзами ся горкими, гойне обливаючи:
и зъжалю тяжкого сердцемъ урываючи.
По учители, котрого, миле набыли.
А потомъ стяжкимъ го жалемъ зъ очїй збыли.
Нинѣ тотъ ихъ жаль, въ потѣху ся имъ обернулъ,
ґды ся Учитель ихъ зъ мертвыхъ живо им вернулъ.
о щасливыхъ рукъ ихъ, котрые погрѣбали:
Кгдыж зъ гробу того, потѣхи ся дочекали.
Щасливый и Гробъ, скарбъ такїй въсобѣ маючи,

И жрудло живота, съсебе выливаючи.
Неменшій и тотъ, щасливости собѣ додалъ:
Котрый рамена свои под Крестъ честный поддалъ.
Симонъ Кѵринейчикъ котрый то съсела ишолъ:
И стяжаромъ Креста, ажъ до Голгоѳы пришолъ.
И Мѵроносицѣ, щасливыми зостали:
Котрые у гробу, през всю ночь стояли.
Напервѣй далъ ся имъ Панъ зъгробу видати:
И зъ радостю Воскресенїа, ихъ поткати.
А зъ ихъ всѣхъ, Магдалена естъ найщаслившая,
До учителя своего, найгорливъшая.
Недалабовѣмъ очомъ своимъ засыпати:
Анѣ ногамъ бынамнѣй отпочивати.
Але лзами ся горкими вся объливала:
И презъ всю ночь Учителя всюды шукала.
Поки ажъ якъ щасливая до того пришла:
Же го въ особѣ, огородника знашла.
Котрый неказалъ близкосебе приступати:
Анѣ жебы тѣла ся его дотыкати.
Щасливыежъ и мы того ся дочекавши.
И презъ вѣру спулъ зъними Христа оглядавши.
Спулъ теды стыми и на радощахъ бывлймо:
И зъмнозствы свѣтныхъ Аггелъ гѵмны выдавлймо.
Христосъ воскресъ, збытне весело спѣваючи:
И незмѣрнои радости заживаючи.
Даючи хвалу, котрый змертвых рачилъ встати:
И себе зъгробу вѣрнымъ дати одлядати.

И Н Ш І И.

По жалю радость, котрая насъ всѣхъ обходитъ:
И зъ воскресенїа Христова, въ насъ ся родитъ.
По муце, котруюсьмы ту оплакивали:
И у гробу збавенного, смутно стояли.
На тѣло ся збавителя, позираючи:
И раны найдрожшїе, оплакиваючи.
Котрые за всѣхъ збавенье, рачилъ подняти:
Абы насъ стѵранства, смерти вѣчнои отняти.
С княжатем, темности, на гарцу ся поткавши.
И кгротомъ Креста през сердце, разне му давши.
Того теды звитязства, триумфъ обходѣмо:
И при радости ся гойной, всѣ находѣмо.
Жесьмы звитяжцу смерти, зъ гробу оглядали:

И през то, въ смутку радостися дочекали.
Котрои, о Пасхо, абысмы дочекали:
И тебе въ немеркаючомъ дни заживали.

ИНШІИ.

День той, котрого Панъ рачилъ постановити,
Абы насъ вѣрных внемъ, гойне розвеселити.
Будможъ теды нинѣ, въ Пану розвеселены:
И вневымовной радости, наполнены.
Кгдыж Христосъ собою, рачилъ смерть поконати:
И якъ звитяжца еи, свѣтно змертвых встати.
Южъ княжа чартовскій, пречъ есть съѳрону знесеный.
И кгротом Креста острым, навылот пропхненый.
Полки дьаблувъ, моцю Креста суть роспрошены:
И якъ дымъ поповѣтрю, пречъ порозношены.
Нинѣ брамы пекелныи, надолъ упали:
И моцарства шатанскїе, тылъ подали.
Кгды лысканье Бозства страшное их обняло:
Теды ляканье ся окрутное, ихъ зняло.
Нинѣ Велзевулъ ланцухами есть скрепованъ:
И на декретъ суду страшного, наготованъ.
Огня Геенского, котрый го ожидаетъ:
И спулъ зъ Ангелы его, нанего чекаетъ.
А мы вѣрнїи, радости суть домѣщени:
Кгдыжъ зъневолѣ пекла, вѣчне освобожени.
Котрый огнь незгашоный, нинѣ згасаетъ.
И робацтво незаснулое, южъ здыхаетъ.
Нинѣ дьаблы, змоцю своею, пречъ упали:
И ушикованые полки, тылъ подали:
Адъ темный и сумный, въ трвозѣся ввесь найдуетъ:
И зъ отхланю и дьаблы, обою турбуетъ.
Немогучи ся и бынамнѣй поправити:
и Монарсѣ небесному, въ чоло ставити.
Кгдыжъ му праве въчоло сталъ на Крестѣ роспятый:
И плѣнь звѣку померлыхъ, естъ му отнятый.
До Раю на роскошъ, свѣтно запроважонъ:
А непрїатель душъ, вѣчне есть поражонъ.
Спѣваймож зъзвитязства нинѣ гvмны спѣваймо:
и Христосъ воскресъ, всѣ весело выкрыкаймо.

178

ЕПІЛОГЪ.

За вдячность, котруюсте Церкви показали:
 И промовумъ нашим хентне слухи надали.
Людзкости вашой чинимо подякованье:
 За такъ миле охотное, насъ выслуханье.
Христосъ панъ, котрый нинѣ змертвых рачилъ встати:
 И гойною радостю, насъ обдаровати.
Нехъже то вамъ, о цные слухаче даруетъ:
 И сердца вашѣ напрезърокъ засъ, приготуетъ.
Ушы свои, наоголошенье надати.
 И намъ якъ и теразъ туюжъ хуть указати.
Особливе руки ку небу подъносячи:
 И спулъ всѣ Бога отое пилно просячи.
Абы и Ктитора Церкве тои заховалъ:
 И въ помысльныхъ потѣхах быти му даровалъ.
Воеводе Іо МИРОНЕ Бръnavскому:
 Великому Господареви Молдавскому.
Котрому и, полла та ети, заспѣваймо:
 И съпанованя его, Богу хвалу даймо.

З СТАРШОЇ ПИСЬМЕННОСТИ УГОРСЬКОЇ РУСИ.

I.

Західна окраїна язикового простору України-Руси, звана Угорською Русию, не належала ніколи до політичної орґанїзації руських земель. Тому-ж назву „Русь“ уважаємо й уживаємо тільки в етноґрафічнім значіню. Сему поглядови можна би все таки з иншої сторони закинути те, що під оглядом культури все таки не можна сеї окраїни відокремити від прочої Руси, бо прецїнь жила вона — із за тотожности віри та язика письменного й народного — тим самим духовим житєм, яким жили й инші Русини-Українцї за Карпатами. Назва оправдуєть ся отже з етноґрафічно-культурного згляду вповнї, особливо-ж що до старших часів, перед XIX. столїтєм.

Одначе ґеоґрафічне положенє на протязї довгих віків надало сїй частинї деякі відтїнки, якими вона відріжняєть ся від Закарпатських Русинів і то як у мові, так і в побутї, в церковнім устрою та в цїлім культурно-історичнім ходї. Бо Угорська Русь стояла й стоїть від давних віків під культурними впливами двох протилежних напрямів: Сходу й Заходу. Отже не буде безінтересним слїдити за деякими течіями сего противенства, чи й як вони відбивали ся на нїй?

В найстаршій добі, аж до половини XVII. віку панував на Угорській Руси лише сам Схід. Народ належав до лона східної, неунїятської церкви, попри яку не доходив до нього нїякий відгук просвітних церковних ідей західної Европи, які раз у раз заколочували сусїдних Угорським Русинам Мадярів та Словаків; в полїтичному-ж житю Угорської держави не брали Русини жадної участи, бо як не належних до державної, латинської, церкви закони виключали їх із тої співучасти. Була й проба ширеня між ними кальвінїзму, як се доказує знайдене Петровим в селї Няґові рукописне толковне євангеліє, яке повне слїдів протестантизму; але релїґійна реформація пройшла над ними без жадного тревалїйшого впливу. Сама-ж східна церков не була в силї давати стілько корму духового й просвітного, скілько людина потребувала, щоби жити культурним житєм; а инших просвітних чинників крім церкви в тих давних часах,

до часів рівноправности народної, прав людскости, двигнених щойно, як відомо, французкою революцією, не було.

Бо східна церков була в просвітних ділах дуже слаба. Знесилили її політичні обставини: на півночи — польські порядки, а на полудни — турецьке пановане, на Угорщині ж неповага до неї властей з одної сторони, з другої — своя внутрішня безсильність. Іменно коли західна церков (латинська й протестанська) на перегони стараєть ся від XVI. віку наслідувати слова біблії що до научаня народів, — що зродило народні письменства, друкарні, шкільництво й просвіту по цілій західній Европі — східна церков задовольняла ся й тоді ще старим ладом: вихованє давати тілько чорному духовенству по монастирях, а біле духовенство, що безпосередно й щоденно стикало ся з масами народу, залишати й надалі в повній темряві. Невчене сільське духовенство неорґанізованої угроруської церковної управи не могло й паства свого навчати; а брак почутя до проповідного научаня повів за собою брак охоти до школи, до просвіти. Приневолений панщиною народ угроруський примушений був ізза сих обставин, головно ж ізза розладу церковного устрою і на далі блукати в тьмі невіжества. Позбавлений своєї родовитої світської інтеліґенції, яка згодом всисала ся в мадярську шляхту, народ складав ся з самих підданих-хліборобів і пастухів, в якім не було ні крихти наклону тай можности витворити з себе міщанський, ремісничий стан, що надало б було йому більшої ваги й значіня. Протягом довгих віків не вибила ся перед унією церковною ані одна угроруська душа над уровень мужицької просвіти.

Знов у господарських відносинах буденного житя стояла Угорська Русь під впливом передовсім Мадярів, потім Словаків і Румунів. Політичне житє почали Русини проявляти тілько в виявленю масового співчутя або антипатії супроти політичних розрухів Мадярщини за часів неустанних війн між Мадярами та Австрією, почнаючи від пованя Бетлена семигородського князя (1606) аж до погрому Раковцієвих повстань. Та й вони проявляли ся через церковні діла.

Іменно обставини так склали ся, що австрийське правительство, бажаючи мати опорну точку проти Мадярів, завзяло ся притягнути Русинів на свою сторону, обіцяючи всякі вигоди духовенству (увільненє від панщини, зрівнанє з латинським духовенством). Скінчили ся отсї стремлїня церковною унією 1646 р. Переведено унію тілько з духовенством, без співучасти народа так, що сей довго і не знав про великий перестрій, який його

постиг. Коли пак отямив ся, звернув ся з повною прихильністю до мадярського руху проти Австрийців тим більше, бо загрожений католицькою Австрією та її унією, з цілою душею став в обороні старої віри, яку й князї семигородські все підперали. Тож і не дивниця, що на пр. в повстаню Франца Раковція перші, що зголосили ся під його прапор, були власне Угорські Русини.

Та помимо їх симпатій до Семигороду й антипатій до унії треба признати, що заведена полїтичними примусовими обставинами церковна унія була для Русинів корисна. Вже з самого ґеоґрафічного положеня, сего хитаня поміж Сходом і Заходом, не могло бути для них иншого виходу, як тілько принятє унії. Бо з унією змінило ся не тілько тих пару доґм східної церкви, яких вони були мусїли зректи ся, але й ціле їх культурне положенє.

Ось, насамперед цїлий простір, заселений Русинами, втягнений в рами яґерської латинської дієцезії, взято під догляд правительства. Людність і парохії перечислено, попівство віддано під надзір місцевих латинських плєбанів, які мали обовязок своїх уніятських колеґів навчати на латинську букву й разураз випитувати їх з церковних наук. Епархія мала свого епископа в Мукачові, який одначе був тільки номінальним владикою для людських очий, бо епархією правив в дійсности яґерський біскуп аж до 1771, поки вона канонїзацією незалежної від латинників мукачівської епархії не виборола собі самостійности.

Хоч і як прикре було се латинське пановань над Русинами, одначе з культурного погляду мало воно добрі наслїдки. Владиками поставлювали ся не які будь монахи, як се було перед тим, але учені мужі. Сї вже не були примушені здирати милостинї зі своїх вірних титулом cathedraticum-ів, але побирали від державного правительства зразу скромні, потім все зростаючі порядні платнї. Сею дорогою усунено ріжні надужитя, наприклад висвячене за добрі гроші неуків на духовних, розводи супружеств і т. д. Перед тим мужики-попи (звані в мадярськім урядованю батьками) навчили ся кирилицею сяк-так читати в монастирі Мукачівськім або Грушівськім в Марамороши — бо тодї крім сих двох іще не слїдно инших — та уживати найпотрібнійші богослужебні книги тай з сею наукою пускали їх до стада. При нових порядках стало ся противно: питомцї мусїли кінчити елементарні школи дома, здавати іспит перед латинським плєбаном, а богословні науки в латинських семинарах в Яґрі та Тирнаві та в руськім, в Мукачові. Опікою правитель-

ства одержало духовенство відповідне матеріяльне забезпеченє побудованєм сталих парохіяльних домів і виміренєм такогож ґрунту. Розпочато закладати школи для народу, нечувану перед тим річ, в Мукачові, Великім Каролї, Унґварі та ще деинде. Одним словом, через унію дістали Угорські Русини опіку властей як полїтичних, так і церковних, чого перед тим зовсїм не було. Нові порядки затягнули їх через сї взаємини в круг ідей західноевропейських, отже в культурне житє.

II.

Як по цїлій Европі, так само було й на Угорській Руси: розвій культурний наступив тілько тодї, коли яке явище заворушило цїлу масу народу. На Заходї був се протестантизм, а на Угорській Руси унїя. Оден з його культурних осередків мав на пр. свою друкарню в монастири Грушівськім і перед унїєю. Та на що спромогла ся отся друкарня? Проча Русь із за небезпеки ширеня протестантизму в XVI. віцї наплодила багато печатаних оборонних книг, писаних народною мовою, в формі учительних євангелій, та всякі постилли; Угорська православна Русь загрожена ширенєм унїї, змогла ся на видруковане всего двох чисто лїтурґічних, впрочім тепер вже незвісних книжок: Пентекостаріона та Молитвослова, які появили ся на православній ще частинї Руси Угорської. Мниме колишнє істнованє й третої книжки Грушівського друку, іменно Буквара[1]), мусимо заперечити. Появу педаґоґічної книжочки в народї такого світогляду, якими в тих відносинах були православні Угорські Русини, годї допустити.

Вислїд того духового заворушеня виявив ся незабаром поважними книгами, потрібними для буденного житя. З тих хочемо подрібнїйше обговорити тільки одну. Заведенє унїї уважаємо важним не з яких небудь доґматичних, або церковно-полїтичних поглядів, але цїлком і виключно лише з становища культури; бо унїя, коли не запровадила культурних ідей Заходу, то бодай отворила їм дорогу. А культурний вплив західної церкви зараз дається знати на Угорщинї в появі богатьох книг, закладаню шкіл, піднесеню освіти населеня і то як румунського, так і руського.

Перший владика новозорґанізованої руської епархії, Йосиф де Камеліс, з роду Грек, написав по латинї обширний катехізм для ужитку богословів нового поколїня рівнож як і для старшого духовенства, „вихованого“ (lucus a non lucendo) ще в пра-

вославію. Пошукуючи за відповідною помочию, не найшов він в своїй просторій епархії ні одного духовного, котрий зміг би був йому перекласти латинський текст на руське; тому мусів справу повірити галицькому попови Іванови Корницькому. Тепер уже мало відома, але своїм змістом ще й тепер многовартна його книга появила ся в Тернаві (Tyrnavie, Nagy Szombat), осередку католицької культури на північно-західній частині Угорщини 1698 року під наголовком: **КАТЕХИСИСЪ. | Для наоуки Оугрорѹскимъ людемъ | зложенній. | Ѿ ПРЕВЕЛЕБНЕИШ: ГДНА ІѠ: ІОСИФА: | ДЕКАМЕЛИс ХтО Еппа СЕВАс: МоУ- | Качѡ: и Про: | ...... в Тернавѣ Типом: Академ: ѿдь мене Янь- | дрея Гоермана, Рокѹ Бжго, ахчи.** — На переді: 1 наголовка картка, вкінци кінцеве слово Корницького й зміст книги 3 ненумеровані картки, в середині 362 нумеровані кирилицею сторони 8⁰; всего отже має книжка 370 сторін, а не 412, як се хибно пише Szabó Károly в своїй бібліографії (Régi Magyar Könyvtár II. Nr. 1933). Мова книги народна, хоч з примішками польонізмів того часу, але всетаки добра.

Се була перша печатана книга старого письменства нової доби Угорської Руси[2]).

Одначе катехизм Де Камеліса не мав бажаного успіху. Годі було обемистою книжкою сушити собі голову сивим старцям, або щойно початкуючим теольоґам, які всі були неуками-холошняками. Щоби зарадити сему лихови, напечатав він тими самими черенками єзуїтської друкарні в Тернаві слідуючого року азбукову книжочку під наголовєм: **БѸКВАРЪ | Язика Славенска. | Писаній чтенія | оучитися хотящим въ по- | лезное рѹковоженіе. | в Тирнавѣ... ахчч... |**. Мала 8-ка, 40 нумер. сторін.

З її змісту можна переконати ся, що автор складав її в пожиток молодого поколіня, шкільної дітвори, бо починаєть ся з ознайомлюванєм букв по методі старосвітського складаня: **а, аб, ав, аг, ад... е, еб, ег, ед...** і т. д., потому йде коротенький катехизм, а вкінци декілька молитв. Був се отже звичайненький того часу т. зв. катехизовий букварець. Своєю скромною істотою всетаки важна отся книжочка, бо явно доказує істнованє шкіл. Хто був її перекладачем? Не відомо. Може той самий Корницький, що переклав і Камелісовий катехизм.

Висші потреби духовної педаґоґії заспокоювати не було чим аж до 1727 року, коли мукачівський епископ, Георгій Бизантій видав також в Тернаві для теольоґів моральну книгу п. н. **Краткое Припадковъ Моральныхъ или нравныхъ Собраніе,** in 8⁰:

тит. картка + 4 ненум. карки + 412 нумер. стор. + 2 ненумер. картки. Без знаня наук, що містили ся в сій книжці, не міг осягнути висвяченя жадний кандидат. Се була третя з черги руська книжка нової доби.

III.

В справі вихованя молодого духовного поколїня безперечно мали свій влив всї три висше наведені книги. Що вони, — не виключаючи й Буквара 1699 року — служили тільќо потребам церковних осіб, про се й не треба говорити. Простого народу не допускано до науки за часів панщини, хиба з цїлю ставати духовним. Всетаки не були сї книги вдовольняючі. Товстими на пальцї катехизмами й „собраніями" навчати чистих іґнорантів, угроруських попів, яких власні їх дїдичі люстровно муштрували, випитуючи з Отченаша та Десяти заповідий, було се будованє хати, починаючи роботу від криші. Навіть маленький Буквар не міг відповідати потребам; імовірно ізза чисто латинсько-католицьких натяків, яких є в нїм декілька, не зазнав він в громадї ширшого признаня й принятя. Кромі сего був він призначений тільки для обзнайомленя з кирилицею, тимчасом нова доба вимагала від духовенства та діяконів знаня також латинських букв. Аби отже духовенство й народ близше привести до західного світа, придумав епископ Мануіл Ольшавський знаменитий до сего спосіб уложенєм недавно відкритої нами книжочки, з якою обзнакомлюємо тепер читачів в її повній цїлости.

Отся, досї зовсїм незвісна книжочка, находить ся в о д н і м о д и н о к і м п р и м і р н и к у й не мала про неї відомости нї угорська, нї взагалї словянська бібліоґрафія. Найдено її в містї Левочі в книгозборі монастира Францїсканів, звідки попала вона при нагодї вишкартованя непотрібного старого дрантя до тямущих рук. Інтересна памятка старої угроруської письменности находить ся в коліґатї всїляких катехетичних і дневникових рукописів, писаних латинськими буквами в словацькій, польській й руській мовах. Наголовок її, який для точности подаємо й в подобизнї, ось який:

„Elementa | puerilis institutionis | in lingva latina. | Начало письменъ дѣтемъ къ наставленію на латинскомъ языкѣ. Повеленіемъ и накладомъ... Михаила Мануила Ольшавски..." Коложвар, печатня єзуїтської академії, 1746, in 8^0, титулова картка +3—46 нумеровані сторони. Ознака аркушів в долинї A_2—C_5. Височина складного зеркала (задрукованої частини) 14, ширина

ELEMENTA
PUERILIS INSTITUTIONIS
IN LINGVA LATINA.

НАЧАЛО ПИСМЕНЪ
Дѣтємъ къ наставлєнїю на Латинскомъ ѧзыкѣ.

Повелєнїємъ, и накладомъ

Бгоꙗюбивагѡ Кур.
Михаила Мануила Ѡлшавскій
Еп҃па Росинскаго, Мукачъ, и Марамороскаго на людми Восточнаго Набоженства во Оугрѣ, Викарїа Ап҃лскаго, и Ц҃рскаго Совѣтника.
Напечатасѧ въ Коложварской Типографїи, лѣта Гд҃нѧ ҂аѱмѕ.

Claudiopoli Typis Academ. Soc. JESU
per Andream Peij Annô 1746.

Veni, & habita in nobis, &
прїиди, и вселисѧ въ ны, и
munda nos ab omni labe,
ѡчисти ны ѿ всѧкїѧ скверны,
& ſalva clemens animas noſtras.
и спаси блже дшы наша.
Sancte Deus, ſancte fortis,
Стый Бже, стый крепкїй,
ſancte immortalis miſerere nobis.
стый безмертный помилуй насъ.
Gloria Patri, & Filio, & ſancto
Слава Оцу, и Сну, и стому
Spiritui, & nunc. & ſemper, &
Дху, и нынѣ, и присно, и
in ſæcula ſæculorum, Amen.
во вѣки вѣкѡвъ, аминь.
Sanctiſſima Trinitas miſerere no-
Престаѧ Трце помилуй на-
bis: Domine munda peccata noſtra,
съ: Гди ѿчисти грѣхи наша,
Deſpota parce iniquitates noſtras,
Влко прости беззаконїѧ наша,
ſancte viſita, & ſana infirmitates
стый посѣти, и исцѣли немощи
noſtras, propter nomen tuum.
наша, имене твоегѡ ради.

Do-

7·6 цм. Сторони з кустодем паґіновані зверху на середині арабськими цифрами, вложеними поміж заператочі значки ( ). Папір грубий, жовтявий, бердований, без жадних водних знаків.

Дивний зворот долї, що коли перший друкований плід нової доби угроруського письменства, Катехис Де Камеліса з 1698, заховав ся до наших часів в пяти примірниках[3]), другий (Буквар 1699) в двох[4]), третий (Собраніє Бизантія) в трьох[5]), то з Начала Ольшавського, наймолодшого з усіх, задержав ся тільки оден-одинокий. Тим інтереснїйше се явище, якому ізза його культурно-історичної та бібліоґрафічної вартости ми повинні приглянути ся близше.

Із за її рідкости уважаємо потрібним подати повний зміст книжочки. Може прийдеть ся колись на підставі сих подробиць легше усталити який дефектний примірник. На сторонах 3—8 подає книжочка латинське абецадло й руські букви, а то в такому порядку: великі й малі букви, самозвуки й співзвуки на 3 стор.; потому йдуть складаня на стор. 4—5 під написом Consonantes praepositae vocalibus в подобі Ba, Be, Bi, Bo, Bu, Ca, Ce, Ci, Co, Cu і т. д., але заразом під кождою буквою стоять чергою й їх руські відповідники, розуміється, кирилицею: Ба, Бе, Бі, Бо, Бꙋ, та Ка, Ке, Кі і т. д. На ст. 5—6 Vocales praepositae consonantibus Ab, eb, ib і т. д.; ст. 7—8 Consonantes plures praepositae vocalibus Bla, Ble, Bli і т. д.; ст. 8. Vocales pluribus consonantibus praepositae Anc, Enc, Inc і т. д. На сторонах 9—16 ідуть молитви, а то Царю небесний, Отче наш, Псалом 50-ий; ст. 17—20 Сѵмволъ вѣры; 20—28 Поздравленіе аггλское, Крестителю Хрестовъ, Подъ твое блгоѹтробіе прибѣгаемъ, Помилꙋй насъ Гди помилꙋй, Милсрдіѧ (sic!) двери, Стый Аггле, Достойно есть, Честнѣйшꙋю Херꙋвимъ, Ослаби, остави. На ст. 28—30 Десѧть заповѣди Бжіѧ; ст. 31 Седмь таинъ новагѡ завѣта, 31—32 Седмь даровъ Дха Стаго; 32 Плоды Дха Стаго, Три Добродѣтели; 33 Три совѣти, Четыре Добродѣтели еѵгλскіѧ; 34 Седмь грѣхѡвъ смертныхъ, Шесть грѣховъ противꙋ Дха Стагѡ; 35 Четыре Грѣси вопіющіи на небо, Седмь дѣлъ милости тѣлесныхъ; 36 седмь дѣлъ дховныхъ; 37—39 Девѧть блаженства, 40—41 Пѧть чꙋвств тѣлесныхъ, Четыри послѣдніѧ, Ѡ дѣлѣхъ Хрстіанна (sic) человѣка, 42—46 ѡ числахъ, де цифри вичислені словом, арабськими й римськими знаками від Unum Єдинъ 1 I аж до Millio Миліонъ 1,000.000. Повисші глави, розуміється, подвійні: вперед по латински, потомуж по руськи; ми тут навели з них тільки останні.

Книга Ольшавського[6]) ділить ся після свого змісту на дві части: на властиву азбуку, зі своїм старосвіцьким способом складаня, та на читанку, зложену з молитов, головних правил катехизму й чисел. В своїй цїлости зовсїм отже тотожна з Букварем 1699 року, з Буковною також 1699 року, що появила ся в Белградї (Alba Julia в Семигородї) для Румунів, та зрештою зі всїми мадярськими тай иншими катехизмовими абецадлами, які того часу складали ся всї на одно копито. Ріжниця тілько в тім, що коли ті писані лиш по руськи, зглядно лиш по румуньски то Elementa Ольшавського двомовні. Текст книжочки в її цїлости йде іменно в латинських і руських рівнобіжниках,

і то так, що одна стрічка латинська, друга зараз попід нею руська. Слова, словоряд, будова поодиноких речень буквально паралєльні, бо внутрішня будова обох мов, ізза їх тотожности позваляє на найтонкійші рівнобіги поміж собою. Видимо отже, що книжочка уложена в подвійній цїли, для подвійної науки: навчити дитину вперед латинських букв, потім кирилицї, або й на відворот.

Та що за ученики були ті, для котрих уложене отсе Начало?

Духовного семинара Угорські Русини за часів православія зовсїм не мали. Кількотижневий побут простаків-кандидатів в монастири Мукачівськім або Грушівськім для побираня науки годї назвати семинарем. Але Ольшавський доти клопотав ся, доки йому не вдало ся заложити бодай зародок такого закладу. Для сеї то цїли побільшив він будинок істнуючої вже від 1681 року елєментарної школи в Мукачові і скромненький перший семинар Угорської Руси розпочав свою роботу 1744 р. Учив в нїм сам владика при помочи місцевого попа й дяка.

Школа отся складала ся з двох окремих відділів. Перший відділ, де подавала ся наука букв, писаня, читаня й численя, був призначений для початкуючих. Між отсими з початку переважали енерґією владики притягнені туда дорослі люде, особинеуки, що вже давно попували та дякували по селах. Учили їх місцевий піп і дяк. По скінченю першого відділу переступали ученики зараз в другий, богословський, де учителював сам Ольшавський. Диктував він зі своїх, для сеї цїли ним уложених зшитків, які в монастири Марія Повчанськім переховують ся й до тепер. Засоби сего відділу складали ся з катехизму, обрядовщини та морали з висше наведених підручників Де Камеліса та Бизантія. Пізнїйше учителювали тут висвячені священики, які свої богословські науки кінчили в латинських семинарах.

Учеників було все досить, бо питомцї, назначені для висилки до Тернавського або Яґерського семинара, все втїкали з рук латинських начальників сих закладів, бо сї горячі католики вимагали від них присяги безженства, зневаги до власного обряду і т. д. Тому воліли учити ся в своїй школї.

В теольоґічнім відділї зразу учили ся ученики звичайно доти, доки бисаги на їх плечах не випорожнили ся. Потому наступали кількатижневні ферії, учеників розпускали по нові запаси до прожитку. Для гірських парохій придали ся й такі священики, висвячувані звичайно тільки діяконами, які одержали

дійсний єрейський уряд тілько пізнійше, по більшекратних іспитах в мукачівській школї перед владикою.

Змаганє ухиляти ся від панщизняних повинностий наплодило дуже багато низшого духовенства, бо звісно, церковна особа мала певні пільги. Хто отже зміг, старав ся сина, ба й більше синів своїх вивести на стан духовний, хоч би й який низький. Із сеї причини майже кожде село мало по 3—6 попів. Навіть тої самої семї батько був попом, оден син діяконом, другий дяком, а третий церковником (паламар).

Зрештою намножуванє сего низшого духовенства спричиняли й ґеоґрафічні обставини. По гірських околицях, заселяли ся місцевости в XV—XVII. віках вичищуванєм густої дуброви поодиноких долин. Такі оселї повставали одна від одної далеко, та як тілько спромогли ся, старали ся мати й свого попа та власну церковцю. Пізнійше уряд стягав 3—4 такі оселї до одної полїтичної громади, але церкви з їх священиками полишали ся в таких розложених на кільканайцять квадратових кільометрів селах і на дальше. Хоч і як старав ся уряд усувати таке множенє духовенства, що йшло очивидно на кривду дїдичів, на положеню глухих гірських закутин розбивали ся всякі його дотичні заходи. По горбоватих околицях та низинах сяк-так вдавало ся йому впорядкованє, але в гірській частині, отже в більшости простору Угорської Руси, панували такі порядки й на далї, аж до вироку уряду і римської курії про самостійність мукачівської епархії (1771), докладно кажучи, аж до впорядкованя приходських посїлостий в 90-их роках XVIII. столїтя. Перший незалежний від яґерського біскупа руський владика, Андрій Бачинський, й сам бувало говорив, що в него по гірських околицях „скілько пóтоків, тілько й попиків".

Дословно такі самі були обставини й в семигородських Румунів, менше-більше до пановання Марії Тереси.

Для духовенства отсеї просвіти утворено отже 1744 року той семинар в Мукачові, куда Ольшавський старав ся притягати й своїх вже урядуючих попів. Був се отже заклад скромного устрою тай ще з скромнїйшими вимогами, та всетаки семинар, де кандидат на дяка міг навчити ся букви й абецадла, кандидат на попа набрати ся попри обрядовщину й деякої богословської науки. Здібнїйших учеників з молодшого поколїня висилав владика як candidati theologiae на висші науки в латинські семинарі до Яґра або Тернави.

Та відки було Ольшавському брати богословів з відповідаючим духови столїтя приготованєм?

Звісна річ, що на Угорщині урядовим язиком в адміністрації світській, духовній і в шкільництві до 1791 року, а почасти аж до 1836 року був виключно латинський. Блюмауер в своїй перолицьованій Енеіді дуже дотепно вкладає отсї слова в уста блукаючого Троянина: „Дружино! Тут люди по латині говорять: се отже або Лаціюм, або Угорщина“. Зовсім природно, Ольшавський, син XVIII-го століття, а ще до того горячий католик, а ще палкійший народолюбець, старав ся своє духовенство виховувати в дусї латинської освіти, бажаючи зрівняти його з латинським духовенством. А що його попередникам, Де Камелїсови й Бизантієви не вдало ся піднести уровень духовенства ізза хиб у їх заходах, він звернув стараня в природну сторону: зачинати виховуванє зовсїм з долу, від шкільної молодїжи. Постарав ся отже насамперед о таку молодїж.

Шкільництво народне заведено загально по Угорщині тілько від 60-их років XVIII. столїтя, отже в часах Ольшавського не було народних шкіл ще так багато. Де й були вони, то тілько в протестантських громадах Мадярів та Німців. Русини мали всего три школи: в Мукачові, Унґварі та Великім Каролї. Сю остатню гарно розвинув, при помочи великого прихильника Русинів, ґрафа Ференца Каролїя, сам Ольшавський. Коли дочислимо до сего ще й кілька монастирів, яких число раз ураз зростало, та й декілька ревнійших священиків по містах і більших селах, які за примусом латинських плєбанів позаводжували собі такі періодичні школи для навчаня катехізму — то й маємо перед собою шкільництво за часів Ольшавського.

Аби отже з долу починати діло, хотів він оту молодїж, що вже з дому, з батька-сина вчила ся на рукописних „савтирях„ кирилиці, навчити й абецадла. Злучаючи отже ті дві річи в одно, уложив свої двомовні Начала та старав ся — хоч би вже з огляду на видатки друку, зглядно ощадність — з тої самої книжки ввести в царину науки як тих, що лишили ся при знаню тілько азбуки (дяки, діякони тай дехто з самого панщизняного народа), так і тих, що ладили ся до висших наук викладаних тоді по цілому краю в латинській мові.

Для потреби перших вистарчала відомість азбуки, молитов і катехизму, попри які саму обрядовщину кождий знав вже зі слуху, з дитинства. Із сеї то причини призначив Ольшавський свої Начала — й після титулу — для дїтий. Числив ся він тоді вже й з будуччиною, бо наразі прийшлось йому навчати тільки „дїтей“ дорослих. Та все таки навіть і сї діякони та дяки не були далекі від загального духа латинського, бо в Мукачові

кінчили вони всетаки той самий приготовляючий відділ, що й другі; тільки що коли остатні йшли в науках далї, вони задовольнили ся й тою наукою, яку давали Начала. Доказом сего можуть служити густі латинські записи по краях тих обрядових книг, які листували тільки дяківські руки.

Учив сам владика, як сказано, кандидатів обох родів, тай дітей. Було се отже підприємство не погорджуваня гідне: хлопа й попа приводити на знанє азбуки. А що книжочка його виринула тепер з темряви в одинокім тільки примірнику й то з глухих закутин Спишу[7]), зовсїм ясно, що Начало пішло близько до народа. Про опікуванє Ольшавського над шкільництвом знаємо з його частих владичих обіжників; ми повинні отже припускати, що Начало мало й свій вплив в народї.

Та далеко важнїйшою є друга часть книжочки, яка служила quasi читанкою. Зараз звертає в нїй увагу намаганє: новика, що знає вже кирилицю, навчити латинської мови.

В перших десятилїтях епископства Ольшавського не було кого иншого вчити по латински, як тільки кандидатів на попівство, або тих, що вже попували. Пізнїйше служило Начало справдї шкільним потребам молодїжи. Та всї отї ученики — хоч малї, хоч дорослї — повинні були навчити ся латини на те, щоби будучи унїятськими попами, знали далеко більше, нїж православні їх товариші приміром в Марамороши, де православіє удержало ся аж до 1761 року. Скромнїйше кажучи: аби бодай дещо знали, бо тамті були слїпі неуки. Повинні були знати латину, аби мати підставу для висших теольоґічних студій в латинських семинарах. Аби ходачковий шляхтич, яких тодї на Угорщинї й поміж Русинами ще подекуди було, особливо на долах, міг синів давати в латинську школу. Вкінцї аби міг одержати ексемпцію від деяких податків і панщизняних повинностий, якими користали ся другі (римо-) католицькі священики.

Ольшавський був отже не тільки основателем першого руського семинара, який потому 1777 року, вже в Унґварі, стало й остаточно впорядкував ся, але далеко випередивши думки своєї доби, загадав він займати ся й народним шкільництвом тодї, коли укладав свої Elementa. Була се річ велика, на 122 роки перед заведенєм загально обовязуючого закона шкільного!

IV.

Попри культурно-історичну вагу має книжочка Ольшавського певну вагу з бібліоґрафічного огляду, який тїсно вяже

ся з культурно-історичними справами тодішної Угорщини, особливож інтересами Румунів Семигороду.

Два попередники Ольшавського, Де Камеліс та Бизантій, печатали свої просвітні книги в друкарні Єзуїтів, що старанно помагали їм в справі унії, — в Тернаві. Істнуючу від 1575 року отсю друкарню Леопольд Колоніч, примас остриголмський, заосмотрив кирилівськими черенками власне за намовою Де Каміліса, який дуже відчував недостаток друкарні в Мукачові.

Відки взято отсі черенки? Не відомо. Одначе можна догадувати ся, що походили вони або з Праги, або ще правдоподібнійше з Кракова, що при обопільній помочи Єзуїтів могло легко переводити ся. Були кирилівські черенки й у Римі, та всетаки, з огляду на далечину, за походженєм Тернавських черенок годі пошукувати в Римі. Призначенєм сих черенок було служити католизуючим стараням новопереступивших на унію Русинів. Три руські книги, які ми бачили, й були видруковані ними в Тернаві, а четверта появила ся аж у Семигороді. Виринає отже питанє: чому мав Ольшавський удавати ся до так далекого міста Коложвару? Чому не використав він довголітних зносин Мукачівської епархії з Тернавою?

Посередною причиною сего було то, що Ольшавський, як королівський комісар, якраз в 1746 році пробув кілька місяців в Семигороді. Румуни, які перейшли на унію 1700 р., наслідком аґітації більшости їх товаришів православних, почали хитати ся в новій вірі та спробували вертати ся до старої. Досить велика їх частина в дійсности вернула головно ізза недодержаня обіцянок півурядових людий, після котрих кождий Румун, скоро перейде на унію, дістане дворянство та землю від уряду. Марія Тереса для усмиреня отсих релїґійних заколотів вислала Ольшавського, знаного як зручного бесїдника. Він своє припорученє виконав добре, народ успокоїв ся. З нагоди сего місіонарського припорученя легко міг обзнайомити ся з коложварськими патрами, які тодї орудували й власною печатнею. Тут він і надрукував свої Начала; значить, що рукопис привіз він з Мукачова зі собою. Маємо причини припускати, що написанє його припадає ще на роки перед 1744-им, бо як сказано, учив владика в мукачівській школї зі зшитка. Звичай, який удержав ся в Унґварі аж до 60-их років XIX-го столїтя.

Та далеко важнійшою була причина, яка безпосередно викликала коложварський друк. Було се йменно та обставина, що тернавська друкарня около 1746 року була позбавлена своїх кирилівських черенок.

Зразу, занимаючи ся справою Начал, прийшли ми на таку думку простим виводом. Поділившись потім нею з паном А. Годинкою, звісним історіоґрафом Угорської Руси[8]), найшли наш здогад оправданим повно. Після його твердженя йменно находять ся в него документальні докази того, що кирилівські черенки тернавської друкарні передано коложварським Єзуїтам з важних причин, які зараз обговоримо. Може прийде догідний час до опублікованя документів, які находять ся в посіданю п. Годинки.

Остатнім плодом тернавської друкарні кирилівськими черенками було Собраніє (Moralis) Бизантія, а після 1727 року в Тернаві не друковано вже жадної руської книги[9]). Не друковано тут нічого з тої простої причини, бо не було більше потреби появленя якихось уніятських друків. Аджеж Русини Угорські перейшли, можна сказати, всї на унію, друкарня отже не мала більше кирилівськими черенками мисійної цїли. Та тим більшу причину мала тепер католицька церква для того, аби заосмотрила такимиж черенками єзуїтську друкарню в Коложварі. Не всї йменно Румуни перейшли в противенстві Русинів на унію, а 1746 року, як сказано, заколотили ся й ті, що її приняли. Віденське правительство не могло дуже остро виступати в ширеню унії поміж православними Румунами; а то не тілько ізза тих релїґійних розрухів 1746 року, як скорше з огляду на Сербів та Росію. Звісно, що российський уряд інтервенїював у Марії Тереси в справі упослїджуваня й зневаги православія. Правительство, поступаючи отже в сїй справі обережно, нарозуміло ся й в инших дїлах. Іменно заведенєм поміж Румунами унії розпочали Єзуїти друкованє книг уніятських, в противенстві старому звичаєви[10]), самими тілько латинськими буквами. Та новаторство ніяк не принимало ся в Румунів. Пересвідчивши ся отже Єзуїти, що для Румунів, з огляду на їх навички та на православних їх товаришів, з успіхом можна друкувати лиш кирилицею, мусїли дуже пожалувати свого поступу, коли Албаюлїйську стару румунську друкарню, в якій крім кирилівських черенок не було жадних инших, 1744 року подарували епископови уніятських Румунів до Балажфалва[11]). Ізза цїлий католизації Румунів уявляло ся отже пекучою потребою надолужити чим скорше недостаток в черенках. Привід до сего наглядно дали їм розрухи 1746-го року. Звідки брати отже черенки? З тернавської друкарнї, де вони без ужитку вже двайцять лїт лежали, з одного єзуїтського дому до другого, було найвигіднїйше.

Форма черенок, уживаних для друку Начал Ольшавського, зраджує на перший погляд, що вони — з виїмком одинокого

ѧ — зовсїм тотожні з черенками, якими печатали ся всї угро-руські унїятські друки. А що Єзуїти надрукували книжку Ольшавського в два роки пізнїйше подарованя унїятам Албаюлїйської печатнї, зовсїм ясно, що печатанє відбувало ся не старими черенками Албаюлїйськими (яких тодї 1746 року вже й не було в Коложварі), характер котрих зовсїм відмінний від тогож Албаюлїйських черенок. Спроваджено отже инші черенки, й то між 1744 і 1746 роками. Сїж не могли бути инші, як лиш Колонїчові черенки в Тернаві, де вони стали зовсїм злишними, та тим більша була на них потреба в Коложварі.

Трудолюбивий і ревний Ольшавський провадив потому свої просвітні заходи й на далї. Стягнувши собі прихильність угорського маґната, ґрафа Ференца Каролї, зі злученими силами оба заложили вони 1754 року друкарню в містї Надь Кароль, Сатмарській столицї. Поданє своє до правительства о дозвіл заложеня мотивував ґраф власне тим, що в околицях його міста живє багато Русинів, для котрих заложенє друкарнї конче потрібне. Тут видруковано дві руські книги: Буквар, та Катехизис рівнобіжно в мадярсько-руських мовах. Завідателем друкарнї був Русин, спроваджений Ольшавським зі Львова, а черенки розстарав собі владика з ріжних сторін. Та про се поговоримо може иншим разом.

[1]) На підставі старших, безосновних тверджень Кралицького та инших приймає се й Петров, Матеріяли IV, V.

[2]) Е. Сабов (за Кралицьким) пише в своїй Христоматії (Унґвар, 1893, 187), а за ним і Петров, Матер. IV. і V., що Камеліс буцїм то видав 1692 р. й К а з и і с т и к у для свого духовенства. Се твердженє зовсїм безпідставне, бо бібліоґрафія не знає нї самої книги, нї бодай відомости про мниме її колишнє істнованє. Повстало воно з помилки, привязуючи дїйсну Казуістику Бизантія (Тернава. 1727, по смерти Камеліса) сему трудолюбивому Грекови.

[3]) Національний Музей (Будапешт), єпископальна бібліотека (Унґвар), Монастирська бібл. (Мукачово й Марія Повч), приватна бібл. дра Юлія Тодореску (Бпешт).

[4]) Універзитетська бібл. (Будапешт), єпископ. білбл. (Крижевац).

[5]) Нац. Музей і др Тодореску (Бпешт) і в мене.

[6]) Назвиско автора печатано на титулї Олшавски очивидно після мадярської фонетики (Olsavszki); але що він родом з Ольшави, руського села Спишу, тож пишемо його: Ольшавський.

[7]) Рукописи зшитку, в якім находить ся книжочка Ольшавського, позаписувані молитвами, катехетичними відомостями грецької церкви, звісно, унїятської (попри записи в польській і словацькій мові), але всї латинським абецадлом писані. Є се доказом того, що користав ся ними якийсь місіонарний ксьондз, що мав дїло в глубинах Татр з людьми католиками, Поляками й Словаками, тай унїятами Русинами. А що сам він був латинником,

мусів собі переписувати всї важнїйші уступи Начал Ольшавського латинським абецадлом. В дневниках своїх, вплетених також до купи з Началом, означені докладно всї оселї й гірські кольонії, до яких він протягом 1750—1770 навідував. Виходить, що тодї ще руськими були вони, колиж нинї майже всїословачені. А ходив він всетаки й до таких, які й досї заховали свою руськість. Відси й заключаємо, що були се кольонії з мішаним населенєм, які саме тодї повстали, а яких Русини не могли мати свого душпастиря з мукачівської епархії, бо вона за часу тих дневникових записок не орудувала простором Спишу. Всї громади в купі з 13-ма містами Спишу належали, як відомо, до 1775 року до Польщі, а руські його парохії обняла мукачівська епархія щойно 1783 року. Отже певно, що автор записок, властитель і самої книги Ольшавського, був польський ксьондз, що управляв і Русинами Спишу підчас панованя над ними Польщі.

[8]) Шкода тілько, що обємиста, повна новими й слушними поглядами його праця, видана Академією Наук в Будапештї, звісна досї тілько в мадярській мові.

[9]) Одним роком перед появою Собранія напечатала ся ще одна книга кирилицею в Тернаві. Є се таємничий, досї абсолютно незвісний румунський дословний переклад катехизиса Де Камелїса, про який в румунській бібліоґрафії лиш неясні відомости живуть. Найдений нами минулого року в Семигородї переклад має ось який титул: **КАТЕКИСМУШЪ** | сау | ѫвъцътуръ крещинѣскъ. | ѫ фолосулъ, нямулуй руcеску | дінъ цара Оунгурѣскъ. | датъ Афаръ | Пінъ. | Осердна... | домнулуй д: Іоан Іосифъ. | декамилис,— ... ˇаръ акумъ. | ѫ фолосул Нямулуй Румънеску, ѫ лимбѫ | румънѣскъ ѫтоарсъ, шй типърйтъ. | Сымбътѫ маре, ѫ Типографіа Академи- | ческъ. Анулъ дела Хс. ҂аѱѯs. || Картка титул. + 396 ст. + 4 ненум. картки [зміст] + 3 ненум. карт. друкарські помилки; in 8[0], знаки аркушів А—X_{6}, сторони з кустосами. Диви Bianu-Hodoş: Bibliografia Românească, Bucuresti, 1910. T. II. ст. 27. Nr. 190.

[10]) Румуни уживали кирилицю аж до 1861 року.

[11]) Ballagi A: Історичний розвиток угорського друкарства. Budapest 1878. Ст. 240. (По мадярськи).

Др Гіндор Стрипський.

POPEJA BAZYLIAŃSKA.

NIEZNANY OKAZ LITERATURY RUSKO-POLSKIEJ.

Termin, jakiego powyżej użyłem, nie jest zwykły, utarty, lecz jeżeli mamy ogarnąć wszelkie szczegoły wieku XVII i XVIII, to należy nam stworzyć i nowe rubryki, prawić np. o pisarzach polsko-ruskich, t. j. o Polakach piszących po rusku, i o pisarzach rusko-polskich, t. j. o Rusinach (z Rusi Białej czy innej), piszących po polsku. Nie uwzględniamy tutaj naturalnie prostego przypadku, że np. taki Mikołaj Rej, pisarz wyłącznie małopolski, urodził się na głębokiej Rusi; nawet takiego Wereszczyńskiego, co i z rodzicow prawosławnych pochodził, nie mamy tu na oku — pisał on przecież wyłącznie po polsku (procz owych kilku wierszy polsko-ruskich do Godunowa, całkiem niby jak Mazur Grochowski, co znowu do posłow Samozwańcowych przypijał w wierszu mieszanym). Tu chodzi o Polakow, co w celach estetycznych i ascetycznych pisywali wiersze ruskie, tacy Sowizdrzali podgorscy, co to słynną pieśń o Kulinie — pisał o niej obszernie jubilat — i inne podobne, lecz mniej piękne składali; taki Gawatowic Lwowianin i jego intermedia ruskie i tacy Jezuici wileńscy i białoruscy, to szydzący w wierszach ruskich z dysydentow i szyzmatykow (znakomitą probkę wydała świeżo w Izwiestijach petersburskich, tomie XVII, Dr. Anna Croiset), to płaczący rzewnie nad klęskami wojen kozackich, to namawiający do skruchy i żalu na grzechy: tych to zapomnianych dziś autorow polsko-ruskich, ktorych szereg urywa się ostatecznie w połowie XIX w. na słynnym bałagule Szaszkiewiczu — a pisał o nim i o wierszach jego znowu jubilat — mamy na myśli.

I odwrotnie chodzi nam o Rusinow, silących się w takich samych celach, estetycznych i i., na polszczyznę, ale pomijamy tym razem pisarzy ruskich, co to w celach obrony czy potępienia Unii po polsku pisali, od Pocieja i Smotryckiego począwszy aż do Kiszki i poźniejszych Bazyljanow; dalej pisarzy, jak Kosow Sylwester, Galatowski Joanicy, Baranowicz Łazarz itd., co wprawdzie i inne rzeczy (Baranowicz nawet wiersze, niestety wcale liche), po polsku tworzyli, boć to wszystko około wiary i teologii się toczyło a my nie o nich tu prawić zamierzamy.

Otoż wiemy dosyć o pisarzach polskich, ktorych kolebka stała we wschodniej połaci Rzeczypospolitej, taki np. Jagodyński „litwin"

(t. j. z Białej Rusi), taki Lwowianin Zimorowic, przed nimi Klonowic (co się z Wielkiej Polski na ziemię lubelską przesiedlił) i tylu innych; zagęszczali oni swe wiersze polskie słowami ruskimi, umyślnie, dla uwydatnienia couleur locale, albo i mimowoli. Dziś twierdzą nawet, jakoby nieczyste rymy polskie (nosowki *ę*, *ą*, rymujące z *e*, *o*; rymy z *o* i *ó*, z *e* i *é*), ci właśnie pisarze wnieśli dopiero do poezii polskiej, jakoby to oni właśnie mniej dbali o czystość wymowy polskiej pod wpływem otoczenia ruskiego, dozwalali sobie rymow, poetom polskim, takiemu np. Kochanowskiemu, obcych: nie badamy tu czy twierdzenie takie słuszne.

Nierownie mniej jednak wiemy o samej Rusi, piszącej po polsku, a było jej przecież niegdyś sporo; nie liczył się bowiem spiritus poetycki, co to „flat ubi vult", z granicami narodowości czy obrządku i wierszomania, choć była przeważnie wadą szlachecką, ogarniała nawet czerńcow bazyliańskich, jak to zaraz zobaczymy. Głucho o tej Rusi po naszych dziejach literatury, ani my jej z zapomnienia zupełnego wywiedziemy, boć nie była szczegolna jej wena poetycka; mimo to należy się tym zapomnianym autorom wdzięczna wzmianka, choćby dlatego, że to świadkowie czasow, ludzi, stosunkow, tak odmiennych od dzisiejszych. A rola, jaką odegrali, tym ciekawsza, że przypada na czasy Sobieskiego i saskie, na lata 1680—1760 mniej więcej, kiedy to w literaturze jak w życiu samym wszystko samopas chodziło; kiedyto w braku jakiejś ustalonej, ogolnie obowiązującej normy i atmosfery literackiej, każdy („wolnoć Tomku w swoim domku") swoim się rządził gustem i animuszem; napotykamy więc takich piszących po polsku Rusinow i Polakow na Rusi osiadłych, co się nie ceremoniują z językiem literackim, co nietylko rysy ale i wyrazy, pisownię, wymowę nawet ruską, z swego otoczenia żywcem w swe wiersze wnoszą. O jednym takim chciałbym tu pomowić, co dalej jescze poszedł, niż wszelcy inni, co jescze silniej w polskim swym wierszu narodowość ruską uwydatnił.

Nazwiska jego wymienić nie umiem. Pozostał po nim rękopis o jakich dwustu kartach w formacie szesnastki; ze zbiorow prof. Szlapkina w Petersburgu i daru jego przeszedł do Osolineum; oprawa nowa; karty tytułowej nigdy nie było i nigdzie śladu po autorze samym nie zostało; pismo tylko wskazuje na koniec XVII albo początek XVIII wieku. Wciągnięto jednak ow rękopis r. 1758 do biblioteki monasteru bazyliańskiego, bo na k. 1 i 2 (a później i przy samym końcu) wypisano na tekście polskim numer biblioteczny cyrylicą i arabską liczbą: Ѯ З R (t. j. Repositorium czy coś podobnego) 67 a na dolnym brzegu kart dalszych, zniszczonym

przez nową oprawę, wypisano ręką, nie bardzo w cyrylicę wprawną: **СИѦ ЄСТЬ КНИГѦ З БІБЛЮТЄКИ З МОНѦСТЫРѦ Ж...ГО ЧИНꙊ СТѦГО ВѦСИЛИѦ ВЄЛИКѦГО** 1758 Anno **ПОДПИСѦНѦ**. Tyle można wyczytać albo domyślić się z resztek liter ocalałych; nazwisko monasteru znikło wprawdzie zupełnie, ale nie trudno będzie go uzupełnić: *żyrowickago*, więc o słynny obrazem cudownym Matki Boskiej żyrowicki (koło Słonima) tu chodzi. Cały rękopis zawiera wyłącznie rzeczy ascetyczne i dowodzi przepisywaniem powtarzanem jednej i tej samej rzeczy, że powstał chyba w celi zakonnej, nie liczącej się z czasem, nie umiejącej go lepiej użyć; ponieważ zaś autor, jak z języka wypływa, był Rusinem, Białorusinem, więc domysłu naszego, że szukać go należy między naszymi bazyljanami, choćby żyrowickimi, nikt chyba zbyt fantastycznym nie nazwie.

Głowną treść rękopisu zajęła trzykrotnie przepisana epopeja religijna p. t. „Opisannie zabicia niewinnych młodziankow“, albo krociej „O zabiciu młodziankow“, przerobka polska, w oktawach, słynnego dzieła włoskiego baroku, „La strage degl' Innocenti“ kawalera Marino, co w XVII w. kilkudziesiąt doczekała się wydań. Zapyta mniej ufny czytelnik, skądby Bazyljan do Włocha trafił? otoż niezapominajmy, że Bazyljani jeździli do Rzymu, umieli, a nawet pisali po włosku, ot choćby taki żyrowicki właśnie Ignacy Kulczyński, autor relacii włoskiej o cudach żyrowickich, chociaż nie jego właśnie o nasz przekład z Marina posądzam, bo wydaje mi się ten przekład starszym, bo wyprzedza o lat kilkanaście lub kilkadziesiąt działalność Kulczyńskiego.

O oryginale włoskim rozwodzić się szerzej nie myślę; typowy to okaz barokowy. Niech czytelnik wyobrazi sobie obszerne malowidło rzezi niewiniątek, gdzie malarz zdobywa się na kilkanaście odmian motywu podstawowego: tu matka ucieka z dzieciątkiem, tam zasłania je własnym ciałem, owdzie stara się je ukryć; ta biada nad zgonem ulubieńca, rwąc włosy czy tłukąc piersi, owa wzywa do niebios o pomstę, inna stoi wryta, skamieniała od żalu i t. d. Coś podobnego miał Marino przed oczyma, roztaczając coraz nowe epizody; dodał początek, gdzie naturalnie krol otchłani występuje i przez posły swe w Herodzie podejrzenia budzi, opisał szeroko naradę „senatorow“ herodowych, odradzających krolowi zamysł potworny lub potwierdzających go w nim, ucieczkę do Egiptu, rozmaite epizody drastyczne rzezi a zakończył wyrazami uwielbienia dla owych niewiniątek, włożonymi w usta krola-psalmisty, witającego w otchłani zwiastunow rychłego zbawienia:

Rosmiały się odchłanie y smiertelne turmy
Te co starych rycerzow w sobie zawierały,
Bramy swe ciemnomroczne ruszaiące w szturmy,
W złotą na te błyskannie wnet iasnosc przybrały;
Krolewski prorok-pasterz słysząc te to hurmy
Że dzieci możnie starły Getejskie w złość strzały,
Złożył przy brzegu śmierci, czekaiąc pokoiu,
Cytre, korone, berło y proce do boiu.
Czarnozwiędniałe łonki na ukosney stronie
Gdzie nie na płodnych roszczkach w sęp smutne ptaszęta
Nieme zawsze w milczeniu mieli w swoim łonie,
Widząc, że chmurna była niepogoda zżęta
Poczeły się przybierać (w) wdzięczne kwiatow wonie.
Wtym gdy tam pokazali w iasnosciach chłopięta
Wziowszy w swą rękę smyczek, odrzuciwszy żale
Przegrywaiąc zaczoł tak spiewać piosnke stale
Wesołe są nowiny, oto posłancowie
Od niebieskiej swiatłosci nam przyobiecane
Widzcie, iasne promienie już są pogotowie
Poprzednicy dniow, ktore wszczęsc nam będą dane
i t. d. i t. d.

Sczytem tragedii pozostaje, gdy przez pomyłkę samego synka Herodowego u mamki siepacze krolewscy zabijają, poczym matka Dorynda śmierć sobie zadaje; oto na probkę dalsze dwie oktawy, znowu w pisowni oryginału, 80 i 81 z księgi czwartej.

Niemiała płocha słabosc niewieskiey gromady
Czasu wtym razie strzymać ręki zapalczywey
Y Herod niemogący dac sam sobie rady
Biegł, ale niemogł zabiec smierci porazliwey
Zdumiennia z bolu w martwosc, pełny w sobie biady,
Drzał, zledniał, zgłupiał w smysłach zmysli rospaczliwey
Ztalennia (?) wsmierc zbladłosci ustały w nim chrząki,
Już miał serce kamienne, teraz ma i człąki.
Tyranie głupi krolu ty, ktory się smiałes
Teraz widz iak błędliwa iest ludzka porada
Tam własnie wpunkt znaydziesz kędy wiare miałes
Miec ochrone: otoci iest smiertelna zdrada.
Twe krolestwą upewnic oraz syna chciałeś,
Oto straciłes syna, ustałać y rada.
Twoy dekret padł na Ciebie od Ciebie wydany
Jest błąd nim popełniłes sam w sobie skazany.

Otoż ten poemat w czteru częściach jest trzykrotnie odpisany, na pierwszych 60 kartkach (idą dalej 4 niezapisane), po raz pierwszy, na następnych 54 po raz drugi, z podpisem Sit Laus Deo Patri, a na 16 dalszych po raz trzeci; trzeci odpis urywa bowiem w części drugiej. Środkowy odpis (k. 65 — 109) przedstawia pierwszą redakcię; tłumacz nią niezadowolony poprawiał i odmieniał ciągle i tak poprawioną przepisał na k. 1 — 60; ale i to mu jeszcze nie wystarczyło, poprawiał ją dalej i ostatecznie na czysto przepisał po raz trzeci, lecz odpisu tym razem nie dokończył; np. przytoczona powyżej oktawa brzmiała pierwotnie... od Ciebie samego... nim popełniłeś jego.

Na następnych 6 kartkach (dwie z nich znowu niezapisane), jest pieśni nabożnych kilka, o grzeszniku wyrzekającym się swiata i jego roskoszy, o św. Magdalenie: „Zostawaj świecie z twemi roskoszy Obieram droższy skarb w niebie Boga“ i t. d. Na następnych 11 kartkach, znowu dwukrotnie przepisana „Rozmowa ucieszna śmierci z lekarzem na koniec duchowny: kto żyje dobrze, ten może uleczyć chorobę wiecznej niescęśliwej śmierci“. Śmierć zdybała lekarza, zbierającego zioła; on się jej nie boi; grozi ona, że wzrok porazi, on na to:

Naucza mie Dyoskor i Galen przesławny,
Że Celidonia, Kopr, Eufazia spolnie
W iedną masc y Tucia (iest ten sposob dawny)
Przyłożywszy nasiennia Estralii wolnie,
Zmieszać to razem wszytko, kto do tego sprawny,
Zleczy bol oczu cale, na sławe, wybornie.
Niech ci tedy nie będzie, smierc za dziw co mowie;
Teraz iako mie słyszysz, i oczy uzdrowie.
i t. d.;

podobnie odbija lekarz wszelkie inne groźby śmierci, aż w końcu musi się uznać za pokonanego i ufać nie w zioła i leki, lecz w dobre uczynki i pokutę. Potym znowu pieśń o św. Magdalenie i na jednej karcie „Pieśń o najśw. Pannie, kiedy do Egiptu przybyła z maluczkim Jezusem Panem i ś. Jozefem“ (rodzaj misterium, Cyganeczka ją wita i do domu zaprasza), lecz na jednej karcie urywa.

Następują wypisy łacińskie ascetyczne o stopniach doskonałości; wiersze polskie na Miłość i Nadzieję (brakuje Wiary) i inne wiersze nabożne; kończy poematem p. t. „Uważennie ostatniego końca ludzkiego y sądu Boskiego przy śmierci“, rownież dwukrotnie przepisanym (z opisem mąk piekielnych i chwały niebieskiej); rękopis

urywa się na początku jakiejś legendy czy powieści o Teodorze Aleksandryjskiej.

Coż ciekawego, nowego w tym rękopisie, że wyrożniamy go zpomiędzy setek podobnych utworow klasztornych, ascetycznych, w jakie czasy saskie nieskończenie bogate?

Uderzyła chyba już czytelnika z paru przytoczonych probek pisownia dziwaczna. Najpierw co do nosowek; zamiast nich widzimy w rękopisie czyste, *kolo*, *sieko*, *gino* i t. d., *w odwage*, *miedzy* (to niekoniecznie pierwotna forma) i t. d., albo odwrotnie pisze *ą* zamiast *o*, pr. *rzeską* (rześko) *staie*, *krolestwą*, *w niektorych posłuszęstwą*, *w innych postrach mnoży*. Dalej miesza stale *on*, *om* i *ą*, *em*, *en* i *ę*, więc pisze *człąki*, *być obrąco onego*, *potąstwą* (potomstwo), *kątęt*, *zędlona* (zemdlona), *słące* (słońce), *wtęczas*, *wpąste* (pomstę) *słuszną* i t. d., albo odwrotnie: *kryje gołombka w gniezdzie swoie gołembienta*, *w koncie* i t. d. Dziwną wydawałaby się taka pisownia u rodowitego Polaka, mniej dziwiłaby u Rusina, co ortograficznej szkoły nie przechodził; aleź druki saskie przyzwyczaiły już nas do podobnych wybrykow ortograficznych, chociaż nigdy w takiej liczbie tych dziwolągow nie płodzą. Lecz inna właściwość odznacza bardziej jescze nasz rękopis, z jaką się nigdzie indziej nie spotykałem i ktorą tylko ruskie (białoruskie) pochodzenie autora-pisarza (gdyż z autografem mamy tu widocznie do czynienia), wytłumaczyć zdoła: stałe zdwajanie zmiękczonego *n* w pewnych razach, więc przez cały rękopis mamy stałą pisownię: *pomieszannia*, *zdannia*, *uważennie*, *podeyrzennie*, *napisannia* i t. d., chociaż nigdy inaczej niż *wyniosły*, *granie*, *pięknie* i t. d., rownież *strumieniom*, *imieniu*, *Panie* i t. d.; więc tylko rzeczowniki słowne urobione na *nie* podwajają *n* stale, jak to w białoruskim (nie mowię wcale o ukraińskim) z reguły bywa. Nawet przy *ć* spotykać się możemy pod tym samym warunkiem z zakusami zdwajania. Przytoczę tylko parę wierszow z opowiadania obszernego, retorycznego, żołnierza przed Herodem, zdającego sprawę o fatalnym, mimowolnym zabiciu jego synka Aleksandra:

Y tak przez rożne sam tam surowe *zabitcia*
Tysiączne małym dzieciom były wzięte życia.
Były *krzyczennia*, płacze, *wzdychannia*, *ięczennia*,
Nic innego niebyło słychać wkożdey *stronie* i t. p.
Y iuż *zabitcie* nocne było się *skączyło*. —
Niepodal tedy od krolewskiego *mieszkannia*
Na owey *stronie* i t. d.

Inne przykłady dla podwojnego *ćć (tć)*: *ieszcze pobłażam bytcia, ku przybytciu, wygrzyska nabytciu, żądane nabytcie* i t. d.; chociaż stale pisze się *życie* i t. d.

Tu mamy więc dowod niewątpliwy, że to Rusin Marina na polskie tłumaczył, Rusin nie zupełnie w ortografii polskiej wyćwiczony, jakich na Litwie (t. j. Białej Rusi) było wielu. Posiadamy przecież malutki traktacik, dla szkoł jezuickich litewskich przeznaczony (z początku XVIII w.), gdzie wytyka się błędy przeciw polszczyźnie, jakie właśnie nasz autor popełnia, np. infinitivus jak *tarć* (zamiast *trzeć* wedle *tarł*), *starc siły piekielne*; odwrotnie nasz autor raz *umrzennie* wypisał; dziś jescze Litwini tak mowią, Juszkiewicz w słowniku litewsko-polskim pisze np. *żarć, parć* (obok *przeć*) i t. d. I niejedyne to rusyzmy jego mowy, używa np. częściej *hidki* i *hitki* (ohydny), przyczym *i* i *y* plącze, jak zawsze, po *h* i *ch* (pisze stale *chitry, chili, płochich* i t. p.); u niego to często spotykamy *serdak* (*w płochi serdak odziany* i i.); *dzieła mutne* (w rymie do *smutne*); *na zmyszlonym koniku* rownież głosownią ruską, nie polską, trąci; *szerść* nie *sierść* (Juszkiewicz pisze tak samo); *kołybka*, nie kolebka i i.; pisze *zasacka* (zasadzka) *u* zamiast *ó* i t. d.

Nie myślę zastanawiać się szczegołowiej nad polszczyzną autora, dającą niejedno niezwykłe słowo, ponieważ nie można mu zaufać, czy nie dowolnie, dla rymu i wiersza, je ukuł, np. *mętliwy* i *jętrzliwy* (w rymie do sczęśliwy), albo *Zbawiciela imie wrażne* w rymie do *poważne* i *odważne*, lub czy sam się nie pomylił, np. powtarza we wszystkich trzech odpisach (w opisie czarta):

Sędzia mąk ustawicznych, y krol utrapiennia
Z niepoiętego ognia ma tron y ubiory
Przybiera się bogato *wskrzniące* się odziennia,
Raz w płomienie, raz w ciemność, jednak zawsze gory

(zamiast *gore*), otoż pierwotnie napisał *slniące*, to poprawił na *skrzące*, ale przy odpisywaniu pozostało z tego niemożliwe *skrzniące*. Innych łamigłowek nie rozwiązałem, np. w księdze czwartej oktawie siodmej:

Jako natęczas kiedy poczasiech opalnych
Do porownania (!) roku gwiazd pora powraca
I słonce strzymuiąc wur promieni nawalnych
Owocom doyrzałości, dniom letnosc przywraca,
Leco gromadnie ptaki z kraiow mniej wzydalnych[1])
Na złupiennie *ieżowkow* gdzie skłąnnosc nawraca
Widząc onych opodal stoiący przy drodze
Nad swemi owocami wzdycha wiesniak srodze:

ieżowkow wyraźnie wypisane, lecz co by znaczyło, nie wiem; (*je z owocow* nie dopuszcza miara wierszowa); wyjątkowo tu *porownania* zamiast *porownannia* wypisano, takich myłek jest kilka (*z ranna, w imienniu* i i.), ale stałej reguły nie zmieniają. I inna pisownia rusczyznę napomina, *rzeznicstwo* i tym pod.; ruskim jest jest stałe *podnuszczanie* zamiast poduszczania i i.

Kunszt naszego tłumacza nie wielki, jeśli go mierzymy na skalę Twardowskiego lub Potockiego, jednak między pisarzami pozniejszymi wcale ujść może; tok wiersza bywa prozaiczny i tylko miejscami wyżej się wznosi; lubuje się bardzo w złożonych przymiotnikach, *światłobiałe szaty, spoyrzenie kosookie oczu zezłowatych* (!, w pierwszej redakcii *kosokrzywe*) i tak ciągle; do ulubionych przymiotnikow należy *chrapowaty* (*zmarszczeń chrapowatych, chrapowate ostatki y brudne* i t. d.); pozwala sobie też niejedno nowo ukute słowo, np. *zioła są zaraźliwe, wody w otrut mutne... smoki tygry morągi z ziednoczoney sfery* i t. d., *a oto czarne piora żartkie prętkie w locie rozpostrzenia* (zam. rozprzestrzenia?) *y chibko do Betlem przybywa* i t. d.; *ciszkiem ciszkiem dognawszy, roże farbne w kolory zbladliwe, w cierpk doznali, raniciel, z staroswiatkow zdannia, mamrzał, mamrze* (mruczał, też ulubiony czasownik) i t. d.; fałszywe są formy, *łon* i do *łonu, zpod brew, dziecienta przestraszeni* i t. d.; brak nieraz *się*: *weseli z płaczu ktory dał słyszeć na stronie* i t. p.; są rzeczowniki, złożone nie po polsku, *dziećbojstwo, synbojstwo* i t. p.

I to naprowadza nas na jedną jescze uwagę: czy nie od podobnych pisarzy rozchwiał się nieco gmach mowy sczeropolskiej w wieku XVIII, czy nie im zawdzięczamy chwiejność końcowek, naruszanie odmiany czasownikowej, myłki ortograficzne? Tych pisarzy jest bowiem więcej, niż zazwyczaj przypuszczamy (chociaż żaden z naszym bazylianem nie zrownał), szczegolnie między anonimami społecznymi, taki np. autor przerobki wierszami romansu o Dyonei, co terminami *czeresło, bałakać, barysznik, hydki, licholat* („biedak“, z ruskiego *licholetia*), *suhak* i i. ruskie otoczenie czy pochodzenie zdradza[2]) albo Bratkowski (Świat po części przejrzany z r. 1697, z licznymi, ciekawymi rusyzmami, jak *czerha* i t. d.), albo autorowie kilku romansow wierszowanych, Korczyński i i.

Słowko jescze o samym przekładzie. Tłumacz tak był ścisły, że nawet nie powtorzył słowa „argomento“, lecz wyłożył je, co całkiem złą szkołą trąci, przez „dowod rzeczy do wiedzennia“ (!). Pierwsza księga, Sospetto d' Herode, liczy oktaw 66, w przekładzie

nieco mniej, gdyż oktawy z dedykacią dzieła (2, 3 i 4) tłumacz pominął; druga, Consiglio de' satrapi, „Rada Senatorow" ma oktaw 146; trzecia, Essecutione della strage, „Skutek zamordowannia", 98 (tłumacz opuścił dwie pierwsze oktawy o muzie i t. d.); czwarta i ostatnia, Il limbo, „Odchłań", 113. Nie dorownał jednak bynajmniej przekład oryginałowi i gruboby pokrzywdził Marina, ktoby dzieło jego wedle naszego bazyliana osądzał; zwroty trywialne, prozaiczne, dodatki nic nie mowiące wykoszlawiły oktawę jego, błyszczącą u Włocha skrnymi (termin naszego bazyliana) frazesami, migotliwymi porownaniami, antytezami i grą słow (np. *stella* i *stilla*), o ktorej Bazylian nasz ani pomyślał. Jeżeli Herod na synka zabitego *Aleksandrze Leksandrze* (dla miary wierszowej), woła, to nie Marina o zły smak pomowimy, w oryginale jest tylko *Alessandro, Alessandro!* I tak ciągle.

Na dowod znacznej rożnicy, powiedziałbym między poezią Marinową a prozą bazyliańską, przytoczę tylko dwie oktawy włoskiego oryginału, co mogą wyjaśnić powyższą niepewną polszczyznę tłumacza: z księgi czwartej oktawa siodma:

Si come allhor, che dopò i tempi adusti
A librar l' anno, ò bell' Astrea, ritorni,
E'l sol con raggi temperati e giusti
Matura i pomi e' ntepidisce i giorni,
Vanno schierati à depredal gli arbusti
A fila à fila turbini di storni
Onde, mentre calar lunge gli mira,
L' vue sperate il villanel sospira

i ośmdziesiąta:

Non hebbe allor la feminil famiglia
Tempo da ritener l' irata mano.
Herode stesso con bagnate ciglia
Ratto vi corse e la soccorse in vano.
Di dolor, di stupor, di merauiglia
Tremò, gelò, quasi insensato, insano.
Al rigore, al pallor statua rassembra,
Gia di sasso hebbe il core, hor n' hà le membra.

Ale nie myślę rzeczy przedłużać, nie zamierzam np. dalej wyłusczać, jakimi to właściwie zasadami nasz tłumacz się kierował, poprawiając ciągle własne tłumaczenie; wykazywać archaizmy językowe (*ociec*, *miedzy*, *wtąż*, *pielęgując* i t. p.); uwydatniać tradycię stylową i t. p. Nie sposob jednak, zkrytykowawszy Bazyliana[3]) i jego dzieło, zarzuciwszy mu i prozaiczność i niedbałość językową, nie podnieść jego zasługi: sama myśl przyswojenia

literaturze polskiej tego właśnie dzieła Marinowego wyrożnia korzystnie czerńca naszego z szeregu społczesnych wierszokletow, co to w zawody Dionnę Loredana, Telemaka Fenelona lub Le beau Polonais Prechac'a, tak jak Trediakowskij nieco pozniej w Petersburgu, wierszowali lub legendy świętych na wiersze przekładali. Sam ten wybor dowodziłby w czasach saskich tak dojrzałego smaku, wybijałby się jak promień słoneczny z zalegających widnokrąg chmur posępnych (*sępnych* mowi nasz autor), że wolę raczej dzieło jego cofnąć do epoki Sobieskiego, gdy lepsze tradycie jescze całkiem nie zaginęły. A co dalej za osobliwszą zasługę przyznać mu należy: nie zadowolił się tłumacz pierwszym rzutem, byle jakim skleceniem całości, lecz wracał z lubością do pracy już dokonanej, ciągle ją strugał i obciosywał, starał się o lepszy szyk wyrazow o zastąpienie zbyt prozaicznych zwrotow i suchych wdzięczniejszymi, starał się jednym słowem podnieść poziom poetycki dziełka całego: w tych czasach *barbarzynow* (znowu jego słowo własne), zjawisko raczej wyjątkowe.

Tych kilka uwag o autorze nieznanym i dziele zapomnianym przesyłam koledze z ław uniwersyteckich, ktoremu niejedno w ciągu dalszego życia zawdzięczałem. Obaj pracowaliśmy, ile siły i okoliczności pozwalały, i nad wnoszeniem nowego światła do literatury dawnej, on ruskiej, ja polskiej; niechżeż dziś, w dzień jubileuszowy, przyjmie w upominku tę wzmiankę o człowieku-autorze, rodem do jednej, pracą do drugiej narodowości należącym.

[1]) W pierwszej redakcii brzmiał wiersz ten: l. gr. pt. z kraiow zimnodalnych, poprawione całkiem nieczytelnie.

[2]) Znam jezyk i dzieło (p. t. „Poema tłustomoralne" w bibliotece Krasińskich zachowane) z niedrukowanej dotąd rozprawy panny M. Dynowskiej, bardzo ciekawej i gruntownej.

[3]) Obstaję bowiem przy mniemaniu, że autor Bazylian i nie wzrusza mi go ani owe Sit Laus Deo Patri u końca pierwszej redakcii ani „hostie", użyte az oryginałem.

Aleksander Brückner.

ДВА ЕПІЗОДИ З ІСТОРІЇ
БОРОТЬБИ ҐЕДЕОНА БАЛАБАНА З ЛЬВІВСЬКИМ БРАЦТВОМ.

Після реформи львівського успенського брацтва і наданя йому широких компетенцій антіохійським патріярхом Йоакимом в статуті з дня 1 січня 1586 р., який давав можність братчикам навіть противити ся епископови, розпочав ся конфлікт брацтва з місцевим владикою Ґедеоном Балабаном, що з незначними перервами протягнув ся на кільканацять літ. Не входячи близше на сїм місци в причини сеї боротьби і полишаючи на боцї поодинокі її фази, піднесемо лише ті моменти, які потрібні до зрозуміня низше поміщених документів.

Перший з них відносить ся до спору брацтва з Ґедеоном перед царгородським патріярхом Єремією в часї повороту його з Московщини через Замостє в 1589 р.[1]) В сїм містї і його околици перебував патріярх около двох з половиною місяців, починаючи від половини серпня до кінця жовтня того року[2]). Між иншими справами займав ся він тут також конфлїктом львівського брацтва з Ґедеоном Балабаном. На скаргу Балабана була видана грамота, в котрій патріярх кидав клятву на провідників брацтва Івана Красовського і братів Юрка і Івана Рогатинцїв. Видавець її др. Милькович має сей документ за підроблений Ґедеоном[3]), одначе не вважаючи на се, що був він писаний по українськи, патріярх мусів знати про нього. В низше долученім листї братчиків до своїх послів при патр. Єремії з дня 9 вересня 1589 р. знаходимо звістки, що клятвенна грамота на братчиків була таки видана в Замостю за згодою патр. Єремії, а не лише самим його протопопом Григорком, а тим самим вона автентична. По словам братчиків Балабан, довідавши ся про виданє нової грамоти патр. Єремією в користь брацтва, заявив виразно: „Не может патріарха своих листов прѣти ся, которих я от него маю“. Своїм послам Іванови Красовському і Юркови Рогатинцеви післали братчики до Замостя клятвенну грамоту на брацтво і просили, щоби патріярх ориґінал її відобрав від Балабана, аби владика по виїздї звідси патріярха „смушеня межи людьми чинити не захотѣл“. Таким чином патр. Єремія був добре поінформований про спір

брацтва за сю грамоту і без сумніву на домаганя братчиків був би відрік ся її автентичности, як би вона була видана без нього „заочне“. Тимчасом не учинив сего анї в грамоті з дня 26 серпня 1589 р. виданій в користь брацтва [4]), анї в пізнїйших грамотах виданих в спорі брацтва з епископом. Лист брацтва до своїх послів з дня 9 вересня 1589 р. свідчить отже про автентичність попередної клятвенної грамоти на брацтво.

Крім сего представляє він нам відносини серед львівських братчиків по оголошеню сеї грамоти і привезеню нової, благословенної для брацтва від патр. Єремії. Клятвенний лист був прибитий на церковних дверех, а по виїздї братських послів кождої неділї кляли братчиків по всїх львівських церквах. По словам братчиків лист сей був приліплений воском і сам упав перед „паном Ярошем“, котрий дав його Іванови Рудькови, а сей Леськови. Се очевидно оправданє смілого поступку міщан, котрі самі здерли лист і відіслали його до патріярха. На його місци братчики прибили другу, благословенну грамоту від Єремії, яка насамперед була читана в церкві по грецьки і по українськи. Скоро звістка про се рознесла ся по цїлім містї, а навіть передміщани стали розвідувати ся про сю нову грамоту Єремії. Таким чином авторитет братчиків в очах православної суспільности був уратований. Се ще більше роздражнило сторонників Балабана. Якраз в тім часї померла жінка старшого братчика Леська. Священники не хотїли іти по тїло з церкви, жадаючи, щоби клятвенний лист був прибитий на дверех, а вкінци згодили ся похоронити помершу з тим, що і благословенного листу на церковних дверех не буде. Балабана не було тодї у Львові. Приїхавши сюда не думав він зовсїм уступити перед брацтвом, хоч під свою протекцію взяв його сам патріярх. „Король дав, а Ґаштовт відійме“, так говорив намісний піп владики. Притиснений боротьбою з брацтвом, Балабан з кінцем 1589 р. перший з українських владиків дав ініціятиву до унїї і просив навіть помочи у львівського арцибіскупа, щоби лише взяти верх над брацтвом.

Другий документ відносить ся до боротьби Ґедеона Балабана з міщанами Гологір за принятє статуту львівського брацтва. Владика пише лист 1 мая 1591 р. до дїдича Гологір Андрія Сємєнского, що жалував ся на побитє його підданого Балабаном. Змістом лист сей найліпше підходить до протестації Сємєнского против Балабана уміщеній др. Мильковичом під днем 7 цвітня 1588 р. [5]) Се видно відповідь Балабана на скаргу дїдича з Гологір. З огляду, що дата протестації Сємєнского

значно старша, а лист Балабана датований виразно, чи не заходить тут помилка в датованю першого документу? В кождім разї подають вони нам матеріял до одної справи, боротьби Балабана за розповсюднене братської орґанізації на взір львівського брацтва. Як предмет спору згадує ся сміла бесїда гологірського підданого до владики, свячене пасхи яричівським попом, котрий ширить єресь, зводить людей зпід юрисдикції владики і не дбає на його клятву. Все те звісне теж з конфлїкту владики з самим львівським брацтвом, зі скарг брацтва на нього. Се боротьба тодїшньої поступової течії на Україні, репрезентованої братчиками, з консервативною, заступленої владикою.

[1]) Про приїзд патр. Єремії і його розпорядженя в справах української церкви див. Історія України-Руси проф. М. Грушевського, т. V, ч. II, ст. 349—358. До конфлїкту львівського брацтва з Ґедеоном Балабаном пор. ще ibid. т. VI, ч. II, ст. 522—526.

[2]) С. Голубевъ, Исторія кіевской духовной академіи, т. I, ст. 69.

[3]) Monum. Confr. Staurop. I, ч. 124. Затерте печатки ще не доказує, що се була печатка Балабана, як думає др. Милькович.

[4]) Monum. Confr. I, ч. 225.

[5]) Monum. Confr. I, ч. 99.

I.

ЛИСТ ЛЬВІВСЬКИХ БРАТЧИКІВ ДО СВОЇХ ПОСЛІВ ПРИ ПАТР. ЄРЕМІЇ В ЗАМОСТЮ З ДНЯ 9 ВЕРЕСНЯ 1589 Р.

Возлюбленным и вѣрным братиям нашим во Христѣ Бозѣ достойно служащим обществу..., иже прежде на него уповающим давый с поспѣшенством благодать и помощь свою, сей и нинѣ да укрѣпит и да устроит до конца и в прийдущее времена служити во преподобии и правдѣ со всѣм усердиемъ молим ся. Якоже видѣхом служеніе ваше по Бозѣ достойно ходящее и вѣрное и мудрое строение, зѣло похвалихом Бога и радуем ся и дякуем вашему вѣрному братолюбству за труди же и повседневния подвиги иже ползу и радости всему обществу Божіею благодатію сотвористе. И молим что мошно будет до конца подвизайтеся. вам же за общее подвизание и тщание спасителное сам Богъ благодатьями вѣчними да воздатель будетъ. — Листы иже сут от святѣйшаго патріярха господина Еремїи пастыря нашего зверхнѣйшаго, и от вас писаныи до нас хвалим Бога в цѣлѣ пришли. яже убо его королевское Мл. листъ умоцованый, попови нашему мѣстскому оповѣдали есми, и честно в руки ему в церкви подали и был читан пред всѣмъ народом. Такъже и листъ от святѣйшаго патріарха что на братию братства нашего благословеный читан был по грецки первѣе, што было греком барзо вдячне, а потом и по руски. Такъже люди предмѣстские иное вмѣсто иных почали глаголати междо собою. Едени по невѣжеству, другие по обычаю своему древнему лестному или завистному. Копию листу его королевское Мл. свещеннику своему мѣстскому оповѣдавши прибили есми на дверех церковних. Люди, приходячи до нас питали, аще святѣйший патріарха благословеніе на браство лвовское прислал. Мы им таковыи благословеные справы и нетаемныи оповѣдывали. И оповѣдавши своему священику, для лѣпшее и певнѣшее вѣдомости на дверех церковних и той листъ благословенный на братию прибили. Брата нашего старшего пана Леска жена время немалое в болѣзни бывши яко и сами добрѣ вѣсте престави ся. по обычаю нашему християнскому священников пан Леско всѣх собрал на погребъ до церкви 3 дня септеврія в середу. Намѣстникъ и иныи попи з ним, обачивши листъ святѣйшего патріарха благословеный на бraство прибитый на дверех церковних, рекли. Мы не пойдем в дом пана Лесковъ по тѣло поты, ажъ будетъ и листъ отца патріарха даный отцу владицѣ нашему на братство проклетый такъже на дверех прибит.

абовѣмъ той лист был на дверех прилѣплен воском и отпал пред паном Ярошем. пан Ярош взявши дал пану Ивану Рудкови, а пан Иван пану Леску. И рекли, єсли листу проклетого на дверех немаш, нехай и благословенного не будет. тоє все мовили, хотячи святѣйшего патріарха в порок и непщеваниє привести, такъ розумѣєм. Мы мовили, хто смѣлъ той єго нехай отдерет. И такъже попове не хотѣли час немалый чинечи разпря пойти с церкви по тѣло. Мы спомневши на упоминаниє и прозбу вашего братолюбїя к нам, абысмо во всем со разсуждениєм в покоре всякиє справы творили, уходячи, абы болше раздор и плищу не было, а найпаче того времене оттодрали єсмо сами той листъ. И тако скончася погребаниє по чину соцѣлном благоговѣинством. А той листъ владычний проклетый, который был на дверех прибит до вас посылаєм. По вашем выєздє, кождоє недѣли нас по всѣх церквах кляли. нинѣ же благодатию Христовою и святѣйшого патріарха мирномъ пастирским строєниєм, и вашим поспѣшениєм в тихости пребываєм. Ибо... или друзи стрѣтающе нас со благоговѣниєм и смиреннѣйшим внищаниєм глаголють, и врази во други ставают. Копию з листу святѣйшого патріарха, по грецки и по словенски списавши под печатию церковною через двох братов честно намѣстнику в руки подали, абы отцу владицѣ до рукъ отдал. Бо на той час ту во Львовѣ єго не было. Такъже особно пяти копий з листу благословенного братского списавши томуж намѣстнику до рукъ отдали, абы он по церквамъ коєму хотѣлъ попу тому издал. Тогож и до сего часу не свѣми, аще тии вси копии кому приналежало издал, или ни. И вси справы котории приналежали на сей час за Божїєю помочию стале росправили, и где было потреба по сторонах, там розослали. Отецъ владыка приєхавши до Львова, попов своих котории ся были собрали навежаючи єго всѣх... от себе выгнал, жалуючи иж без него пани Лесковую поховали. И мовил, я бых сам соборне отпровадил. Єсли отецъ патрїарха мещан благословилъ, и я теж єсть владика. Патрїарха тут бывши поєдетъ, яж тут зостану. Тоє такъ мовил попъ Лаба пред паном Ярошем власныи слова владычии. Святѣйшего патрїарха намовляйте до Львова. Без жадноє тревоги, и безпечне нехай єдеть єсли може бит. Кгдиж з ласки Божии спокойно в нас. И вси єсмы здрави. Одно што пани Лескова преставила ся. Ино час немалый в хоробѣ была. Ку тому дѣвка пана Марка преставила ся. Ономуж панове радцы со всею челядию з мѣста казали выпровадится, и дом єсть єго замкненъ, а сам до манастыря святого Онофрїя увошов босмы єму дозволили

яко сусѣду нашему. И будучи пану Марку с челядию в манастыри, яко четвертого дня з братства нашего трех братов з межи себе до пана Марка послалисмы пана Ѳому Бабича, и пана Димитрїя Красовского, и пана Лукаша Губу, розважаючи и потѣшаючи его абы ся не фрасовал, чинечи то с повинности своеи християнскои. Будучи нашем у манастыри с паном Марком розмовляючи. И подвоевожий нинѣ ново насталый... набравши гайдуковъ на улицы пана старостего. И до манастыря впадши барзо великий крикъ волане вчинили, рекли, Марка с челядию вон з манастыря бий забий. И стрѣляно колко разов, што сут и знаки. в томже часу пана Марковъ сын Бартошко припадши з другыми гайдуками пана... почал гонити подвоевожого из гайдуки его вон з манастыря, и бил гайдуков и ранил. Потом на братию нашу Бартошко нападши рек, ви есте звели подвоевожого з гайдуки, чинечи отцу моему и нам всѣмъ кривду и усиловане, и вас позабиваем яко злих людей и иных словъ нечестных, што много бы писати. И такъже наши заледви вон з манастыря повтекали. Третого дня потом гайдуки пана подстаростего с подвоевожим нашых што до манастыря пана Марка навежат ходили, на ратуш позвали, даючи нашим причину до оной звады. И панове радцы до вензеня наших осадит казали, и седѣли под ратушю яко ї година, и приплатили наши злотих ѯ҃, и г(р)... Такъже гайдуки мовили нашым, мы вас знаем, а вы тых гайдуков и Бартошка знаходите, ведже тое все... и мечтание. едно святѣйшаго патрїарха до Лвова намовляйте, если можете. Его милость панъ гетман выехал в недѣлю з мѣста для пописываня люду и зась за тыждень до Лвова будет. Отецъ владыка нашъ у Лвовѣ собор собрал поповский з многых повѣтов, не слышали есмо для чого. Толко святѣйшаго патрїарха просѣте, абы листъ такъ... и нинѣшний на братство клетый у владыки побрал, абы по выездѣ отоли святѣйшаго патрїархи, зась смушеня межи людми чинити не захотѣл, бо дается слышати, попъ... его намѣстний пану Красовскому и пану Лукашу братиям нашим кгды копии ему отдавали рекъ. корол дал, а Кгаштолтъ отимет, яко бы патрїарха дал, а владыка отимет, бо владыка што вѣдати, могъ он тыи листи позаписывати по замкохъ, такъ довнимаем, с повѣстий, якожъ мовил слышим, не может патрїарха своих листов прѣти ся, которих я от него маю. вам потреба пилно старане о тых листах и о иных справах зу патрованем конца чинити, абы по выезде святѣйшаго патрїархи господина Іеремїи так не чинил, якъ по выезде Іоакима патрїархи Антиохийскаго. И случит ся нам послѣдняя гор-

ше первих. Посем соборованю владыка, или тепер до святѣйшаго патрїарха поєдет, или якъ вы отєдете, бо так слышит ся иж хочет єхати, але добро бы иж бы он не тыи справи, которыи з ним приналежат пред святѣйшим патрїархом докончиват, хотя и там єсли тепер не может быти ту во Львовѣ святѣйший патрїарха, што все Господу Богу святому и премудрому и совѣтному который без совѣщевающаго все творит, и совѣтъ єго во вѣки пребываєтъ поручаєм и вас єму и вашему доброму розсуждению, братей своєх. Писан во Львовѣ от создания свѣта в лѣто ҂зчй мѣсяца септемврия ѕ҃ дня.

Єже о Христѣ святого брaства нашего возлюбленым братїямъ нашем пану Ивану Красовскому и Юрїю Рогатинцу мѣщаном львовскимъ при єго мил. патриарху в Замостю будучим належит.

Вси купно єже о Христѣ братство храма Успения Божія Матери граждане львовскиє.

Ориґінал в бібл. ґр. Бавороських, Тека Зубрицького I, між документами уміщеними під літами 1590—1593.

Лист датований в лѣто от создания свѣта ҂зчй і на сїй основі другою рукою правдоподібно Зубрицького дописаний на вступі 1590 р., одначе се очевидна похибка. В 1590 р. патр. Єремії вже не було на Українї.

II.

ЛИСТ ҐЕДЕОНА БАЛАБАНА ДО ДЇДИЧА ГОЛОГІР З ДНЯ 1 МАЯ 1591 Р.

Modlitwy swe do łasky wm. zaliczam etc.

Zdrowia dobrego od pana Boga na czasi długie wm. ziczliwie ziczę etc.

Miłosciwy panie Siemiensky odniesiono mie było do wm. zlie yako bym ia miał pod danego wm. bycz w Gołogorach, tedy racz wm. temu uwierzicz zem pod danego wm. nie był telko za nie wszeteczną mowe ktorą mie barzo obrazał kazałem go ze drzwy wipchnąc y nie byto go ieno mu drzwy otworzono. Thakiez tego to pod danego wm. własnie teraz w Haliczu yako y w Gologorach potkało, bo prziszedszi do mnie takie słowy nie uczziwimy mowił do mnie, zem go kazał ze drzwy wypchnącz. Prziczim był y oczziecz zony iego bo sie tam ozenił. Otosz mie odnoszą do wm. nieprzistoynie, wym. ia yako powazacz osoba wm. zaczna y powazam służącz domowi wm. dom bałabanow z dzieczinnych liat, wm. racził mnie surowimy słowy barzo potkacz z moiem zalem dawszi wiare niepewnemu człowieku, a to stakowich liudzi swowolnich czo sie dzieje międzi pod danemi wm. w Gołogorach yak przez swawolnego popa iarewskiego ktory międzi pospolitemi ludzi hereziye wna-

sza nowy zakony wstawuie prostich liudzi zwodzi pod moia iurisdiczią bycz nie chcze, liudzmi kłoczy a to y teraz na wielkie nocz kolaczow swieczicz niechczial przeklinaiącz chlieb abo kazdy przinosi czo ludzie chrzezszyanzczy ku czczi a chwalie Bogu wszechmogącemu do czerkwi na ofiare i na yałmuzne noszą y mnie wm. nie kaze o to słowa mowicz ze takie wszeteczne rzeczi w zakon boży sie wnaszaia. Sposobił sobie tesz parafyan swoych ze w tey herezye iego barzo pilnie iemu są posłuszny a czegos od pana Boga za takie swowolienstwo mamy czekacz ieno pomsty bozey. A yż mi wm. raczi tego porządku bronicz tedy to wszitko do władzi wm. oddawam a prosze y z powinnosci swey wm. napominam racz wm. o takie swawolienstwo ukaracz y błądzicz niedopuszczac gdyz wm. iestes panem swoiem pod danim wm. będzie powinien ze wszistkiego nierządu panu Bogu liczbę czinicz a thom posłał kliątwę na tego popa iarewskiego na ktorą widzę nie dba y do wm. sie odziwa. Pisałem tez do parafyan iego opowiadaiącz ym te kliątwe a to widzę wsziscy z nim przestawaią, nieracz ze wm. wiary dawacz takowim ktory bi mie mieli do wm. odnasza[c]z zebym ia miał sobie wm. liekcze wazicz wm. ia sobie powazam y rad słuze y włascze sie wm. kocham. Proszę o tego popa iaryewskiego nieracz mu wm. swey woly dopusczic bo mnie barzo y wszetecznie sromoczy. Z tim sie wm. łasce zaleczam.

Data ze Lwowa 1 dnia maia Roku panskiego 1591.

Wm. mego miłosciwego pana wewszem ziczlywy przyaciel Bohomolecz y sługa Hedeon Balaban episkop lwowski, haliczky y kamienieczki ręką własną mp.

Оригінал в бібл. ім. Баворовских, Тека Зубрицького I, в документах між літами 1590—1593.

Слова ręką własną написані иншим почерком пера, видно, самою рукою Балабана, а цілий текст листу вийшов правдоподібно з його канцелярії.

На обороті листу заадресовано: Jego Mosci Panu Iendrzeiewi Siemienskiemu na Gołogorach memu miłosciwemu panu i przyaczielewy bycz ma. Иншою рукою дописано: aby Popowi Gołogorskiemu ruskiemu Protekcyi nie dawał y ludziom samym na niego nie wierzył, y aby wole ich uskramiał.

OTLJAREWSKYJ'S TRAVESTIERTE ÄNEIDE.

„Зеленїй ся, рідне поле,
Українська ниво!
Підойми ся, колоси ся,
Достигай щасливо!

I щоб всяке добре сїмя
Ти по вік плекала
I щоб світу добра служба
З твого плоду стала!“

Iwan Franko.

Über die wissenschaftliche und literarische Tätigkeit des Iwan Franko und seine Bedeutung für das ukrainische Geistesleben wird gewiss von zuständiger Seite zu Ehren des Jubilars genügend viel geschrieben, und jedenfalls traue ich mir nicht zu, etwas Neues in dieser Hinsicht seinen Landsleuten darzubieten. Ich glaube aber dem verehrten Jubilar ein Gefallen zu thun und dem Ševčenko-Vereine für Wissenschaft und Literatur einen literarischen Dienst zu erweisen, falls ich, als mein Scherflein zu dem Zbirnyk, der dem Franko gewidmet wird, ein Thema aus der älteren ukrainischen Literatur wähle und zwar die Virgilieva Eneida na ukrainsku movu perelyćovana Ivana Kotljarevskoho. Selbstverständlich werde ich auch hier nichts Neues für die Ukrainer mitteilen können; aber es ist mir daran gelegen, gerade in der deutschen Sprache[1]) die gebildete Welt überhaupt auf ein wirklich „klassisches“ Werk aufmerksam zu machen, das in der allgemeinen Geschichte der Weltliteratur allerdings beim Namen erwähnt wird, aber tatsächlich gar nicht bekannt ist und noch lange nicht nach Gebühr gewürdigt worden ist. Eine übersichtliche Studie von Kotljarewskyjs „Äneide“ dürfte jedoch auch für die kleinrussische Literatur nicht unwillkommen sein, um so mehr weil auch die einheimische Kotljarewskyj-Forschung noch zu wünschen übrig lässt, und die Hinweisungen auf meine Excerpte aus dem ukrainischen Heldengedichte können vielleicht zu weiteren Detailuntersuchungen anspornen.

Es ist wohl ein in der Geschichte der Weltliteratur alleinstehendes Ereigniss, dass eine Literatursprache, die nach zwei verschiedenen Blüteperioden gänzlich in Vergessenheit geraten und zu Volkssprache „degradiert“ worden war, bei ihrer erneuerten Wiedergeburt mit einem komischen Epos debutiert, und nicht weniger denkwürdig ist es, dass dieser erste Versuch in einem grotesken Genre tatsächlich ein volkstümliches nationales Epos werden konnte. Es geschah aber 1798 in der Ukraina, als Iwan Kotljarewskyj, ein

recht unbedeutender Beamter aus der Stadt Poltawa, die ersten drei Gesänge seiner in die ukrainische Sprache umgekleidete „Virgiliewa Eneida“ in Petersburg publizierte. I. J. 1809 wurde der IV. Gesang gedruckt, und 1820 war ein Werk fertig, wodurch die ukrainische Literatur neubelebt wurde, und das — meiner Ansicht nach — sämmtliche Vorgänger und Vorbilder im Gebiete der travestierenden Epopöe bei weitem übertrifft, sowohl künstlerisch wie, vor allem, kulturgeschichtlich und sprachlich.

Das komische Heldengedicht nebst seiner Abart, der Travestie, hat bekanntlich alte Wurzeln in der Weltliteratur. Selbst Homer wurde durch die „Batrachomyomachia“ ins Lächerliche gezogen, und der bissige Lukianos, ein Voltaire des zweiten Jahrhunderts nach Chr., machte sich kein Gewissen daraus, die antike Götterwelt zu bespötteln. Besonders wurde Vergil mit seiner Äneide eine Zielscheibe für die poetischen Witzköpfe der Renaissance und der neueren Literatur. Den Anfang machte in Italien G. B. Lalli mit einer Travestie der Äneide, Roma 1633 (wie Loredano mit der Iliade), und in Frankreich verfasste der Satiriker Paul Scarron in den Jahren 1648—1652 sein „Virgil travesti en vers burlesque“. Wie beliebt diese Dichtart damals wurde, geht aus dem Umstande hervor, dass in den Jahren 1648—1652 Scarron sechs Nachahmer hatte[2]). Dann folgten Voltaire mit dem berüchtigten „Pucelle d'Orléans“ (1755) und Moubron mit seinem „L' Henriade travestie“ (1756).

In Deutschland wurde die Äneide im 18-ten Jahrhundert von dem Strassburger Joh. G. Schmidt travestiert, obgleich das Manuskript ungedruckt blieb, und einen ähnlichen Versuch machte Joh. B. Michaelis 1771 in Halberstadt. Aber erst durch den ehemaligen Jesuiten Johann Aloys Blumauer wurde der komische Äneide-Stoff in die deutsche Literatur eingebürgert, und sein weltbekanntes „Virgils Aeneis oder Abenteuer des frommen Helden Aeneas“ (1784—88) war der geistige Vater mehrerer komischer Nachbildungen und Travestien (von Jos. K. Benedict † 1798, Eberh. Friedr. Hübner † 1799, Fr. Christian Paldamus † 1806 und Karl Arnold Kortum † 1824).

Diese travestierende Manie Blumauers und seiner Schule wurde dann in die russische Literatur übertragen, wo N. P. Osipov in den Jahren 1791—93 eine komische Äneide verfasste, worin der vergilianische Held als ein russischer Bauer, zum Trinken geneigt, dargestellt wurde (Виргилiева Енейда вывороченная на изнанку). Die 8 ersten Gesänge dieser plumpen, heutzutage gänzlich vergessenen Macherei wurde von A. Kotelnickij bis 1809 weiter fortgesetzt.

2

Iwan Kotljarewskyj, der schon in dem Gymnasium seiner Geburtstadt mit dem künftigen Übersetzer der Iliade, N. I. Gnědič, bekannt wurde (an dessen Seite er auch in Poltawa begraben wurde), hatte von der russischen Travestie der Äneide Kenntniss, und es unterliegt keinem Zweifel, dass der misslungene Versuch Osipovs ihm den äusseren Anstoss zu seiner Virgilieva Eneida gab[3]). Aber darauf beschränkt sich auch die Imitation von Kotljarewskyj, denn seine ukrainische Travestie hat in jeder Hinsicht einen selbständigen Originalwert, und meiner Ansicht nach, übertrifft sie sowohl kulturgeschichtlich, wie sprachlich und ästhetisch ihre sämtlichen Vorbilder in der europäischen Literatur. Blumauers Travestie ist ein interessantes, satirisches Sittengemälde, dessen Satire im Zeichen der damaligen „Aufklärung" ihre Spitze gegen die katholische Kirche richtete; aber das komische Heldengedicht von Kotljarewskij giebt in der Tat ein vielseitiges Bild von der ganzen Ukraina, von den Volkssitten und den sozialen Verhältnissen, voll historischer Andeutungen. Der Stil Blumauers ist fliessend und der Ton geistreich, aber seine Witze sind oft schlüpfrich[4]) und verstossen gegen den guten Geschmack. Bei Kotljarewskyj wiederum ist der Humor allerdings recht grob, aber in dieser Derbheit steckt immer etwas Gesundes und Natürliches, weil sie aus dem primitiven Bauer- und Kosakleben herfloss.

Kotljarewskyj hat nicht eine neue Literatur geschaffen und er war nicht der erste Volksschilderer der Ukraina, denn vor ihm hatte es auch Dichter gegeben wie vor Homer, und K. I. Petrow weist mit Recht nach[5]), dass er in den bekannten und unbekannten Verfassern von ukrainischen Volkskomedien und Intermedien oder Interludien des XVII. und XVIII. Jahrh. viele Vorgänger gehabt hatte. Aber vor Kotljarewskyj — vielleicht auch nach ihm — hat kein ukrainischer Dichter das kleinrussische Volksleben so vielseitig und dabei künstlerisch behandelt. Die Sprache war schon da, aber erst Kotljarewskyj verstand es, diese Goldgrube von volkstümlichen Redensarten, Sprichwörtern etc. literarisch zu verwerten. Kostomarow konnte schon die grosse Bedeutung Kotljarewskyjs in Bezug auf den Realismus, den nationalen Humor und die volkstümliche Sprache konstatieren, und selbst Kuliš, der sich anfangs gegen seine Äneide sehr abneigend verhielt (wie Schiller dem Blumauer gegenüber!), musste doch zugeben, dass Kotljarewskyj „trotz allen seinen Schwächen" einer der wenigen Ukrainer gewesen ist, der das nationale Selbstbewusstsein erweckte. Heutzutage ist das literarische Urteil über Kotljarewskyj als nationalen Epiker (auch Dramatiker durch seine beiden Lustspiele) befestigt, und M. Serhienko[6])

behauptet, dass Kotljarewskyj, nächst Ševčenko, der beliebteste Dichter der Ukraina ist.

Die ukrainische Äneide besteht aus 7.300 vierfüssigen Jamben, auf 730 10-zeiligen Strofen in 6 Gesängen verteilt. In der Fabel schliesst sich die Handlung treu an den klassischen Stoff, und die epische Komposition steht unvergleichlich höher als bei dem willkürlich spielenden Blumauer. Im ersten Gesange verlässt Äneas Troja und kommt zur Königin Dido, die sich nach seiner Abfahrt auf Scheiterhaufen brennen lässt. Im zweiten Gesange werden die Abenteuer auf Sicilien episodisch geschildert, und im dritten kommt die köstliche Beschreibung der Hölle vor. Im vierten Gesang ist Äneas zu dem König Latinus in Italien gekommen, und in den beiden letzten werden die Kämpfe mit dem rutulischen Turnus besungen. Es braucht doch kaum ausdrücklich gesagt zu werden, dass diese äussere Handlung ganz unwesentlich ist. Der Schauplatz dieser Scenen ist die Ukraina; die Trojaner und Römer sind vermummte Kleinrussen, echte Kosaken von Kopf bis zu den Füssen, und selbst die olympischen Götter, die an den menschlichen Schicksalen lebhaft teilnehmen, sind unverfälschte Landsleute von Kotljarewskyj. Der Verfasser schliesst selbst jeden Zweifel in dieser Hinsicht aus, denn Äneas wird schon I : 1 als kozak und burlak (Landstreicher), der seinen Reisesack (torba) nimmt, präsentiert. Im V : 14 nennt Äneas sich selbst košovyj (Hauptmann bei den zaporogischen Kosaken), und im VI : 167 tituliert Turn seinen übermächtigen Nebenbuhler „Anchisowyč".

Mit Recht sagt der Dichter (VI : 23), dass seine Muse in der Poltawischen Schule gelernt hat, denn überall und immer schwebt die Ukraina ihm vor. So z. B. bei der Schilderung eines Sonnenaufganges (V : 32) sieht der Leser vor seinen Augen eine ländliche Idylle aus einer ukrainischen Kleinstadt: „Schon grunzten die Eber; die Krähen und die Sperlinge schrieen. In den Buden sassen die Höker (kramari), die Kartenspieler waren schon schlafen gegangen, und die Sekretäre gingen ins Amt". Oder wenn (III : 2—3) Äneas mit seinen Unglücksgefährten rudert, sind es nicht Trojaner auf dem Mittelmeer, sondern Zaporoger an dem Dnjepr, die Pfeifen rauchten und Kosakenlieder summten:

„Про Сагайдачного співали,
Либонь співали й про Січ,
Як пікінери набирали,
Як мандровав козак всю ніч".

Als die Trojaner auf Hasenjagd mit Windhunden gingen (IV : 73—75), kamen sie zu einem kleinen chutorok (Landhaus

in der Ukraina) mit Teich, Fischdamm und Obstgarten, und als Äneas Dido (I : 26) in ihrem Haus (hospoda) besuchte, trat er durch lange Corridors in das Empfangzimmer (svitlyća) zur breiten Bank (pil) ein. Wenn der Offerpriester (III : 36) den Ochsen an den Hörnern fasste und den Kopf des Tieres zwischen den Knieen herunterdrückte, hat man vor sich eine ländliche Schlächterei. Im III : 107 werden mehrere ukrainische Personennamen (darunter Wernyhora Musij) angeführt, ebenso wie im VI : 155 „Knjaź Nečesa“ (= Potemkin), und im IV : 55 verschiedene ukrainische Ortschaften: Äneas erhielt vom König Latin einen Laib Kuchen aus Lubni (šmat Lubenškoho korowaju), einen Trog Pflaumen aus Opišńa, in Oel gebratene Nüsse aus Kiew, Weizenkuchen aus Poltawa, Hornvieh aus Lypjanka, fünf Eimer Branntwein (sywucha) aus dem Dorfe Budjanka und 100 Schafe aus Rešetyliw. — Unter den italienischen Legionssoldaten des Äneas war auch ein kanceljarist aus Hluchiw (VI : 27). — Beim Empfang der Gesandten von Äneas (IV : 37—41) liess der König Latin seine Säle mit Gemälden der ersten Meister zieren; es waren Portraits von dem Märchencar Horoch, von Alexander dem grossen (dem „Besieger des indischen Car Por“!), von dem Tatarchan Mamaj, Ilja Muromec, den Rittern Bowa und Polkan, Solowej-charcyz (S.-razbojnik der russischen Volksepik), Harkuša und Vanka Kain (zwei Strassenräuber in Russland), ja sogar von dem berüchtigten französischeu Banditen Cartouche! Im V : 45 sind auf dem Schild des Äneas auch die Namen mehrerer ukrainischer Ritter (darunter Kuźma, Demjan und Marcypan!) eingeschnitten. — Um die lateinische Sprache zu erlernen kauft Enej (IV : 33) „Pijarskuju hramatyku“ (von Mönchen des Piaristen-Ordens verfasst) nebst polustaweć und oktoich (kirchenslavische Gebetbücher für Unterricht). Äneas unterrichtete selbst seine Landsleute im Lateinischen mit Hülfe einer dreigeteilten Peitsche, und wer faul war, bekam subitki (so nannte man in den ukrainischen Schulen die Bestrafungen, die die Schuldigen des Samstags wegen der Versehen der Woche bekamen). Die Früchte dieser Unterricht zeigten sich auch in den komischen Wortbildungen, z. B. „Eneus“, „ciganus“ etc. (IV : 46—47, VI : 84—85).

Der nationale Zug tritt nicht am wenigsten in den vielen Kriegsschilderungen hervor, und beim Lesen dieser wilden Scenen denkt man immer an die kriegerischen Taten in der Ukraina:

„Так вічной памяти бувало
У нас в Гетьманщині колись...
Так славнії полки козацькі
Лубенський, гадяцький, полтавський
В шапках було як мак цвітуть“. (IV : 101)

Da werden Sahajdačnyj, Dorošenko und Želiznjak (IV : 126—127) erwähnt. Der sicilianische Faustkämpfer Darses war gerüstet wie ein kompanijeć = Kosak der Hetmanskompanie (II : 20), und die Rüstung, die Vulkan dem Äneas schmiedete, war fein wie eine Tabakdose aus Tula (V : 28). Da kommen die militärischen Ausdrücke kureni (IV : 81), sotnja, polk, patent (IV : 99), asaul (IV : 100), prowiant- und krigscalmejster (IV : 91) etc. vor, und die Leute des Königs Latin waren „wie Kosaken, nicht wie Bauertölpel“ (IV : 99). Latin hebt in seiner Rede (IV : 90—93) mit Recht hervor, dass man ohne Waffen, Heer, Brod, Kanonen und Geld keinen Krieg führen könne. Nach der Kriegserklärung sandten die Bojaren ein Manifest nach allen Bezirken hin, damit die Leute sich unter die Fahnen stellen: sie sollten die Kopfhaare schneiden, aber die langen Schöpfe (čupryny) lassen; sie sollten Fett und Hirse mitbringen, ebenso Löffel und Topf etc. (IV : 98). Für Kugeln trockneten sie Teig; Bomben gossen sie aus Lehm, zu Karteschen wurden Zwetschenkerne verwendet und als Schilde Backtröge (IV : 105).

Unter der fratzenhaften Maske des parodischen Scherzes verbirgt sich doch oft ein ernstes Gesicht, und in der Darstellung der heimatlosen, von den Göttern verfolgten Trojaner spürt man das Mitgefühl des Dichters mit dem geknechteten ukrainischen Volkes, dem das Elend angeboren zu sein scheint:

„Біда не по деревях ходить,
І хто ж її не скоштовав?
Біда біду, говорять, родить,
Біда для нас — судьби устав“. (V : 1)

Als Äneas sich der Königin Dido vorstellt (I : 23—24), sagt er: „Wir sind ein getauftes Volk und haben unsere Pelze verloren“. Dem ukrainischen Volke war die Rüge wohlbekannt, die der König Latin (IV : 92) seinen hitzköpfigen Landsleuten gab: „Meine carischen Fäuste werden Euch die Rippen und den Rücken zerbrechen, und ich werde Euch mit nahajken (Kosakenpeitschen), Ruthen und Knuten traktieren, bis eure Kampfwut gelöscht worden ist“. Und ohne Schwierigkeit versteht der Leser, wohin der Dichter zielt, wenn es (IV : 96) heisst: „Die Magnaten (veljmoži) schüttelten das Reich (carstwo) und wiegelten alle gegen den Car auf. Magnaten, schlecht wird es Euch gehen! Magnaten, wer dem Car nicht gehorcht, ihm werden die Ohren und die Nase abgeschnitten“. In der köstlichen Beschreibung der verhexten Verbannten auf der Insel der Circe (IV : 11—14), die Äneas nur durch das Kreuzschlagen vermeiden konnte, kommen auch viele politische Anspielungen in

komischer Form vor: „Der Pole wird nicht mehr kaudern, er hat czujka und żupan (die polnische Adelstracht) verloren und sein „nie pozwalam“ (das bekannte Liberum veto) verlernt und muss wie ein Widder blöcken“ etc.

Die in ihrer Art grossartige Beschreibung der Unterwelt (III. Gesang), wo Äneas seinen seligen „did“ aufsucht, giebt ein trotz der burlesken Komik erschütterndes Totalbild der sittlichen rsp. unsittlichen Zustände im damaligen Dnjepr-Lande. Schon in der schmutzigen Strasse, die zur Hölle führte (III : 47), sah Äneas im Gefolge der scheusslichen Todesgöttin allerlei menschliche Blutegel: feile desjatski und sotski (Dorfgemeindevorsteher), verfluchte Schreiber, pensionierte isprawniki, Richter, Rechtsanwälte und Sekretäre, die „Papier kauten, Tintenfässer in den Händen hatten und Feder hinter den Ohren“. Da waren auch die Scheinheiligen, die dreimal wöchentlich fasteten, nie laut verleumdeten und des Tags nicht zechten, aber nachts niemals ohne Gäste waren. In der Hölle selbst (III : 73—80) war eine bunte Sammlung von Sündern und Lumpen: cechmystri, ratmany, burgmystri, Richter, Schreiber, philosophische Klüglinge, protopopy und księża (katholische Priester), hajdamaki, Edelleute und Bürger, ungläubige und Christen, Staatsbeamte (štatski) und Militäre. Da waren auch verschmitzte Kaufleute, die ihr elendes Zeug (kram) auf den Märkten ellenweise verschacherten, Juden, Geldwechsler, Schenkwirte und griechische Hausierer mit „figi-migi“ (= gedörrte Früchte). In Bezug aut die höllischen Folter ist Kotljarewskyj besonders erfindungsreich, und doch dürfte die damalige Strafgerichtsbarkeit der dichterischen Phantasie nicht nachstehen. Den Opfern wurde z. B. siedendes Kupfer unter die Haut eingegossen; die Hände wurden in Stampfmühlen zerquetscht. Einige wurden mit eisernen Ruthen gepeitscht, andere mit glühenden Zangen gezwickt; den Reichen und Geizigen wurde fliessendes Silber in den Mund eingeschüttet u. s. w.

Im Gegensatz zu dieser ukrainischen Hölle wird aber auch ein ukrainisches Paradies (III : 119 ff.) angedeutet, wo rechtschaffene staršyny, sotnyky und bunčukovi weilen — eine Freistätte für hülflose Witwen, ehrbare Waisen und verhungerte Bettler, die auf Erden mit der Redensart „Bih-dastj“ abgefertigt wurden; da waren auch diejenigen, die keine Wucherzinzen auspressten (III : 124) und mit dem Kleinen zufrieden waren („chto čym bohat, to tym i rad“). — Komisch ist die Darstellung des goldenen Alters in dem ukrainischen Schlaraffenlande (IV : 118): „Geldwechsler wurden Rentmeister, die Gaukler mahlten die Rosenkränze, der Apotheker wurde Verteiler milder Gaben, der Brodbäcker — Kartenspieler

der Gastwirt — Gewaltiger, die Blinden und die Krüpplinge — Führer, die Stotterer — Oratoren und die Küster — Spione".

Die echte Vaterlandsliebe Kotljarewskyjs zeigt sich vielleicht am besten in der vorzüglichen volkstümlichen Sprache, denn meisterhaft hat er die Schätze der Volkssprache literarisch ausgenutzt. Das grosse Wörterbuch von B. D. Hrinčenko hat auch sehr oft Kotljarewskyj excerpiert. Eine nähere Untersuchung des Stiles und der Sprache erheischt eine gründliche Kenntniss der ukrainischen Sprache und eine philologische Schulung, worüber ich nicht verfüge, und sie wäre übrigens in dieser Publikation weniger angemessen. Einige Auszüge aus meinen Excerpten sind deshalb lediglich aus kulturhistorischen und stilistischen Gesichtspunkten gewählt.

Als Äneas Dido aufsuchte (I : 22), war ihre erste Frage: „Bringen Sie vielleicht Fische aus dem Don mit?" — Dido nennt ihre Schwester Hannuśa „rybko", „duško", „ljubko", „holubko" (I : 60). — Charon war von brauner Gesichtsfarbe wie ein Zigeuner (III : 53). — Pallant schrie wie Juden beim Gebet (VI : 42). — Die Winde verschwanden in die Höhle wie die Ljachen in den Wald fliehen (I : 12). — Das Meer schwoll sehr wie herbstlicher Regen für die Čumaken (II : 68). — Auf der Insel der Circe toben die Teufel wie Sirko auf dem Bazar (IV : 10). — Charon brüllte wie wie ein tobender Stier (III : 61). — Entell war wie ein böser Kozak vom Schwarzen Meere (II : 31). — Ochrim war oft mit Ochsen zu den Märkten in Schlesien gegangen oder nach der Krim um Salz zu holen und verkehrte brüderlich mit den Čumaken (II : 60). Auf Sicilien war es ein Geschrei, als ob Orda, die Horde, hineingestürmt hätte (II : 30). — Die Götter sind nach den Sterblichen lüstern wie der Grieche nach Würsten aus Nižyn (VI : 3). — Äneas entfernte sich schnell von Dido zu den Trojanern wie ein kurochvat (bursak, Seminarist) in die Schule von dem Marktplatz (I : 58). — Die Götter guckten vom Himmel aus um die Faustkämpfer anzusehen wie Frösche im Sommer aus dem Thau (II : 31) u. s. w.

Der Anstandsgrad des gemeinen ukrainischen Volkes und der derbe Realismus Kotljarewskyjs spiegeln sich auch in dem komischen Dialog kräftig ab. In Bezug auf Schimpfwörter, dem Volksmunde direkt abgelauscht, hat Kotljarewskyj etwas Grossartiges geleistet, und seine olympischen Götter wetteifern mit den verkleideten Kosaken und Bauern in Schmähungen und Scheltwörtern. Jupiter „Saturnovyč" (V : 63) nennt die Götter einen „olympischen karvasar" (Handelsgericht an den ukrainischen Märkten) (VI : 1), „Zahnfletscher, morhuchi (mit den Augen kokettierend), Dirnen, Taschenspieler" (VI : 3) und droht, sie in die zaporogische Sič

zu senden, wo „man sich um ihre Streiche nicht kümmert, wo Weiber gegen Tabak ausgetauscht werden und wo die Besoffenen des Tages schlafen, aber nachts stehlen“ (VI : 4). Juno schüttelt ihren Zorn gegen Venus wie eine Hökerin aus (VI : 12); Bacchus ist nicht weniger grob seiner Gemahlin Venus gegenüber (II : 33), und Juno betitelt Äneas (I : 6) als Gauner, Abenteurer und Wildfang. Äneas seinerseits revanchiert sich mit urkräftigen Schimpfworten gegen Jupiter, „den verfluchten Greis“, gegen Pluto und Neptun, staryj škarbun (alter Stiefel) (II : 52—54). Die Abschiedsrede der Dido, als Äneas sie im Stich lässt (I : 53—56), stimmt mit ihrer königlichen Würde wenig überein: „Preskurvyj vražyj synu!... Jeretyk (Ketzer)... Mandruj do satany z rohamy!...“.

Der satirische Hang des Dichters zur drastischen Geisslung der schwachen Seiten seiner Landsleute tritt besonders in der umständlichen Darstellung der Trunksucht und der Unmässigkeit hervor. Das Essen und Trinken spielt in der „Eneida“ eine sehr grosse Rolle, denn sowohl Götter wie Menschen lieben zu benketowať, und mit Recht sagt der Dichter (V : 20): „Die Gäste zeigten, dass sie verstanden in der Welt mitzuleben, und sie tranken auf Leben und Gesundheit“. Der König Turn tränkte im Trinkmeer sein Liebeskummer (V : 47); bei Dido war jeder Tag ein Rausch, und horilka (Branntwein) wurde wie Wasser getrunken (I : 38); so bald Äneas' Leute ans afrikanische Land stiegen, tranken sie etwas „um bei der Wanderung nicht ermüdet zu werden“ (I : 20); Äneas selbst badete sich in braha, Getränk von Malz und Hirse, (I : 48), und nach beendigtem Schmaus schlief man überall, wo es sich traf, ein — jener im Viehstall, dieser unter einem Heuschober (I : 32). — Die Olympier gingen dabei mit gutem Beispiele voran. Sie speisten im Olymp (II : 29) Naschwerk, Weisenkuchen (buchančyki pšenyčni), Holzäpfel (kyslyci) und gewöhnliche Äpfel, Fladen und andere Leckerbissen. Zeus selbst trank Branntwein (kružav sywuchu) und ass Hering (I : 15), und nachdem er einen tüchtigen Schluck genommen, riet er seiner Gemahlin, sie solle poponedilkowať, am Montag fasten (I : 18).

Echt homerisch sind in der Tat die zahlreichen Tischscenen — ich brauche hier nur auf folgende Episoden hinzuweisen: das Gastmal bei Proserpina (III : 117—118) das Gedächtnisfest für den seligen Anchises (II : 12—13), den Schmaus beim König Latin (IV : 29, 31) oder bei Evander (V : 19). Um ausländischen Lesern eine Vorstellung von der ukrainischen Küche zu geben, genügt fürwahr kein deutsches Wörterbuch, und ich muss mich auf die Speisekarte bei dem Diner beschränken, das Dido ihrem trojani-

schen Gast zu Ehren gab (I : 27—28): Schweinskopf mit Meerrettich, Nudelsuppe, Truthahn mit Sauce, Brei und Grütze, Pasteten aus Buchweizenmehl und Gerstenkörnern, Mohnkuchen etc. — alles mit verschiedenen geistigen Getränken und Likören reichlich befeuchtet: slyvjanka, med, pyvo, braha, syriveć, horilka, und kalhanka. Nach dem Tische wurden ukrainische Nationaltänze getanzt: tretjak, hocak, hajduk, žuravelj, dudočki, chreščyk, horjodub (I : 37). Man sang Horlyća, Zub, Po balkach und Sanžarivka, und die Instrumente bestanden aus bandura, sopilka und dudka (Schalmei und Pfeife). Auf Sicilien (II : 19) sangen školjari (scholares), Zigeuner tanzten ihren Tanz chaljandra, und blinde Greise spielten kobza. — Auch ukrainische Kartenspiele waren den Trojanern nicht unbekannt: im III : 9 werden mehrere erwähnt. Während der Seereise wurde Tabak aus Romny geraucht (IV : 17), und im III : 136 und VI : 136—137 sind viele ukrainische Zauber- und Heilkräuter angegeben.

Derselbe ukrainische Realismus tritt in den detaillirten Beschreibungen der Trachten manchmal hervor. Als Juno zu Äolus fuhr (I : 4), steckte sie den Haarbüschel unter den Kopfputz; Venus zog vor ihrer Audienz bei Jupiter (I : 14) den goldbestickten Haarputz an und kuntuš mit glänzenden Kammgarnspitzen. Merkur (I : 45) rüstet sich mit Hut (brylj), Patronentasche mit Platte, Reisesack und Peitsche aus, und Charon (III : 55) hatte in seiner ledernen Tasche Pfeife, Tabak, Feuerschwamm und Flintstein. Aus der Garderobe ihres verstorbenen Mannes holte Dido für Äneas (I : 34) Hosen, ein Paar Stiefel, Hemd, Kaftan aus Nanking, Hut, einen Gürtel aus bunter Wolle und ein Schnupftuch aus schwarzer Seide hervor. — Die reichen Sünder in der Hölle trugen blumige župany, Kleider aus bunter Wolle (karmazyn) und Saffiane (III : 122); aber die Einwohner von Latium gingen (IV : 19) in geflickten Schmalhosen. Zur Hochzeit der Prinzessin Lavinia (IV : 25) wiederum wurden feine Leinwandtücher genäht.

Als Schwede kann ich schliesslich nicht umhin darauf aufmerksam zu machen, dass Kotljarewskyj fünf mal die ukrainische Schwedenzeit berührt. Im III : 3 besingen die rudernden Trojaner die Schweden und die Poltawaschlacht, wie die Kosaken bei Bender kämpften und wie sie ohne Knödelsuppe (haluška) vor Hunger starben. Die Sibylle war auch in Schweden jungfräulich geblieben (III : 15), und unter den bezauberten Nationen auf der Insel der Circe tobt der Schwede wie ein wilder Wolf (14 : 14). Im IV : 123 wird der Kampf zwischen Äneas und Turn mit der Belagerung von Poltawa verglichen, wo ein Oberst von Lubni ein Regiment unter

die Erdwälle in die Stadt hineinführte um matuška Poltawa zu retten: „die furchtbaren Schweden gingen dort zu Grunde, und die niedergerissenen Wälle sind heutzutage Boulevards". Schliesslich wird (VI : 20) švedskaja mohyla, das s. g. Schweden-Grab am Schlachtfeld von Poltawa, erwähnt.

Den jedenfalls beschränkten Raum der Jubileumsschrift darf ich für meine bescheidene Kotljarewskyj-Studie nicht länger in Anspruch nehmen. Aus meinen Untersuchungen dürfte es doch der ausländischen Literaturwelt klar sein, dass die Ukraina über Kotljarewskyj stolz sein kann, und dass er das Denkmal in seiner Vaterstadt wirklich verdient. Die Virgilieva Eneida ist, meiner Ansicht nach, ein in ihrer Art und in Betracht der historisch-sprachlichen Verhältnisse literarisches Meisterwerk und ausserdem ein kulturhistorisches Dokument hohen Ranges. Wenn nun die ukrainische Literatur durch diese Studie in der gebildeten Welt mehr bekannt und geschätzt wird, dürfte mein Beitrag zu Ehren des Iwan Franko nicht vergeblich gewesen sein, und an ihn persönlich richte ich die Schlussworte Kotljarewskyjs in seinem ukrainischen Gesangspiele „Natalka Poltavka":

„Коли хочеш буть щасливим,
То на Бога полягай ся,
Перенось все терпеливо,
І на бідних оглядай ся!"

[1]) Zu diesem Zwecke habe ich auch meistenteils die cyrillischen Schriftzeichen transskribiert.

[2]) Siehe P. v. Hofmann Wellenhof: Alois Blumauer, Wien 1885.

[3]) Gerade i. J. 1793, als die russische Äneide von Osipov gedruckt wurde, soll Kotljarewskyj seine Äneide begonnen haben. — Die echte Äneide von Vergilius wurde von Rudanskyj ins Kleinrussische übersetzt.

[4]) Noch mehr gilt dieser Vorwurf den letzten, von Schaber in Stuttgart hergestellten Teil der blumauerschen Äneide.

[5]) Очерки исторіи украинской литературы XIX. столѣтія. Кіевъ 1884.

[6]) Для ювілею Ів. Котляревського in den Записки наук. товариства ім. Шевченка II. 1893.

Alfred Jensen

КРАЇНСЬКІ ДУМИ.

Українські думи, а почасти і пісні історичного змісту мають велику вартість. Найкращий здобуток старовини — вони мали великий вплив на стару і нову українську письменність, годували Котляревського, Гоголя, Квітку, Шевченка, Грінченка, Щоголева, матимуть ще немалий вплив з зростом національного самознання, художнього проґрессу.

Найбільші скарби остались від XVI—XVIII віків. Початок дум сягає ген далеко в старовину. Форма їх простора, лад і настрій сумний.

На історичне обличчя дум давно вже звернули увагу Антонович, Драгоманов, Костомаров, Потебня, Павло Житецький, Перетц, Франко.

З початку XVIII віку зміняють ся і дуже різко обставини життя українського народа. Думи пішли на забуття та знищення, найбільш від того, що ціла верства заможньої старшини перелицювала ся в „благородное сословіе россійскаго дворянства".

В XVIII віці замісць великих дум повільно пішли коротенькі, але дуже ріжноманїтні і ріжнофарбні історичні піснї. Історичні вони для нащадків, а для тогочасних людей вони були знайомими і близкими, легко випливали, часто перепутувались поміж себе; пісня, пристосована до одного діяча, цілком, з заміною тільки ймення, переносилась на другого; поруч йшли історичні помилки і мішаниця. Творчість була жвава; але нервова, нашвидко, по течії важних подій народного життя. Сама скорочена форма історичних пісень свідчить про занепад народньої творчости.

Взагалї обидві галузї української історичної поезії — думи і пісні історичні — роблять вкупі одну велику будівлю народньої праці, надзвичайної наукової і суспільної ваги.

Д. Дашкевич якось висловив ся, що „подъ малорусскими думами надлежитъ разумѣть не только козацкія, но и другія историческія пѣсни, отличающіяся элегическимъ характеромъ и напряженіемъ скорбнаго чувства" [1]). Хоч часто і нелегко провести межу поміж думами і історичними піснями, але цього треба пильновать і, здаєть ся, що надто просторе зрозуміння дум, яке пропонує Дашкевич, трохи шкодливо, бо на ґрунті

сумного почуття не можна гуртовать пісні в одну купу дум, маючи на увазї, що тодї прийдеть ся залїчить в думи богато балляд і инших пісень. Поруч з сумним змістом і елеґічностю треба поставить ще другі головні прикмети дум, найбільш формальні, як осьто довготу, нерівномірність віршів, широкі і просторі стрічки і т. д.

Антонович і Драгоманов, трохи пізнїйш Костомаров залїчили в число історичних пісень багато таких, в котрих Татари і Турки трапляють ся більш-менш випадково, іноді по старій памяти про Татар. Антонович і Драгоманов захопили задарма колядки і весїльні пісні, нїби історичні, а Костомаров теж дарма прилучив чимало пісень баллядних, і через те у Костомарова майже цїлий відділ (ст. 107—119) вийшов зайвим. Так, ми зовсїм залишаємо такі пісні, як викуп милої милим, як продажа сестри братом, як дівчина розбудила козаченька, вдаривши його по личеньку билиночкою, усе пісні весїльні або баллядні.

Назва дума загадкова. Є така сама в Болгарії, і навертаєть ся здогад, що Українцї узяли слово дума з славянського півдня. А може в старовину вони також самостійно уживали сю назву, як і Болгари. Такий здогад більш певний, бо його нїби підкреслює те, що в Галичинї і досї захована назва дума, думка, в значінню взагалї народньої пісні.

Хто зложив думи? Невідомі дотепні люди, які співчували суспільні радощі і горювання. Маючи на увазї точну передачу подій, можна бути певним, що творцї дум були часто їх участниками і очевидцями. Житецький, здаючись на деякі церковнославянські риси, гадав, що головними творцями були шпитальні старцї. Здаєть ся близче до правди були старі вчені з їх думкою, що головними творцями були козаки-вояки, особливо письменні, яких досить багато було в старовину при широко росповсюдженій освітї. Инший, постарівши, не маючи сил воювати, чвалав за козаками, виспівуючи їм старі і нові подїї і користуючись од товариства допомогою і ласкою. З козацькими загонами йшли часто і кобзарі і, мабуть, вони були знавцями теж гри на суремках, ак на кобзї. Иноді вони попадали в руки ворогів, і тодї клали свої голови вкупі з товариством.

Коли стали виринать думи? На це питання не можна дати точного одвіта. Така поважна пісня, як дума, не могла зявитись нашвидко. Призвичай до їх Українцїв в XVI в. схиляє на думку, що вони повстали далеко ранїйш. „Нѣкоторыя изъ этихъ пѣсенъ весьма стары, каже Дашкевич, и отдѣльныя черты ихъ своеобразія могли восходить не только къ первымъ моментамъ

развитія козачества, но и къ болѣе древней эпохѣ, напримѣръ, ко времени походовъ противъ половцевъ“ [2]). І я теж думаю, і більш того маю похил Слово о Полку Игоря лічить за стару українську думу.

Перва звістка про думи знайдена в Анналах історика Сарницького під 1506 р. Цікаво, що Сарницький дав вказівки, які в його часи були у дум головні прикмети, себто: 1) громадський зміст (згадує про смерть двох братів в баталії з Волохами), 2) сумний і журний тон і 3) хитаннє співця з боку на бік. Саму назву Сарницький лічить українською — elegiae, quae dumas Russi vocant. Цікаво, що польський письменник Петриці пізнійш в XVII в. теж вказує на сумний спів дум, а другий польський письменник Морштин в 1606 р. зазначив в однім вірші, що думи були звичайною річю в козацькім житті і що буцім їх грали на трубах, себто, мабуть, на тих суремках, котрі часто згадують ся в думах; що найбільш коли на них жалібно вигравали після смерти козака. Цікаво далі, що Морштин зве думи вояцькими псальмами, мабуть, здаючись на яке подобенство до музичного їх ладу. Взагалі старі польські письменники в думах добачали elegia rycerska, niby zamyślona pieśń. Сучасний Сигизмундови III. письменник Раковський свої вірші про татарські напади назвав думою, очевидячки на взірець українських дум. Старі українські історики іноді згадують про думи, ясно розличаючи їх од віршів, і вказують, що люди освічені і урядовці брались писать на кшталт дум, напр. львівський владика Йосиф Шумлянський, „похлѣбца лядський“, як зве його Величко, зложив невдалу думу на гетьмана Самойловича, а потім чванились писать думи Мазепа, Ханенко і др., декотрі досить гарно, близько до народнього ладу.

Думи по формі належать до сложного роду поезії, бо на їх одбив ся вплив школьно-освіченої творчости. Зложені вони в ті часи, коли усі верстви суспільства йшли поруч і коли школа стояла близько до народнього життя, стежила за ним. Освічені люди писали вірші на взірець народніх пісень, а прості люди мали їх іноді на увазі і по ним, в їх постаті, будовали свої пісні про славно-звістних тогочасних діячів і про такі їх події, котрі глибоко захоплювали народні спочуття. Через те в думах зустрічаєть ся іноді щось книжне, таке, що нагадує старі схолястичні шкільні вірші.

Дума в ґрунті є замислове оповідання про головні сторінки народнього життя, прилучені до поодиноких історичних, а частійш до цілком невідомих осіб, такі оповідання, в дійсность

котрих мають віру усї слухачі; запевне довіряв їм сам співець і вважаючи усе за справжне, він докладав горячність свого особистого почуття, найбільш горюючи про нещасну лиху годину рідного краю.

З давен давна і до наших часів дума вдержала сумний лад — „пѣсни тихой, по глубокой печали", як каже про них Дашкевич [3]).

Велике місце в думах займає мати, і чимало дум збудовано на думцї про пошану батька і матери, про спасення од біди через отцеву-матчину молитву, про погибель од материнського проклона. Через часте повторення мотив про мати зробив ся звичайним, як загальне епічне місце і покраса. Д. Житецький, докладно розібравши значне місце матери в думах, каже: „Идеальныя черты далеко невсегда могли совпадать съ дѣйствительностью; но для насъ важенъ поэтическій замыслъ — воспользоваться опытомъ жизни, чтобы создать въ образѣ матери нравственную силу, которая есть не что иное, какъ сила любви, возстановяющей между людьми святую правду... На воспитанной земледѣльческимъ бытомъ почвѣ семейнаго индивидуализма выросла идея любви въ лицѣ матери. ...Можетъ быть (семейно-родовое) міровоззрѣнье развивалось въ малорусскомъ народѣ по мѣрѣ его неудачъ въ общественно политической жизни. Но оставляя область гаданій, нужно установить то положеніе, что какъ въ школьной, такъ и въ народной украинской поэзіи вся народная этика сводится главнымъ образомъ къ такъ называемой семейной морали, основанной на чувствѣ родства, на взаимной симпатіи людей близкихъ между собою по крови. Союзъ этихъ людей называется родомъ, родыною. При всей дробимости родовъ, т. е. семействъ въ дѣйствительной жизни, родство въ поэтическихъ представленіяхъ малорусскаго народа составляетъ своего рода культъ" [4]).

Пошана матери в думах, особливо в думі про Івася Коновченка, відгук загальних родинних почуваннїв. Коновчиха кормила і кохала сина, щоб він доглядав її на старісті, щоб беріг худобу надалї, а син її проти її волї пійшов в охотне військо, боячись, щоб з його не сміялись козаки. Ця риса, майже віковічна, зустрічаєть ся і ранїйш, і пізнїйш, напр. в численних лїтературних нарисах відносин і стосунків поміж вітцями і дїтьми, включаючи сюди і славнозвісне оповідання Тургенева „Отцы и Дѣти". Цїкаво, до якого великого подобенства дійшла дума до старої лїтописї, до того добре відомого місця, де старенька княгиня Ольга, охрестившись, навертала і свого завзя-

того сина на християнську віру. „Онъ же нѐвнимаше того, глаголя: А дружина моя сему смѣятися начнуть“, и не послуша матери, не вѣдый, аще кто матери не слушаетъ, въ бѣду впадае. Но обаче любяше Олга сына своего Святослава, ркущи: „воля Божія да будетъ“. И се рекше моляшеся за сина (теж і Коновчиха йде в церкву), кормячи сина своего до мужества его и до возраста его“. І як Коновчиха казала синови, що вона, годуючи його, сподівалась прожить за ним на старости літ, також і Ольга колись казала Святославу: „видиши ли мя болну сущу, камо хощеши (идти) отъ мене... погребъ мя, иди, амо же хощеши“ [5]).

Згожуючись взагалі з вказівкою Житецького на важне значіння матери в українських думах, лічимо у Житецького трохи прибільшеною. Що і казати, родинна мораль дум — велика — це знак, але вона є тільки відгук загального багацьким народам погляду на велике значіння матери, і яскраво висловлена не тільки в думах, а ще більш в українських родинних піснях і особливо весільних.

В думах є ще друга, більш їм належача мораль — товариська, єднання людий не по родинному принципу, а по загальности суспільних інтересів. З найбільшою силою ця мораль висловлена в думах про Хведіра Безрідного в опису похорон, в виразу, що ніколи не бувало, щоб козацька голова без товариства умирала, в тій пошані, з якою в багацьких піснях і думах ховають вбитого козака його товариші, напр. в піснях про Нечая. Тут головна опора, тут родина, батько і мати — свій козацький, товариський гурт, тут головний закон — загальний товариський звичай; тут видвигнутий головно принцип соціяльного єднання, як відгук такого єднання в самім житті, що виражалось не тільки в козацтві, але і в других формах побратимства — в церковних братствах, парубоцьких брацтвах, цехових, в сябринстві і т. д.

Я не згожусь з тим здогадом Житецького, що родинна мораль мабуть розвивалась під впливом невдач в суспільно-політичнім житті. Хоч такі невдачі Українців і дуже великі, але вони падають головно на XVIII вік, а ранійш для суспільного життя Українців було мало урядових перешкод, і Українці гаряче дбали про спілки, і мали їх чимало на всіх шляхах свого духовного, політичного і хазяйственного життя. В думах одбилось тільки козацьке товариське єднання, а других його прояв вони не зачепили.

Є в думах одна дуже цікава риса — часта згадка про лицарство козаків, звичайна похвальна назва їх лицарями, напр. в думі про Байду цар турецький каже Байді:

Ой ти, Байдо, ти славнесенький,
Будь мені лицар та вірнесенький.

В думі про Олексія Поповича козаки йому говорять:

Ей, Олексію Поповичу,
Славний лицарю і писарю...

В думі про Богдана Хмельницького він названий лицарем і висловлено бажання, щоб козацьке військо слави, лицарства доставало [6]). Лицарство — синонїм слави.

Думи визначають ся точністю, особливо того, коли і де малась та або инша подія, напр.: Робило ся те діло в суботу, проти воскресенія, по заході сонця (в думі про Івана Коновченка).

Як од Кумівщини та до Хмельнищини,
Як од Хмельнищини та до Брянщини,
Як од Брянщини та й до сего дня...
Три брати утікали з города Азова...

Така точність надає думам певність, визиває в слухачах віру.

Думи мають здебільша нерівномірні вірші, поруч з довгими йдуть часто дуже коротенькі, напр.:

Да став же брат найменший, пиша пиша-
[ниця з байраків вибігати,
Став віти тернові знахожати,
У руки бере
К серцю кладе
Словами промовляє...

Позруч дуже довгий вірш в 20 складів йде коротший в 10, а далї в 5, в 4, в 7 складів, в залежности од настрою співця і докладности до музичної гри на кобзї. Нерівномірність стрічок характерна риса дум. В історичних піснях вірші вирівняні на один лад.

Співають думи речитативом, то наскоро, то поважно, торкаючи часом струни, що вкупі робить міцне враження на слухачів.

Думи вельми прихильні до рифми, особливо дієсловової, або глагольної.

Котрий козак отця-матїр поважає,
То він ніде марно не пропадає,
Його матчина молитва зо дна моря виймає,

Од смертельного гріха душу одкупляє,
Хоч би і у потребі — крівава ніч минає...
або: На небі усї звізди потмарило,
Половину місяця в хмари вступило,
А із низу буйний вітер повиває,
По Чорному морю супротивна хвиля встає,
Судна козацькі на три части розбиває.

Иноді рифма підсказує добавки до змісту, напр. при гетьманові Кищї

Марко Рудий
Судья військовий,
Мусїй Ґрач
Військовий трубач...

особливо випливають додатки при словах ридає, промовляє, на звичайний лад повторення цїлих виразів.

В думах часто-густо трапляєть ся стилїстична фіґура звертання:

Ти, земле турецькая,
Віро бусурманськая,
Ти, розлуко христіянськая...
Земле польська, Україно подольська...
Боже мій милий, сотворителю небесний.

Ще частїйш, як загальний епічний захід, зустрічаєть ся проклін. Козаки кленуть землю бусурманськую, мати клене неслухняного сина і т. д.

В значінні епічного вираза іноді, напр. в думі про Коновченка, зустрічаєть ся загадковий сон, спосіб поетичний дуже старий, як то можна бачить по сну Святослава в Слові о Полку Ігоря.

Стилїстична окремість дум виявляєть ся в їх надзвичайнім нахилї до однозвучних і однозначних слів, найбільш до дієслових синонїмів. Звичайні такі вирази, як знає-видає, прохала та благала, плаче-ридає, кляне-проклинає, квилить-проквиляє, напр.:

мати... сина штить, жалує, поважає.

Звичайні вирази — срібло-злато, кайдани-залїзо, отцева-матчина, рано-пораненьку, мало-трохи-небагато, тяжко-важко.

Теперішнім часом йдуть розвідки про думи — розуміємо з наукового погляду користні і цїнні дослїди Франка („Студії“ в Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка), Корша (про Сагайдачного, ibid.), Колесси (Мельодії в Матер. до етнол.), Тимченка (Стосунки дум, в Зап. Київ. Наук. Тов.), Єрофеєва (редакції дум,

ibid.), Каманіна (Українські богатирі, ibid.); без сумніву розвідки ще йти-муть, і треба бажать, щоб і далї вони йшли, а найбільш бажаємо, щоб українські думи і пісні були зібрані до купи, щоб скористовані були закордонні їх видання, з деякими змінами в коментаріях, задарма шкодливих для наукового видання великої ваги. Багато можна дістати з збірників Новицького, Еварницького, з рукописних збірників Манжури і т. и., багато працї і багато кошту потрібує це величезне наукове діло, котре при добре коментованнім виданнї (на зразок д. Венгерова) мати-ме велике національне і чимале загально славянське значіння.

[1]) Дашкевичъ, Нѣск. слѣд. общенія Юж. Руси, 4.
[2]) Дашкевичъ, Нѣск. слѣдовъ... 4.
[3]) Дашкевичъ, Нѣск. слѣд., 18.
[4]) Житецкій, Мысли, 72.
[5]) Порівн. у Житецького „Мысли“, 157.
[6]) Антоновичъ и Драгомановъ, Ист. пѣсни, I, 146, 178, II, 124.

М. Сумцов.

ЗАПРОПАЩЕНА ЗБІРКА УГРОРУСЬКИХ КАЗОК.

При кінци 1912 р. повідомив мене професор чеського університета у Празї др. Юрій Полївка, що працюючи разом із проф. Йоганесом Больтем із Берлїна над паралєлями до збірника казок братів Ґрімів[1]), попав на слїди збірки українських казок, яка не покриваєть ся нї з одною, відомою йому з друку. Колиб ся справа цїкавила мене близше, можу звернути ся до проф. Й. Больте за поясненями, а він радо удїлить їх менї.

Розумієть ся, що справа зацїкавила мене і я пішов за радою проф. Ю. Полївки. Пересилаючи менї індекс казок, що знайшов ся між паперами покійного історика лїтератури Райнгольда Келєра[2]), проф. Й. Больте писав у листї з дня 6. I. 1913: „Da sich die hier verzeichneten Märchenstoffe mit keiner ruthenischen Sammlung decken, so erscheint es mir denkbar, dass Köhler eine Verdeutschung erhielt, die erst gedruckt werden sollte und über die er um ein Urteil ersucht wurde. Leider sind Köhlers Schwestern und nähere Weimarer Freunde, die etwa Aufschluss geben könnten, verstorben. Vielleicht aber gelingt es Ihnen, durch einen Abdruck des Blattes doch noch Näheres zu ermitteln“.

Переглянувши індекс казок, я згодив ся вповнї з поглядом проф. Й. Больте, що хтось маючи збірку українських казок, а не будучи спецiялїстом, переклав на нїмецьку мову наголовки поодиноких оповідань і післав їх Р. Келєрови, що займав ся фолькльором і вславив ся швидко як добрий його знавець, із просьбою, висловити свою думку, чи збірка має вартість та чи оплатить ся її друкувати. Трудно очевидно рішити тепер, чи властитель хотів друкувати збірку в оріґіналї, чи може в нїмецькім перекладї; натяки на те, або й повне вияснене справи моглоб хиба найти ся в переписцї Р. Келєра, яка одначе менї не доступна. Що відповів Р. Келєр властителеви збірки, також не відомо; те, що збірка не появила ся в друку, не може свідчити про уємний суд: збірка могла не появити ся задля браку накладця; українських накладцїв до 90-их років XIX столїтя так, як би не було, а для чужих українські річи не представляли

ніякого інтересу. Можливо отже, що збірка й до нинї лежить десь між паперами якогось ученого і дожидає лїпших часів.

Прочитавши індекс казок і дописки, які поробив Р. Келєр до поодиноких нумерів, пізнав я зараз не лише вартість збірки, але й місце її походження. Се була збірка угроруських казок і то з західних комітатів (певно: Унґвар, Земплин, Шарош), на що вказували деякі слова, зачерпнені з оріґіналу. Ось вони:

Nr. 9. Der Cantor u. die ungetreue Pfarrerin. Слова кантор у значіню дяк уживають тільки в угор. Руси і то лиш на заходї; на сходї називають його дяком або частїйше учителем тому, що українські школи конфесийні (як колись були в Галичинї, а ще й тепер є у Росії) і дяки є там заразом учителями.

Nr. 11. Poppránko Ivánko. Наголоси над буквою *a* в обох словах указують, що той, хто писав їх, знав мадярську мову і подав наголоси на те, аби хто не читав ненаголошеної букви мадярським ладом, отже відмінно як в українській мові. Саме слово попранко походить від слова пóпер, уживаного тільки в Угор. Руси і то в західних комітатах, замість загально українського перець. У угро-руській піснї, що перейшла й до галицьких Лемків, співаєть ся:

Там на горі попер, попер:
Чия же ти, дївусь, тепер?
Тепер, тепер сама своя,
Як ти прийдеш, буду твоя.

Відповідне дїєслово до іменика попер звучить: попоприти = поперчити. У нас назва казки звучала би: Іван Перчик або Іван Перчун, Іван Перцюга.

Nr. 17. ..... der Nesnávú (Weissnicht). Форма не знаву або не знау замість загально української не знаю, властива також угроруським говорам, хоч може не виключно.

Побіч сих признак указує на угроруськість збірки ще й той факт, що в виданих мною матеріялах із Угор. Руси віднаходить ся найбільше число паралєль до поодиноких оповідань збірки. Коли би збірка походила з иншої теріторії, то не підлягає сумнївови, що їх було би далеко менше.

Колиж збірка походить із Угор. Руси, то хто був її властителем і хто міг мати зносини з Р. Келєром і то такі, що міг звертати ся до нього за опінїєю в справі збірки? Переходячи всїх угроруських дїячів, почавши від 1848 р., не подибую між ними нїкого, хто зносив би ся з західно-европейськими дїячами

загалом, а ученими спеціяльно. Один Адольф Добрянський мав широкі зносини, але він інтересував ся виключно політичними справами, а не науковими, та ще до того фольклором, який ставав у дорозї його мріям і ідеалам. Такої особи належить шукати між чужинцями і, здаєть ся, я не помилю ся, коли скажу, що такою особою був найправдоподібнійше Ігнат Герман Бідерман[3]).

Як ровесник Р. Келєра, Німець із походженя, що професорував повних десять літ в Інсбруку, звідки так недалеко до Ваймара, він міг навіть особисто знати Р. Келєра, а не тілько листувати ся з ним. Із другого боку він професорував перед Інсбруком в Угорщині і без сумнїву стикав ся там із інтеліґентними угорськими Українцями, а що цікавив ся їх справами й житєм, на се зложив докази аж у двох своїх працях, з яких більша ще й нинї не заступлена нїчим ліпшим і хоч перестаріла, то все таки читаєть ся з великою цікавістю. Я сумнїваю ся, щоби він сам знав на стілько нашу мову, що міг би самостійно робити етноґрафічні записки та щоби збірка, про яку мова, була його духовою власністю; за те не можна подавати в сумнїв, що він таку збірку дістав від одної чи кількох осіб та що міг робити заходи в справі її виданя. З огляду, що він професорував в Угорщинї в 50-их роках, можна припускати, що збірка походить із тих часів, а що в Інсбруку жив у 60-их роках, можна припускати, що тодї звертав ся за порадою до Р. Келєра. Колиб отже збірцї судилось було побачити світ, вона була би першою більшою збіркою українських казок загалом, а через те й значінє її було би далеко инше, як те, яке вона мала би тепер, колиб віднайшла ся і дістала ся до друку.

На скілько мій здогад оправданий, можна би переконати ся тодї, якби хто віднайшов спадкоємців небіщика та переглянув його папери, що певно по нїм мусїли лишити ся. До тої пори мій здогад полишить ся тілько гіпотезою, не полишеною одначе, як менї здаєть ся, правдоподібности.

Наведу тепер індекс у цїлости зі своїми поясненями, що дадуть змогу читачеви зорієнтувати ся, які оповіданя містили ся у збірцї та який її характер.

Ruthenische Märchen.

1. Der liebe Gott und der wolthätige Bauer. — Luserner M. Nr. 1. Наголовок дуже загальний, тому не вказує докладно, яке саме оповіданє криєть ся під ним. Можливо, що се варіянт виданої мною леґенди п. н. „Комашня по Богови“

(Гал. р. народ. лєґенди, II, ст. 107—109, ч. 294). Зміст її такий: Богатий брат піддурює бідного, що Бог умер. Бідак уладжує комашню по Богови і Бог обдаровує його, а богача карає.

2. Die böse Stiefmutter. — H. u. Gretchen. Казка про злу мачуху, що казала мужови вивести двоє його дітий з першого подружа в ліс і там лишити. Діти попадають до Баби Яґи, що хоче їх спекти і зїсти, але вони вкидають бабу в розпалену піч, а самі втїкають.

3. Der gefoppte Ehemann. Під сей наголовок може підходити новеля про те, як три жінки закладали ся, котра з них обдурить найлїпше свого чоловіка. Є й оповіданя сороміцького змісту, які можна би сюди підтягнути. Докладно не можна означити, котре саме оповіданє було в збірцї.

4. Die Schuhe der Königin. — Allerleirauh. Королеви вмирає жінка. Він хоче женити ся з тою, котрій будуть найкрасше приставати до ноги черевики з його жінки. Показуєть ся, що найлїпше пристають йогож донцї. Він хоче женити ся з нею, але донька втїкає від нього і виходить за муж за сусїдного царевича.

5. Der Teufel als Bettler. — Ohime u dgl. Сього мотиву не подибав я у наших казках.

6. Der Teufel und das Spinnmädchen. — Ralston 10. Король (тут певно чорт) хоче оженити ся з дївчиною, яка мусить перед тим випрясти значну масу льну. Їй помагають три женщини, за що вона запрошує їх на весїлє. Король випитує женщин, через що в одної з них дуже великий палець, у другої велика варґа, у третьої плоска нога. Вони відповідають, що через пряденє. Король не бажаючи, щоб його жінка мала коли такий вигляд, забороняє їй зовсїм прясти.

7. Der kluge Narr. Під сим наголовком криєть ся певно варіянт оповіданя: Як немудрий мудрих одурив (Етноґр. мат. з Угор. Руси, I, 2, ч. 33). Бідак продає Жидови коня за тисячку, запевняючи, що він наплодить срібла, потім медведя на пастуха до волів, а вовка на пастуха до овець, в кінци палицю, що мала перемінювати старі жінки на молоді. Аж по відповідних пробах переконують ся Жиди, що бідак обдурив їх.

8. Die gute und die schlechte Stiefschwester. — Frau Holle. Оповіданє про дїдову дївку, що була добра, послушна й робуча та дістала за те надгороду, і про бабину дївку, що була зла й лїнива, за що й одержала заслужену кару.

9. Der Cantor und die ungetreue Pfarrerin[4]). Оповіданє на тему жіночої невірности, яких є багато, дуже часто

сороміцького змісту. Котрий саме варіянт був у збірці, докладно на підставі самої назви не можна означити.

10. Die drei Narren. — Die drei dümmsten Leute. Оповіданє, що підходить під сю назву, надрукував я в „Етн. мат. з Угор. Руси“ (т. II, м. 4, ч. 3: Як Крайняки йшли на вимолот). Крайняки находять на дорозї пушку, ніж і годинник. Один гине від пушки, другий від ножа, а третїй дістаєть ся до арешту за те, що потовк годинник.

11. Poppránko Ivánko (Pfeffer-Johann). — Gespensterschloss. Відважний мущина, звичайно військовий, ночує в замку, де йому показують ся всякі духи. Він не залякуєть ся і через те виграє справу.

12. Der verzauberte Sarg. — Wenn ich dich nicht heizte, so soll mich nach m. Tod die Erde nicht aufnehmen, sondern immer wieder auswerfen. — Під сю назву підходило би оповіданє про те, як парубок спалив свої три суджені, за що не має спокою в гробі, доки дївчина не спроваджує до небіжчика священника і доки той не відпускає йому гріхів.

13. Snychbillenka (Schneewittchen). Королева мачуха зависна на красу своєї пасербиці, переслїдує її всякими способами, доки не находить її королевич і не женить ся з нею.

14. Die Lügenprinzessin. Під сю назву годї підвести мотив. Можливо, що між українськими казками такої ще не друковано.

15. Die drei Königstöchter. — Grimm, N. 133. Die zertanzten Schuhe. — Elemente von Allerleirauh. — Царський свинар обовязуєть ся допильнувати, куди дївають ся що ночи всї три царівнї, і переконуєть ся, що вони гуляють із чортом. На доказ приносить цареви три металеві галузки, ніж, вилки, ложку, подерті в танци черевики, хустку, запаску й стяжку. Цар нагороджує свинаря, а доньки проганяє від себе.

16. Das silberne Pferd oder der Nesnávú (Weissnicht). Бідак наймаєть ся на службу в чорта, обливає себе й два конї золотою водою і втїкає. Чорт гонить за ним, але за порадою коня він кидає поза себе ріжні предмети, які не дають чортови його зловити. Остаточно чорт гине в мори, а парубок під іменем Незнайка стає в царя на службу. Молода царівна підглядає його раз на волї, переконуєть ся про його красу і виходить за нього за муж. Сусїдні царевичі підносять задля того війну, але Незнайко побиває всїх, про що цар наочно переконуєть ся і відступає йому царство.

17. Die zwei Raben. Задля дуже загальної назви трудно напевно визначити, яка саме тема розроблена в сїм оповіданю. Можливо, що та сама, що в казцї „Про сїмох братів гайворонів і їх сестру“ (Етноґр. мат. з Угор. Руси, II, 1, ч. 21), де брати перекидають ся в гайворонів і жиють у далекім лїсї. Там віднаходить їх сестра і жиє якийсь час із ними. Колиж вона наслїдком чарів умирає, вони убивають ся. Сестру віднаходить царевич, оживляє її припадком і женить ся з нею.

18. Die goldne Ente. Так само дуже загальна назва. Можливо, що се та сама тема, що в казцї „Die goldene Gans“ (Grimm, Märchen, ч. 64). Три брати йдуть до лїса зрубувати дерево, але зрубує його аж наймолодший, що погостив дїдка, якого там подибав. Під деревом найшов золоту гуску, до якої прилипав кождий, хто хотїв її вкрасти. З цїлою громадою приліплених людий ставить ся перед царівну, що нїколи не сміяла ся. Вона усміхаєть ся і наймолодший брат женить ся з нею, сповнивши ще при помочи дїдка ряд праць, які завдав йому цар перед шлюбом.

19. Die tugendhafte Gräfin. — Cymbeline Kiste. Оповіданє про випробовуванє жіночої вірности, де хтось ховаєть ся до скринї і звідти підглядає жінку.

20. Die 3 Räuber. — Wahre u. falsche Braut. Augen verkaufen. Vgl. N. 29. — Се певно оповіданє про те, як дївчина убиває розбійників, що напали на дім, а одного лише ранить. Ранений утїкає, а виздоровівши висватує її, щоби опісля пімстити ся. Дївчина дістаєть ся неспостережена до розбійників і переконуєть ся, хто вони, по чім власти втягають їх у засїдку і убивають.

21. Das kluge Mädchen. Король завдає дївчинї ріжні трудні роботи (збанок зішити, принести дар і не дар і ин.), а коли вона сповнила їх, женить ся з нею, забороняє одначе мішати ся до судівництва. Вона не вважаючи на те розсуджує двох жебраків, через що король проганяє її, дозволивши взяти з собою, що їй найлюбійше. Вона бере короля. Король роздобрухуєть ся і погоджуєть ся з нею.

22. Vom Schäfer und den 3 Drachen. Се очевидно та сама казка, що я надрукував п. н. „Як король хотїв убити сина, як він утїк, був пастухом і став королем опісля (Етноґр. мат. з Угор. Руси, т. V, ч. 6). Король каже убити сина, бо думає, що так вилїчить свою хору жінку. Стрілець пускає королевича, а королеви приносить на доказ його смерти серце з заяця. Королевич стає на службу у сусїдного короля, убиває трьох

смоків, виграє три битви, по чім женить ся з його донькою і стає королем.

23. Was alles aus einem dummen Jungen werden kann. — Zauberer und Lehrling. — Сю казку надрукував я під назвою: „Гонихмарник і його вішчий слуга“ (Етноґр. мат. з Угор. Руси, II, 1, ч. 6). Батько віддає свого сина на службу гонихмарникови (Охови чортови), де він приучуєть ся ріжних штук. Бажаючи утекти до батька, перекидаєть ся в бика, коня, (в инших варіянтах іще в щупака, когута, горох, перстень і ин.); пан гонить за ним, але хлопцеви удаєть ся таки втекти.

24. Vom Mädchen, welches nie Vater und Mutter gehabt hat. — Schwannenjungfrau. Під сею назвою криєть ся леґенда, яку я надрукував п. т. „Христос сватом“ (Етн. мат. з Угор. Руси, I, 1, ч. 30). Христос висватує парубка Петра з прекрасною дївчиною. Її спостерігає цар і хоче відобрати її Петрови, якому задає трудні роботи — аби його позбути ся — як: через ніч вирубати лїс, викорчувати, засїяти виноградом і рано принести з нього вина; виставити за ніч красний дім, зробити коло нього срібний міст, срібні дерева, срібних пташків; виліпити з глини корову і принести від неї молока. Петро сповняє всї задачі і жінка остає при нїм.

25. Das kluge Pferd — 12 Knaben und 12 Mädchen. Plätze vertauschen. Goldhaarige Jungfrau. — Сеї казки надрукував я два варіянти п. н. „Про Трийцять Одного“ і „Про дванайцятьох братів і як наймолодший з них оженив ся з царівною“ (Етн. мат. з Угор. Руси, V, ч. 30—31). Дванайцять братів хоче женити ся з дванайцятьма сестрами. Мати доньок, Баба Яґа, хоче братів поубивати, але убиває власні доньки. Наймолодший брат виводить усїх із прикрого положеня, сповняє цїлий ряд трудних робіт, женить ся з золотоволосою царівною і стає королем.

26. Die 3 Schäfer. — Lügenmärchen. Подібну казку надрукував я п. н. „Казка без правди“ (Етноґр. мат. з Угор. Руси, II, 1, ч. 37). Три брати, ловцї, хотять дїстати від дїда огню, але дїстає лиш наймолодший, оповївши йому казку, в якій не було нї слова правди.

27. Das Windmännchen — Däumling. Варіянт сеї казки надрукував я п. н. „Янчі Бобик — волове ушко“ (Етн. мат. з Угор. Руси, V, ч. 47). Батько дїстає сина такого малого, як біб (як пальчик) і йде з ним орати. Пан купує за великі гроші собі сина, але той утїкає, пристає до розбійників і вистроює їм ріжні збитки.

28. Magda, oder des Herrn Jesus und des h. Petrus Patengeschenke. — Vgl. N. 21. — Се мабуть варіянт леґенди, яку я надрукував п. н. „Христос, вдова і її сини“ (Етн. мат. з Угор. Руси, I, 1, ч. 31). Христос ночує у вдови і дає її синам дарунки: найстаршому млин, середному коршму, наймолодшому ґаздівство. По році відвідує їх перебраний за старця. Старші проганяють Христа, наслідком чого западають ся з усім добутком під землю, наймолодший гостить його, за що Христос благословить його і спричиняє, що дитині в печи нічого злого не стаєть ся.

29. Der Rotz und die Fliege. Ся тема невідома в нашім фолькльорі.

30. Vom armen Burschen, dem nie recht glücken wollte. Се звісний анекдот про дурного Кузьмину, оповіданий у нас не лише прозою, але й віршом.

31. Der Teufelspakt. — Bärenhäuter. — Вояк наймаєть ся в чорта на службу на сім літ, дістає богато гроший, заручуєть ся з наймолодшою із трьох сестер, бо старші дають йому коша, по вислузї женить ся з нею, а старші сестри зі злости вішають ся.

32. Vom Mäuschen, welches sich das Bäuchelchen flicken liess. Ся тема невідома в нашім фолькльорі.

Як видно з отсього змісту, збірка складала ся з ріжнородного матеріялу, а не одностайного, бо були в ній казки (найбільше), байки, леґенди, новелї й анекдоти. Матеріял був добре дібраний і дуже цікавий та як на ті часи — зовсім новий. Се видно найлїпше з того, що такий знавець західно-европейського фолькльора, як Р. Келер, не вспів підобрати паралель до всїх нумерів; щож тикаєть ся нашого фолькльора, то в нїм іще й тепер не маємо друкованих таких оповідань, як ті, що містили ся під числами: 5, 14, 29, 32, а з числа 19 маємо лиш далекі відгуки. Та вартість збірки залежить не лиш від новости матеріялу, але й від його якости. Коли там були гарно оповіджені й повні варіянти відомих уже нинї казок із инших наших збірників, коли надто в записах звертано увагу також на місцеві говори, то таку збірку можна й нинї в цїлости поручити до друку. Тодїж, у 50—60-их роках, велика її вартість не могла підлягати сумнївови. З огляду на те, повинен хтось, що має

змогу, пошукати за нею в Ґрацу та може бути певний, що час страчений на шуканє, по віднайденю збірки оплатить ся йому сторицею.

Ворохта, 3. VI. 1913.

[1]) Пор. Anmerkungen zu den Kinder- u. Hausmärchen der Brüder Grimm. Neu bearbeitet von Johannes Bolte und Georg Polivka. Erster Band. Nr. 1—60. Leipzig, 1913.

[2]) Reinhold Köhler уродив ся 1830 р. у Ваймарі і студіював фільольоґію в Єнї, Липську й Бонї. Від 1857 р. був бібліотекарем у великокнязївській бібліотецї в Ваймарі. Умер 1892 р. Був одним із головних представителїв порівнюваної методи у студіованю лїтературних мотивів. Важнїйші його працї такі: 1) Über die Dionysiaka des Nonnus von Panopolis (Halle, 1853). 2) Zu Heinrich v. Kleists Werken (Weimar, 1862). 3) Dantes Göttliche Komödie und ihre deutschen Übersetzungen (Weimar, 1865). 4) Herders Cid und seine französische Quelle (Leipzig, 1867). Для фольклориста мають велику вагу зібрані й видані разом уже по смерти автора: 5) Aufsätze über Märchen und Volkslieder (Berlin, 1894), та 6) Kleinere Schriften zur neueren Litteraturgeschichte, Volkskunde und Wortforschung (Berlin, три великі томи). Крім того редаґував він і видавав такі річи, як: 1) Alte Bergmannslieder (Weimar, 1858). 2) Vier Dialoge von H. Sachs (Weimar, 1858). 3) Kunst über alle Künste ein bös Weib gut zu machen (Berlin, 1864). 4) Schillers „Ästhetische Schriften“ (Stuttgart, 1871) і ин.

[3]) Ignaz Hermann Bidermann уродив ся 1831 р. у Відни, до ґімназії ходив у Кремсмінстері й Ґрацу, на унїверситет у Відни, Інсбруку, Ґетінґенї й Липську. В 1855 р. габілїтував ся на доцента державного права в Будапештї, 1858 р. іменований професором правничої академії в Кошицях, 1860 р. в Прешбурґу, 1861 р. професором унїверситету в Інсбруку, а 1871 р. в Ґрацу, де займав також катедру статистики. Умер 1892 р. Писав дуже багато. Найважнїйші його працї такі: 1) Die technische Bildung im Kaisertum Österreich (Wien, 1854). 2) Das Eisenhüttengewerbe in Ungarn (Pest, 1857). 3) Geschichte der öster. Gesamtstaatsidee (Innsbruck, 1867). 4) Die Italiener im tirolischen Provinzialverband (Innsb., 1874). 5) Die Romanen und ihre Verbreitung in Österreich (Graz, 1877). 6) Betrachtungen über die Grundsteuerreform in Österreich (Graz, 1862). 7) Die Nationalitäten in Tirol und die wechselnden Schicksale ihrer Verbreitung (Stuttgart, 1886). 8) Neue slavische Siedlungen auf süddeutschem Boden (1888). Для нас найцїкавійші отсї його працї: 9) Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte (Innsbruck, 1862, 1867, два томи). 10) Russische Umtriebe in Ungarn (Innsbruck, 1868). 11) Die Bukowina unter österreichischer Verwaltung (Lemberg, 1867).

[4]) В оріґіналї ч. 9 — пропущене, а се оповіданє значене ч. 10; дальші числа о одно більші. Можливо, що переписувач пропустив його через недогляд, а може помилив ся в нумерації.

Володимир Гнатюк

SENNYCH WIDZIADEŁ LUDZKOŚCI.

Podczas swych wycieczek dyjalektologicznych między Słowieńcami i między Słowianami we Włoszech północnych zebrałem także pewną ilość druków, zawierających tak zwane „apokryfy“, t. j. utwory religijnoliterackie, nie uznane urzędowo przez kościół, chociaż zwykłe bardzo życzliwe tolerowane. Dotychczas ogłosiłem dwa takie „apokryfy“.

1) *Kristosov Testament* (Testament Chrystusa) w artykule „*Изъ источниковъ народнаго міровоззрѣнія и настроенія*“ w wydawnictwie „Сборникъ въ честь семидесятилѣтія Григорія Николаевича Потанина“ (Записки Императорскаго Русскаго Географическаго Общества по отдѣленію этнографіи. Томъ XXXIV, С.-Петербургъ, 1909, str. 237—242);

2) *Cudes od 12. kancov st. kervi* (Cud z 12 kroplami krwi świętej) w artykule »*Womit man das fromme Volk nährte und immer noch nährt*« w zeszycie grudniowym czasopisma „Pädagogischer Anzeiger für Russland“, Jahrgang 1911, Nr. 12, wydanym z powodu 60-lecia indjanisty wiedeńskiego, Leopolda Schrödera.

W pierwszym artykule przytoczyłem także tytuły wszystkich zebranych przezemnie „apokryfów“.

Obecnie wypuszczam na świat 3-ci utwór tego rodzaju.

Mieści się on na ćwiartce papieru, której brzegi zostały obcięte, tak że nawet uszkodzono zlekka górną część obrazka, zdobiącego średnią kolumnę. Druk i obrazki otoczone są ze wszystkich czterech stron linjami czarnemi, znajdującemi się po obcięciu przy samym brzegu ćwiartki, a nawet, jak już zauważyłem, z pewnym brakiem pośrodku górnej linji poprzecznej. Linje poprzeczne, od lewej strony ku prawej, są dłuższe, mają bowiem przeszło $20^1/_2$ cm., linje zaś podłużne, od góry do dołu, są krótsze, licząc prawie 15 cm. Cała więc powierzchnia zabytku wynosi (przeszło) $20^1/_2 \times$ (prawie) $15 =$ około $307^1/_2$ cm^2.

Odwrotna strona ćwiartki pozostała całkiem czysta, niezadrukowana.

Zadrukowana strona ćwiartki dzieli się na 3 kolumny, przedzielone czarnemi linjami: kolumna środkowa, najszersza, ma pra-

wie 8 cm. szerokości; lewa, najwęższa, przeszło 6 cm., prawa zaś, trochę szersza, $6^1/_2$ cm. szerokości.

Właściwy tekst „apokryfu“ umieszczono w lewej i prawej kolumnie. Kolumna środkowa dzieli się przedewszystkim na 3 części, niejednakowej wysokości, przedzielone czarnemi linjami poprzecznemi.

Górną część, mniej więcej $10^3/_4$ cm. długą czyli wysoką, wypełniają dwa wizerunki, rozmieszczone jeden nad drugim.

Na wizerunku górnym, 7 cm. wysokim i, jak już wiemy, prawie 8 cm. szerokim, widzimy pośrodku opartą o pień grubego drzewa kobietę ze spuszczoną ku lewemu ramieniu głową, z przymrużonemi oczyma, w koronie na głowie i z kręgiem świetlnym dokoła głowy, oraz z niemowlęciem na lewym ręku, oczywiście Matkę Boską z Jezusem. Niemowlę jest obnażone, a kobieta podtrzymuje prawą ręką jego pośladek. Po prawej ręce tej kobiety, a po lewej stronie od patrzącego, stoi mężczyzna brodaty, mający na głowie coś w rodzaju płachty-kaptura, pokrywającego także jego plecy. Mężczyzna ten trzyma w prawej ręce ogromną księgę, a twarzą zwraca się ku wzmiankowanej figurze niewieściej, chociaż ma oczy spuszczone. Po lewej zaś ręce kobiety, jako figury centralnej, a po prawej stronie dla patrzącego, stoi drugi mężczyzna z krótszą, przystrzyżoną brodą, z głową bez pokrycia i z szyją obnażoną. Lewą ręką, zgiętą w łokciu, a również obnażoną, przytrzymuje on stojący prosto krzyż, wznoszący się nad głową. Na krzyżu nawinięta jest szeroka wstęga, a na wstędze czytamy napis łaciński: ECCE AGNUS DEI. Ów drugi mężczyzna przechyla nieco głowę ku lewemu ramieniu, a twarz odwraca zlekka od kobiety *(en trois quarts)*. Po bokach pnia nad głowami mężczyzn widzimy niby liście drzewa, mogące uchodzić także za obłoki: nad głową pierwszego mężczyzny jest tego więcej, nad głową zaś drugiego mężczyzny, ze względu na krzyż, znacznie mniej.

Pod tym głównym obrazkiem znajduje się drugi, mniejszy, wysoki tylko $3^3/_4$ cm. Wyobraża on coś w rodzaju krajobrazu. Z prawej strony u góry widać obłoki, pod niemi zaś niewielkie góry. U dołu z lewej strony na murawie 4 malutkie drzewa, z prawej zaś strony u dołu także coś w rodzaju wznoszącej się murawy, a na niej 4 malutkie drzewa: od prawej strony dwa średnie, następnie ku lewej ręce bardzo malutkie, a tuż obok niego na lewo znacznie większe i rozczochrane. W lewym górnym kącie obrazka na tle jakichś zabudowań, mających, jak się zdaje, wyobrażać kościół z wieżą w prawej stronie, oraz na tle obłoków widzimy niewielką osobę bez zarostu, z kręgiem świetlnym dokoła głowy.

W pewnej odległości od tego kręgu rozchodzą się w różne strony promienie, przypominające zwykły sposób wyobrażania promieni słonecznych. Od tej osoby bez zarostu, niby z jej ust, idzie po linji prostej w kierunku od góry i od lewej strony ku dołowi i ku prawej stronie frazes łaciński drobnemi literami: *Dic populo ut aedificat Domū et petat gratiav* (trudno określić zakończenie tego wyrazu, odpowiadające dwu ostatnim literom, *am*). Frazes ten strzela prosto w jakąś figurę, mającą wyobrażać, jak się zdaje, stosunkowo ogromnego ślimaka, który wysunął się ku lewej stronie ze swej skorupy, ale który wyglądem swym naprowadza raczej na nie całkiem „przyzwoite" asocjacje. „Ślimak" ten znajduje się na tylnym planie, t. j. u góry, dolinki, na której widzimy przed samym ślimakiem podłużne wzgórze, a przed wzgórzem czworo zwierząt, mniejszych od owego ślimaka, a wyglądem swym usprawiedliwiających pytanie: „czy to pies, czy to bies?" lub też przysłowie: „ni pies, ni wydra". Między temi zwierzętami i podłużnym wzgórzem a między czterema drzewami różnej wielkości umieszczono, jak się zdaje, olbrzymi (stosunkowo) kamień, większy od największego drzewa.

Resztę średniej kolumny, wysokości prawie 4 cm., zajmuje tekst dodatkowy i objaśniający, zawierający w sobie właściwie reklamę dla wydawnictwa, oraz imię wydawcy, miejsce i rok. Zgodnie z tym ta pozostała część średniej kolumny jest rozdzielona czarną kreską na dwie części bardzo nierówne: górna, z reklamą, jest wysoka prawie na $3^1/_2$ cm., dolna zaś, z dodatkami wydawniczemi, na $^1/_2$ cm. Sam tekst, zarówno reklamy, jak i dodatków, przytoczę w końcu, po głównym tekście „apokryfu".

Podaję teraz oryginalny tekst „apokryfu" w języku słowieńskim, zachowując starannie wszelkie osobliwości pisowni. Pojedyncze wiersze oryginału oddzielam tutaj za pomocą znaka | .

W kolumnie lewej:

SANJE
Naše lube Divice Marije.

Marija je ubetlehemi na eni gori | spala. jezus je peršu k' nji. inu je | djav no kaj spiš ali si zbujena. | ona je rekla. sim spala pa ti si | me gor zbudil. oh strašne sanje | sim imela. Jezus je v praša kaj | hudiga si sanjela. † † † meni se je | sanjelo Kakor de bi vidla de si | ti ulovjen bil. in sole iz štrikami | zvezali ad kajfeža do pilatuža od | pilatuža do herodeža peljali. inu | tvojo sveto glavo kovali. in ster- | novo Krono kronali, von iz sodne | hiše pahnili, in les na tvoje svete | Rame položili. in iz mesta na go- | ro pelali. † † † in tam na en Križ | perbili tako visoko de jest tebi | nisim doseči mogla. tvoja sveta | stran je bila prebodena: de je kri

W kolumnie prawej:

in voda von tekla. in name ka- | pala. po tim so tebi dol v zeli in | Križaniga na moje naročje polo- | žili Kakor eniga merliča in po- | kopali tako de mi je serce skoraj | počlo od velike žalosti in težave.

Jezus je djav k'nji, moja luba | mati tebi se ti je u resnici sanjelo.

Maria prave k'njemu o moj lu- | bezuivi[1]) sin. Popiši te moje svetè | Sanje † † † uJeruzalem uskrinjo ZAVEZE. † † † No † vi † ga †. | TA † STA † MEN † TA. Amen.

Tacih in druzih svetih pisem, so | ih judje preci po jezusovi smerti | veliko Bukvi po kradli. nekaj so | ih sožgali nekaj pa shranli.

Zdaj kir je nastupil[2]) - - - oče papež. | Leon. ta 13. bo dovolil vse skrite st. pisme von po sveti razglasiti.

W kolumnie środkowej pod obrazkami:

(Tutaj podaję wiersz w wiersz, tak jak w oryginale, zachowując stopniowo skracanie wierszy, odstępy i kreskę oddzielającą).

Kdor se na Marijne SANJE, večkrat spolni[3])
Temu mu bo ona na zadnjo uro zdraven
stala. in bo ob Varvan ognja. vode.
nagle smerti. in še druzih nesreč.
Kdor se Marii Perporoči ona ga ne nikdar
zapusti, Zdai in na zadni čas.

Franc Švara u Tersti. 1878.

Przekład.

SEN
naszej lubej Dziewicy Maryi.

Maryja w Betleemie na pewnej górze spała. Jezus przyszedł do niej i powiedział: „no, czego śpisz? czy się obudziłaś?" Ona powiedziała: „Spałam, ale tyś mię obudził. Oh! straszny sen miałam". Jezus ją zapytuje: „coś złego śniła?" † † † (t. j. w imię Ojca i Syna i Ducha Świętego). „Mnie się śniło, jak gdybym widziała, że ciebie złapano i związano postronkami, od Kaifasza do Piłata, od Piłata do Heroda prowadzono, i twoją świętą głowę kuto (bito, grzmocono), i koroną cierniową ukoronowano, precz z izby sądowej wypchnięto, i drzewo na twe święte ramię położono, i z miasta na górę prowadzono, † † † i tam do krzyża przybito tak wysoko, że ja ciebie dosięgnąć nie mogłam. Twój święty bok był przekłuty, że krew i woda wypłynęła i na mnie kapała. Potym ciebie zdjęto i ukrzyżowanego w moje objęcia położono, jak umarłego, i zakopano (pochowano), tak że mi prawie serce pękło od wielkiego smutku i bólu".

Jezus jej powiedział: „Moja luba matko; tobie się po prawdzie (zgodnie z prawdą) śniło".

Maryja mówi do niego: „o, mój ukochany synu! Opisz ten mój święty sen † † † [i schowaj go] w Jerozolimie do Arki Przymierza † † † No † we † go † Testamentu". Amen.

Takich i innych świętych pism żydzi zaraz po śmierci Jezusowej wiele ksiąg pokradli; nieco ich spalili, nieco zaś schowali.

Teraz, kiedy wstąpił na tron ojciec papież Leon XIII, dozwoli wszystkie ukryte pisma święte rozgłosić szeroko po świecie.

Kto często wspomina sobie Sen Maryi, obok tego stanie ona w ostatniej godzinie, i będzie on zabezpieczony od ognia, od wody, od nagłej śmierci, a także od innych nieszczęść.

Kto się Maryi poleci (poda w opiekę), tego ona nigdy nie opuści, teraz w ostatnej chwili.

Franciszek Szwara w Trieście, 1878.

Tak kończy się przekład.

Nie zapominajmy, że tego rodzaju budująca lektura stanowi jedno z głównych źródeł pokarmu duchowego całych mas. Z niej czerpią one pobudkę do nastrojów podnioślejszych *sui generis*, oraz do rozwijania w sobie uczuć nienawiści i pogardy bliźniego, w danym wypadku przedewszystkim żyda. O logice, o rozróżnianiu pojęć, o sprawiedliwości mowy tu być nie może.

Petersburg, październik 1912.

[1]) Oczywiście omyłka zamiast l u b e z n i v i.
[2]) n a s t u p i l zamiast n a s t o p i l, zapewne pod wpływem chorwackim.
[3]) Oczywiście omyłka zamiast s p o v n i, a to zamiast s p o m n i.

J. Baudouin de Courtenay.

УКРАЇНСЬКИЙ ПРОТИПАПСЬКИЙ ПАМФЛЄТ XVI В.

„ІСТОРІЯ О ЄДНОМЪ ПАПѢ РИМСКОМЪ“.

В інтереснім збірнику № 159 колєкції покійного Ант. Петрушевича в бібліотеці „Народного Дому“ у Львові подана на стор. 175—179 **Історїѧ ѡ єдном папѣ Римском**. Хоч сам збірник списаний у XVIII в., треба час повстання оповідання про „одного римського папу“ посунути далеко назад, як се можна видіти з порівнання його з частиною „Слова нѣкогда давно на Римянъ у старыхъ кройникахъ писан-ого о ихъ отщепенстве и о ихъ папахъ блудныхъ, Петрѣ гугнивомъ и яко жонка нечистая папою бысть“. Опублікував се „Слово“ Андрій Попов між „Обличительными списаніями противъ жидовъ и латинянъ по рукописи Императорской Публичной Библіотеки 1580 года“ 1879 р. в 1 кн. „Чтеній Имп. Общ. Исторіи и Древностей Росс.“ при московськім університеті (стор. 32—40). Ось зіставленнє обох згаданих текстів:

(Попов, стор. 38—39):

По Формосе паки наста папа в Риме Петръ гугнивый, блудникъ сый, егоже рига, царь Римскый, самъ своима очима во блуде призрѣвъ и за то оглуми его, урѣзалъ ему пол уса и пол бороды и столицы его согналъ. Онъ же смирился, умоли ригу, да потерпить ему до 40 дней на покаяніе, мыслячи, яко бы могъ за ся къ столицы своей пріити, затворися у столпе, ускормилъ голуба з уха своего пшеницею зобати, изъ устъ же воду пити и научилъ его летати до ушій и до устъ. И по 40 днехъ за прозбою его повелѣ ему рига з окна столпу показатися всему на-

Рукопись:

Бѧше папа в' Римѣ петр' гѹгнивый блѹдникъ, єгоже Рига, Римскїй цар, видѣв своима очима и ѹрѣзал' мѹ пѹл вѹса и пѹл' брады и изгна єго со пр°тола.

Он'жє смиривсѧ и моли Ригѹ, да ѡс'тавит єго до м҃. днїй, дасѧ покаєт велми и тако прєдал пр°тол. Єжє и быст и тако ѹпитав ѹзатворѹ столпа голѹба и наѹчи єго из' ѹстъ водѹ пити и из' ѹха зобати пшєницѹ.

По м҃. днєх' моли Ригѹ, да повєлит востребѣти, дасѧ соберєт вє° град и да слышит

роду людскому. И егда окномъ показася, и оный голубъ зученый прилете ему во ухо зобати пшеници и изъ устъ пити воды. И по семъ, отворивши столпъ, выиде и ко всему народу рече: „еда нѣчто на столпу видѣсте?“ И вси рѣша: „видѣхомъ Святого Духа яко голуба, глаголюща тобѣ во уха и во уста, молимъ ти ся, скажи намъ, что ти глагола“. И рече имъ лживе яко блудникъ: „возмѣте вси по каменю и метните на ригу, то бо ми повелѣ голубомъ Духъ Святый, да будетъ папа единъ, а не рига“. И сотвориша людіе тако и побиша ригу. И оттоле престаша царіе въ Риме. И для тое вины папы ихъ ереи римстіи не имѣютъ уса и бороды. По сихъ же той беззаконный гугнивецъ, пануя Римяномъ и свою волю имѣя, сотвори собѣ девицу архидьякономъ, Стефана, во мужеску одеяну, и съ нею блудяше. Она же по смерти его бысть папою и по случаю на Богоявленіе пріиде на Тиверъ реку освятити воду и тамо на обличеніе свое роди дѣтя и бысть всѣмъ явно поруганіе. Оттоле же и до ныне не светятъ воды на Богоявленіе и, егоже хотятъ поставити папу, осмотряютъ его: есть ли мужь, а не девица, и обходяще, глаголють народу: машкула, машкула и тако свершаютъ папу. А иже творящихъ сицевая па-

рѣчи Папины. Папаже из ѡкна столпу всѣм явися и голуба изъпустй во увиденіе всѣм. Голуб же наученый пойде во ухо его зобати пшеницу и во уста воду пити. Таж изъ столъпа снійде и ко всему народу рече: Єгда ничто на столъпѣ видѣсте? И вси рекоша: Видѣхом прес. Духа ꙗко голуба глаголюща ти.

И рече имъ: Возмѣте вси по каменю въ руки. И възяша и рече имъ: Тако глаголетъ Духъ ст., да побіете Ригу, и убиша его. И рекъ тако: естъ угодно Богу, да будет папа и Рига единъ, еже и бысть. И ѿ того часу престаша царіе у Римѣ и да не мают Папы уса и брады, ꙗкоже и ѿнъ.
По сихъже имяше дѣвицу на имя Стефана Ярхидіякона во мужескихъ ѡдѣянну ѿдеждахъ и со нею блудяше. По смерти его бысть намѣстникъ его Стефан Папою послугающе на Богоявленіе и прійде на Тивер Рѣку ѿсвятити воду по уставу и тамо Стефанъ папа роди дитя. И бысть всѣм ꙗвленно поруганіе и ѿ того часу въ Римѣ не святят на Богоявленіе воды. И егоже хощут совершити Папою, ѿсмотряют его, если муж, и ѿбходяще глаголют народу: Masculus, Masculus то ест менщизна. И тако сотворяют Папу. И сице творящих ради пастырей Римскія церкве, ꙗкоже и нынѣшній

стыріе римстіи прежнихъ и нынешнихъ, еже глаголють нѣкогда быти мати церквамъ, дѣти же ся пастырие римстии прокажени. Видѣвше сию православніи патриарси покаляну, поругану и яко отъ гнюсное и скверной матере отбѣгнуша и отринуша ей яко гнилъ удъ, наипаче же не сохранше предания святыхъ апостолъ и богоносныхъ отецъ седми соборъ вселенскыхъ, иже предаша съ рымскими первыми православными папами всимъ церквамъ едино держати исповеданіемъ православныя вѣры, якоже мы ныне держимъ и прочая преданія вседушно правомудрьствующе. Яко же отъ многихъ мало собравше сказахомъ и аше быхомъ не человѣческой немощи подлежали, а силни во трудехъ были, а по достатку на римскыя безъчинства писати могли, многи страны римскыя не вомѣстили бы пишемыхъ. Но предахомъ конець писму во славу Отцу безначалному и Сыну сприсносущному и Святому Духу, отъ Отца исходящему, единосущней Троицы покланяемей и славимой во безконечныя вѣкы вѣкомъ, аминь.

ѹчитем Лютер ѹчит, еже и сами свѣдителствѹете, пишѹще к нам его без божнаѧ ѹченїѧ, и таковых ради прежнихъ и нн҃ѣшних ѹчитель и пастырей их гл҃ет никогда бывшѹ Мати црк҃вам. Дщерж еѧ православных цер'квей, видѣвше сїю прокаженѹ, ѿбѣгнѹша еѧ и ѿринѹша ꙗко гнилы ѹдъ, (найпаче) ꙗко несохранѧюща преданїѧ законнаго ст. Ап҃стл и Бг҃оносных ѻ҃цъ з҃ соборов в'селен'скихъ, иже предаша держати.

Аще быхом хотѣли всѧ писати вам, многи страны Римскїѧ не возмогли быша вомѣстити писанїѧ книгъ, но предахом конец' писмѹ. Бг҃ѹ нашемѹ сла́ва во вѣки. Аминь.

Дата „Слова“ не підлягає ніякому сумнївови. Рукопись, з якої опублїкував А. Попов текст „Слова“, має виразну записку: „Сія книга священноинока Іевстаѳія архідіакона. Списана быст в монастыри супрясльскомъ от нароженя Сына Божіа афп го“[1]). На час зложення „Слова“ вказує й оден натяк на

тодїшнї обставини в оповіданню про попередників Петра гугнивого. Подавши за причину написання „Слова“ бажаннє навести мотиви, з яких „наконець Римляне отщепишася отъ соединенія православнаго“, його автор оповів ось що: „По прехоженіи шестаго собора, минувшимъ лѣтомъ многимъ и девятому папе наставшу в Римѣ на имя Леонови, въ часъ же тотъ бысть иконоборство в Констянтине граде отъ царя Лва Арменина еретика. Не терпя же Леонъ святый папежъ оного иконоборьства, отступи царя Льва. И не хотящи со прочими четырми патриярхи сопротивъ стати беззаконному сему цару, но умысливше особѣ жити, кроме Византія, с ними же многіе лѣта за едино пребываху во вѣре, прияша собѣ иного царя отъ внутреней Фругіи, именемъ Карула, якоже и ныне у книжицахъ своихъ свѣтчитъ Петръ есоита, прозываемый Скарга, ихъ же пишеть до благовѣрнаго князя Костянтина. И сего Карула блаженный папа Леонъ, мня его быти православна, сотворилъ его царемъ. Сему же царствующу, явишася съ нимъ пришедшая еретики, уводяще Аріеву и Аполинаріеву ересь, развращающе люди Божія и учаще, яко отъ Отца и Сына исходить Духъ святый и преснымъ хлѣбомъ служити и иная многая и неподобная, что ся творило близу семисотъ и девятидесятъ лѣтъ. Леонъ же святый папа не може отогнати еретикъ отъ Рима и потомъ преставися. По Леони же папежи бысть в Риме паки святый папежъ Андриянъ, егоже благовѣрная царица Ирина призва и седмый соборъ со святыми патриярхи и многими отцы составиша и оныхъ еретиковъ Каруловыхъ бывшихъ прокляша и святую православную вѣру утвердиша водле прочихъ першихъ соборовъ и изложеное исповедание святое православное нашея вѣры на бывшихъ шести соборехъ изъображеніе, то есть вѣрую во единого Бога, и се зде на седмомъ соборе до конца укрепиша и во всемъ паки во едино згодишася, единостайне обходъ церковный и ученіе уставиша держати. Которого положенія изъображенія Вѣрую во единого Бога блаженный папа и до Римское церкви скрыжали написанны привезъ и во святилище положи и по первому преданію, яко и за первыхъ папежовъ, хранити повелѣ и быша до умертвия папы Андреяна. А тая паки ересь не гасла, по малу таемне по кутохъ являшеся. То пакъ потомъ по седмомъ соборе, минувшимъ многимъ лѣтомъ, бысть папа Формосъ нѣкто и ученію оних губитель причастникъ бысть и нача учити явне люди римския оному закону“[2]). Далї оповідаєть ся про Петра гугнивого.

Під „книжицами“, що їх написав „Петръ есоита прозываемый Скарга“, треба розуміти книжку з 1577 р. „O iedności kościoła Bożego pod iednym pasterzem“, присвячену Константинови кн. Острозському. Слова: „нынѣшній учител Лютер“ в публікованім отсе рукописнім тексті позволяли би посунути час уложення сього протипапського памфлєту значно назад, у першу половину XVI в. (Лютер умер 1546 р.). Таким робом текст збірника колекції Ант. Петрушевича являєть ся або безпосередньою копією тексту XVI в. або зроблений посередньо з такоїж його копії.

Що тикаєть ся історичних вісток „Слова“, які випереджують оповіданнє про Петра гугнивого, під „царем Львом Арменином єретиком“ треба розуміти Льва V. Вірменина (813—820), що став по стороні іконоборців, зломив діяльну опозицію духовенства та скликав 815 р. собор, який зніс постанови другого нікейського собору з 787 р. і привернув ухвали собору з 754 р. Папами були тоді Стефан IV (V) (816—817) і Пасхалій I (817—824). Одначе „Слово“ протиставить Льва V папі Льву III (795—816), який коронував в 800 р. Кароля Великого на римського цісаря, правдоподібно тому, що він осудив в 810 р. на соборі в Римі додаток filioque в символї віри. Тут і жерело, здаєть ся, симпатій до нього з боку православного автора.

Все таки в папській хронольоґії не дуже орієнтував ся автор „Слова“. Другий нікейський собор відбув ся за прихильника почитателів ікон Адріяна I (772—795), що був попередником, а не наслідником Льва III. Мав сей собор за задачу розглянути питаннє про почитаннє ікон. Скликала його мати Константина VI Ірина, управляючи державою в часи його малолїтства. Ухвали сього собору були досить оглядні для почитателів ікон.

Наслідник Формоза (891—896) Стефан VII (896—897) велїв викопати з могили тїло Формоза й піддати трупа під духовний суд, обвиняючи його о узурпацію св. престола. Трупа засудили на смерть, відрубали три пальцї правої руки, волочили улицями й кинули до Тибру. По якімсь часї рибалки знайшли кости Формоза; папа Іван IX (898—900) велїв похоронити їх, а Сергій III (904—911) наново затвердив прокляте Формоза. Сей Сергій III полишив по собі злу память. Про нього говорили, що був у гріховних зносинах з куртизанкою Марозією і що мав від неї сина, який опісля як Іван XI заняв папський престіл.

Коли до згадки про Формоза маєть ся справу в „Слові“ з тенденційними анахронїзмами на історичнім підкладї, почавши відси, оповіданнє вповнї здумане, не оперте на нїякім історич-

нім ґрунті, а на протипапській літературі, являєть ся їдкою сатирою на не цілком побожне житє деяких папів IX і X вв. І як що є в сїм оповіданню якась реальна понука, ледви чи більша вона від сеї сніжинки, з якої починаєть ся кожда лявіна. Могла заважити при зложенню такого оповідання й охота в православного автора подати мотив, чому Русь приняла християнську віру з Візантії, а не з Риму. Ще найбільше натяків можна би знайти в сїм оповіданню на Івана XII (955—963), що засїв на папськім престолі в 18 р. житя. Деякі побожні вірні називали його втїленнєм чорта й про нього говорили, що вмер від рани, одержаної в часї любовної пригоди. Та найсильнійший натяк був би в згадцї за світське панованнє, а Іван XII перший злучив в своїй особі власть папи з властю світського володаря Риму. Тай слово „рига" се перекрученнє латинського виразу „rex".

Та правду кажучи, мене й дуже мало інтересує се питаннє, чи можна се оповіданнє віднести до якого папи й до котрого саме. Воно цїкаве для мене передусїм як публїцистичний продукт XVI в., написаний в цїлях релїґійної полєміки, а передусїм з погляду на своє середовище. З уваги на се беру під увагу й памятники, які появили ся пів столїтя або й більше по зложенню оповідання, тим більше, що вони являють ся відгомонами довгого круження поодиноких версій по суспільности в устній передачі чи рукописних копіях. У згаданім оповіданню можна відрізнити кілька складових частий. Найбільшу ролю відграє у нїм папісса Іванна.

Оповіданнє про папіссу Іванну було в XVI в. дуже поширене в Польщі і на Українї. В 1560 р. вийшла брошура „Historia o Papieżu Janie tego imienia VIII., ktory był Gilberta biała głowa Angliey. Y o inszych wielu Papieżoch, ktorzy przed nią y po niey byli. Prawdziwie zebrana, a z Łacińskiego na Polskie pilnie wyłożona"[5]). Оповідаєть ся тут, що за цїсаря Льотарія „чорт свойому папському племени дав дуже чудесну голову їх костелови, себто лиху й нечесну жінку зробив папою, що управляла їх синаґоґою, мала служби Божі, давала благословення і відпусти, робила й установлювала епископів і инших священиків сього цеху". „Потім її папська святість була вагітною й породила сина явно на процесії в Хрестову неділю в присутности всього духовенства й римського люду" (3а). По інвективах на папство подав далї автор ось яке оповіданнє про походженнє сеї мнимої папісси: „Ся хитра жінка Ґільберта народила ся у Моґунції в Німеччинї, про що пише Яків Куріо. Оден священик з Анґлії з своєю вагітною жінкою відбували прощу до Риму, щоби одер-

жати відпуст, визначений папським набоженством. А коли приїхали Реном до Моґунції, жінка сього священика породила там доньку, якій дали на хрестинах імя Ґільберта. А скоро вона доросла, полюбила собі одного молодого студента й покинувши своїх родичів і приятелів, відїхала з ним. І пустивши ся морем, приїхали до Анґлії, де вчив ся сей студент. З осторожности, щоби її не пізнали, вбирала ся у хлопську одіж і з сим своїм любовником ходила до колеґії і вчила ся пильно. Маючи велику охоту до науки, до сього добру память, стала в короткім часі добре вченою. А коли по довшім часі вмер сей її любовник, вона далі вчила ся пильно й видавала ся тоді всім людям дуже вченим молодцем. Вкінці вже не вдоволила ся сими науками, яких учили в Анґлії, і стала думати, як могла би знати більше. Й діставши другого любовника, перемандрувала з ним богато країв і прийшла вкінці до Греції, до сеї великої і славної атенської школи, де пробула довший час і зачерпнула богато з криниць світських наук, удала ся нарешті з сим любовником до Риму, до варстату, де мала служити й робити свойому майстрови чортови. І в Римі в мужеській одежі читала в школах лекції і так хитро поступала в своїй справі, що не тільки показала ся дуже вченою, але й святою для богато людий. І правда, потрібна була вже й ся майстерність, бо вже й папою забажала стати. Й коли вмер Лев сього імени пятий папа, — в сих часах не було ще тих багряних кардиналів, що присвоїли собі вибір папи, — римський сенат з духовенством вибрали папою сю Ґільберту, яку вважали дуже святою і вченою й дали йому імя Іван VIII папа. Ставши папою, ся повія почала після припису все виповнювати як слід як на папськім дворі, так і в костельних обрядах так, що з сього тішив ся цілий Рим і любив сього свойого святого отця. Тривала її управа 2 роки 1 місяць і 4 днів. Живучи в папських роскошах, стала буйною і свобідною й мала бесіди з сими, з якими хотіла й які припали її любови та приставала з ними. Та чи мудро поступала в сїй майстерній справі? Скоро потім стала її папська святість вагітною, як і передтим припадало її се від любовників. А хоч з сею вагітностю довго таїв ся отець папа, все таки вкінці в Хрестову неділю, йдучи в процесії в ризах і папській помпі (хоч не хотіла йти), коли прийшла на то місце, що є межи Кольосеєм і палатою папи Климента, там породила дитину, гарного сина, й сама вмерла. Побачивши се духовники, розбігли ся усі засоромлені, покинувши на дорозї святого отця папу й свойого голову, що вмерла з сею дитиною. На памятку сього дива й сеї соромоти

по нинїшнїй день у Хрестову недїлю, коли йде папа з переголеною своєю ордою у процесії і приходять на се місце, показують, що стидають ся сього, зараз звішують голови й ідуть тїсними вулицями, а се місце минають“ (4б—7а).

По її смерти зразу не хотїли навіть поховати папісси, щойно пізнійше надумали ся инакше й похоронили її. Зробили навіть її марморову статую з ключами в руках „римської синаґоґи“. Щоби на будуче знову не прийшло до такого скандалу, „з своєї римської мудрости ухвалили, щоби кождого нововибраного папу випробували наперед“. Роблять се так. Нововибраного папу садять на марморовім стільцї, що має круглу дїру, а наймолодший декан має „сей уряд, що тою дїрою мацає святого отця, як хлопські доньки роблять з гусками й курками. А скоро добре змацає його, кличе голосно: „Святий отець має домові реліквії“ (7а—8а).

Автор „Histori-ї“ покликував ся на хронїку Мартина Анґлїйця зперед триста лїт, на Івана Бокаччія (у свіжім берненськім виданню), на Плятину, що писав за часів цїсаря Фридриха III, на Альберта Кранца, Роберта Бара, Івана Балєя.

Два рази згадав про папіссу Іванну Мартин Кровіцкий в „Apologi-ї więtsz-ій“. Щоби кождий побачив, що папа є Антихристом, допустив Бог ось що: „Коли наперід вибрали кардинали на папство паню Іванову жінку, яку назвали восьмим Іваном папою, там тодї пан Біг явно відкрив Антихриста, бо потім ідучи в процесії породила дитину перед усїма людьми“ (к. 34). Сю байку повторив ще раз і доказував її правдивість способом елєкції папи, мацаннєм „через дїравий столець, чи самець або самиця“ (к. 275).

Передусїм діяльоґ Охіна Бернарда „o zwierzchności papieskiej nad wszystkim światem krześciańskim“ ходив з рук до рук, бо виводив папство від Люципера[4]). Маємо свідоцтво Якова Островского з 1604 р., що нехай би була не знати про що кальвінська диспута або проповідь, все повторювано пісеньку про жінку на папськім престолї[5]). І видавало ся се оповіданнє для слухачів „barzo potężne dźiało na zburzenie katholikow, a nie wiedzą, że to dźiało miasto prochu głupstwem wszetecznym, a miasto kule kłamstwem wierutnym iest nabite“[6]). Автор дав свідоцтво здорового критицизму, вияснюючи, що могло бути товчком зложення оповідання про папісу. Вважаючи автором сього оповідання Мартина Поляка, писав він: „І я думаю, що правдоподібно в Римі побачив колись образ, на якім вимальовано особу жінки з ключами в руках і папською короною на голові (пред-

ставленнє церкви як Христової облюблениці)... він, здаєть ся, побачивши колись, а не знаючи, що значив би, думав, що колись жінка була папою і так вставив се в свою бабську історію, як і инших богато байок“[7]).

Та релїгійний фанатизм і критицизм переважно не йдуть у парі. І по 1604 р. далї повторювали оповіданнє про папіссу. Криштоф Країньский відсилав в 1611 р. в передмові до третьої части „Postyll-ї kościoła powszechnego apostolskiego“ своїх читачів до писань Плятини, Навклєра, Сабеллїка й инших, щоби з них поінформували ся, як папи здобували папський престіл мечем, отруями, грішми, різними підступами й як „папи влазять дїрою на папство“. В сїм самім роцї вийшла груба книжка „Papompe albo posłanie papieża z odprawą na missią Lutrowę i Zwingliuszowę od x. Jana Zygrowiusza z Wieruszowa“. Говорить ся тут і про народженнє дитини папіссою в часї процесії і про оминаннє папами місця межи Кольосеєм і костелом св. Климента й про поставленнє марморової статуї на памятку подїї (стор. 24). На Мартина Бєльского покликував ся автор, що від тодї уживаєть ся при виборі папи дїравого стільця[8]). Вже сї факти, щоби не наводити більше, говорять, як дуже та в як ріжних версіях була поширена в Польщі (а звідти й на Україні) „історія“ про папіссу Іванну. Зрештою ся новелля кружила в XV і XVI в. свобідно майже по всїх хронїках[9]).

По половині XV стол. пустили в рух оповіданнє і Греки. Халькоконділь, описуючи в історії свойого часу спосіб вибору папи, оповів і про пригоду з папіссою і про садженнє нововибраного папи на дїравий столець: „*Καθίζουσι δὲ ἐπὶ σκίμποδος ὀπὴν ἔχοντος, ὥστε καὶ τῶν ὄρχεων αὐτοῦ ἐπικρεμαμένων ἅπτεσθαί τινα τῶν προσαχθέντων, ὥστε καταφανῆ εἶναι ἄνδρα εἶναι τοῦτον. δοκοῦσι γὰρ τὸ παλαιὸν γυναῖκα ἐπὶ τὴν Ῥώμης ἀρχιερατείαν ἀφικέσθαι· οὐ γὰρ ἐπίδηλος ἦν, ὅτι καὶ οἱ ἄρρενες σχεδόν τι τῆς Ἰταλίας καὶ ξυμπάσης τε τῆς πρὸς ἑσπέραν χώρας ἐπιεικῶς ξυρῶνται τὸ γένειον· ἔγκυον δὲ γενομένην, ὡς εἰς τὴν θυσίαν ἀφίκετο, γεννῆσαί τε τὸ παιδίον κατὰ τὴν θυσίαν καὶ ὀφθῆναι ὑπὸ τοῦ λαοῦ, δι' ἃ δὴ ὥστε ἐπιγνῶναι καὶ μὴ πάνυ τι ἐνδοιάζειν, ἅπτονται, καὶ ἁψάμενος, ἐπιφωνεῖ „ἄρρην ἡμῖν ἐστιν ὁ δεσπότης*“[10]). Попри слова, говорені по змацанню мужеських членів, цїкава тут іще згадка за голеннє бороди.

В протипапських оповіданнях не стрітив я деталю про вивченнє голуба з уст воду пити й зьобати пшеницю з уха. Тільки „Krotkie wypisanie o Papieżu nowoobranym, ktoremu imię własne Joannes Angelus“[11]) згадує, що „написано про Григорія, що коли мав стати папою, діякон Петро видїв голубку на його

голові“. Автор брошури назвав соромом говорити щось подібного, щоби над папою зявив ся св. Дух, а „як що видно над сими, яких мають вибрати папами, сьому вірю дійсно, що над головою сього невченого медика або лікаря видно яку сову, що сидить на так великій сумі червоних золотих“.

Самозрозуміла річ і не потребує анальоґій, що православний автор „Історі-ї о єдномъ папѣ римскомъ“ замінив Хрестову чи Цвітну неділю, коли мала відбувати ся процесія з вагітною папіссою, на Богоявленнє. Була нагода подати причину, чому латинники не обходять сього свята..

Назва Петро гугнивий в сїм оповіданню не дивна. Наші видання XVI і XVII в. свідчать, що православні нераз докоряли латинникам папою Петром гугнивим. Оповіданнє про нього приходить уже в найстаршій українській лїтописи, де при кінцї символа віри для Володимира Великого читаєть ся, що по семім соборі „Петръ гоугнивый съ инѣми шьдъ въ Римъ и прѣстолъ въсхвативъ развратити вѣроу, отвергъ ся отъ прѣстола иєроусалимьска и алексанъдрьска и Цѣсаря Града и антиохийска. Възмутиша Италию вьсю, сѣюще учениє своє разьно: ови бо попове єдиною женою оженивъше ся слоужать, а дроузи до седми женъ поимаще слоужать, ихъже блюсти ся учения“[12]).

Сему загадочному Петрови гугнивому присвятив увагу історик Фотія Герґенретер, якому було відоме оповіданнє про Петра гугнивого з друкованої „Кормчої“: „Потомъ же Петръ гугнивый пріятъ престолъ римскій и сей беззаконный до конца отверже вѣру христіянскую и всю Итталію возмути и многи ереси злы насѣявъ. Потомъ повелѣ по седми женъ имѣти, а наложницъ, елико кто хощетъ не постави имъ грѣха. И во органы и въ тимпаны и въ мусикіи повелѣ въ церкви играти и браду и усъ и лоно всякому человѣку и женамъ постригати. И безъ епитемей и безъ покаянія прощати повелѣ и на предняя лѣта грѣхи отпущати попустившу ему. Еще же и синоксари, сирѣчь святыхъ повседневное воспоминаніе, и праздники инако премѣни. И въ суботу поститися пожидовски попусти. Еще же и кровосмѣшеніе, сирѣчь въ ближнѣмъ племяни женитися прощая и всяко скверно и со псы изъ единыхъ сосудъ ясти. И ина убо многа скверная насѣя беззаконный расколы и нелѣпыя уставы на безобразіе и уничиженіе въ церквѣ Христовѣ учини“[13]).

Сю версію оповідання про Петра гугнивого знав Герґенретер з працї Копітара „Vom römischen Abfalle“ (Wiener Jahrbücher der Literatur, Bd. XXIII, ст. 266—73)[14]). Що до самого

оповідання замітив: „Загадочна є основа сеї монструальної байки. Яке історичне імя снувало ся перед винахідчиком, чи загалом знав таке імя, се сумнїве. Можна би думати про Петра Монґоса, якого прізвище споріднене з прізвищем гугнивого і який називав ся як александрійський патріярх *Πάπας* і був хитким і непостійним, далї про Петра Даміяна, що боронив filioque й суботнього посту, одначе в дісціплїнї був дуже острий, вкінцї про Петра з Амієну, якого Анна Комнена зробила епископом, замінюючи його иншим, і з яким вязали ся також грецькі казки“. Згадавши, що Копітар вказував на Петра Льомбарда, писав автор: „Великої освіти не можемо виказати в автора байки. Також не можна доказати, що казка про останнього папу Петра II в часах Антихриста мала тут вплив“[15]). Для оповідання здогадував ся грецького жерела[16]). Вказав, що його складові части промовляють за сим, що версія не повстала перед 13 стол.[17])

На жаль, Герґенретерови остала невідомою праця Олександра Лїлова „О такъ называемой Кирилловой книгѣ. Библіографическое изложеніе въ отношеніи къ глаголемому старообрядству“, видана в Казанї ще 1858 р. Тимчасом Лїлов річево вияснював сю справу. „До видумок і байок сеї статї (себто 25 глави Кирилової книжки), писав він, належить оповіданнє про латинського папу Петра Гугнивого. Тяжко означити, який папа розумієть ся під сим іменем. Але безсумнївне 1) се, що в Римі не було, як говорить правдива історія, нї одного папи з сим іменем; 2) по свідоцтву сеї-ж історії не було нї одного папи, що зазначив би себе запровадженнєм так безсоромних і протихристіянських законів. Судячи по сїм, як описуєть ся Петро Гугнивий в найповнїйших списках історії відпадення латинян від східньої церкви, з найбільшою правдоподібностю можна твердити, що се була видумана особа й видумана була в сїй цїли, щоби в нїй уособити, обєдинити всї відступлення і ереси, до яких збочили латиняне, як віддїлили ся від східньої церкви, а які закидали їм Греки. А причина, задля якої одержала ся особа імя Петра, могла мати на цїли протиставити представника всїх можливих ересей і латинських розпуст Петра Гугнивого апостолови Петрови, що його вважають латиняне своїм першим папою і що на його авторитетї старали ся усе опирати свої найголовнїйші відступлення“[18]). Свій здогад ствердив Лїлов деякими арґументами. В соловецькім збірнику Nr. 604 поруч слів: „Петръ Гугнивый пріятъ римскій престолъ“ написано на марґінесї: „в лѣто ҂ѕфмѕ“ (1048). Сей рік сходить

ся з часом, коли на римськім престолї засїв папа Лев IX й коли наступив кінцевий роздїл західної і східньої церкви[19]). За здогадом Лїлова промовляли на його думку й слова соловецького хронографа Nr. 51, де читаєть ся, що Петро гугнивий „вѣру Христіанскую до конца отвергъ, всю Италію возмути, сѣюще ученіе свое вездѣ розно“[20]). Підчеркнені слова приходять і в оповіданню про Петра гугнивого в найстаршій нашій лїтописи. Немаловажним є також арґумент Лїлова, що в версіях про Петра гугнивого його навмисно протиставить ся апостолови Петрови. Прим. в розмові Панагіота з Азімітом на питаннє першого: „почему Латины ядятъ вся мерзкая и неподобная“, останнїй відповідав: „внегда Апостолъ Петръ взалка, тогда пріиде Ангелъ со скверноястными“. Тут і запримітив Панагіот: „нѣсть тако, но Петръ Гугнивый и Павелъ Самосатскій тіи сотвориша и вамъ предаша своя злосмрадныя ереси“[21]). Ще яснїйше протиставить ся Петро гугнивий апостолови Петрови в соловецькім хронографі Nr. 51. Подавши історію розриву східньої і західної церкви, автор робив таке узагальненнє: „вѣдомо же буди сіе, яко въ Гугниваго Петра вѣруютъ Латиняне, а не въ святаго Апостола Петра“[22]).

В рукописні списки „Кормчої“ ввійшло оповіданнє про Петра гугнивого не раньше ніж в XV—XVI вв. Згадка про Петра гугнивого в Рязанській „Кормч-ій“ з 1284 р. (сей Петро гугнивий — александрійський патріярх) не має нїчого спільного з Петром гугнивим у нашій лїтописи, як доказав Ан. Попов[23]). Він також на доказ, що папа Петро гугнивий видумане протиставленнє св. апостолови Петрови, опублїкував „Слово о немечскомь прелщеніи, како научи ихъ гугнивый Петръ ереси“ з збірника Синодальної біблїотеки Nr. 268[24]). „Слово“ являєть ся досить припадковою злїпкою апокріфічного оповідання про суперечку апостола Петра з східнїм астрольоґом Симоном і з оповідання про Петра гугнивого. З сенсу оповідання виходить, що в нїм не протиставляєть ся Петро гугнивий апостолови Петрови, а попереднїм папам, уважаним православними. Тому на думку А. Павлова „нема причини накидати лїтописному оповіданню якийсь містичний змисл, вирваний з пізнїйшого памятника без сенсу“[25]). Жерело й лїтописного оповідання і „Слова о немечскомъ прелщеніи“ видїв А. Попов в такім оповіданню хронографа XV в. (Москов. Публ. Муз. Nr. 597): И по сихъ Петръ Гугнивый постави свой законъ и многы ереси, въспріимши престолъ римьскый, и отверже вѣроу крестьяньскую и отвергься престола Иерусалимьскаго и Александрѣйскаго и Царяграда

и Антиохійскаго и всю Италію възмоути, сѣющи оученіе свое розно, и введе я въ рогатыхъ клобуцѣхь и в рукавицах съ перьстнемь, брадоу постригъ, а лона не постриже; постригати лоно повелѣ и все нечисто и скверно ясти. Еще же повелѣ и со псы ясти изъ единыхъ сосудовъ. И потомь повелѣ седмь женъ имѣти и попови быти, а в наложьницахъ не постави грѣха, глаголя бо: овощь плоти есть, то какъ и с наложницами спати. А по всему се есть брады стрищи по вся суботы. Аще ли кто на рати оубіенъ будеть, непострижено лоно имый, не повелѣ таковыхъ въ земли погребати, глаголя сице: сіи соуть преступници закону. И игрецемъ повелѣ въ церквахъ ихъ играти и до днешняго дне тако есть, и иныхъ винъ, и святіи отцы прокляша ихъ на седмомъ съборѣ. Вѣдомо же буди и се, яко въ гугниваго Петра вѣрують та Латина, а не въ святаго Петра. Аще ли кто оуправляеть латиньскую вѣру, да будеть проклятъ, да ся не блазнять крестьянѣ о вѣрѣ латиньской"[26]). Анальоґічне оповіданнє навів А. Попов з Толкової Палеї[27]). З літописним оповіданнєм про Петра гугнивого вяжуть на думку Павлова наведене Поповом оповіданнє: 1) приведеннє оповідання про Петра гугнивого зараз по оповіданню про сім вселенських соборів, 2) точно означені історичні обставини мітичної особи й діяльности Петра гугнивого, себто час 802—811 за імператора Никифора[28]). Одначе до сього треба замітити ось що. Тоді папою був Лев III, що не міг дати ніякої причини віднести до нього хоч би готове оповіданнє. Друга справа, ся, що П. Заболотский вказав на ріжниці, які заходять між оповіданнєм Палеї про сім вселенських соборів і літописи. „Що тикаєть ся вкінці останнього з оповідань, писав Заболотский, що його схожостю з „Палеєю" хотіли доказати конечність висновку про запозиченнє літописця з „Палеї", розуміємо оповіданнє про Петра гугнивого, порівнаннє текстів і в сім випадку приводить до висновку, що: 1) при недостачі текстової згідности нема конечности говорити про безпосереднє запозиченнє одного памятника з иншого, 2) паралельні місця до літописного оповідання про Петра гугнивого можна вказати також у цілім ряді памяток, яких давність не підлягає сумнївам"[29]). В консеквенції автор зовсім вичеркнув „Толковую Палею" з числа чужих жерел літописи[30]).

Одначе дальші замітки А. Павлова про походженнє назви „гугнивий" дуже влучно доповняють замітки Лілова: „Грецьке жерело палейного (й літописного) оповідання про Петра гугнивого остає невідомим; одначе історичні елєменти, з яких пов-

стало се мітичне оповіданнє, доступні для точнійшого, бодай правдоподібнійшого вияснення, ніж се, яке знаходимо в книзї Попова. Поперед усього імя „Петра Гугнивого“ без сумнїву взяте з відомої історичної особи; так називав ся александрійський патріярх V віку[31]), у своїм часї полководець єгипетських монофізитів, яких потім, коли відлучили ся від нього й розбили ся на кілька дрібних сект, названо Безголовними (*'Ακέφαλοι*). Перенесеннє імени Петра Гугнивого на мітичну особу римського папи IX—XI віка пояснює ся звичайною методою византійської полєміки (устної і письменної) — протиставити священним і церковним авторитетам, на яких опирала ся опрокинена наука, відомих давнїх єресіярхів такого самого імени. Таким робом говорили приміром: „се наука не апостола Павла, а Павла Самосатського“. Латиняне в своїй полєміцї з Греками, як відомо, найчастїйше покликували ся на авторитет апостола Петра — й їм відповідали: „нї, ваш учитель не апостол Петро, а Петро Гугнивий“. Сей на перший погляд невигадливий дотеп мав одначе такі прикмети, які не тільки забезпечували йому будучу популярність, але й робили його вповнї здібним розвинути ся у суцїльне оповіданнє про римського папу Петра Гугнивого. Богато значив уже сатиричний змисл прізвища, яке носив грецький еретик V віка — *ὁ Μογγός* або *Μόγγος* гугнивий, передусїм, як що пригадати, що Византійцї великі охотники іграти созвучностями перекручували все прізвище латинський епітет Апостола Петра — Magnus, що через легке переставленнє букв (Mangus) звучав як *Μόγγος*. Але з сим самим прізвищем міг лучити ся й осібний історичний змисл. Відомо, що грецькі полємісти IX—XI в. виводили всї латинські єреси від Франків або Ґерманцїв, яких не рідко називали й славянським іменем *Νέμιτζοι*, що по своєму значінню дуже близьке до грецького *μόγγοι*. В загальній масї безіменних нїмецьких єресіярхів історичний змисл Греків, що привикли виводити всї єреси від відомих осіб, природно шукав одиничного виновника латинських помилок. Але що сей виновник був невідомим, був і в Византійцїв звичай називати латинян безголовними. Так уже патріярх Фотій у своїм великім полємічнім трактатї про походженнє св. Духа, відповідаючи на питаннє, відки зявило ся у Римлян відоме filioque, говорить: „не знаю, кого назвати первісним учителем сеї нечести: вона — безголовна“. Але ся сама безголовність латинських єресей і наводила мітотворчу думку на імя загального їх виновника — Петра Гугнивого, відомого полководця грецької секти Безголовних. І як уже раз знайшла ся згідність межи латинянами

й Безголовними, для народньої фантазії не значило нічого перенести Петра Гугнивого з Александрії до Риму, з V стол. — в IX—XI. Крім свойого імени мітичний Петро Гугнивий нічим не обовязаний історичному. Особисті риси, з якими він являєть ся у палеїнім оповіданню, взяті в части загалом з латинян, в части з деяких римських пап X—XI в., о скільки їх діяльність була відома сучасним византійським полемістам. Так в инших грецьких оповіданнях про початок схизми межи сходом і заходом голеннє бороди приписуєть ся папі Стефанови, „развращеніе Нѣмцевъ отъ греческой вѣры“ — Формозови. Останній, добре відомий Грекам уже з своєї ворожої для православя діяльности як папського леґата в Болгарії ледви чи не найблизше з усїх стоїть до нашого Петра Гугнивого: у згаданих оповіданнях він також представляєть ся узурпатором римського престола й запопадливим сїячем по Італїї „чужих і дивних догматів“, які в оповіданню про Петра Гугнивого вичисляють ся детально“[32]).

Оповіданнє про Петра гугнивого було в староруській лїтературі дуже поширене. Пізнїйше ввійшло воно в ряді писань проти латинян і до мінеї-четї митрополита Макарія. Поширене було се оповіданнє і в південно-славянських лїтературах. З списка сербського требника Синодальної бібліотеки Nr. 373 поч. XV в. і 374 поч. XV в. подав А. Попов таку виписку: „Отричешилисе вѣры латинскые и суботства, иже Петръ гугнивый въ Римѣ оуставиль есть? глаголет онь: отрицаюсе его и въсего ученіа латинскаго и опрѣсньна ихь и соуботства ихь и вѣроую въ святоую единосоущноую Троицоу по изволенію Божію“[33]). Такі списки були жерелом Балабанового Требника, в якім стоїть: „Отрицаешилися вѣры Латинскыя и суботъства ихъ, еже Петръ Гугнивый въ Римѣ уставилъ естъ? Отрицаюся вѣры Латинскыя и суботства ихъ и въсего ученіа Латинскаго и опрѣснока ихъ и вѣрую въ Святую единосущную Троицу по изволенію Божію“[34]).

З рукописних копій дістало ся оповіданнє про Петра гугнивого також до друків. Острожський священик Василь писав у своїм творі з 1588 р. „О единой вѣрѣ“ ось що: „По многыхъ же папахъ бысть папа великаго престола Римскаго Петръ Гугнивый. Съй беззаконникъ отвергъ вѣру христіанскую и всю Италію возмути и многыя ереси злыа насѣя въ всѣхъ Римскихъ странахъ. И попомъ повелѣ комуждо седмъ женъ держати, а наложницъ, елико хощетъ. И аргономъ и мусикіамъ въ церкви быти повелѣ и брады и лона постризати и попу и діакону и вся-

кому человѣку мужску полу и женску и со псы и волкы ясти. И ина многа неподобная беззаконный съй устави съ единомысльники своими Римляны. И сихъ ради отвержени и прокляти"[35]). На Несторову лїтопись покликував ся Захарій Копистеньский у „Палиноді-ї"[36]).

На згадку Балабанового Требника про Петра гугнивого реаґувала „Гармонія восточной церкви съ костеломъ римскимъ" з 1608 р. Назвавши формулу з іменем Петра гугнивого, яку далї наводить, „безліпицею альбо радшей баламутнею", писав автор „Гармонії": „Радъ быхъ вѣдалъ, што то за Петръ Гугнивый? Если розумѣетъ папѣжа, ино и тутъ явная баламутня показуется, бо якожъ отъ светого верховного апостола Петра почавши, болшей двухъ сотъ папежовъ проминуло, а жадного зъ нихъ не найдешъ, которого бы Петромъ звано. А то чынили для большое учтивости оного найвышшого по Христѣ пастыра Петра светого верховного апостола, не смѣючы называтися тымъ именемъ, хотяжъ на столицы его вси сидѣли. А такъ, для милосердія Божого, прошу и упоминаю васъ: не вѣрте тымъ плёткамъ, бо то щырая баламутня и фалшъ спросный, Богу и людямъ мерскій, отъ непрыятелей церкви светое Рымское змышленый и въ пекелной кузни ненависти бѣсовское укованый — до того отрыцатися вѣры Латинское. Изали то не явное блюзнерство?"[37])

До згадки в Балабановім Требнику відніс ся критично й Іван Дубович. Назвав се оповіданнє грецькою байкою, тільки не Езоповою. Догадував ся, що вирвана з „злосливого Фотія" і видумана для знеславлювання Римлян. Се оповіданнє не стверджене ніякими свідоцтвами. „Gdzie wżdy co kto napisał у zkąd, że po Rusku pisano, drukowano, a Błahoczestyiem ochrzczono, to iuż wierzyć bardzo niesłuszna", бо й не було папи сього імени[38]). Заразом виступив і проти Василя Суразського за наведеннє оповідання про Петра гугнивого[39]).

Тільки ся стара версія, яка по всякій правдоподібности має своє жерело в якімсь досї невідомім грецькім полємічнім творі, а не є руською інвенцією, як здогадують ся деякі вчені[40]), дістала ся до друкованих книжок XVI і XVII в. Зовсїм відмінним писаннєм являє ся „Історія о єдномъ папѣ римскомъ", що запозичила з старої версії тільки імя і правдоподібно переложена з латинської мови, за чим промовляли би слова: masculus, rex (рига). В сучасних друках XVI і XVII в. не стрітив я сеї другої версії ніде.

[1]) Андрей Поповъ, Обличительныя списанія противъ жидовъ и латинянъ, Москва, 1879, стор. II.

[2]) Тамже, стор. 37—38.

[3]) Примірник Курницької бібліотеки ч. 8167. До бібліотеки Оссолінських споровадив мені брошуру разом із иншими для використання Заряд бібліотеки, за що складаю щиру подяку Зарядам обох згаданих бібліотек.

[4]) Dr. T. Grabowski, Z dziejów literatury kalwińskiej w Polsce (1550—1650) (Rozprawy Ak. Um. Wydz. fil. т. 43), стор. 405.

[5]) Dialog albo rozmowa katholicka z ewanielikiem o znakach prawowiernego kościoła, Краків, 1604, стор. 34.

[6]) Тамже, стор. 35.

[7]) Тамже, стор. 36.

[8]) Папісса Іванна має свою велику літературу. Нині вже є незбиті докази про її баєчність, пор. Joh. Jos. v. Döllinger, Die Papstfabeln des Mittelalters, München 1863 і на праці Деллінґера головно основану роботу В. Більбасова „Написса Іоанна" в „Трудахъ Кіев. Дух. Акад." за 1871 р.

[9]) Döllinger, Die Papstfabeln, стор. 21.

[10]) Laonici Chalcocondylae Atheniensis historiarum libri decem ex recognitione Immanuelis Bekkeri, Bonnae, 1843 (Corpus scriptorum historiae Byzantinae). По українськи: Проголошеному папі велять сідати на столець з отвором, щоби звисаючих з нього розродових членів дотикав ся один з призначених на се, щоби був доказ, що папа є мужчиною. Бо оповідають, що колись посаджено жінку на папський престіл тому, що не знали пола, бо мужчини Італії і сходу майже всі голять бороди. Але скоро ся жінка стала вагітною і взяла участь у процесії, породила дитину в часі богослуження в очах цілого народу. Тому, щоби вдруге не обманути ся, але щоби розслідити справу, дотикають ся мужеських членів вибраного папи, а сей, що мацає, голосно кричить: „мущина нашим папою".

[11]) Примірник Курницької бібліотеки ч. 8168.

[12]) Chronica Nestoris — видаянє Фр. Мікльосіча, Відень, 1860, стор. 70.

[13]) Андрей Поповъ, Историко-литературный обзоръ древнерусскихъ полемическихъ сочиненій противъ латинянъ (XI—XV в.), Москва, 1875, стор. 18—19.

[14]) Витяг з праці Копітара також в роботі. J. Fr. H. Schlosser, Die morgenorthodoxe Kirche Rußlands, Heidelberg, 1845, 92—112.

[15]) Dr. J. Hergenröther, Photius, Patriarch von Constantinopel. Sein Leben, seine Schriften und das griechische Schisma. Nach handschriftlichen und gedruckten Quellen, Regensburg, 1869, III, стор. 867.

[16]) Тамже, стор. 862.

[17]) Тамже, стор. 869.

[18]) Ал. Лиловъ, О такъ называемой Кирилловой книгѣ, стор. 189—191.

[19]) Тамже, стор. 189.

[20]) Тамже, стор. 190.

[21]) Тамже, стор. 191.

[22]) Тамже.

[23]) А. Поповъ, Истор. лит. обзоръ др.-рус. полем. соч. стор. 20.

[24]) Тамже, стор. 22—3.

[25]) А. Павловъ, Историко-литературный обзоръ древне-русскихъ полемическихъ сочиненій противъ латинянъ (Отчетъ о девятнадцатомъ присужденіи наградъ графа Уварова, Спб. 1878), стор. 208.

[26]) Тамже, стор. 207-

[27]) А. Поповъ, Истор. лит. обзоръ древне-рус. полем. сочин. пор. 25—26.

[28]) Тамже, стор. 209.

[29]) П. Заболотскій, Къ вопросу объ иноземныхъ письменныхъ источникахъ „Начальной Лѣтописи“ (Рус. Фил. Вѣстникъ, 1901, Nr. 1—2), стор. 17—18.

[30]) Тамже, стор. 30.

[31]) Що під Петром гугнивим треба розуміти Петра Монґоса, перший висловив сю думку Розенкампф в „Обозрѣні-ю Кормчей книги“ (2 виданнє з 1839 р.), де писав: „Статя про Петра гугнивого походить з сього часу, коли полєміка межи грецькими та римськими богословами була найгорячійша, т. є з 12 й 13 стол. При сих обосторонних спорах не все перестерігали історичної точности і з сього повстали відомі байки про папіссу Іванну й про папу Петра гугнивого, що їх не було ніколи. Причиною сього стала єресь александрійського патріярха або папи Петра, прозваного Petrus-Mongus або Blaesus, що значить гугнивий, який жив у V столїтю“ (стор. 68).

[32]) А. Павловъ, op. cit. стор. 209—12.

[33]) А. Поповъ, Ист. лит. обзоръ др.-рус. полем. соч. стор. 27.

[34]) Молитвенникъ или Требникъ, Стрятин, 1606, 49 б, 50 а.

[35]) Памятники полемической литературы въ западной Руси, кн. 2 (Рус. Истор. Биб. т. VII), стор. 795.

[36]) Памятники полем. лит. кн. 1 (Рус. Истор. Биб. т. IV), стор. 1001.

[37]) Памятники, кн. 2, стор. 220—21.

[38]) Іван Дубович, Hierarchia абo o zwierzchnosci w cerkwi Bozey, Львів, 1644, стор. 94—95.

[39]) Тамже, стор. 90.

[40]) Що до походження одної і другої версії протипапського памфлєту, здаєть ся, вірним буде тут приложеннє латинської приповідки: Is fecit, cui prodest, себто Греки й инші вороги папства.

З ПЕРЕПИСКИ ПИСЬМЕННИКІВ 1860-тих РОКІВ В ГАЛИЧИНІ.

В моїх давних паперах найшов я відписи листів Наталя Вахнянина до Ксенофонта Климковича і Данила Танячкевича з років 1863—1866, і відписи листів Володимира Стебельського писаних то до Данила Танячкевича то до Ксенофонта Климковича в тім же часї. Прийшов я був у посїдане первописів тих листів сим способом, що в зимі 1864 р., підчас стану облоги в Галичинї, тодїшний провідник української унїверситетської молодежи у Львові, студент IV р. теольоґії Данило Танячкевич, просив мене переховати його кореспонденції, бо він — мешкаючи в українськім духовнім семинари — бояв ся ревізії з боку дирекції поліції, сконфіскованя сеї кореспонденції та неприємностей від правительства й консисторії. Піднести мушу, що як поліція, так і наша консисторія були тодї ворожо настроєні против молодого галицького українського руху, котрий започаткував, а радше, по Маркіянї Шашкевичу і його кружку, відновив живійше своє єствованє з видаванєм лїтературної часописи „Вечерницѣ", котрих перше число вийшло 1 лютого 1862 р., а передостатне ч. 15 з другого річника 18 цвітня 1863 р. Я жив тодї у Львові у мого далекого свояка, б. сенїора Ставропигійського Інститута і дуже богатого львівського міщанина Івана Товарницького, властителя великої камяниції в ринку і села Яричів старий — і був вже тим самим безпечний перед поліцією. Я перенїс листи і письма від Данила Танячкевича до себе і замкнув у куфрі. За його дозволом перечитав я сї листи і письма і декотрі з них повідписував. Коли знесено у Львові стан облоги, віддав я Танячкевичеви всї листи і письма. Для лїпшого зрозуміня тих листів, котрі понисше в відривках подаю, поясняю дещо.

Данило Танячкевич, від шкільного року 1861/2 до 1864/5 студент теольоґії і питомець українського гр.-кат. духовного семинара у Львові, очитаний, високо ідейний і горячий український патріот, був духовим провідником не тілько майже всеї духовної української семинарської, але і світської унїверситетської української молодежи у Львові. Він знав нашу історію і нашу лїтературу — о скілько тодї мож було їх знати. Його поважала і семинарська старшина, хоч була дуже відстала і закостенїла (з виїмком префекта дра о. Франца Костика) і не

інтересувала ся близше ані історією, ані літературою, ані побутом нашого народу. Данило Танячкевич переписував ся з Паньком Кулїшем, тодїшним — такби сказати — головою всеукраїнського лїтературного руху; переписував ся з Осипом Федьковичем, котрого поезії і повісти нас електризували; кореспондував із студентами Українцями у провінціональних ґімназіях. Ціль переписки з учениками була та, щоби молодїж учила ся рідного язика, лїтератури і історії українського народу і щоби любила свій нарід надо все.

Попри Данила Танячкевича відзначував ся працею при „Вечерницях" богослов Анатоль Вахнянин. По укінченю III р. теольоґії у Львові перейшов він в шкільнім роцї 1864/5 на IV рік теольоґії до Перемишля, а Данило Танячкевич лишив ся тодї на III роцї у Львові.

Ксенофонт Климкович — визначний публїцистичний талант — працював 1862 р. у Львові в редакції „Слова". Хоч сам Богдан Дїдицький був в душі своїй „панрусс", то таки він поміщав в „Слові" 1862 р. українські поезії П. Кулїша, Олександра Кониського й ин. писані фонетичною правописею і містив там вступні статї Ксенофонта Климковича писані чистою українською мовою, статї, котрі не попирали ідеї зілляня української народности з московською. Здає ся, що се було причиною, що в другій половинї 1863 р., коли Ксенофонт Климкович зачав видавати свій лїтературно-полїтичний місячник п. з. „Мета", перестав працювати при „Слові".

Володимир Стебельський — роджений 1847 р., був 1863/4 р. учеником VI ґімн. кляси в Самборі і жив при своїм батьку, податковім контрольорі. Його поезії „Панам!" і „Дві слези" помістив Ксенофонт Климкович в „Метї" за падолист 1863 р., стор. 181—184. Володимир Стебельський був дуже красний молодець великих талантів, горячої душі, але не постійний, безхарактерний і страшенно зарозумілий. Хоч він був в роцї 1863/5 лиш в VI клясї, був війтом української ґімназийної громади в Самборі, йому підчиняли ся студенти з VIII кляси, як прим. Титко Заячківський (теперішний гофрат н. п.), Володимир Ясеницький (теперішний апеляційний радник н. п. і адвокат) й ин. Коли Володимир Стебельський прийшов в жовтни 1866 р. на львівський унїверситет, не мав з чого жити; а любив дуже гуляще житє, піятику, перебуванє день і ніч в каварнях і книйпах. Таке житє потребувало великих грошей. Сю його слабість використали львівські москвофіли. Пізнавши в нїм талант, задумали відтягнути Володимира Стебельського від українського

табору і заманити в московський. Богдан Дідицький, редактор „Слова“ і Денис Сінкевич, репрезентант асекурацийного товариства „Azienda Assecuratrice“ давали йому гроші і по просту купили його. Володимир Стебельський покинув українську ідею і 1/13 цвітня 1867 р. зачав видавати літературну ґазету „Боян“, де називав Галичан синами 60-міліонового „русского“ народу і плював на тих Українців, котрі старали ся галицький український нарід просвітити в його рідній українській мові. Однаковож не довго служив так Володимир Стебельський. Його покровителї Дідицький і Сінкевич усунули ся від публичного житя, а їх наслїдники не наділяли його щедрими запомогами і він перейшов в ряди польських публїцистів і лїтератів, де нераз висмівав змаганя Українців. Зі Львова пішов до Варшави і там працював дальше в польській публїцистиці і лїтературі. Але і тут видко добре йому не було, бо був все недоволен і перед Різдвом 1891 р. відобрав собі в Варшаві житє. П. Кулїш надрукував був 1867 р. в Додатку до ч. 14 „Правди“ у Львові: „Отвѣтъ „Бояну“ — Стебельскому на „Письмо до Кулиша“.

„Вечерницї“ почали виходити яко протест против писаної „язичієм“ часописи „Слово“, котрого перше число вийшло з Новим Роком 1861 під редакцією Богдана Дідицького, великого противника українського відродженя в напрямі самостійного національного розвитку. Задушевною мрією Богдана Дідицького було: зілляти австрийську українську літературну мову з московською літературною мовою. Се я чув із уст самого Богдана Дідицького, до котрого прийшов був в перших днях вересня 1862 р. у редакцію „Слова“ (на Личаківській вулиці) з угорсько-руським теольоґом з Унґвара Н. Ігнатком, дописувателем „Слова“, що себе називав „Іґнатоф“ і котрий все говорив ломаною московщиною. Б. Дідицький показав Ігнаткови видані Кулїшем в Петербурзї, а друковані фонетикою: „Пóвісті Григóрия Квітки. Санктпетербургъ 1858“ (два томи); обурював ся на фонетичну правопись, кажучи, що цїлею нашою повинно бути лїтературну мову „руську в Австрії“ зближовати до лїтературної мови „руської в Росії“. Се підзначую тут длятого, бо Богдан Дідицький відпекував ся все і на кождім місци, буцїмби така була його гадка, а відпекував ся тим більше, бо тоді ненавиділи галицькі Поляки Росію і Москалів з усієї сили і їх Богдан Дідицький бояв ся і скривав тому свою властиву гадку в справі лїтературного язика австрийських Українців.

Зразу був редактором „Вечерниць“ Федір Заревич, котрий писав повістки під іменем „Юрко Ворона“, а відтак Володимир Шашкевич, син Маркіяна, студент прав. Коли я дістав стипендію з релїґійного фонду в VII ґімн. клясї в Дрогобичи, післав в осени 1862 р. до редакції „Вечерниць“ 10 злр. із вельми патріотичним листом і запренумерував відраз оба річники „Вечерниць“ за 1862 і 1863 рр. Ждав я однак надармо цїлий рік на присланє „Вечерниць“. Аж коли в жовтни 1863 р. я приїхав до Львова, щоби записати ся на університет, довідав ся, що „Вечерницї“ перестали виходити, — і я дістав від редактора Вол. Шашкевича лиш одно і то по-

слїдне число 16. Всю решту — як казали люде — мали жиди-вірителї забрати. Причина упадку була, що Федір Заревич і Володимир Шашкевич любили гуляще житє, котре много коштувало, і що не пильнували правильного видаваня „Вечерниць". Се позражувало пренумерантів, котрих зразу було 600; пренуманти відпадали і на кінци їх так мало було, що не було за що видавати „Вечерницї". Крім тих обох працювали головно при „Вечерницях" Данило Танячкевич під іменем Грицько Будеволя, Осип Федькович, Наталь Вахнянин, Ксенофонт Климкович, Евген Згарський і др.

До поданої висше згадки про стипендію з релїґійного фонду треба дати отсе поясненє: Австрийський уряд бачучи брак інтелїґентних українських священиків в Галичинї принимав вже студентів з фільософії (нинїшна VII і VIII ґімн. кляса) на цїле удержанє до гр.-кат. дух. семинара у Львові (так само приймано і латинян на удержанє до латинського дух. семинара). Пізнїйше не приймано на удержанє до семинара, натомість давано Українцям, кандидатам гр.-кат. духовного стану з релїґійного фонду стипендії по 80 зр. мн. кнв. (пізнїйше 84 зр. ав. м.). Чи тодї і Полякам давано стипендії з рел. фонду, не знаю. Поляки мали і так безлїч стипендийних фондацій для стутентів. Була то велика полекша для загально убогої української молодежи в Галичинї. Крім тої полекші була ще друга, а то ся, що львівська молодїж могла мати в українськім духовнім семинари обід і вечерю за дармо — тим способом, що два богослови лишали з свого обильного стола при обідї і вечері тілько страви, що третий, так званий „емпірик", міг добре поживити ся. І коли питомцї відійшли з рефектара, являли ся там „зо світа" „емпірики": ґімназийні ученики і студенти, що їли „емпірію" на обід і вечерю. Щоби спинити розвиток українського народу і не допустити до розросту української інтелїґенції, намісник ґраф Аґенор Ґолуховский постарав ся при кінци 1860-тих років, по 1866, що віденський уряд скасував стипендії для української молодежи з релїґійного фонду та так зменшив виплату за харч кухареви українського духовного семинара у Львові, що кухар не міг вже давати питомцям так обильні обіди і вечері, а наслїдком того і „емпірія" відпала. Був се великий удар для української молодежи у Львові. Від того часу зазнають студенти у Львові в ще більшій мірі, що то голод.

„Мета", лїтературно-полїтичний місячник; зачав виходити в вересни 1863 р. під редакцією Ксенофонта Климковича. При „Метї" був кружок з 10 людей, котрі сходили ся і нараджували ся, що і як має бути поміщене в „Метї". До того кружка належали: 1) редактор Ксенофонт Климкович; 2) Данило Танячкевич; 3) Корнило Сушкевич, горячий український патріот, властитель камяницї на улици Оссолїньских ч. 12, концептовий практикант прокураторії скарбу (пізнїйше емер. секретар ц. к. прокураторії скарбу і адвокат у Львові). Мав від самої конституцийної ери 1860/61 р. живу участь у всїх наших справах і часто запрошував до себе на наради, де участників щедро гостив. Він був членом і основником „Бесїди", першого товариства межи Русинами у Львові і в краю. Він був одним з основателїв товариства „Просьвіта" і „Товариства ім. Шевченка". На жаль він скоро помер (1885 — родж. 1840). Дальше належали до кружка „Мети": 4) Лонгин Лукашевич, асекурацийний урядник, дуже солїдний чоловік, адмінїстратор „Мети"; 5) др. прав Олександер Іскрицький, незвичайно здібний, але непостійний і в полїтичнім напрямі пізнїйше непевний. Скоро кружок „Мети" перестав в лїтї 1864 р. істнувати (Данило Танячкевич, душа кружка,

скінчив університет і виїхав на село), сходив ся О. І. рідко з Українцями. Він радше сходив ся з польськими демократами під проводом старого дра Франца Смольки і мав горячі промови на їх зборах в ратуши. З часом став О. І. „панруссом" і яко такий був оборонцем в справі „зради стану" Ольги Грабар, гофрата Адольфа Добряньского, о. Івана Наумовича й ин. 1882 р. Дальше належали до кружка „Мети": 6) Кость Горбаль (роджений 1836 р.), студент фільософії, пізнїйше проф. ґімназії. Видавав у Львові 1865 р. добру літературну часопись „Нива", котрої вийшло коло 20 чисел (для браку пренумерантів упала). Оженив ся з Полькою і для народної справи пропав. 7) Лев Лопатинський, студ. прав. Переклав і друкував одну чеську повість на українську мову. 8) Володимир Гутовський, студ. технїки. Літоґрафував перший портрет в Галичинї Тараса Шевченка 1862 р., чим дуже прислужив ся поширеню його ідей. 9) Інжинїр Барановський. 10) Автор сих стрічок, студ. прав. Лев Лопатинський і Володимир Гутовський — оба уталантовані люде — пішли около 1865 р. до Росії і пропали для української справи. З решти 8 жиє лиш автор сих стрічок. Кружок сходив ся на наради в редакції „Мети". Окрім сходин, де самі лиш кружковцї нараджували ся, бували з нами час від часу українські польські „хлопомани", переважно бувші студенти київського унїверситету, котрі були в польськім повстаню під Ружицким і котрих Москалї коло Радивилова 1863/4 розбили. Вони масою прийшли до Львова, війшли в дружні відносини з кружком „Мети" і мали на цїли: „спинити уїданє польської преси у Львові на публїцистичний і лїтературний український рух в Галичинї". Вони вплинули в тім дусї на звістного польського публїциста Плятона Костецького, котрий працював при „Gazet-ї Narodow-ій". До редакції „Мети" приходили на ті спільні сходини: Плятон Костецький, а з поміж польських хлопоманів повстанців Лев Сирочинський, нинїшний професор технїки у Львові, Н. Заґурський, б. урядник краєвого видїлу у Львові в віддїлї сільнім, дуже чесна людина й ин. Сорочинський і Заґурський говорили нам: „Ми Поляки. Але що ми уродили ся на українській землї, то наш обовязок є: працювати для добра українського народу". Пригадую собі такий інцидент: Плятон Костецький запросив нас — членів кружка — підчас наших Різдвяних Свят 1863/4 р. на вечір до себе. З нашої сторони були Климкович, Сушкевич, Горбаль, Іскрицький і я. З польського боку було кількох польських хлопоманів — Українцїв, а з галицьких демократів: Н. Павлїковський, дїдич з Медики около 40 лїт і лїтерат Юлїй Штаркель. Заґурський прочитав з ґазети вість про те, як польські повстанцї прийшли до корчми в Соловіївцї в Київщинї, як там застали масу українських мужиків, котрим роздавали так звану „золоту грамоту", де обіцювано українським мужикам рай на земли, як вони (Українцї) чинно підіпруть польське повстанє. Кінець того зазиву був, що всїх повстанцїв (було їх коло 20) забито. Заґурський, що звичайно був лагідний і з словами дуже лїчив ся, обурював ся. Ми Галичане мовчали, бо ми не мали з чого нашої історії навчити ся. Настала тишина. Нараз встає около 22-лїтний, високий, худощавий темнорусявий молодець з бистрим зором, Поляк-Українець — Криловський називав ся — і став описувати, як страшно Поляки гнобили український нарід, виправдав цїлковито і умотивував повстанє 1768 р. під Ґонтою і Залїзняком і закінчив тим, що сумна пригода в Соловіївцї була тілько конечним історичним наслїдком вікового гнобленя українського народу. Ми галицькі Українцї заперли дух в собі, ловили жадно кожде його слово і учили ся

від нього нашої історії. Коли задніпрянські Українці списали 1863/4 р. письмо до „Rząd-у Narodow-ого“, де поставили свої жаданя, по заки се письмо доручено „R-ви N-му“, привіз його польський хлопоман з України і передав кружкови „Мети“ в тій цїли, щоби кружок або апробував се письмо, або від себе що додав. Кружок прочитавши се письмо, побачив, що воно дуже улягле. Задніпрянці не знали Поляків, бо від соток літ не мали з ними спільного дїла. Кружок переробив письмо, де вичитав Ляхам всї їх гріхи против українського народу і поставив відповідні жаданя. Польський хлопоман з України завіз сю перерібку до задніпрянських Українців; а коли вони се в цїлости апробували, передано письмо „R. N-му“. В літї 1864 р. прийшла відповідь по нашій мисли до Львова.

І. З ЛИСТУ НАТАЛЯ ВАХНЯНИНА ПИСАНОГО З ПЕРЕМИШЛЯ ДО КСЕНОФОНТА КЛИМКОВИЧА У ЛЬВОВІ ПЕРЕД 7 ЛЮТОГО 1863 Р., СЕБТО ПЕРЕД ТИМ, ЯК ПОМІЩЕНО В „ВЕЧЕРНИЦЯХ“ ПОВІСТЬ НАТАЛЯ ВАХНЯНИНА З ЖИТЯ ЛЕМКІВ ПІД ЗАГОЛОВКОМ: „ТРИ НЕДОЛЇ“.

„Здорові булисьте Пане Осауле! Засилавъ а Вамъ зъ кілька козацькихъ поклонівъ Пане Брате Даниломъ — та годі вже всидіти — щобъ и самому Вамъ впростъ не поклонитись — згадайте за що? Отъ за Ваші „Роковини“[1]), що читаєшъ и не начитаєшъ ся. Спасибі и Помагайбі Вамъ шкварити намъ усе такихъ силу. Помотавъ я іх добре хоть на бурсацькі вуса, та кажу: Ви Брате Осауле щирий собі Ярема Галицький та ще гарнійший! Та доста того. Козакъ хвалить коротко — звичайно — а тобъ ще попсовалися?... хай стане воля за вчинокъ, якъ кажуть. Маю я ще деякі пісні народні — переславби Вамъ — та вбачаю, що рано се — трабъ ще дозбирати — розміркувати іхъ та деякий розумъ прибавити у кінці — а не подужаю, то и такъ пришлю — ще не вмирати намъ!? Писавъ би до Васъ Пане Брате и частішъ, та де мині, коли вже майже цілкомъ не зтуманів відъ „благоразумія пастирскаго“, що го твердити тра на памнять — а то ще въ добавокъ и лінивий собі. — У нас досить гарна хлопська вольна річ — ба та навіть настояща гарна — таки собі молодейки сили — а розуму въ нихъ — казавъби хто: гуркотливойки Тарасові, що колись у великихъ зійдуть та достойно звеличають „Старого Батька“. Втіха, Пане Брате! бігме втіха! а въ кождого „посьвященний“ за свою справу — геть мене розумомъ перейшли, хоть і не богато єго було, а серце въ нихъ горяче і душа щира... Чувавъ я, що на „Бесіді“ не складно йде. Дай Боже вамъ верхъ! Трабъ нам на часъ Галайдами стати — можеб воно на щось лучшого звелось. Шкода, щосьте у Вечірницяхъ не виписали: „Ми и Вони и ще Вони“[2]), а добре чуба би імъ нагріти — такъ не згучавши на нихъ не гідні стямитись сами відъ себе. Вже се така врода туманамъ; повязали ім (як

притьмом сказавши безрогамъ ковбички) невиданй поруганий намиста на шиі та тимъ и чванять ся и лізуть у болото. — Кобъ тамъ и подусили ся... а люблю козацькимъ серцемъ — хоть въ огонь!

Пану любому Володимірові [3]) поклінъ по самъ поясъ. Данька [4]) уцілюйте — (не вдусьте) а сами ходіть сюди хай Васъ притисну дружеско — та зістайте дужй, — а купу грошій щобъ мали!"

[1]) „Великі Роковини". Поема Ксенофонта Климковича. Глянь: „Руська Письменність" (видане „Просьвіти" — Романчука), т. VII. Львів, 1911, ст. 321.

[2]) Була статя друкована у „Вечерницях": „Ми и Вони".

[3]) Розумій: Шашкевичеви.

[4]) Розумій: Танячкевича.

II. З ЛИСТУ НАТАЛЯ ВАХНЯНИНА З ПЕРЕМИШЛЯ ДО ДАНИЛА ТАНЯЧКЕВИЧА У ЛЬВОВІ З ОСЕНИ 1863 Р. ПО ДРУГІМ УПАДКУ ВЕЧЕРНИЦЬ".

„Любий Данилочку! Пишу, а вже такого тобі наоповіщу — що и забудешъ ся прочитавшись. Поіхавъ зі Львова та и отъ чого вже не наброівъ у Перемишли? Слухай!

Зібравъ громаду, а то громада на якихъ 30 мужа самихъ запеченихъ хлопоманівъ. Зібрав же ій, та заговорив де не що — та пороздававъ книжокъ де якихъ мавъ а у кінці? Зробимо декляматорський вечіръ коли нибудь. Не пишу тобі більшъ нічого за сю річъ — може вона недоварена? може захопивъ за далеко? може розпаде ся? а тимъ часомъ, хай вона зістане собі здоровейка, а ми, що вдієсь зъ нею, побачимо на вподьсліди. — Я самъ нужу світомъ — захлопотали мене тіі Вечерниці — десь у якусь лиху годину вони на світъ народились — та така іх доля тяжка а зъ власноі вини — бігме зъ власноі — я будучи у Львові все роздививъ — власна вина редакторська — а ще якъ такъ далій буде, хай не виходять, — плюгавлять ціле діло — навчились уже такъ передруковувати, що ажъ соромъ — а сами? горі живітомъ лежать — соромъ! Въ тебе єдного ту живу душу побачивъ — до тебе ще удаю ся, коли душа такъ чогось затужить за товъ правдовъ, що й нігде не побачити. — Добра ни буде у нас — братчику — роздивися — ни буде — всюда неправда, нещирість — злодійство — зъ відкижъ правда? Пожію — то и самъ на лихо злодііомъ стану — а дуситиму нарідъ, що ажъ задушу — Боже! кобъ де якимъ світомъ злетіти на ту Украіну — а надивитись тамъ на правду — якъ тамъ люде живуть — та яке тамъ зерно сіють? Данилочку, а хоплю за перо — стану писати, думати, то и такого

заразъ зпишу, за що шлють тамъ де козамъ роги правлять — ба а чи то все правда, що я тамъ пишу — може то злодійство? може то полова? а то ліпше кинути, та не плюгавити цілого сьвятого діла.

Я роздумувую, що коли дадуть суплентуру — що тамъ учити? Боже тажъ того годі, що вони до сёго часу історичнёго списали — тажъ то на забій народний москалі повидумували а вони ті наші відписали. — А литературнёго? сказано не вільно! а правди народнёї? — не вільно — а кривди? невільно — а злодійства? хибань злодіiомъ стати, та якъ вже говоривъ я дусити брата — най стогне підъ неправдою.

А волі вільно вчити? охъ! бодай васъ високихъ і... и тоє невільно! Братчику! подай відраду — а тимъ часомъ — що у моімъ серцю? гараздъ брате — була вона та голубка у пятницю въ мене — налюбовалось — то ёму полегшало — сказано: дівча, якъ приголубить, то такъ якъ медомъ... бачу: посмарує; а тими усточками коралевими — неправда не коралевими (диви я злодій) а калиновими якъ... то такъ гей душу зъ тебе візьме а свою въ заміну дасть, а ти? зъ товъ нововъ душовъ отъ такъ сказати: дурний станешъ та такъ и баньки витрищиш — думаєшъ, що въ раю а то тільки стіна, а за товъ стіновъ плаче нарідъ — простягає руки а ти що? звязаний любвою — тобі годі?

Якже, Данилочку, любити ся мині? любити ся, кажи? любити ся? А нарід любити? Розвяжи се та коли часъ и воля, спиши се — я вивчусь твоєі гадки — твоєі думи — а тимъ часомъ?? я тужу! спімну, то і нужу світомъ — згадаю ходи переходи зъ нею, зъ тою чарівницею, то полетівби тамъ — а ту знову думаю — на віщо чоловікъ? тілько до любви? и вже кладусь спати, щобъ не думавъ, не троів житя“.

Данилочку, якъ тобі? як ти думаєшъ? ти козакъ? товаришъ? чи такий може як я, що ускочивъ въ гречку и... не вилізе? Я знаю, ти товаришъ січовий по закону, ти не я — я иду за тобовъ. Я вчусь ще — може и вивчу ся? може тії дві любовй якось разомъ погожу? може я іі любити буду и нарідъ? такъ я таке здію! полюблю обоє — а правду? за ню буду терпівъ а все прецінь и хоть другому вискажу, а вінъ знову третёму — а вона тая правда не загине“.

...нині взяв знову за перо и шкроблю хочъ таке: Не дивуйсь, що я такого тамъ посписувавъ — чоловікъ часомъ каже души говорити — то вона вже тобі такого покаже, що при зимній розвазі те все ніби дурним здаєть ся — як звичайне правда у теперішнёму світу...

...наша громада задумала на другий рікъ здіяти собі ту бібліотеку — тілько неспоминай объ тімъ у Вечерницяхъ. — Ми по тихоньки дальше зайдемъ.

Данилочку любий спиши мині — що ті Вечерниці діють — чи вже ни виходять? Ми у Перемишли дістали єно 16 ч. и то не всі. Кропивницький дав 5 р. и до того часу ще нічо не має — та соромъ бо — та хтожъ повірить намъ більше — соромъ на Бога сьвятого".

III. З ЛИСТУ НАТАЛЯ ВАХНЯНИНА З ПЕРЕМИШЛЯ, ПИСАНОГО ДО ДАНИЛА ТАНЯЧКЕВИЧА У ЛЬВОВІ В ОСЕНИ 1863 Р.

„...Громада жива... живісінька у Перемишли. Вона щира, бо молода; велика, бо зі 40 хлопцівъ, которі самі потребу громадського житя почули и у одну живу душу зліялись безъ силкованя, примусу, підступомъ, користно, а таки такъ по волі козачій. Осьта молода громада и виправила въ мене въ прошлу суботу пополуденокъ декляматорський. — Відзначились духомъ особливо ті, що якъ въ насъ говорять зъ простого стану а по правді сказати би: люди це люди. Боже! Данилочку, люде признають ся до правди — вони іі починають призивати. — Въ насъ приходить Апостолъ правди и науки, чи не втіха се..."

IV. З ЛИСТУ НАТАЛЯ ВАХНЯНИНА, ПИСАНОГО ДО ДАНИЛА ТАНЯЧКЕВИЧА 12 ГРУДНЯ 1863 Р.

„Любий братіку ти мій соколе — Гетьмане! Вручили ми твоє письмо — братику! я зажуривъ ся. Воно здаєтця, якъ би въ найглубшій сумоті зросло, та таке жалісне мовъ не козаче а просто дівоче — отъ таке, яке би писала чи виспівала дівка по втраченім шугаю. Данилочку, що це тобі сталось — ти колись то такий веселий, коли бувало згадовали про старовину а ще радійший, коли за будучу кращу долю ми турали — такъ десь нинька посумнів, зажуривъ ся, що зъ кождого слівця смута віє? Данилочку, що тобі такого — чи ти співакъ зъ втраченовъ надієвъ — чи про те ти такъ сумовитий, що люде тебе ще не вирозуміли? Коли не вирозуміли, то втіши ся братику — що моя убога душа Тебе хоть кришочку збагнула, що я вірно ступаю у Твоі сліди, я що Тебе слухаю, мовъ рідний синъ. Данилочку, ни сумуй. Дарма, що у нашій Перемиській землі скорше увиділи правду, дарма сумовати, що нині рідні діти недолюдки тихо дивлять ся на „недоріку" хоть зъ неі и лій топлять — дарма Данилочку, тобі не яло ся це, а тільки ти навчай нас добрим словом вільному добру — ще те тобі не въ радість? Страшні

письма ходять про тебе сердешній мій! мій! тай годі — у наш Перемишль Данилочку. Кажуть: Ти все думаєш и думаєш, а ти й самъ кажешъ, що, прійде, дура чоловіка вхопить ся. — Шкода молодецького духа так гадками бити, бити безъ спочину. Данилочку слухай, я тобі уже потуравъ, що ти и не маєшъ причини въ таку тугу вдавати ся. Послухай! Я навчаю доброму, бо волі а долі — сліпих дітей — я маю сто способів до того — я іх вживаю — а вони? вони, Данилочку, тішать ся, вони ще просять, щоб іх навчати — чи чуєшъ... я почав сіяти зерно правди Тарасовоі, а ти ще не щастливъ?... Одну слёзу дівочу бажавъ Тарасъ за своі думи, и Панъ надъ Панами, а ти ще не радъ, ще не веселий, що зъ твоєі руки отце добро я сію? Ти ще не радъ, що я „питомецъ" не зледащів, а що виходжу въ людий.

Питаєш мене, що я вистачавъ для „Мети" — Данилочку — полови ни хочу — пшениці не маю а зможу то хоть яру пішлю вамъ моі Соколеньки.

Кобись послухавъ мене, коли правлю хлопцямъ въ 5-тій въ 6-тій хотя причіпкою де не що про добро посіяне, а те, що ще сіяти маєтця — тибъ сказавъ, що у мене ще козацька та сама вдача, що и впершъ — ні — ще гарнійша навіть. Не дорікай мині, — я голошу и голоситиму правду нашу до смерти — а вони тиі хлопці, вони просили мене, щобъ я имъ виложивъ кулишеву правопись, щобъ я дещо зъ новоі літератури розказавъ — щобъ я імъ подававъ книжки. Данилочку, ти ще не радъ зъ того, що колисьто будутъ добрі жнива? коли ні? то вбю тебе, що побила тя гей дівку сумота навісна. — Чи ти тільки серцём чуєшъ, а розуму въ тебе не має? „Дура хопитьця". Данилочку, це велике слово, що ти виговоривъ. Я сёму не вірю — такъ знову пишуть, що вірісна се правда. Що таке? Якъ би тебе розважити?... тільки хибай засумую зъ тобовъ — та виспіваю слёзу, котра сплакнула душа моя убога, коли бувало пращавъ ся зъ другомъ моімъ, що дурний у Віденъ почвалавъ, та на радість зъ віттамъ мині пише, що наша гадка и тамъ ширшіє и тамъ пристає до душій — отъ тобі:

Іду собі — вечеріло
Тільки що попращавъ друга
Сердешного друга...
Іду собі и міркую,
Колиж то правда — воля встане
Докіль вбиватимуть въ кайдани
„Недоріку — сліпую каліку?"

А сонце ось-ось лягало спати
Кроваво за гори...
И явъ я думати
И думавъ и міркувавъ:
Колись такъ вороги
Скупаютця въ крови
Въ заплату за добро,
Яке посіяли — —
Мабуть добре думавъ?“

. . . .
. . . .

V. З ЛИСТУ НАТАЛЯ ВАХНЯНИНА ДО ДАНИЛА ТАНЯЧКЕВИЧА.

„Перемишль 8 цьвітня 1864. Христосъ воскресе! Щирий козаче!...

Въ великий світлий Понеділокъ бувъ на Гагілкахъ — на Жельманірахъ козаче — яка втіха? Думавъ старий Червоний відцуравсь давно свого закону — своіхъ батьківськихъ звичаїв — думавъ — вінъ перебравъ ся у локаи панськи міщухамъ служити — так ні! Спасибігъ єму за те. — Заховавъ — заховавъ и ховатиме. — Набачив ся тамъ и гостий богато, іли наші дівчата та парубки тортики панськи — и вина давали імъ — а сами Панове дивились и любовались — ніби то вони на театеръ зайшли. Ріжне тамъ було — ріжними очами на те дивимось и ріжну втіху и корість инчий мавъ. Грали и хрещика нашû сестрички и у кривий танець займались — я душі вже ни мавъ — вона бавилась и гуляла вразъ зъ ними. — Перший раз я и те видівъ, то правда та подумавъ собі: Боже мій... а де въ насъ ніби то осьвіченихъ западнимъ світломъ те поділось? де наша спадківщина? ховали іі старі попи — діди, росили слёзовъ — бідовъ — щобъ намъ передати — а далій? передъ своёвъ смертевъ зійшлись старі діди (казавъ би хто въ часі, якъ семинарию ґенеральну у Львові завели) порадитись, кому сей скарб передати? тай закопали го — а надъ нимъ таке списали: Встань, коли тя полюблять? а ні то зъ нами на той світъ. Таке я си подумавъ тамъ и вже сказавъ до себе: Поіду всюдийка — знайду могилу — розкину и буду хоть плакавъ, сли не могу відрити Єго — але знай козаче з жінковъ піду — дарма вже — шкода не ошатривъ ся добре зі своім серцем — та титрошне дівча вкрало тай так каже: я разомъ зъ тобовъ піду — що ти пишешъ тому я ще сили надамъ.

Прости козаче я трошки розтурався — а хотівъ зъ проста сказати, що, щоб той скарбъ відкопати, щобъ ту могилу розрити, що німота та москаль aemtlich запечатавъ, треба у перше нарідъ полюбити — а сильно дуже сильно — а зъ чортяка знову „народолубця“ и висшоі бесіди вимучитись. — Сильно кажу тра полюбити — а як хочеш знати ту силу, то вона вийде на тую любовъ, яковъ я моє дівча люблю — такъ козаче! бо инча любовъ не переможе. — Любиш дівчину а у єнчу чужу хустину смаркаєшъ — любишъ нарідъ и злодійскимъ світомъ за чужиновъ багнешъ (ніби то varietas delectat), бодайби пропав такий! а то ще діло псоває. — Чував я пісню ось таку:

Ой як маєшъ говорити,
Говори сердечно —
Якъ не маєшъ говорити,
Умирай конечно.

Самъ нарідъ, чи тамъ дівчата нашî кажуть, що ино таке діло діломъ праведнимъ стане, котре огріє така сердечна любовъ...

Відай и ти забуваєшся — хоть ніби то зъ твердимъ серцемъ, — не хочу я тебе дуже на слова підіймати — у кождімъ тілі однакова слабість а за серце годі ручити — чортъ зна чи це яка жіноцка душа у сіть не зловила — а зловили то не підіймай мене на сміхъ, що я дівці тихі речі говорю. Врешті поспитай Івана він ти роскаже як тяжко вберегти ся — як вінъ у сідла летівъ — а якъ теперъ замотаний, що локтьові листики списує а сто разівъ цілює и въ головоньку и въ голубії оченятка и въ нісокъ и чортъ вже зна...

Я Данилочку тебе дуже добре вирозумівъ — знаю я твоі гадочки чисто викохані — вони мене вже давно чисто перешибли скрізь — я у них жию и зъ них беру слова, сли за наше діло ходить.“

VI. З ЛИСТУ ВОЛОДИМИРА СТЕБЕЛЬСЬКОГО З САМБОРА ДО КСЕНОФОНТА КЛИМКОВИЧА, РЕДАКТОРА „МЕТИ“ У ЛЬВОВІ.

„Самбіръ въ день Різдва Хр. 1863. Шановний Пане Редакторе, Війте нашъ! Загаломъ сказавши, діло Вами так сміло і ясно зачате, ідея Вами в цілій своій обширі репрезентованая розростає въ нашій молодіжи буйнимъ колосомъ... Вони понимають величню Вашу та сьвятую гадку, хоча старші сенатори всіма силами стараютця, відвести ціх невиннят від праведноі щиро руськоі освіти. Однакъ черезъ такі махінаціі остались вони

у насъ — людьми безъ жадноі поваги. Русинами відродними цего люду, зъ котрого вийшли...

Надруковалисьте моі поезіі — спасибі за теє! Я дальше надсилаю — сли буде місце на ті недозрілі мріі молодого духа, печатайте; сли ні, я певно не погніваюсь!... Написавємъ такожъ розправу quasi фільософічню; це не без ваги. Хочу я теє блище розтолковати. На празнику въ *** заговорилось про Украінщину, вітакъ про іі репрезентацию в Галичи, про „Мету". Говорилось, сварилось, — душа росла, тваръ паліла; я завзиваю до передплати, а вони — слухайте: „Самі поезіі, самі политичні, неясні мріі, самі закордонські трелі! Хай напишуть що, якъ „Галичанинъ"[1]), зъ историі, фильософии!" (sic) — Тожъ я зібравши своі слабі сили списавъ ось-що; сли завгодно вжити, зводьте справити зъ стилістичнёі сторони. — Може би не було проти Вашого програму, відтворити окрему часть підъ заголовкомъ: фільософія; я би достарчавъ зъ естетики, метафізики доста матеріялу, маючи вже готові товкованя зъ одличнійшихъ писаківъ німецькихъ... Це смішно видаєтця Вамъ; знаю, але роблю теє лишъ зъ любови къ Вашій ідеі! Зрештою то лишъ пропозиція; хай ю осудить Ваша для мене — щиро сказавши — зовсім рішаюча критика! ...поздоровляючи усю старшу браттю, особенно Васъ, Добродію, остаю ся душою, думкою, всіма силами Ваш Володимиръ Стебельський".

[1]) Літературний збірник видавали переважно в чистій нашій українській мові книжками у Львові Богдан Дідицький і Яків Головацький.

До того письма долучена була майже на аркуши фільософічна розправа, котру маю в цілости відписану, а з котрої подаю лиш початок, бо вона днесь не буде нікого інтересувати:

„Дух, душа и материя.

(Черки зъ рукописноі „Метафізики").

Безконечна гармонія створила увесь загалъ яко повний, не обмежений организмъ суття. Теє сутте заявляєтця въ абсолютности гадки и простороні; воно є одвічне prius всякого существа.

Абсолютноє сутте не знало житя; бо житє яко метаморфоза суття протирічить понятю безконечности.

Щоби суттє въ житє перейшло, довжно воно було зъ двійноі своеі истоти, зъ гадки и простороні утворити условя житя: ідею и форму".

. . . .

. . . .

VII. З ЛИСТУ ВОЛОДИМИРА СТЕБЕЛЬСЬКОГО З САМБОРА ДО ДАНИЛА ТАНЯЧКЕВИЧА У ЛЬВОВІ.

„Самбір 3/12 1863. Брате старший! Зраділо моє серце, якъ прочитавємъ Ваші слова до мене въ останній дописі, писані зъ усією сердешностию щирої козацької душі! Цежъ заговорила велика братерська любовъ — любовъ въ защиті нашої святої ідеї! Осудили Ви там мої поезії — менібъ милійше було, щобисьте гострійше їх критиковали. Бо що треба було скинуть пута якоїсь неясної, неприродної турі — це річ ясна; але признать мусите самі, щомъ ще не понявъ повно і доконало великого духа Українщини. Бо й якъ! Прочитавши лишъ кілька книжокъ українськихъ (більшъ не було) нагодовавшись до ситу мглавими теориями німецької школи — я лишъ горячою любвою къ руському переборовъ туюу сферу духа мого; и ще нині, признаюсь, не можу відвикнути від Кантівъ, Фіхтівъ и т. и. — Оттакъ, пане брате Будеволе, сердешна Вамъ дяка за ласкаву память! це мені радість, якъ коли заговорить ця широка українська душа, обнявша бистримъ своімъ окомъ усі незабутні твори безсмертнёго Тараса! Вітай же въ тіснімъ моімъ серці велика братня душо! сподружила насъ вже тая симпатия, о котрій такъ чудні річи говоривєсь въ однімъ письмі... Усій старшій нашій братті віддайте від нашої громадонькі щирий поклінъ; вона раділа за Вашими письмами, хотяй по части приголомшена кацабськими крутарствами[1]). Вамъ, старший пане брате, най буде дяка, за те, щосте збудили та підкріпили духа у нас... Володко Стебельський“.

[1]) Оповідав минї 1913 р. гофрат Тит Заячківський, член самбірської учениццької укр. громади, як професор „Мійський“, що учив руського язика в ґімназії в „панрусскім“ напрямі, переслідував тих учеників, що не піддавали ся тому напрямови, при матурі дав з тої причини Т. Заячківському, визначному ученикови, з руської мови другу клясу, котру з тяжкою бідою на налягане учительського збору поправив на „genügend“. Інспектор краєвий Яновський (Українець) мовчав.

VIII. З ЛИСТУ ВОЛОДИМИРА СТЕБЕЛЬСЬКОГО З САМБОРА ДО ДАНИЛА ТАНЯЧКЕВИЧА У ЛЬВОВІ.

„Самбіръ въ день св. Степана 1864. Брате мій старший! Відгукнувсь орле до тіснихъ границь моєі душі — начеби ясна роса впала на зівялу цвітку! Відгукнувсь — и сильнимъ гомо-

номъ розгляглось по серці. Вітай же ми ясна горяча душо руська съ своіми радами, науками, зъ ціловъ величнёвъ думою своєю!... Пригорнусь молодецькімъ духомъ до іхъ, наче лебедь підъ крила сизого орла, и стану жить въ іхъ новимъ житємъ, думати новою думою! — Щирості желаємъ, Друже — ожежъ щиро. Цілий образъ житя народнёго въ Самборі — це мерзенна непонятна картина. Старші одцурались святоі нашоі идеі, старші — є іх громада — суть горячими агитаторами Московщини. Говори зъ якимъ попомъ, а вінъ, учитель малоруського люду, стане ти поганити святі наші думкі, стане говорити про „єдінство нераздєльной Россіі" — розвивай же теперъ на такій основі ясне зерно правди, просвічай такими людьми сей нашъ бідолашний темний людъ!

Говори ім ясне слово,
Кровю правду напиши —
Обсміють огняну мову
И осудять: мари — сни!

А молодіжъ у насъ? Племя, зъ котрого має розвитись будуща Русь? — Материялизмъ завладівъ іх серцями, а навіть міжъ тими немногими, що поняли гадку нашу, втислась приватна вражда жаломъ гадини, роздерла єдність громади! Війта вибрати, разомъ у купі освічувати ся? Куди Ти орле мій зъ своіми святими идеями! Ціле наше діланє обмежуєсь лишъ на молодшихъ, а міжъ старшими, хто дотеперъ не понявъ, не пойме насъ! Правда, є міжъ ними честні, ясні душі — але о єдності ні гадки! Будемо ділати, що сила, невгомонно — та чей уродить буйне зерно!...

Якъ я себе освічувавъ? Послухай! На образахъ знятихъ з чужого житя, зъ чужого люду. Прочитавъ я до 1000 ділъ — и виробивъ ся хаосъ въ моімъ духу, якісь неясні, по части грубо містичні мріі, відъ которихъ я ще й нині не свободенъ. Найбільшъ приговорює мені німецька фільософія; я відъ неі не відобъюсь ніколи, ніколи орле мій! вона злучилась зъ моєю душою. Теориі високі фильософівъ, сни метафізичні Німців відъгукуютця вічно у моєму серці. Страшно, дуже страшно, Братику; не має вже, у мене, слухай Богослове! тіеі чистоі незахмареноі віри! Я бачишъ недоволенъ собою, недоволенъ світомъ; закований въ кайдани красноі прози, вириваюсь часомъ духомъ и переливаюсь у горющі дитирамби!... Жаль, велика моя та ясна душо! за тими гарними днями, за товъ молодецькою весною, що такъ рано погасла, такъ рано перешуміла, змела буйну цвітку яри!... Братній духу поетичній! Ти мене зрозу-

мієшъ, Ти не засмієсся на цю щиру сповідь, и не скажешъ: фрази! сни! мрії!...

. . . .

Не залишай же мя, ясна великанська душо! золотихъ своіхъ порадъ, наукъ; не залишай, любий Орле, провадити починающого соловія — вінъ тобі відкриє цілу свою молодецьку душу, вінъ розгріє огнёмъ своєі груди ідеальну нашу дружбу!...

Щирий твій братъ Володко Стебельський з VI."

Межи листами і письмами Володимира Стебельського писаними до Данила Танячкевича знаходила ся отся поезія:

„Дума
зъ поеми: „Апостоли".
Гр. Будеволі.

Чи на віки Слава спить,
Чи ніколи не устане —
Рідня наша, наші діти
Діти нашиі Словяне?

Брате! гірка то отрута
Молодецькі наші сни!
Коли гинуть наші Брути
Гинуть вірні... а ростуть
Людомъ клятиі сини! —

Гине, брате! наша правда
Нічновъ дрімотою —
Попращалась Україна
Зъ долевъ золотою,
Попращались наші степи
Зъ коникомъ воронимъ! —
А відъ Сяна до Самари,
Від Самари ажъ до Дону
А відъ Дону підъ Карпатъ —
Бють въ окови яничари,
Тисне насъ троічний катъ!
И намъ би мовчати, и намъ не казати,
Що въ душу ся втисло, зарило ся въ грудь!
Чи людъ нашъ великий затруть ренегати?
О чуєшъ родино! чи тебе затруть? —
Чи затруть вони могили,
Сонний світъ гробовий?

Чи розібють вражі души
Скали Богданові?
Чи розвіють чорнимъ духомъ
Пісни Апостола?
Чи заграє намъ погибель,
Чи заграє воля?
О погибель въ насъ шаліла
Довгими віками
Чорне море червоніла
Шибалась степами!
О погибель зъ відчиною
Кровъю сподружилась
Степи мої, гори мої
Слезоньками мила!
. . . .
Що? Ми вічнихъ батьків рідъ,
Ми Славянщини галузь,
Маємо слезіть, дивитись,
Якъ вмирає вічня Русь,
Якъ вмирає наша слава,
Сномъ пятьвічнимъ неспожита,
Наша слава величава,
Що гуділа покрай світа!
Якъ вмирає, пропадає,
Цвітъ народу загибать,
Як стелитця рута краємъ
Зъ долинъ буйнихъ за Карпатъ...
Якъ насъ ворогъ придавивъ
Не помня, що кровъ батьківъ
Спаде и на діти...
Що? Ми племя Богданове,
Тараса дружина! —
Насъ родила ширінь степу,
Вчила насъ руіна!
И ми край нашъ полюбили
Повною душею,
Въ теплімъ серці розігріли
Руськую ідею,
Розігріли... брате! брате!
Що ми? — ляокони!
Ми пізнали, як страдати,
Як родина стоне;

Що ми, що ми? — Прометеі
Заковані въ пута,
Посіяли ми надію,
Та не зійде рута —
И заплаче Дніпровянка
Окомъ своімъ каримъ, —
И розкриємъ змерлі гроби,
Та ожиють мари, —
Буде воля! и устанешъ
Мати Украіно! —
И устанешъ моя рідня
Галичи руіно!

Володко Стебельський".

Повисші листи передових людей межи нашою молодїжю в галицькій Україні і повисша поезія Волод. Стебельського свідчать, що загал нашої молодежи в 1860-тих роках був тодї на скрізь ідейний; о догани гідних виїмках не говорить ся. Але такими були тодї у своїм загалї і батьки тої молодежи; а їх заслуга тим більша, що вони вийшли з під системи тяжко деспотичної руки Франца Метернїха, котрий десятки лїт аж до 1848 р. був зморою не тільки Австрії, але цїлої Европи. Кождий свобідний прояв думки був караний тяжкими вязницями у кайданах на Шпільберґу, в Куфштайнї, в Мункачи і т. д. 1848 р. повіяв по Европі свобідний вітер; але по знесеню конституції 1850 р. запанував під режімом всевладного мінїстра Александра Баха старий Метернїхівський гнет кождої свобідної думки. Чиж дивниця, що люде, що виходили з Метернїхівських, а відтак з Бахівських шкіл, не були здібні — коли знов дано в Австрії конституцію 1860/61 р. — до проводу в полїтичнім і національнім житю. Анї наші батьки, анї ми — тодїшна молодїж — не знали, як нарід повести, яких свобід допоминати ся і добувати. Тому то Поляки, котрих проводирі вишколили ся по Лондонах, Парижах, Швайцарії, Америцї і т. и. змогли нас підчас конституційного режіму 1861—1870 р. запанувати над нами. Але закидати тодїшнїм галицьким Українцям „брак особистої і національної гідности", як се в наших часах робить се, не буде слушно; доказом чогось противного є хочби повисші виривки.

Тимко Ревакович

КАНДИДАТУРА ФЕДЬКОВИЧА НА ПОСЛА.

Із житєпису Осипа Федьковича відомо, що він кандидував раз на посла. На основі оповіданя Кантеміра згадують про се і д. Роман Заклинський („Літературно-Науковий Вістник“ 1905 р., т. 31, стор. 226—7) і др. Осип Маковей у своїй капітальній праці „Житєпись Осипа Юрія Гординського—Федьковича. У Львові, 1911“, де на стор. 364—7 переповіджено докладнійше історію сеї кандидатури. Др. Маковей каже, що Федькович „в лютім 1867 р. кандидував на посла разом із Власієм Фошкою із Серґіїв“. Однак за справою уряду, якому послужив тут о. Григорій Кантемір, вибрано тоді послом Федора Кушніра з Підзахарича. До сего додає др. Маковей ось яку увагу: „Кантемір... не знав сказати, чи се були вибори до сойму, чи до ради державної. (Се якась помилка, бо про прямі вибори до державної ради не могло тоді бути мови. Я. Г.) Але і з самого оповіданя Кантеміра про В. Фошку, його діяльність у соймі в часі 1861—1866 р. і про те, що Фошка знову кандидував, видко, що бесіда йде про вибори до буковинського сойму в лютім 1867 р., коли вибрано 4 Русинів“ (стор. 364).

У мене є під руками зовсім певні вістки, що Федькович кандидував на посла до буковинського сойму в 1870 р. А саме між кореспонденцією Амвросія Шанковського переховав ся лист відомого народовецького діяча 60-тих рр., а опісля москвофіла Порфірія Николаєвича Павлусевича, писаний до Шанковського дня 7 червня 1870 р., а в нім читаємо про тодішні вибори до буковинського сойму ось що: [1]) „На день $^{11}/_{7}$ с. с. нашего Петра и Павла, имѣютъ быть выборы у насъ пословъ въ думу державную. Акцій у насъ мало. Русь спитъ. Поляки чиновниками, не обнаружили до сихъ порь и малѣйшаго славяньскаго сочувствія, даже одинъ удержовалъ, что здѣсь только Ромуни и Поляки живутъ... О Русе уже за шеломомъ еси... Нѣть надежды на будущность. Попы православныи перейшли съ малымъ изъятіемъ въ таборъ ромуньскій — номинація Петрина министромъ сбила многихъ съ толку — а что Бук. Зоря [2]) вѣститъ, надо очень осторожно принимать. О Мартиновичу, кромѣ что мой колега и въ Р. Бесѣдѣ говорилъ, болѣе не знаю — но касательно Продана убѣджаюсь, что даже русскіи попы съ нимъ не коньче гармоню-

ють; какаго отже намъ успѣха надѣяться? [3]) Можно Федьковичъ удержится въ горахъ — но въ Становскомъ и сторожиньскомъ повѣтахъ безсомнѣнно выйдетъ противникъ Руси зъ урны. Цѣсарскими комисарями назначеныи Поляки — а то на становскій, гдѣ Русь компактна, самъ большій врагъ єя, Тустановскій — а менѣе намъ вредливый Каплоньскій на Сторожинскій, гдѣ въ большенствѣ не Русскіи".

Я умисне навів отсю довшу виписку з листу Павлусевича (хоч москвофіла, але людини з досить ясними поглядами на національні справи — бодай у листах), бо вона дає нам образ обставин, серед яких прийшло ся кандидувати Федьковичеви. Павлусевич говорить про вибори до державної ради, однак такі вибори в тім часї навіть неможливі, бо послів до державної ради висилали тоді ще сойми з поміж своїх послів. Були се отже вибори до буковинського сойму (названого Павлусевичем „державною думою"). Зрештою у тодїшнїм галицькім часописї для народа „Слово до Громадъ, простолюдный додатокъ до „Слова" в ч. 4 з дня 17 червня 1870 р. знаходимо статю п. з. „Розговоръ о выборахъ до Сойму межи Буковиньскими господарями", а з неї довідуємо ся, що черновецькі Русини видали відозву до народа, в якій взивали виборцїв, „абы... лишь нашихъ панъ-отцôвъ або ученыхъ мужикôвъ до сейму выберали".

З листу Павлусевича бачимо, що кандидатура Федьковича стояла не зле помимо тяжких для Русинів условин. Та при виборах Федькович перепав. На 27 послів до буковинського сойму, що вийшли з того вибору, вичисляє львівське „Слово" (ч. 65 з 1870 р.) ось яких Русинів (разом із зволощеними): 1) Букатар; 2) Храпко; 3) Гакман Владика; 4) Войнарович; 5) Василько-Серецький (Румун, властиво Русин); 6) Василько Лев (Румун, властиво Русин); 7) Мустатца (Русин, а тримає з Румунами). Як видно, мали Русини властиво тільки трех своїх послів у буковинськім соймі, бо на Гакмана не все можна було числити.

Із поданого тут спису послів — Русинів бачимо, що між ними нема Федора Кушнїра, про якого згадано у дра Маковея. Коли Кантемір не помилив ся, то видно, що Федькович кандидував два рази — та про се годї сказати щось певного. Одно тільки безсумнївне, а саме, що Федькович кандидував на посла до буковинського сойму в 1870 р.

[1]) Лист писаний з Брошковець на Буковині — він буде виданий в цілости разом з усею кореспонденцією А. Шанковського.

[2]) „Буковинская Зоря“ — се був тижневник, виданий від лютого до мая (зглядно червня) 1870-ого р. І. А. Глібовицьким у Чернівцях. Але се був журнал „неполитическій, посвященный наукѣ и розвеселенію“. Гл. про „Буковинскую Зорю“: Галицко-русская библіографія XIX-го столѣтія... составилъ Иванъ Ем. Левицкій. Т. II. Львовъ 1895, стор. 133, ч. 925.

[3]) Про згадуваних тут людий гл. у дра Маковея, op. cit., стор. 269 і слід.

СНОВИ ВІДРОДЖЕНЯ БІЛОРУСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА.

I.

(ПРАВО НА САМОСТІЙНЕ КУЛЬТУРНЕ ЖИТЄ).

Наша задача — означити важнїйші хвилї, напрями і значінє наймолодшого словянського письменства — білоруського, що стало розвиваєть ся не більше останнїх десяти лїт.

Причина так пізної появи сього письменства находить ся в особливших умовах, серед яких прийшло ся жити Білоруси після остаточної затрати своєї культурно-національної самостійности у поч. XVII в. в користь польської державности і культури, а після розділу Польщи — в користь державности і культури росийської.

Завдяки тим полїтичним обставинам культурно-національні інтереси Білоруси — як такі — щезли, бо не мали опори у національній свідомости, а на їх місце виступили напрями, нераз зовсїм ворожі самостійному культурно-національному житю сього народа. Поминаючи вже вороже відношенє до Білоруси польської державности, яка взагалї не признавала нїяких непольських племен, вважаючи всїх своїх підданих складовими частями польського народа, ми вкажемо перш усього на XIX в., знаменний стремлїнєм Росії зрусифікувати Білорусь.

А що полїтична русифікація оперлась в значній мірі на теорії національної одности всїх складових частин східного словянства — Великорусів, Українців і Білорусів, то річ природна, що всї стремлїня поодиноких білоруських діячів в користь національного освідомленя народа клеймились назвою „сепаратизму", себто штучного і навмисного віддїлюваня частини від цїлости. Приглянемо ся сїй теорії одности близше.

На підставі язикових особливостий білоруського племени — народа (все одно) знаємо, що Білоруси належать разом з Великорусами і Українцями до східно-словянської язикової ґрупи. Маючи в своїй мові деякі особливости обох братних мов, Білоруси споріднені як з акаючими говорами Великорусів так і з північно-українським говором, та творять полуднево-західну переходову ступінь від східного словянства до західного, а саме до польської мови. З сего одначе ще не виходить, щоби Білоруси були частю польського народа, або тотожні чи то з Великорусами, чи з Українцями.

Тим менше можна се твердити на основі культурно-національних відносин, які — завдяки ріжним полїтично-економічним напрямам і основам розвою всїх трьох народів — придали кождому з осібна особливші прикмети самостійности етнїчної, язикової і культурної. Сї прикмети самостійности бережуть всї три народи по нинї не тільки у своїй культурно-національній самосвідомости, але й на внї, відграничуючись ними взаїмно один від другого.

Вкінцї і льоґічно нїяк не можна оправдати тверджене, що однородні величини (суманди) — рівні між собою тільки тому, що разом дають одну ідеальну суму: Східне Словянство — Русь. А що назва колишньої цїлости Словѣне-Роусь перейшла на складові части сього понятя, чи то на Великорусів — „Русскіе", чи на Галичан — „Русини" та Угрорусів — „Руснаки", то з сього зовсїм не виходить ще, що частини сї рівні одна другій, або що одна з них (напр. Великоруси — Русскіе) є сама цїлостю, а инші її складниками.

В дальшім розглядї питаня про право племінної одиницї на самобутний розвій і культурно-національне самоозначенє належить отже памятати все о тім, що основу того розвитку становлять: мова, ріжна від других споріднених мов даної язикової ґрупи і історично-культурне житє племени — народа. А що розвій язикових особливостий кождого племінно-народного орґанізму є самохітною (спонтанною) проявою, независимою від якого небудь бажаня даної племінної одиницї віддїлити ся нею навмисно від сусїдів — ріднї; що дальше історично-культурне житє народа є в значній мірі проявою його внутрішньої живучости, то на основі сього язиково-історичного віддїленя племени від первісного спільного кореня нїяк не можна говорити про сепаратизм, про штучний, навмисний роздїл. Роздїлу не може бути там, де від віків находились первістки його необхідної й остаточної прояви у національній самобутности.

Коли культурно-національне житє народа не є нїчим иншим як проявою і розвитком всїх затаєних (скритих) потенціяльних сил народа, то зовсїм природно, що воно буде тим сильнїйше, чим більше буде йому свободи і простору для всесторонньої прояви тих сил, чим більше буде у поодиноких людий — дїячів та в самого народа певности, що сили, зужиті на дане культурне дїло, не пропадуть задаром, тільки доведуть до бажаного успіху. Зроджена і створена отсею дорого свобідного і всестороннього прояву і розвитку внутрішнїх сил народа — культура не буде нїколи розлучати і розбивати загально-пле-

мінну одність; національна культура не стане жерелом дробленя і зменшуваня ідеальної загально-племінної і людської культури, тільки буде жерелом і їх росту, бож вона суманд ідеальної спільної суми племінних і національних культур.

Супроти того руська культура, як ідеальна сума культурно-національних розвитків всїх складових частин Східного Словянства — Руси, а саме — Великорусів, Українцїв і Білорусів, буде тим більша, чим більшими будуть самі додайники; а се можливе тільки в разї безумовної свободи прояву і розвитку всїх потенціяльних і творчих сил згаданих народів. А що першою умовою культурного розвитку всякого живого народа є перш усього свобідний розвиток мови народа, як внїшнього виразу і середника людської думки, тож природна річ, що всяка самосвідома одиниця змагає передовсїм до свобідного розвитку і ужитя рідної мови на всїх областях діяльности людського духа, та ві всїх обставинах свого житя.

Коли зважити, що остаточна ціль всякого культурного розвитку заключаєть ся у можливо найширшім і найглубшім облегченю матеріяльного єствованя людий — з одної сторони, та в найбільшім пізнаню і здійсненю відвічних основ всякого биту, а саме — етичних і естетичних законів всесвіта — з другої сторони, то годї не видїти в розвитку одиничних, навіть найдрібнїйших культур тих огнив, доріг і спільних знаменників, якими нерозривно лучать ся, по яким йдуть, і до яких зводять ся всї одиничні племінно-національні культурні розвитки.

Загальна культура народа, племени, країни, держави, людства буде тим більша, чим більшими будуть культурні доробки їх складових частин, та чим більше свідомих і самостійних робітників буде працювати на культурній ниві кождої частини.

II.

(ІДЕЙНИЙ ПІДКЛАД БІЛОРУСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА).

Жовтневий указ 1905 ($\frac{17}{30}$, X.) викликав багато прояв, які передше находились скрито в потенції, або в зародку. Одна з тих прояв, се стремлїнє живих і свідомих одиниць дати найширшим народним масам просвіту і горожанську свідомість. Се могло стати ся тільки з помочю народної мови, однаково зрозумілої — як дитинї, так і найменш просвіченому чоловікови. Промовили отже до народної маси живі, свідомі й освічені люди — її сини простою мужицькою мовою про все інтересне для тої маси. Популяризація науки, історії, полїтики, соціольоґії, економії, господарки, одним словом — енцикльопедичне знанє,

от зміст значної частини нового народно-просвітного руху. Другу частину сього руху становило красне письменство.

Се письменство було національним не тільки своєю вівшньою одіжю — мовою, але й змістом і звязями — як з народною словесностю, так і з однородними творами минувшини. Річ зовсїм природна, що те нове письменство було не тільки цїлию самою в собі, але й чинником пробудженя національної свідомости. Як чинник самосвідомости воно було патріотичне, а через те подекуди тенденцийне — з закраскою учительства. Мимо того одначе воно не стратило своєї художної вартости, бо було твором поета — художника, сина свого народа, якого думами, стражданями і радостями він жив тим сильнїйше, чим більше вспів вдуматись і вжитись в людське житє взагалї.

Сей особовий (індивідуальні переживаня) і загальний (народні інтереси) напрям художно-поетичної творчости лучить художника в багатьох разах з поодинокими хвилями минувшини. Він воскрешає в поетови традиції колишнїх світлих і оживлених хвиль культурно-національного житя, лучить його самохітно з поетами недавньої минувшини і в звязку з теперішністю викликає в нїм щось нове, самобутне, тільки тому поетови присуще. Тим новим промавляє поет до одиниць, громадянства і народа, викликуючи в них нові ідеї, стремлїня й чини. Ся взаїмна звязь творчої одиниці і загалу можлива тільки під услівєм спільної гадки про працю для рідного народа, без якої всї вони або пропали би в морю людства, або стали би мало замітними членами якого нєбудь чужого їм культурного осередку. Ся гадка про рідну землю та про її загальний розвій оживила їх уяву чудовими образами світлої будучини рідного народу, запалила в них творчий огонь і напрягла всї сили духа й волї на боротьбу за самостійний розвій сього народу.

Тим і починаєть ся орґанїчний ріст нинїшнього білоруського письменства.

Крім сього чисто ідейного підкладу нового білоруського письменства його поява була приготована рядом праць учених дослїдників і любителїв білоруського народного побуту. Первісні працї ті можна подїлити на: 1) матеріяли зібрані Поляками, що інтересовали ся Білорусю як своєю тїснїйшою батьківщиною (пр. Нарбут, Ярошевич, Рипіньскі, Чечот, Зєнкевич, Маньковскі, Барщевскі, Марцїнкевич, гр. Тишкевич, Кіркор), або дослїджували її побут і історію як складової части Польщі (пр. Лїнде, Ґолембйовскі, в новійші часи Федеровскі) — в обох разах з точки польського патріотизму; 2) матеріяли і працї

российських дослідників, що інтересували ся краєм як складовою частиною Росії (Географическое О-во, Генеральний Штаб, Батюшков, Безсонов, Шейн), та 3) роботи Білорусів (пр. Григорович — родом Українець, Носович, Шпилевский, Коялович, Сапунов, Никифоровский, Романов, Карский).[1])

[1]) Подрібно у Пыпина — Ист. рус. этнографіи IV ст. 1—173 і у Карського — Бѣлоруссы, введеніе ст. 199—340.

III.

(ПОЛЬСЬКО-БІЛОРУСЬКА ШКОЛА)

Відношенєм старших дослідників історії, побуту і мови Білоруси до самого народу ціхуєть ся і відношенє білоруських письменників до нього. І так Дунїн-Марцїнкевич і Маньковскі вважають себе Поляками родом з Білоруси, а як шляхтичі дивлять ся на закріпощений нарід зовсїм спокійно, бо добачають тільки ідилїчну сторону його відношеня до панства, або видять його в святочнім настрою. Питанями про значінє мови, віри, та про конечність поправи положеня народа вони не цікавлять ся, бо несвідомі їх ваги. Правда Марцїнкевич думав деколи й про тяжке положенє кріпаків, коли в своїх Wieczornicach (1855 р. ст. 37) сказав:

A chłopi poddani
klną ciebie z pod nosa,
patrząc się z ukosa,
że pracą ich żyjesz,
że trudem ich tyjesz. —

та замітив в „Гапонї“ (пісн. III), що пани мчать ся стрілою на бистрих конях, а мужики ледво плетуть ся на своїх возах. Дальше сього порівнаня він не пішов, вважаючи сам факт вповні природним.

Марцїнкевич, Маньковский, своїми народними почуванями, традицією і культурою були Поляками, а тільки походженєм з Білоруси, тому й любили її по свойому, більше ідилїчно. В часи польського повстаня думає дехто з Поляків втягнути в справу і Білорусь, яка колись з Литвою і Польщею була так тїсно звязана. Про сї проби свідчать: „Pieredsmiertnyj Rozhowor Pustelnika Pietra, katoryj żyu u puszczy dziewięćdziesiat let, a pamior majuczy sto sorok let, Pieczatano w Kiewie (15 ст. 16⁰); „Hutarka staraho dzieda“ (Poznań 1861, 12 ст. 12⁰) із знаменним закінченєм: Krykniem usie w odny słowa: Niechaj Polszcza budzie znowa! Bo jak staniem Polakami, budziem rounyje z Panami!!“; „Hutarka staroho dzieda — Dobryja wieści“ (Paryż 1862, lutego

27/15, 12 л. 32⁰) і „Elementarz dla dobrych dzietak katolikou" (Warszawa 1862, 40 ст. 16⁰). — Сей рух одначе не викликав серед Білорусів ніякого живійшого відголосу, за те зміцнив противділанє із сторони росийської адміністрації, яка — крім инших питомих їй середників — ужила ще дороги письменства, видавши „Разсказы на бѣлорусскомъ нарѣчіи" (Вильно 1863, 33 ст. 8⁰) на тему против народної темноти, церковної унії, та в обороні Білорусинів як Русаків, а не Поляків, без огляду на віру.

Порівнанє молодших поетів із старшими дає наглядну картину розвитку поетичних інтересів і суспільної ідеольоґії в білоруськім письменстві. І так, коли Марцїнкевич глядів на білоруського мужика виключно з ясної святочної сторони, захоплюючись барвністю і різкістю мужицького побуту, то Бурачок-Богушевич поглянув на нього в стихах: Dudka Biełaruskaja, (Краків 1891) з темної сторони і налякав ся невідрадної темряви того житя. У Марцїнкевича кружляє часто чарка горівки-меду; роздають ся весела пісня і звучна танечна гра — під яку й старий пустить ся танцювати лявоніху, мяцелїцу і козачка; а пригоди — навіть дуже траґічні (Гапон) кінчать ся якось щасливо. За те Богушевич видить, що житє Білоруса невідрадне (Maja dudka), він чує в нім скрип і дзвякіт ланцюхів (Prauda), тому переконаний, що його не легко буде повернути на лїпше (Durny mużyk, jak warona).

Правда, і Богушевич видить багато ясного і дорогого собі в житю білоруського мужика, як — глубоку любов до рідного огнища і рідної сторони, та горду свідомість власного „я" у молодого робітника (Maja chata) і наконець пробудженє національної свідомости і релїґійного запалу в далекій сїльській закутині — завдяки адміністративному переслїдуваню (Chreśbiny Maciuka).

Взагалї-ж, в поетичній творчости Богушевича находимо перший свідомий і голосний поклик до Білорусів — стати народом, що шанує і цїнить свою рідну мову, країну і віру (Богушевич був католиком). Через те поезія Богушевича стає національною по змістови, між тим як у Марцїнкевича вона була тільки вчасти білоруською — через мову. Супроти чого етноґрафічно-сентиментальні твори Марцїнкевича можна дуже легко перенести на всяку національну почву, між тим як з творами Богушевича се годі вчинити, бо вони й змістом, і загальним настроєм, і всею вністю (чистою народною мовою, без поль-

6

ської основи) звязані нероздільно з житєм білоруського люду.

Молодий сучасник Богушевича — Янка Лучина (Неслухоўский) розвиває в своїй „Вязанці“ (С-Птб. 1903) ті самі ідеї, що й попередних. Предмет його поетичної творчости — народ із своїми радістю і горем; одиноке бажанє поета — щоби народна нива увільнила ся вже раз від студеного північного вітру-морозу та щоб зацвила під подувом полудневого теплого вітру.

Дальшою ступіню в розвитку горожанської ідеольоґії білоруського письменства — була ідеалізація колишньої величи народа, яка й дала основу сентиментально-романтичному патріотизмови К. Каганця (гл. Прамова, Наша Ніва, 1909 ст. 752—3), що своїм наївним патосом нагадує дещо Марцінкевича.

IV.

(РОСИЙСЬКО-БІЛОРУСЬКА ШКОЛА.)

Письменників звязаних своїм світоглядом з польською культурою, та з традиціями історичної Польщі і католицької віри, змінили вже на прикінці XIX в. приклонники другої скрайности — а саме, российської державности, русскости краю і православної віри. З дослідників Білоруси належать сюда Коялович, Романов, Сапунов; з письменників А. Р. Пщелко.

Вважаючи себе Білорусами і гарячо бажаючи можливо найбільшого розвитку своєї батьківщини, своїми дослідами причиняють ся вони значно до поглубленя і поширеня народної свідомости серед освічених кружків, — але — як дослідники, мало доступні й інтересні для ширших кругів народа, вони його не захоплюють. Що більше! Як свідомі горожане-патріоти российські, як ідейні вихованці великоруської культури і літератури, та як приклонники національної одности всїх трьох руських народів — вони виразно стояли за одну спільну для всїх Східних Словян русску літературу і культуру, за конечність злуки всїх трьох племен під покровом одної письменної мови та одної православної віри.

Сей напрям суспільно-національної ідеольоґії звернув увагу виключно на первістки спільні всім трьом руським народам східно-словянської ґрупи, полишивши в стороні як раз характерне для кождого з осібна, що саме було предметом їх спеціяльних дослідів, дуже цінних для науки і для повного національного пробудженя Білоруси. Одушевлені ідеєю державного российського централізму і захоплені великим розмахом великоруської літератури і культури, вони недоцінили ті сторони бі-

лоруського житя, які ярко і від віків відділили одно племя від другого прикметами національної самобутности.

Як поклонник тої ідеольоґії — Пщелко дає від 1900 р. ряд побутових оповідань-описів з білоруського житя — по великоруськи, зі вставками білоруських розмов (гл. збірки „Очерки и разсказы изъ жизни бѣлорусской деревни“ I. Вильна 1906, II. Витебск 1905). Сею подвійною мовою Пщелко — російський націоналіст нагадує дуже Марцінкевича — польського націоналіста, з яким лучить його ще точність впередачі народного побуту. Впрочім він зовсім самобутний писатель. Народу він не ідеалізує, скоріш немилосерно висміває його смішні сторони. А хоч сам російський патріот і вчасти консерватист, він не жаліє й представників власти по білоруським селам і волостям.

Сміх і іронія Пщелки — се плоди гіркої свідомости, що давить чоловіка тягаром безвихідности і безпросвітности положеня сільського люду. Бо-ж годі чоловікови, що вийшов з народа, Пщелко син пономаря, та з ним жиє, письменник був народним учителем і псаломщиком, не відчути всього житєвого тягару економічного занепаду народа через пянство, дорогі традицийні поминки, безправство волостного суда — особливо для бідних, та залежність народної школи від пяного своєвільного волостного писаря. Иноді зібраний материял на стільки захоплює автора, що він кидає літературну форму оповіданя й переходить до статистики, якою очивидно хоче показати невідрадність положеня Білоруси всім, особливо-ж всій Росії, для якої він і пише по русски.

Як реаліст і гуморист Пщелко пішов слідами Гоголя і Горького, як народолюбець — взяв собі за примір народника Г. Успенского, що так радо лучив в своїх писаннях літературу і журналістику. Зате в оповіданях — У тіатри, Панское игрище, Бильярд в деревнѣ — Пщелко висміває наївністю мужиків панські „вигади“, особливо-ж пересічну театральну товпу, лиху гру на сцені та пусту забаву панів з „клубы“.

Від 1907 р. письменник сей замовчав і став зовсім осторонь від новітного народного руху.

V.

(ПИСЬМЕННИКИ-БІЛОРУСИ.)

Одиноко можливим способом рішити питанє культурного відродженя Білоруси було признанє нинішнього стану мови, побуту і віри — у всіх відтінках історичних звязий з католиць-

кою Польщею і православною Росією. Так і поглянув на справу гурток поступових білоруських патріотів, що без ріжниці своїх традицій родинних, громадянських і віроісповідних, згуртовали ся зараз по жовтневім указї в товаристві „Беларуская Суполка. Загляне сонце в наше ваконце“ в С-Птб. і в Вильнї коло тижневника „Наша Доля“, а там „Наша Ніва“.

Найважнійшим кличом їх діяльности було: освідомлене білоруського народу обох релїґій, католицької і православної, до степени самосвідомої нацїї, яка на рівнї з иншими могла-б взяти чинну участь в полїтично-економічнім житю власної просторої країни й держави. Для того пишуть вони чистою народною мовою, не викидаючи з неї нїчого, абецадлом і азбукою, нинї вже тільки фонетичним руським письмом, про всї важні для народа справи.

Отсею дорогою народної журналїстики молодші білоруські письменники війшли відразу в дружні зносини з широкими народними масами, стали речниками інтересів народа, та його вчителями. Білоруське письменство сеї нової доби стало на тривкій основі суспільно-національної свідомости, а через те воно тільки скріпило взаїмну ідейну звязь між письменником і народом, якої до тепер в білоруськім письменстві зовсїм не було.

Найвиднійшими представниками сього напряму у білоруськім письменстві є Якуб Колас і Янук Купала. Колас — сільський учитель, Купала з першу наємник, що брав по 50 рб. річно — відізвали ся до свого народу сумливими „Пѣснями жальбы“ (Колас — Вильно 1910) та „Жалейкой“ (Купала — С-Птб. 1908), представляючи його безпросвітну нужду. Вони не виділи вини по сторонї мужика, як се чинив нераз Пщелко, але дійшли до одного з ним переконаня про конечну потребу працї народа над собою самим.

Оба поети нагадують Богушевича і Неслухоўского тим, що любують ся в образах рідної країни та часто вертають до міркувань на суспільні теми; але перевисшають їх якістю і кількістю своєї поетичної творчости. Крім позитивних типів з білоруського народу і зображеня своєї країни вони дають — під впливом тужливої людової піснї, пустинної землї і монотонної народної працї — пісню з покликом до роботи для рідної країни, до віри в успіх сього дїла, до віри у сили — власні, своїх товаришів і всього народа. Оба поети вірять в побіду основ загально-людської культури у ріднім краю.

Як лїрик, Колас подібно Лермонтову любує ся в картинах природи та в порівнаню її з людським житєм (Песьні жальбы

ст. 42, 85, 112, 114, 120), иноді нагадує він Некрасова (ibid. ст. 54, 69). Але він не наслідовник.

Як громадянин, він передовсім патріот, що любить безмежно свою країну, повну „абразоў пакуты“; він скорбить над тяжкою долею Білоруса-мужика і робітника, одначе вірить в поправу їх биту власною працею. Найбільше-ж притягає його увагу житє мужика (ibid. ст. 53—82 Мужыцкае жыцьцё). До нього вертає він нераз і в стихах з тюрми. Взагалі-ж його поетичну творчість ціхує оптимістична віра в нове золоте житє рідної країни (ibid. ст. 81, 82, 90, 94, 109, 111).

Купала, найвиднійший і найбільше плодовитий білоруський поет, має багато спільного з житєм українського ґенія. Шевченка він дуже високо цінить і любить, крім нього зачитуєть ся творами Міцкевича і Пушкина. Як поет він — і лірик (Шляхами жыцьця — 1913) і епік (Адвечная песьня — С-Птб. 1910, Сон на кургане — 1912) і сатирик (Жалейка, Гусляр 1910). Сатирою зближаєть ся він до Пщелки, особливо коли говорить про вину мужика у власній біді, або як хоче осудити дану появу. Його творчість інтересна взагалі тим, що наглядно зображає розвиток білоруської самосвідомости, яка все більше ширшає і глибшає серед народних мас, з другого-ж боку тим, що вона дає багато такого, що у других було тільки в зародку.

VI.

(ДЕЯКІ ПАРАЛЄЛЇ І ВИСНОВКИ.)

Нове білоруське письменство, як кожда національна література, є природним плодом внутрішніх духових сил народа, а як таке воно є виразом природного розвитку нації, а через неї всього Східного Словянства.

Своїми ступенями постепенного розвитку від польсько-білоруських проб, через российсько-білоруський напрям до народного білоруського письменства воно нагадує дуже розвій галицького письменства, що в зараню свого відродженя мало — польсько-українську школу (Wacław z Oleska, Pauli, Вагилевич) і российсько-руський напрям (Зубрицький, Петрушевич, Головацький, Гушалевич, Хиляк), та з часом дійшло до побіди українського національного напряму (Шашкевич, Устіянович, Могильницький, Федькович, Франко). Боротьбою за мову і правопис, та постепенною еволюцією народної свідомости від польсько-білоруського патріотизму, через державний российський до білоруського — воно дуже подібне й до словацького письмен-

ства з його боротьбою загально-чеських первістків (Коляр, Шафарик) із словацькими (Берноляк, Штур).

Головним жерелом національної свідомости гуртка інтеліґентів в наукових дослідах історії, побуту, мови (Чечот, Барщевский, Носович; Коялович, Батюшков, Романов, Федеровский, Карский), що часом, якістю і скількістю духової праці випередили поетичну творчість білоруських письменників, воно подібне до національних літератур всіх европейських народів, що й свідчить про природну закономірність його появи.

POVÍDKY LIDOVÉ O ZKROCENÍ ZLÉ ŽENY.

Není účelem naším podávati lidové verse látky, kterou učinil nesmrtelnou Shakespeare svou světoznámou veselohrou, než chceme tu sestavovati verse jiné látky, celkem cizí, pouze tendencí svou blízké, ideově spřízněné. Verse její jsou dosti roztroušeny po celé Evropě, od Sibiře až po Řím a Bretoňsko, ale není látka tato přece tak silně rozšířena jako jiné povídky o zlobě ženské!

Začneme od verse zapsané ve východní Haliči v Bučackém okrese[1]). Děj její položen jest do dávných dob, do roboty (за паньщини). Od rána do večera chodila zlá paní a bila služebnictvo svým karabáčem. V sousedství byl švec, hrozný opilec, který stále bil karabáčem svou ženu. Jedné noci kdosi přenesl zlou paní do domku ševcova na postel, na které spávala ševcová, a ševcovou na postel zlé kněžny. Toto přenesení dálo se nějak tajemně, vypravovatel spokojil se tím, že konstatoval skutečnou událost. Vypravovatel byl vůbec velmi stručný, nevypsal ani podrobněji, jak se chovaly ševcová a kněžna, když se probudily každá v novém okolí, více ještě se zdržel u kněžny v domě ševcově. Křičela a naříkala, když ji švec bil. Přijížděli její bratři, volala na ně, aby čekali, že je jich sestra. Ale bratři uháněli, že se ševcová zbláznila (вдуріла). Ona je dohání a přiběhla za nimi až před chodbu (пирид ґанок) a švec za ní. Vycházel pán z pokoje a jak ševcovou spatřil, zvolal: „Drž ji v chatě, nepouštěj ji nikam! Švec ji bil až do své chaty, a kněžna více neběhala do dvora. Tak to trvalo celý rok. Po roce obě ženy zase proměnili, a byl tam potom mír, t. j. kněžna byla pak mírná, ale byl švec po roce lepší vůči své ženě?

Mnohem podrobnější a také složitější jest verse z jihouherské osady Kocury[2]). Žena císařova a žena kovářova jsou tu sestry, docela si podobné, a vyměnily je víly „хторі ньечісту роботу робйа“. Přenesly cařici v noci, když kovář byl v krčmě. Kovář ji hned zbil, když o půlnoci přišel domů a ona mu neotvírala. Kovářova žena probudila se v tutéž dobu a divila se, že se на златіх ланцушкох kolébá. Ráno byl cár šťasten, že byla žena tak vlídná a laskavá, a stejně celé služebnictvo. Cár netušil, že to není jeho žena, ač ona mu to tvrdila, nechtěl jejím slovům věřiti, ale vyhověl jejímu přání, dal zapřáhnouti a jeli do vesnice, odkud byla. Když tam přijeli, potkali ženu, která nesla обраньіцу на пльецу і два канті

на ньей, a nová cařice řekla, že to byla první jeho žena. Ta shodila vše, rozběhla se za kočárem a volala na lidi, aby cara chytili, že to její cár. Všickni dělali si z ní smíchy a cár volal na kočího, aby co nejrychleji uháněl, aby se nechytala kočáru, neb se s ní dost natrápil, a že více nebude v jeho dvoře. Potom ještě sama vypravovala nová cařice čeledi, že byla dříve ženou kovářovou. Zůstali již na vždy spolu. Nová cařice zrodila synka a nyní se připojuje látka jiná, osudy mladého prince: chytil dívku, která se svými dvěma družkami obírala jabloň, která večer rozkvítala a do rána měla již zralé ovoce, a šel ji hledat na Černý Ostrov.

Na východě jest tato povídka málo rozšířena. Zapsána byla podle mých vědomostí pouze u Bělorusů Minské gub.[3]). Také zde jest na jedné straně švec-opilec se svou hodnou a pracovitou ženou, na druhé straně zlostná a krutá královna. Bůh slitoval se konečně nad jejím lidem i nad ubohou ševcovou, a poslal jednou anděla, aby přenesl ševcovou do královských pokojů a královnu do ševcovy chaty. Po celé říši šla zpráva, jak se královna změnila, a rozradovala se veškera říše, neb všem bylo pak lehce žíti. A tak bylo až do její smrti, až ona duši odevzdala Bohu.

A královně nastal zcela jiný život. Opilý švec ji stále bil, až se chopila práce, naučila se práci selské a udělala se tichá, měkká „jak hedbávná“. I tak mučila se až do své smrti, a své hříchy odpokutovala. U Bělorusů byla tedy látka silně přeměněna a ovšem také celá řada důležitých motivů byla zapomenuta. Královna byla zcela samostatnou panovnicí, o králi, jejím manželu není vůbec zmínky.

Ještě více přetvořena byla tato látka v Tomské gub.[4]) Úvodem vypravují se osudy „soldatského“ synka Vasilija, jak se zmocnil svíčky hořící na prsou spícího draka. Když tu svíčku dal z pravé ruky do levé, zjevovali se kočí a lokaj a plnili každý jeho rozkaz. Byla tam — děj položen do Polska — cařice, která lstí se zmocnila vlády, vyhnala cára i jeho rádce. Vasilij chtěl viděti cařici, ohlásil se a dostal od ní dva pohlavky. Když nastoupila noc, vyňal svíčku, přeložil ji z pravé ruky do levé a poručil kočímu a lokaji, aby udělali cařici ženou ševce, u které on bydlel, a ševcovou cařicí a přeložili jednu na místo druhé. Za okamžik bylo to provedeno. Ševcová probudivši se v cárských komnatách, hned si myslela, že to udělal onen jejich host, Vasilij. Dala zavolati cára k velké radosti všech, neboť nikdy ho k sobě nepouštěla, a hned mu odevzdala všecku vládu. Cařice byla pak od ševce stále bita, nechápal, jak se změnila a žádnou práci nezná. Nová cařice pak po krátkém čase řekla Vasilijovi, aby ji opět udělal ševcovou, a bývalou cařici vrátil

na její místo. Švec byl šťasten, že se jeho žena zase ujala práce, a cařice tak se zaradovala, že zůstavila carovi vládu a přestala se s ním hádati.

Hojněji vypravována byla naše pohádka ve střední Evropě. Na Slovensku byla známá v 40-tých letech min. století. Byla totiž zapsána do Prostonárodního Zábavníka Šťávnického, rukopisné to sbírky pohádek z let 1844—45, která se nyní chová v museu v Turčanském Sv. Martině. A sice čte se tu na str. 190—192. Tato verse má opět některé velmi charakteristické zvláštnosti. Nejdříve líčí zlostného ševce, u kterého nikdo ani tovaryš, ani učedlník nemohl obstáti. Nevydrželi ani tři tovaryšové, kteří si byli vyžádali u něho práci; netrvalo to ani den, už se s nimi vadil, všelijaká jména jim nadával, ba je i bil. Tak ho hned opustili. Na noc přišli ke krásnému zámku a prosili o nocleh. Sluha se zdráhal, že „grofka" jest paní hrozně zlá a žádného noclehaře netrpí; že mučí nejen čeleď, než i její muž, sám hrabě „musí bárs aký slúha a poddaný šetke práce robiť, v zahrade kopať, hnoj kydať, statok chovať a inšie". Konečně sluha se dal přece uprositi a uložil tovaryše do jizby, kam hraběnka málo chodívala. Pozdě v noci nadělala křiku na „dozeráča", aby jí šel posvítit. Vzala karabáč, šla po jizbách, nenajde-li kde u děvčat milence. Tak přišla na noclehaře, nemilosrdně je zbila a vyhodila. A tak museli pod širým nebem nocovati. Umínili si, že se pomstí, že ji dají ševci, a ševcovou hraběti. „A tak títo traja dobrí geniovia na spaní grófku vzali a priniesli do domu črievičkára a črievičkárku do posteli grófkyňéj..."

„V noci začne dieťa u črievičkára plakať, lebo mau viacej detí, a grófka nemala žiadno. Tu začne on kliať, že prečo hore nestane a ho nekojí. Grófka sa zobudí, zkríkne, že kdo sa opováži na ňu kričať a či ona bude komu ešte deti varovať. Omlace okolo seba, pozná, že je na slame, začne sa hádzať a zlorečiť, že kde je ona. Vyskočí črievičkár, chytí za vlasy, strhne z posteli na zem a lomí, zkade zachytí. Ona kričí, že je ona grófka, a on rozpajedený ešte večmej mláti, že čo je ona za grófka, že či sa z rozumu pohla. Ona len, že je ona grófka, že kdo sa ju opováži biť. On dobre sa od jedu nepukou a ju len bije, lebo sa skutočne nazdau, že je jeho žena, lebo boly obidve na parsúm rovnakie — a bou by ju ažda aj zabiu, ale ona videla, že je zle s ňou, zamlkla. Na ráno dovedúvala sa na jej zámok, že kde sa jej poddaní, jej slúhovia. On nevedeu si radiť, chytiu zase palicu. „No ako že si ty grófka, či si ty nie črievičkárka? a z bitkou ju tak zkrotiu, že mu musela byť poslušná".

Podrobněji líčeno, jak si laskavě a mile vedla ševcová, když se ráno probudila v drahých peřinách na zámku. Dala hned zavolati hraběte, že se nesluší hraběti pracovati. Hrabě běžel do zámku, mínil, že duch svatý do ní vstoupil. Chtěla s ním prohlédnouti panství, hrabě dal zapřáhnouti a vydali se na cestu. Přijeli do místa, kde bydlel švec. Právě bývalá hraběnka prala na potoce plenky. Jak spatřila kočár, hodila píst křičíc: „To je můj kočár, to jsou moje koně!" a běžela ke kočáru. Jak ji hrabě spatřil a poznal, dal znamení kočímu, aby popohnal koně. Vyskočil švec a znovu ji krutě zbil. „A bijí se tam snad až posud, a hrabě se svou paní žijí jako dva andělé". Tedy také tu zůstala výměna na vždy.

Postavení tří tovaryšů jest dosti záhadné, a udání, že jako dobří „geniové" přenesli obě ženy, mohlo by buditi pochybnosti o lidové provenienci této verse. Ale mohli bychom to považovati jen za nevhodnou a nevkusnou interpretaci upravovatele a zapisovatele této verse. Ovšem nebyla od soudobých přátel lidových tradic slovenských tato pohádka považována za domácí, slovenskou, neboť byla k ní v řečeném rukopise připsána jinou rukou poznámka „fremde (deutsche) Erdichtung".

Nad jiné hojně byla povídka tato zapsána v zemích českých. Nejdříve na Moravě v okolí Rožnovském od B. M. Kuldy[5]). Hraběnku odevzdali čtyři jezovité ďáblovi na nějaký čas do moci, aby se poznala a polepšila, proto že jim odepřela almužnu. Ďábel řekl jim, že zná v Londýně chudobnou ševcovou, která musí těžkou práci dělat a od muže je potěhem velice bita každý den, na její místo donese hraběnku, a ševcovou do zámku. „Obě jsou jednaky a v jeden den narozeny; oběma je Marička a zejtra mají svůj svátek. Hrabě nepozná, že to není jeho žena a ten švec také nepozná. Tak jich převedu na sedm let..."

Donesl ďábel hraběnku do Londýna k ševci a ševcovou do zámku. Ševcovou poučil, jak se má chovati v zámku, ba dal jí 300 dukátů, aby je ráno ve svůj svátek rozdala služebnictvu. Po pěti letech projevila hraběti přání viděti Londýn, a tak dal hrabě zapřáhnouti čtvero koní a jeli do toho města. Byl tam právě trh a ševcová nesla boty na rameně na tyči. Poznala kočár, koně, manžela, zahodila boty do bařiny, křičela: „To je můj kočár, to jsou moje koně!" Hraběnka řekla hraběti, aby jeli zpět, že to je jakási žena, co nemá rozumu. Švec ženu dohonil, zbil a doma uvázal na řetěz. Když minulo sedm let, přišel ďábel na zámek, vypravoval, jak někdejší hraběnka u ševce trpěla, a že ji donese zpět, že má tam již nachystány dva měchy peněz a dobře bude živa. Donesl pak hraběnku zpět do zámku, řekl jí: proč musela tolik trpěti,

a pohrozil jí, nebude-li lepší, že ji zase tam donese a že tam bude pak až do smrti.

Když ráno komorná viděla hraběnku ve sprostých šatech, celou černou, řekla hraběti, že to není jeho paní. Hrabě ji vyháněl, měla modřiny po těle, jak ji švec bil. Ona mu všecko vyprávěla, hrabě chtěl se o tom přesvědčiti, jeli zase do Londýna a tu od ševcové slyšel totéž. Hrabě se nyní ševcovi odměnil, že jeho žena jest tak dobrá a statečná, vzal oba s sebou, dal jim panství, aby byli do smrti dobře živi při jeho zámku.

Ve versi z okresu Jemnického[6]) v jihozápadní Moravě hrabě sužovaný od zlé paní prosil černokněžníka o pomoc, a černokněžník slíbil, že hraběnku zkrotí, však že to rok a den trvati bude. Mnoho mil od hraběcího zámku v pustém kraji bydlel švec, pro svou ohyzdnost daleko široko známý, hleděl „jedním okem na půlnoc a druhým na východ, nos měl na tři facky rozpleskly, horní pysk mu přesahoval ret dolní, neštovicemi byl jako krupobitím rozmlácen, a vlasy stály mu každý zhůru jako štětiny..." Pustou skalnatou stráň, kde bydlel, nejmenovali jinak nežli „na pekle" a ševce knížetem stráně pekelné. Ševcová pak líčena jako dokonalá krása a dobrota, i vytknuto, že byla zlé hraběnce „tak na vlas podobna, jakoby jí byla z oka vypadla". Černokněžník vyměnil o půlnoci obě ženy, na hraběnku pustil tvrdý spánek a sen, že je v pekle u čerta, na ševcovou pak, že jest v nebi. Živě vypsáno, jak hned z rána ji švec bil, trýznil a k tuhé práci přinucoval, a ona se domnívala, že jest v pekle k satanášovi odsouzena. „Když rok docházel, vlekla se usoužena a utrápena jako motouz" a litovala, že tak zle nakládala čeledí a poddaným lidem. Po roce přišel černokněžník k hraběti, vypověděl mu všecko; hrabě ani netušil, že jeho žena byla vyměněna a vyzván od černokněžníka jel k ševci podívat se, co hraběnka dělá. Černokněžník vyložil mu, že švec hraběnku za ten rok tak vykáral, že jest jako holubička, a tak ho hrabě prosil, „aby ji déle v tom trápení nenechával". Byly obě ženy zase přeneseny, hraběnka docela se změnila a švec byl za to obdařen dvorem, na kterém pak se svou ženou hospodařil jako zeman.

V téže celkem době zpracoval tuto látku J. K. z Radostova[7]) podle předlohy odchylné od obou moravských. Vyličuje se nejdříve život ševce Melichara a trápení jeho ženy, potom život na královském dvoře, jak královna sobě vyhradila správu nad služebnictvem, potom nedovolovala králi ani s ní za jedním stolem jísti a v jednom kočáře jezditi a konečně na noc do žaláře zavírala. Změnu způsobila jakási stará babička, která ode dávných časů v nedalekém lese v tmavé jeskyni bydlela. Babička byla od královny se svou prosbou odmrštěna,

od ševcové obdarována šatstvem. Ráno probudila se královna u ševce, ševcová v královském zámku. Švec ji hned ráno krutě zbil potěhem a vyhodil ji ze dveří, aby si šla do paláce. Když tam přišla, služebníci se jí posmívali, a když nepřestala jim poroučet, vymrskali ji ven. K opětné vyměně nedošlo. Bývalá královna ševce utrápila, umřel brzy, když ho špatně ošetřovala. A bývalá jeho žena šla na jeho pohřeb. Jednou navštívila babička z lesa novou královnu, řekla jí, že ona obě ženy vyměnila, a napomínala, aby vždy byla tak hodná.

V novější době máme ještě dva zápisy. Ve versi, kterou zapsal V. Tille na Valašsku[8]), přenesli zlou královnu ke zlému ševci, a trýzněnou ševcovou ke králi dva duchové, zlý a dobrý, aniž by byli měli jakousi přímou příčinu potrestati královnu. Opakuje se tu scena mezi králem v kočáře a novou ševcovou peroucí u potoka, kterou vypravuje slovenská verse, jen že její nadávky jsou ještě pustší. Potom ti dva duchové zase obě ženy přeměnili, že královna dost už dostala bití od ševce a nebude už trýzniti ani krále, ani služebnictvo; také švec se změnil, „on už věděl, že to nějakým zázrakem se stalo tak".

Verse z Líšně u Brna[9]) jest jakýsi stručný výtah z verse Kuldovy. Čert sám o své ujmě přenesl zlou hraběnku do hlavního města k ševci, tuze divokému, který každý den mlátil ženu jako žito, ševcovou pak, která byla hraběnce podobná jako vejce vejci, na zámek, a sice dal hraběnku k tomu ševci „do školy" na sedm let.

Mimo to byla nalezena verse této pohádky u Mazurů ve východním Prusku[10]). Zcela stručně vypravuje se, že byl švec velmi zlý na ženu a všechny, kdokoliv přicházeli do jeho domu, a o králi v témže městě a jeho zlé paní. Přišel ji prosit o dárek tovaryš, ale musel odejíti — hrozilať mu, že ho vyhodí; pak přišel k ševcové a ta mu dala poslední svůj groš. Tento tovaryš byl černokněžníkem, který uměl vyměňovati lidi a udělal ševcovu ženu královnou a královnu ženou ševcovou. Jak to bylo provedeno, není vypsáno. Když se královna probudila, válela se po svém loži a láteřila, neboť lože bylo tvrdé a sláma ji píchala a škrabala, že nemohla spáti. Slyšel ji švec, ale nerozuměl jí, neboť mluvila německy; zakřikl ji a ráno ji vyhodil z postele. Chování ševcové v královském zámku jest obyčejné. Vytknuto leda, že byla celá černá v obličeji, a panská pověděla ostatním služkám, že královna byla tu noc v pekle, neboť celá jest ještě zamazána dehtem, ale pomohlo jí to, neboť stala se mnohem mírnější. Král a všickni se divili a těšili se z její laskavosti a mírnosti. Pak si vyjeli, přijeli také k domku ševcovu a královna vyrazila z domu a volala, aby drželi a aby král ji vzal do kočáru.

Zavolal král ševce a řekl mu: „Máš-li bláznivou ženu, nepouštěj ji z pokoje, aby útočila na lidi, aneb dej ji do blázince“; odjel pak domů a uspořádal velký ples z radosti, že jeho paní se stala tak dobrou. Tím tedy způsobem byla výměna obou žen definitivní.

V západní Evropě byla, pokud dosud vím, naše povídka zapsána v Římě.[11]) Dvě víly radily se, jak by se zlostná královna mohla odnaučiti své zlobě. Jedna z nich našla v špinavé uličce dršťkářku, která jest podobná královně jako hrách hráchu. Převlékly v nejbližší noci královnu do šatů dršťkářčiných, a dršťkářku do šatů královniných i vyměnily je. Dršťkář byl právě tak zlostný, prudký a hrubý jako švec v našich versích a královna musela mnoho nyní snášeti, neumějíc ani v krámě obsluhovati náležitě zákaznictvo, ani jídla pro muže, takže hladověla. V zámku byli všickni na nejvýše potěšeni náhlou změnou chování královnina, tak že král sám jí navrhl projížďku městem, ona pak si přála, aby jeli její uličkou kolem krámku dršťkářova. Odchylně ode všech versí odehrála se tato scena a ihned došlo k vyjasnění. Královna vyrazila volajíc: „Můj muži! můj královský manželi!“ Král ji poznal a ptal se dršťkářky, kdo by ona byla. Přiznala, že není královnou, je chudou ženou toho dršťškáře, ale nemůže říci, jak přišla do paláce. Nemohla to říci ani královna o sobě, ale řekla, že si myslela, že ji král sám tam poslal, aby ji potrestal pro její zlostnou mysl, slibovala, že nikdy víc takovou nebude, jen aby ji odňal tomu strašnému drštkáři, který ji bil po celý den. Přijal král svou ženu zpět, ale nevěděl, co má počíti s dršťkářkou. Ta však prohlásila, že bude raději u svého manžela, než v kterémkoliv paláci světa. Bohatě obdařil král chudé manžely a dršťkář byl tak potěšen dary, jež dostal pro dobré chování ženino, že byl pak povždy vůči ní velmi dobrý. A královna strachujíc se, že by mohla zase býti náhle přeměněna v dršťkářku, dbala bedlivě na svou letoru a stala se radostí svého manžela a celého dvora[12]).

Verse vypravovaná v Dolním Bretonsku[13]) probíhá jinak a má rovněž některé své zvláštnosti. Dva mniši prosíce o nocleh jsou všude vyháněni a jen od mladé, hezké ženy pohoštěni a přijati, ačkoliv velice se bála svého surového muže, opilého ševce, dala se přece uprositi. Mniši nocujíce na senníku slyší, jak švec vyváděl proti ženě a jak se k nim dobývá, i spasí se útěkem. Následující noc přicházejí mniši na zámek velice bohaté a velice zlé paní, kterou její manžel byl opustil nemoha s ní žíti. Mniši byli sice též přijati a pohoštěni, dostali nocleh — v kravíně i zakusili rovněž její zlobu, tak že ráno zmizeli nepožádavše ani o snídani. Potom oba mniši prosili Boha, aby zlou paní dal ševci a hodnou ženu ševcovu do

zámku. A tak se hned z rána probudila zlá paní v chudé dílně s opilým ševcem po boku a žena ševcova v měkkých peřinách v nádherné komnatě na zámku. Panská byla nesmírně překvapena, když v loži našla mladou krásnou ženu místo své cšklivé zlé paní. Dopsali o tom pánovi, a ten přispěchal a slavil svatbu s novou družkou, kterou mu Bůh seslal. Po několika měsících dali se taktéž na cesty, přijeli do chudé vesničky, právě když u potoka žena chudičce oděná prala své prádlo. Žena běžela za kočárem, volala, aby zadrželi, ale pán poznav svou první ženu, přikázal kočímu, aby rychle ujížděl. „Tímto způsobem byla zlá a ošklivá žena spojena se zlým a ošklivým mužem, a dobrá i hezká žena s mužem dobrým i hezkým, a všecko bylo k lepšímu“ zakončila dolnobretoňská vypravovatelka svou povídku.

Povídky ty možno podle průběhu děje a hlavně podle zakončení děliti ve dvě skupiny: v první byly ženy proměněny jen na určitou dobu a zlá žena zkrocena vrátila se ke svému manželu, tak ve východohaličské versi Eтн. Зб. VI, v sibiřské z Tomské gub., ve versích moravských zapsaných od Kuldy, Menšíka, Tille a Elpla a konečně ve versi římské a u Corazzini. V druhé skupině nebyl více poměr mezi manžely napraven, výměna ženy provedena na stálo, tak v jihouherské Eтн. Зб. XXIX, v běloruské, slovenské, české Radostova, mazurské a konečně ve versi bretoňské.

Význačný motiv jest také, že s novou manželkou svou vyjíždí pán na procházku a tu setká se s rozlícenou svou první a vlastní ženou. Pozoruhodno, že se vyskýtá v obou skupinách: ve versi první skupiny u Kuldy, Elpla, Tille a v římské a též ve versích druhé skupiny v Eтн. Зб. XXIX, v slovenské, mazurské a bretoňské. Pouze v jedné versi, ve východohaličské běžela vyměněná paní od ševce do zámku.

Méně závažný jest úvodní motiv, kým a proč způsobena výměna žen: nejčastěji to byli hosté od paní ztýraní aneb hrubě odbytí, tak ve versí slovenské, u Kuldy, Menšíke, Elpla, v mazurské, sibiřské a bretoňské, babička u Radostova. Vlastní osobní příčiny neměli duchové u Tille, ani víly ve versí jihouherské; víly římské a u Corazzini anděl z rozkazu božího vedeni byli jakýmis zámysly výchovnými. Podobně v běloruské versi způsobil to anděl z vůle boží. Východohaličský vypravovatel spokojil se tím, že zkonstatoval výměnu.

Jaký jest poměr těchto různých versí, a kde možno hledati jich prameny?

Tato látka byla nejdříve zpracována v Anglii jako fraška od Thomas Jevon r. 1686 pod nadpisem: „The devil of a wife or a comical transformation“[14]). Vystupují v ní švec Jobson, jeho žena

Nell, šlechtic Richard Lovemore se svou druhou paní, její kaplan Noddy a služebnictvo, konečně slepý muzikant a cizí doktor-kouzelník („a magitian“), dokonce otec panin. V 1. jednání líčí se nám pitka služebnictva panského, na kterou byl pozván švec Jobson, a tu dovídáme se o zlobě a krutosti panině. Nejdříve přijde kaplan, vyčiní hodujícím, ale ti pohasí světla a zbijí ho. Nyní dostaví se pán s paní. Paní bije všecky, ve rvačce zbije švec kaplana, paní rozbije housle muzikantovy. Pán nahradí mu škodu, odvede ho, a chce opustiti svou choť. Nyní žádá cizí doktor-kouzelník o nocleh, ale jest odmítnut od paní. Pán určí mu lože u svého pachtýře. V další sceně jest líčeno, jak kaplan se opíjí. Kouzelník přijat laskavě od ševce, prorokuje jeho ženě, že bude druhý den nejšťastnější paní, ale jest od žárlivého manžela z domu vyhnán. Kouzelník zapřísahá dva duchy, Nadira a Abišoga, nařizuje jim, aby ševcově ženě dali podobu ženy pánovy, a paní donesli do náruče ševcovy. A duchové slibují, že to provedou za vichřice a bouře, za blesku a hromobití. Kouzelník také na kaplanovi chce zkoušeti své umění. Konečně slyšíme ještě, jak Lovemore naříká na svou zlou ženu vůči dvěma přátelům, kteří ho navštívili, oznamuje jim, že zrána tuto Xantippu pošle zpět jejímu otci, i vykládá jim ještě, jaké vlastnosti by měla míti dobrá žena. Překvapí je paní a zle jim vyčiní.

Na počátku druhého jednání straší sluhové převlečení za psa, medvěda a belzebuba kaplana Noddy, a ten hrozně postrašen vyzná se belzebubovi ze všech svých hříchů. Tu náhle zjeví se za blesku a hromobití Nadir, pojídá ropuchu a podává ji kaplanovi. Převlečení sluhové zděšeni dají se na útěk. Vystupuje pán Richard a kaplan běduje nad tím, co se mu bylo přihodilo. Mezitím provedli oba duchové úkol, přenesli paní do chaty ševcovy a ševcovou položili k pánovi. Líčí se pak nejdříve scena mezi paní a ševcem; švec míní, že se zbláznila, když se stále vydává za lady Lovemore, seperou se. Přijde pak nájemce, pozná paní, a jest od ní zbit, když projevuje své špatné mínění o ní. Potom předvedena Nell, ševcova žena, v ložnici pána Richarda; líčí se, jak všickni služební od panské až po kočího jsou nadšeni laskavostí paninou, a Richard Lovemore nemůže ani chápati, jak se mohla jeho žena tak přeměniti. V 3. jednání slibuje Nell žíti docela podle vůle pana Lovemore, smiřuje se s jeho přáteli, kteréž byla paní zle urazila. Pořádána velká slavnost, kaplan činí tomu výtky, ale Nell je zamítá. Pozván na slavnost také otec panin, rovněž švec Jobson. Přichází také paní, tvrdí, že ona jest vlastní paní, bije nevěřící sluhy, nepoznává jí ani vlastní otec, a kaplan prohlašuje ji za čarodějnici, která by měla

býti upálena. Když pak paní shlédne svůj obraz v zrcadle, nalezne své vzezření skutečně jinaké, takové jako Nellino. Zapletený děj konečně rozváže kouzelník, který všecko zavinil a paní, bita a trýzněna od ševce, úplně zkrotla, jest vyléčena a chce býti nejlepší manželkou a paní. Jobson dostane zpět svou Nell. Kaplan svatoušek ukáže se býti opilcem a jest vyhnán. Obecným veselím končí hra.

Tato látka byla potom hojně zpracována. Nejdříve učinili ji John Gay a Pepusch podkladem satirické zpěvohry „The Beggars Opera“, která byla po prvé provedena počátkem r. 1728 a přijata s neslýchaným nadšením. Mířila proti italské „opera seria“: italská hudba byla tu úspěšně parodována, použito v ní hojně anglických písní, místo recitativu zaveden mluvený dialog; a zcela anglický domácí ráz zajistil úspěch nové zpěvohry u obecenstva, kteréž do té doby bylo obmezeno na nesrozumitelné anglické opery[15]).

Znamenitý úspěch této komické zpěvohry nabádal k hojnému napodobování, vznikl nový divadelní genre, hra se zpěvy, jak by se asi vhodně překládal anglický termin „ballad opera“, a ovšem také vděčná látka sama znovu zpracována a přepracována, zkracována, aby bylo dosaženo ještě větší působivosti na sceně. Tak vznikla „The devil to pay or the wives metamorphosed“, a jako autor poslední uváděn Coffey. Udržovala se pak na anglických jevištích po celé století až do roku 1828[16]).

Z Anglie pronikla působivá komedie na pevninu do Německa a do Francie. V Německu chopily se jí herecké trupy, které do 40-tých let XVIII. stol. zápasily těžce s nedostatkem, ba nouzí a v anglické hře našly prostředky, jimiž získaly a zajistily si přízeň obecenstva. V doslovném překladě někdejšího pruského vyslance v Londýně, pozdějšího ministra von Borka provedena byla po prvé v Berlíně r. 1743 pod názvem „Der Teufel ist los“ oder „Die verwandelten Weiber“, o sedm let později v Lipsku. Divadelní společnost, která německý překlad získala, sama si zajišťovala provozovací právo a proto nedávala text do tisku. R. 1750 tvořila se nová společnost, která také se chtěla zmocniti populární hry. Kapelník její Standfuss složil hudební doprovod a Christian Felix Weisse znovu upravil text. V říjnu r. 1752 provedeno bylo po prvé v Lipsku toto zpracování pod stejným titulem, který měl překlad Borkův r. 1843, při němž byly nejspíše zachovány anglické nápěvy. Tento první překlad Chr. F. Weisse není znám, a byla vyslovena jen domněnka, že byla hra rozšířena a zvláště připojeny nové písně. Hlavní cena této, možno říci, hudební frašky záležela v hudebním doprovodu a Georgy Calmus ukazuje šíře vzácné nadání toho hudebního humoristy, tvůrce první komické opery v Německu. Ještě později byla

tato hra od Chr. F. Weisse znovu předělána. Přebýval v letéch 1759—60 jako vychovatel jistého hraběcího synka v Paříži a tu poznal francouzskou „opéra comique“, která právě v těch letech vznikla parodováním italské hudby a přejímáním národních písní. Anglická hra Coffeyova také pronikla do Francie, byla od Michaela Sédaine zpracována a v srpnu r. 1756 po prvé sehrána. Pod vlivem této francouzské úpravy zpracoval Weisse znovu svou komedii, rozšířil děj na 3 jednání, zařadil hojně výstupů solových a rozmnožil zpěvné vložky na dvojnásobný počet 37 proti 18 anglického originálu. První jeho hudební spolupracovník Standfuss zatím zemřel, a tak ředitel divadelní společnosti, která dávala první jeho zpracování, opatřil jiného hudebníka, Joh. Adama Hillera. Toto pak nové zpracování bylo sehráno po prvé v květnu r. 1766[17]).

V této druhé úpravě byl vytištěn její text v sebraných komických operách Chr. F. Weisse[18]).

Přeměny zlé šlechtičny a hodné ženy ševcovy způsobí tu čaroděјník Mikroskop zvaný. Chce se takto pomstíti za hrubé chování panino. Děj jest hojně zpestřen vedlejšími osobnostmi, osobami služebnými a slepým muzikantem Ondřejem, a tím se velmi vhodně znázorňuje zloba a surovost panina. Přištípkář Jobsen jest celkem dobromyslný piják, který zvláště ve své opilosti nesnáší sebe menší odpor ženin, ba krutě ji trestá, ale přece není takový cholerik a zuřivec, jak ho líčí lidoví vypravovatelé. Jeho choť Lene není takový výlupek ctnosti, mravnosti a mírnosti, jako v lidových povídkách, než koketní a dojisté míry povrchní a lehkomyslné stvořeníčko v slohu 18 stol. Jobsen odchází na hostinu, kterou vystrojil sklepník panin za její nepřítomnosti. Do rozveselené společnosti vetře se chytře a lstivě Jobsenova žena, Lene. Jsou pak všickni právě při nejbujnějším veselí a tanči překvapeni nenadálým příchodem panstva, biti a rozprášeni od rozzuřené paní. Potom objeví se čaroděјník a prosí o nocleh. Paní — jest to druhá manželka šlechticova, jak se tu dovídáme — vyžene hrubě čaroděјníka přese všecky domluvy pánovy, a čaroděјník hrozí, že dá jí ještě tu noc pocítiti svůj hněv, pánovi pak zároveň slibuje štěstí. Potom zajde do domu přištípkářova, zastane jeho ženu samotnu, namluví jí, že se stane bohatou dámou a poučí ji, jak se má chovati. V tom se vrátí Jobsen, bije ženu a vytluče čaroděјníka z domu ven. Čaroděјník svolává duchy, aby za bouře a hromobití omámili a přeměnili obě ženy. Scena mezi přištípkářem a novou přeměněnou ženou jest rozhojněna příchodem služky paniny a tímto výstupem jest zajisté pokoření kruté a zlostné paní nemalou měrou stupňováno. Paní uteče nakonec před přištípkářem do zámku. Lene neumí nikterak se vpravovati do úlohy

urozené dámy, ale přese všecko, že neustále bezděčně prozrazuje svůj původ, ani služebnictvo ani pán nepoznávají změnu. Noví manželé nepodnikají odchylně od lidových versí žádnou vyjížďku, nemusí vyhledávati přeměněnou paní v novém jejím chudobném příbytku, neboť paní sama přijde zpět na zámek. Manžel ji nepoznává, považuje ji za šílenou ženu a přiběhnuvší přištípkář odvede si ji domů. Lene za těchto scen neumí se ovládnouti a padá do mdlob. Zapletený děj rozuzlí čarodějník přicházející, aby pánovi všecko vyjevil, zvláště že jest paní s dostatek pokořena a vyhojena ze své kruté zloby. Tu opět vystoupí Jobsen, že nemůže ženu dostati s místa, že upadla do těžké mdloby a zůstala přede dveřmi ležeti. Pán dá ji zavolati, a všecko se urovná a smíří při veselé hudbě a tanci.

Weisse držel se pečlivě anglické předlohy, poněmčil ovšem jména, málo jen změnil jmeno ševcovo Jobson v Jobsen, více jména jeho ženy Nell v Lene, jméno pánovo, které u Coffey zní Lord Loverule přeložil v Liebreich. Paní nemá vlastního jména, jak ho nejspíše neměla ve hře Coffeyově shodně s hrou Jevonovou, ani doktor kouzelník. Episodní figurka muzikanta Ondřeje byla podržena, za to byla vynechána velice působivá, ale na průběh děje žádný vliv nemající postava svatouška kaplana, nejspíše již od Coffeye — Weilen ve svém výtahu se o ní nezmiňuje — a dále též postava otce panina, kterouž asi též Coffey již byl škrtl. Za to přidal Weisse jiný výjev, aby pokoření panino bylo ještě sesíleno: komorná panina přichází k domnělé ševcové pro objednané střevíce. Weilen již ukázal[19]), že se tu projevil vliv francouzské úpravy anglické komedie, které jest o málo let pozdější, než první představení prvního zpracování Weisseova.

Ve Francii byla anglická hra zpracována a sice dosti samostatně od Michaela Sédaine pod názvem „Le diable à quatre ou la double Métamorphose“ 1759. Těšila se tu z nemenší obliby a látka byla ještě později předělávána, jako ballet-pantomime ještě r. 1845 a též jako vaudevilles. Řečená francouzská hra se zpěvy pronikla rovněž záhy do německých divadel, 8. prosince 1771 byla též v Praze sehrána pod názvem „Le diable à quatre oder der Teufel in allen Ecken oder die zweifache Verwandlung, eine opera comique in drei Aufzügen“ a potom vytištěna v 2. svazku sbírky „Sammlung von Schauspielen auf der Prager Bühne aufgeführt“, kterou vydával divadelní ředitel Brunian 1769 a 1770. Iest tu pod titulem „Der Teufel in allen Ecken oder die zweyfache Verwandlung. Eine Opera comique in dreyen Aufzügen aus dem Französischen übersetzt von Carl Ludwig Reuling“. V předmluvě poznamenáno, že byla tato hra v Praze často s velkým úspěchem hrána, a že se

může doporučiti jako vybraná („ausgesuchtes“) divadelní hra. Mezi čeleď markýzovu žehrající zle na krutou a zlostnou paní dostaví se mistr Jakub, potom slepý kolovrátkář Martin; když byli lidé rozprášeni od markýzky, přišel kouzelník prosit o nocleh. Hrubě odmítnut od markýzky, sejde se s Margrethe, ženou Jakubovou a prorokuje jí skvělou budoucnost. Čarování kouzelníkovo, jímž přivoláni čerti „Sfinx, Cremor, Phlegma, Pumf, Eidexque, Salamander, Cacao, Brunnengretz, Strapuzi, Strapazander, Lucifer, Belial, Asmodi, Astharoth, a kde se pak zjeví Pomsta s dvěma hady v jedné ruce, s dýkou, zakrytou usmívající se maskou, v druhé jest velmi drastické, až parodistické. V druhém jednání spatříme na sceně markýzku v šatech Markétčiných na bídné posteli a mistra Jakuba na verpánku; Lucie panská Markýzčina přijde pro střevíce, markýzka nucena násilně, aby ji na kolenou odprošovala. Třetí jednání představuje Markétku v šatech markýzčiných, jak se právě probouzí, její chování k panské Lucii, k hofmistrovi, ke kočímu a konečně k markýzovi; pak vystoupí markýzka, zadržovaná od Lucie, potom mistr Jakub, na konec kouzelník, který všecko vyjeví, a novým čarováním vrátí oběma ženám jich dřívější podobu. Ale povaha zlostné paní byla úplně napravena.

Tato hra podle jiného zpracování byla uvedena též na české jeviště. A sice byla „do češtiny uvedena“ od J. N. Štěpánka pod názvem „Veselý švec aneb proměněné ženy — dle vlaského „Le Donne Cambiete“. Vytištěna byla v Praze r. 1841. Byla to opera složená od Fernanda Paëra, plodného ital. skladatele, který tehdy, když byla ve Vídni r. 1800 provedena, ve Vídni právě působil. Weilen o této italské hře se nezmiňuje, G. Calmus pak (str. 3, pagn. 5) uvádí jiné italské zpracování „Jl diavolo à quatro“ v Benátkách, 1797. Prof. Zd. Nejedlý laskavě se mnou sdělil, že byly ještě jiné tři komické opery téhož obsahu „Le donne cambiete o Il ciabattino“ od Porty v Paříži 1788, od Fioravanti v Neapoli 1822 a od Caleaterry v Janově 1827[20]).

Štěpánkova práce obmezila se nejspíše pouze na lokalisování děje a zčeštění jmen vystupujících osob. Hra měla nejspíše dosvědčovati oprávněnost zásady hlásané od hodné a zkrotlé ženy ševcovy, Rozárky, že, „přísní mužové dělají hodné ženy“. Úzce pak souvisí s textem, který zpracoval Chr. F. Weisse. Nově dodána byla postava přítele šlechtice Velenského, baron Dolanský, který hraje jakousi zprostředkující úlohu mezi šlechticem a jeho manželkou Karolinkou, hraje si na jejího ctitele a tím chce prý konejšivě na ni působiti. Karolinka jest vyměněna s Rozárkou, ženou ševce Šebesty Kramfleka z týchž pohnutek poutníkem, rovněž za hromobití „osm duchů

vyřítí se ze země a postaví se okolo poutníka" a vykoná rozkaz poutníkův... „Šaty a řeč na místě mají býti zjinačené, ostatní zůstaň nezměněné, obě zůstanou, jak jsou". Karolinka pokořena stejně svými služebnými, Baruška přijde si pro střevíce a po ní ještě se dostaví sluha Jakub a paní donucena potěhem mistrovým odprosí ho za způsobenou mu urážku, a potom stálou hrozbou bití dá se nejen do lemování střevíců ale také do zpěvu. Stejně utekla paní od ševce do zámku, nepoznávána ani od sluhy ani od manžela, slibuje, že se již polepšila. Zmatek rozřeší poutník, který přichází až v poslední, závěrečné sceně, vyzná „bych pýchu potrestal a ctnosti odměnil, ženy jsem proměnil a obě ze svých bytů mocí svou ve snách překouzlil vám", dotknul se pak „obou kouzedlným proutkem a každá obdržela svou předešlou podobu". Jest také podle vzoru německé hry slepý hudebník, tu vlastně kolovrátkář Janek. Sceny jsou částečně přehozeny a některé jsou zvláštní podrobnosti. Hra zahajuje se výstupem šlechtice Velenského a jeho přítele, nešťastník nemůže déle snášeti soužení se svou ženou a chce před ní ujeti do Ameriky.

Německou operu Chr. F. Weisse zpracoval srbský plodný spisovatel Jovan Sterija Popović v tříaktové komedii „Zla žena", která vyšla tiskem r. 1838. Její text není mi přístupen a jsem nucen spokojovati se náčrtkem jejího obsahu, který podal Pavle Popović ve své studii o srbském dramatu v 19. stol.[21]). Srbský dramatik připomněl sám svou předlohu a z poznámky na titulním listě německé hry věděl též o anglickém jejím originále.

J. Sterija Popović přetvořil úplně celý děj, hlavní a rozhodující motivy nahradil jinými.

Stojí ovšem proti sobě zlá a prchlá žena, hraběnka, Sultana Triflićka se jmenuje, a žena ševcova, jménem Pela. Jsou si nesmírně podobné, tak že ani vlastní manželé jich nerozeznají. Hraběnka zvěděvši, jak velice jest jí Pela podobna, dá ji zavolati, přikáže jí, aby se oblékla do jejích šatů a nechá ji hráti úlohu hraběnky v domě, sama se pak obleče do šatů Peliných. To jest patrně pouhý rozmar hraběnčin, který spisovatel prostě konstatuje, ale nemotivuje. Sám přímo ovšem nezpůsobí hlavní zápletku, záměnu obou žen, ale zajisté ji značně připravuje. Služka hraběnčina nemohouc snášeti zlobu své paní namíchá opium do její limonady. Hraběnka oblečena do šatů ženy ševcovy usne v čeledníku. Sluha myslí, že to jest skutečná žena ševcova a odvleče ji do ševcova domu. Kouzelná, nadpřirozená záměna obou žen bývá v pohádkách, jak jsme viděli, dosti neuspokojivě líčena. Spisovatel německé operety a jeho anglický vzor zůstali věrni tradici, vyšperkovali ovšem kouzelnické

umění jímž svoláni duchové, kteří přeměnu provedli, ale nijak ji nám nepřiblížili. V tom, možno říci, byl srbský spisovatel šťastnější, třebas jest záměna dosti složitá. Jak se obyčejně vypravuje, vrací se švec Sreta hezky napilý domů, zastane Sultanu na posteli spící, a bije ji. Ze stručného výtahu v článku Pavla Popoviće bohužel se nedovídáme, jak ševcová Pela hrála úlohu hraběnčinu, a pak zvláště, jak zápletka byla urovnána, přiběhla-li hraběnka zpět do svého domu, jak líčí Weisse. Čteme v uvedeném článku jen, že hrabě Triflić nechce poznávati svou ženu, „činí se, jakoby ji nepoznával, třebas zcela jasně vidí, v čem jest věc“. Srbský kritik posuzuje komedii Sterije Popoviće velmi přísně, uznává leda, že jsou hlavní figury velmi dobře nakresleny, hlavně postava hraběnčina a podrobně ji analysuje. Mimo to jest podle něho dobře propracována ještě postava ševcova. „Ostatní jsou vesměs slabé, neuspokojivé aneb nejistě podány“.

Probrali jsme všecka knižní zpracování této látky, pokud jsme je mohli sebrati. Látka není úplně námi vyčerpána, jsou ještě zpracování, jichž jsme se nijak nemohli dopíditi. Nicméně smíme snad přece říci slovíčko o poměru knižní látky a jejích zpracování k tradicím lidovým. Knižní zpracování dají se všecka zredukovati na jeden původní tvar. A podstatný rys knižní látky jest, že vyměněná paní uteče od ševce zpět na zámek mužův a smíří se s mužem. Tento motiv shledali jsme pouze ve východohaličské versi, ale přece se i tato jinak tolik liší od knižní látky, že závislost její na oblíbené hře tak často zpracované jest vyloučena. Přijíždějí-li bratři panini mimovolně k ní a uhánějí-li pak před domnělou ševcovou zbláznivší prý se, připomíná to silně vytknutý motiv řady lidových versí, kde pán s vyměněnou ženou ševcovou na vyjížďce se sejde s vlastní svou ženou. Knižní zpracování tohoto odlišného motivu není nám známo. Nutno více méně předpokládati takovou knižní povídku, jelikož jen tím lze vyložiti, že se vyskytuje na místech tak různých, v střední Evropě vůbec ne mimo země české, a pak až v Římě a ve Francii. Prozatím musíme spokojiti se tím, že jsme různé verse této látky sestavili.

Přímo nesouvisí německá povídka o záměně mladé a staré ženy, která byla již zpracována ve verších ještě v 13. stol. a jest v kolmarském rukopise z 1. pol. 16. stol. jako první sloka mistrovské písně (meisterlied): Elbegast, Elgast, proslavený v německé tradici zloděj nad zloději, našel starého muže s mladou ženou a mládence se starou ženou, donesl starce tam a mládence sem[22]). Látku složitější zveršoval r. 1541 Hans Sachs[23]): Markrabě převlečen za sedláka zašel k černokněžníkovi, nepoznán od něho spolčil se s ním.

Šli spolu do domu bohatého měšťana a spatřili v nádherné posteli starého muže u mladé ženy. Šli výše a tam v jedné komnatě spal mladý muž u staré ženy. Markrabě mínil, že by se lépe hodili rovný k rovnému, a pak přenesl ženy. Ráno nespokojeny šly obě strany žalovat knížeti, a černokněžník zavolán poznal v knížeti včerejšího sedláka a prosil o milost. — Na sklonku 16. stol. zpracoval verš Hans Sachsův ve formě dramatické Jakub Ayrer[24]) „Ein Fassnacht- und Possenspiel mit 8 Personen, Die zwey paar verwechselten Eheleut und den Marggraffen von Rom". Stařec Engelbert libuje si, že byl zbaven staré své ženy a ovdověv mohl se oženiti s mladou krasavicí, ale tato, jménem Libusa naříká, že se pro peníze vdala za takového starce. Mladík Leipolt naříká, že k vůli dobrému živobytí se oženil se starou šeredou. Potom jeho žena Neandra libuje si ve svém druhém, mladém choti. Když nám byli oboji manželé představeni, předveden kouzelník Nigromanticus, a ten projevuje svůj úmysl zjednati nápravu. Konečně vystoupí Balthasar markrabě se svým sekretářem Dietrichem, projeví úmysl poznati umění kouzelníkovo. Mladí lidé jsou ve svém dostaveníčku litujíce, že příliš dlouho budou nuceni čekati na smrt starých, od těchto vyrušeni. Potom vyjevuje Nigromanticus mnohomluvně své kouzelnické umění a tu k němu přijde markrabě jako sedlák převlečený i kouzelník ukládá mu první práci. Na pohrabáči vyletí kouzelník s domnělým sedlákem. Není pak líčeno, co jsme čtli u Hans Sachse, nenajdou nerovné párky, než na sceně vystoupí markrabě napřed nesa starou ženu a potom mladou, a v úkrytu naslouchají, jak vyměnění manželé staří se hašteří, ba bijí a křičí, mladí jsou šťastni, staří nespokojeni. Poslední scena jest před soudem jako ve veršování Hans Sachsově: mladý si podrží starou ženu a mladá starého muže, tak jak je kněz sezdal. Látka byla od norimberského „dramatika" zajisté velice propracována, vystupující postavy pěkně a případně charakterisovány, ale vlastní scenická úprava děje jest nad míru ještě primitivní.

Tato látka byla podkladem novodobé pohádky ze západního Pruska, vlastně úvodem verse látky o mistrném zloději a pokladě Rampsinitově[25]). Princ chce se naučiti všem řemeslům a stane se pomocníkem zlodějovým. Mistr první noc chce jen žert provésti, známou nám výměnu. Princ otevřel snadně zámky, zloděj pomazal lidi mastí, tak že tvrdě spali, přenesli starou ženu k starému muži, a mladou ženu k mladému muži. Mladí lidé snesli se a chtěli zůstati spolu, ale staří se svářili a chtěli od sebe. Soudce nemohl nic vyříditi, neboť mladí nechtěli od sebe a tak rozhodl „jelikož to nezpůsobily lidské ruce, může tak zůstati". Novému vypravovateli nebyl

více sňatek posvátný a nerozlučitelný, jak starým zpracovatelům. Sledy látky jsou ještě v jiné versi téže sbírky[26]), a sice blíže zpracování Hans Sachsovu a Ayrerovu, z prvního staršího zůstalo jen, že domnělý hrabě, do jehož služeb vstoupil král převlečený za vysloužilce, jest také zlodějem, který svým kouzelným kořenem otvírá každý zámek a svou svíčkou působí, že lidé se nebudí, pokud jeho svíčka hoří. Hrabě znal mladého, dvacetiletého kupce v městě, který měl osmdesátiletou ženu a ševce devádesátiletého se ženou devatenáctiletou, i rozhodl se, že ženy přemění. Vysloužilec ženy přenesl. Soud nemohl věc rozhodnouti, přišla věc před krále. Ten pozval domnělého hraběte, optal se ho po jeho mínění. Odpověděl, že nemůže býti jinak, než aby je opět ten rozvedl, kdo je svedl. Král dal mu políček a rozhodl, aby už tak zůstalo, mladá u mladého a stará se starým, opět tedy jinak než Hans Sachs a Ayrer.

[1]) Етноґрафічний Збірник, VI, 151, č. 347.

[2]) Ibid. XXIX, 129, č. 15.

[3]) Матеріялы для изученія быта и языка русскаго населенія сѣверозападнаго края. Собранные... П. В. Шейномъ, II, 407, č. 228.

[4]) Записки Красноярскаго Подъотдѣла Восточно-сибирскаго Отдѣла Импер. Русскаго Географическаго Общества. По этнографіи Томъ I, Выпускъ 2, str. 64, č. 16.

[5]) Moravské národní pohádky, pověsti, obyčeje a pověry, II, (1875), str. 79, č. 79: „Dvě Maričky".

[6]) Jos. St. Menšík, Moravské národní pohádky a pověsti z okolí Jemnického. V Brně, 1856, str. 309, č. 84: „Vykáraná hraběnka".

[7]) Národní pohádky, sv. VII. V Praze 1857, str. 43: „Král a švec", 3 vydání, r. 1883, str. 505.

[8]) Národopisný Sborník československý, VIII, 83. Povídky, jež bral na Valašsku Dr. V. Tille. 1902, str. 138, č. 47: „O jedné královně a jednom ševcovi".

[9]) M. U. Dr. Frant. Elpl, Řada pohádek a pověstí nasbíraných v Líšni u Brna na Moravě. 1902, str. 92: „O zlé hraběnce".

[10]) Dr. M. Toeppen, Aberglauben aus Masuren, mit einem Anhange enthaltend Masurische Sagen und Mährchen. Danzig, 1867, str. 165: „Belohnte Mildthätigkeit. Přeloženo do polštiny, Wisła, VII, (1893), str. 49. R. Köhler, Kleinere Schriften, I, 56, nemohl uvésti žádnou parallelu této pohádky.

[11]) R. H. Busk, The Folk Lore of Rome. Collected by word of mouth from the people London, 1874, str. 348: „The queen and the tripe seller".

[12]) Podobnu povídku, velmi stručnou, vypravuje Franc. Corazzini, v knížce: „I componimenti minori della lett. pop. ital.", str. 451, č. 12. Na rozdíl od předešlé obojí výměnu provedl anděl.

[13]) F. M Luzel, Légendes chrétiennes de la Basse Bretagne, II, 30, č. 4: „Les deux moines et les deux femmes".

[14]) Obsah vypověděl obšírně K. Brunhuber v doplňku ke své knize: Sir Philip Sidneys Arcadia und ihre Nachläufer, Nürnberg, 1905, str. 51. Za bibliografické poukazy na literaturu jsem z valné části zavázán prof. dru Joh. Bolte.

[15]) Georgy Calmus, Die ersten deutschen Singspiele von Standfuss und Hiller (Leipzig, 1908), str. 2. Nové vydání pořídil týž hudební historik: Zwei Opernburlesken aus der Rokokozeit, Telmaque Parodie von Le Sage, Paris, 1715. The beggars opera von Gay und Pepusch. London, 1728. Zum erstenmal mit der Musik neu herausgegeben, übersetzt und eingeleitet von Georgy Calmus. Berlin, 1912.

[16]) Alex. v. Weilen, Shakespeares Vorspiel zu der Wiederspenstigen Zähmung (Frankfurt a./M. 1884), str. 64.

[17]) Reprodukovány tu stručně vývody G. Calmusovy. V knížce Weilenově nebyla tak jasně rozlišena tato dvě zpracování.

[18]) A. v. Weilen uvádí (str. 68) jako rok vydání 1768. V univ. bibl. Pražské jest vydání z r. 1778: Komische Opern von C. F. Weisse. Zweyter Theil. Carlsruhe.

[19]) Weilen, op. c. 69.

[20]) Látku tuto s nepatrnými celkem změnami zpracoval novellisticky Gasparo hr. Gozzi r. 1713 (Adalbert Keller, Italienischer Novellenschatz, sv. VI, str. 65—76).

[21]) Српски Књижевни Гласник, V, (1892), str. 519.

[22]) Karl Bartsch, Meisterlieder der Kolmarer Handschrift, 1862, str 172. Köhler, Kleinere Schriften, 2, 305.

[23]) Sämtliche Fabeln und Schwänke von Hans Sachs, III, (Halle, 1900) str. 257, č. 122: „Der schwarcz Künstler".

[24]) Ayrers Dramen. Herausgegeben von Adalbert von Keller. IV. (Stuttgart, 1865), str. 2391.

[25]) Märchenschatz. Volksmärchen in Westpreussen gesammelt und nach dem Volksmunde wiedergegeben von Paul Behrend (Danzig, 1908) str., 30, č. 10.

[26]) Ibid. 65, č. 17.

Praha, v červnu 1913.

J. Polívka

Ярмарки на дївчата.

(ПРИЧИНОК ДО УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОЛЬОҐІЇ.)

В деяких сторонах наших Карпатських гір (долинського і богородчанського повіта) доховав ся до нинї старинний звичай відбувати окремі ярмарочні сходини, а навіть окремі ярмарки, відомі у Перегинську, долинського повіта, під назвою „контракти", а в Солотвинї під назвою „дївочий ярмарок", які служать для близшого знакомства між молодїжю обох полів і для улекшеня матримонїяльних заходів.

Колись безперечно загально поширені, зійшли „дївочі ярмарки" тепер до ряду дуже рідких пережитків і виходять нинї чим раз більше з уживаня, так що днї їх давно уже почислені.

Займаючи ся свого часу нашими весїльними звичаями і збираючи за починном проф. Хв. Вовка матеріяли до поодиноких точок його весїльного квестіонаря, я підчас наших етноґрафічних поїздок по Карпатських горах і по Підкарпатю умисне розпитував і про житє сїльської молодїжи, про ріжні роди сватань тай у звязи з тим і про „ярмарки на жінки", які на гадку проф. Вовка мали вже цїлком пережити ся. На долах я справдї не натрафив навіть на слїди сего звичаю: старші люди перечили всюди його істнованє, а молодші, запитувані мною принагідно серед иншої розмови, як у них запізнаєть ся молодїж з ріжних сїл і чи нема де таких сходин, празників або ярмарків, на які сходили ся б молоді парубки і дївчата в „матримонїяльних" цїлях, усюди відповідали відмовно, а декуди й дивували ся моїм питаням: „А що ж це дївчата худоба чи що, щоб на них справляти ярмарки!" Аж в горах, по раз перший в Прислопі, дістав я вістку про справдїшне ярмаркованє на дївчата: про цей звичай знали вже в усїх дооколичних селах, якими ми переїздили в сторону Надвірної. „Дївочі ярмарки" відбувають ся в тих околицях в двох місточках, в Перегинську і в Солотвинї.

В Перегинську на кождий ярмарок сходять ся численно дївчата, що вже на відданю, і леґінї. Дївчата уставляють ся рядами коло моста, як можна найкраще причепурені, а леґінї переходять попри них і приглядають ся їм, гейби на справдїшній виставі. Як котра котрому сподобаєть ся, то зараз зачинаєть ся на місци відповідна розмова. Коли леґінь цїлком не знає дївчини, а се трафляє ся часто, то наперед питає, хто вона і звідки

вона, а потім виходить з нею з гурту на розмову або таки йде до шинку запивати, особливо як переговори дають надію на добрий результат. В сей спосіб запізнаєть ся богато молодих людий з околиці Перегинська, а такі знайомства кінчать ся звичайно вінчанєм.

Перегинські „контракти“ знані широко в цілій околици і стягають ще й нині богато молодіжи, яка радо заходить спробувати щастя, тим більше, що подружя, заключені на контрактах, мають бути добрі і корисні. Найбільше буває тут дівчат з Небилова і з околиці: парубки приходять нераз навіть дуже з далека.

Одначе в остатніх часах перегинські контракти, хоч загально знані, стратили своє загальне признанє тай не мають уже давнійшої популярности; вони зачали обмежувати ся на меншу територію, деякі села перестали їх навідувати, а деякі инші, коли й приходять на контракти, то не стають до гурту тай зачинають цілий цей звичай трактувати більше як рід забави ніж як традицією признане свято.

Найсильнійший контрактовий ярмарок відбуваєть ся на весну, на св. Юра (6. мая), в часї справдї контрактовім, бо на тодї також припадає робленє умов з новою челядю і т. д.

Перегинські контракти уйшли якось уваги наших збирачів-етноґрафів і я знайшов про них лише одну-однїську згадку невідомого дописувателя в новинках львівського дневника „Дѣло“ з 15 (27) січня 1890 р. (ч. 11), яку використав зараз Вол. Охримович у своїй працн: Значеніе малорусскихъ свадебныхъ обрядовъ и пѣсенъ въ исторіи эволюціи семьи (Этнографическое Обозрѣніе. Москва 1891, кн. XI, Nr. 4, стор. 53—54). Подаю її тут дослівно з відпису, зладженого для мене Др. Б. Барвінським у Львові:

„Про цікавий стародавний звичай сватьбин доносить нам наш Вп. дописуватель з Перегинська. В Перегинську — пише він — єсть стародавний звичай, званий „контракти“, котрий рік-річно відбуває ся по богослуженю в день св. Богоявленія на майданї теперішного ринку. Паробки (ледїнї) і дївки (відданицї) сходять ся того дня з цїлого села на майдан в святочнім уборі. По однім боцї стають дївки з мамами, а по другім боцї паробки, обі сторони лицями к собі, і розглядають ся. Паробки вибирають собі будучі жінки, а котрий паробок вибрав собі дївчину, дає знак кулею снїгу, т. є. кидає нею в вибрану дївчину. По виборі, що треває пару годин, ідуть усї ра-

зом на вечірню, а в слідуючі мясниці посилають уже старостів. Не знаю, чи то ще де так ведесь, чи лиш у нас?“

На жаль, дописуватель не дочекав ся відповіди на своє питанє і щойно тепер по двацять кількох роках приходить черга на мої трохи докладнійші інформації, які розширюють звичай „дївочих ярмарків“ поза Перегинсько і відбирають йому дотеперішний льокальний характер. Після моїх записів „контракти“ не обмежують ся до самих перегинських тай до самого Богоявленія: вони збирають молодїж з цїлої околиці і звязані з місцевими більшими ярмарками. Вони вкінци характеристичні для цїлої території бойківсько-гуцульського погранича, бо відбувають ся ще і в другій місцевости, в містечку Солотвина над Бистрицею.

В Солотвинї відбувають ся рівнож так звані „дївочі ярмарки“ і на них сходять ся тільки дївчата та жони і купують для себе одіж, бинди і т. д. Ґазди звичайно не бувають на таких ярмарках і приміром худоби на цей ярмарок не виводять. На солотвинськім ярмарку, як говорили дївчата з Яблінки, надвірнянського повіта, не уставляють ся дївчата і не стають на однім місци, а ходять усюди по ярмарку, так ніби показують ся. Хиба що мають уже яку знайомість, то йдуть на заздалегідь означене місце сходин і забавляють ся. Парубки, що шукають собі жінки поза своїм селом, приходять умисне на такі ярмарки тай крутять ся по місті, доки їм не впаде в очі яка дївчина. Тодї наперед розвідують між знакомими і бувалими, особливо такими, що богато ходять по селах, по ярмарках та празниках, хто вона і звідки, а потім самі приступають, запізнають ся тай йдуть на „келїшок“. Таким чином роблять знакомства а потім побирають ся молоді люди навіть з дуже далеких сіл. От приміром до одної відданиці з самої Солотвини пристав парубок аж з Маркової.

Солотвинський „дївочий ярмарок“ відбуваєть ся що року на Стефана, 27. грудня. Він що правда менше святочний від перегинського, але на рівнї з тамтим знаний в околици і навідуваний дооколичними селами.

„Дївочі ярмарки“ стали нинї в тїй формі дуже рідким пежитком і хто знає, чи ще де уживають. Близші розслїди в дальших сумежних околицях Перегинська і Солотвини а також в Угорській Руси могли б ще принестн дещо нового тим більше, що на Угорській Руси належали — як далї побачимо — ярмарки на дївчат до звичаїв загально знаних і поширених. В 90-их роках минувшого столїтя знали їх ще, хоч в трохи иншій пере-

міненій формі, деякі села ямпільського округа на российськім Поділю. Про це згадує Хв. Вовк [1]) на підставі звістки в польськім журналї „Wiek", після нотатки в часописи „Новое Время" з 1892 р. (ч. 5756).

У тих селах сходять ся в часї великого посту до коршми, що є у нас місцем усяких сходин і забав, усї молоді парубки і дївчата-відданицї на ярмарок. Шинкар сповняє тут ролю купця і тримаючись усїх купецьких звичаїв приступає до продажі молодих дївчат хлопцям. Хлопцї перекуповують по черзї усї дївчата, а дївчата вважають ся від тодї цїлком приналежні до своїх „панів", які й стають часто й їх справдїшними чоловіками.

Давнїйше сї ярмарки мусїли бути більше розповсюдженими. Про се свідчить їх велика популярність у угро-руських Українцїв в XVIII-ім столїтю і у сусїдних народів: Волохів, Мадярів, Сербо-Хорватів, Москалїв і т. д.

На Угорській Руси були ярмарки на дївчата звичайною появою і на неї звернуло увагу богато давнїйших письменників. Про них згадують Bartholomai в Memorabilia provinciae Czetneck (Neusohl, 1799) і відомий автор кількох топоґрафічно-історичних творів Сірмаі (Antonius Szirmay de Szirma). В його творі Notitia topographica, politica inclyti comitatus Zempleniensis, ed. Mart. Geor. Kovachich (Budae 1803), стрічаємо докладний опис такого ярмарку в Краснім Бродї, земплинської столицї (Laborczrév); сей опис перейшов потім і до инших пізнїйших творів.[2])

Після звісток Сірмая сходили ся до Красного Броду на ярмарок коло Василіянського монастиря тисячі-тисячі побожних Руснаків, а з ними також їх доньки з розпущеним і заквітчаним волосєм та вдовицї з вінками у волосю. При тій нагодї три рази до року відбували ся справдїшні ярмарки на жінок. Коли котрому з леґінів подобала ся яка відданиця, то він не оглядаючись нї на що і не зважаючи нераз на її опір і на опір з боку родичів і кревних поривав її і провадив від разу до попа до вінчаня. Такі „рабункові" подружя трафляли ся там дуже часто і, хоч нераз сторона молодої не противила ся або потім приставала, кінчили ся часто бійкою між молодим і його приклонниками, а між родиною молодої.[3]) Се й було причиною, що власти заборонили з поч. XVIII столїтя заключувати подружя на „дївочих ярмарках".

Ще докладнїйші звістки про цей звичай подає з угорських жерел Božena Němcová в статї: Obrazy ze života Slovenského

(Časopis Musea královstvi českého. V Praze 1859, XXXIII, стор. 101—102).

„У Русинів — читаємо там — був ще в минувшім (себто XVIII-ім) столїтю звичай шукати собі жінок на ярмарках, які вмисне задля того устроювало ся. Такий дївочий ярмарок (dívčí trh), по мадярськи leány-vásár — відбував ся два рази до року в Краснім Бродї коло Василіянського монастиря, де сходили ся дївчата і вдовицї з своїми свояками, а женихи також з своїми родинами. Молоді відданицї приходили з розпущеним волосєм і прикрашені барвінковими віночками і биндами а вдови з вінцями. Кілька тисяч людий сходило ся там. Нераз знав уже жених наперед, котру собі вибере дївчину, і дївчина знала, хто по неї прийде, але богато було таких, що на ярмарцї видїли ся по раз перший. Звичайно приступав жених до дївчини, що йому припала до вподоби, подавав їй руку і казав цїлком коротко: „Коли тобі треба хлопа, подь до попа“ (Ked' ti treba chlopa, pod' do popa)[4]) а коли дївчина подала йому також руку, годив ся з її родичами, що за неї хотїли би, тай йшов по згодї з усїми до монастиря до попа, який віддавав назад віно. Потім пили, їли, танцювали і йшли домів. Нераз при таких торгах приходило до спорів, особливо коли дївчина не хотїла парубка а її родичі були за нею та жених не хотїв відчепити ся. Але коли парубок був богатий, тодї родина сама силувала дївку, щоб брала нелюба. Часом молодята були в порозуміню а тільки родина не хотїла пристати: тодї жених забирав молоду звичайно силою і родина мусїла по тім дати свою згоду.

Такий звичай панував аж до 1720 року і щойно потім зачав уступати“.

Про него як про щось характеристичного згадує і Норман (Ungarn. Das Reich, Land und Volk wie es ist, 1833, том I, стор. 112).

В Українцїв — каже він — приходить до весїля дуже скоро і ся процедура буває у них часто дуже коротка і потїшна (erbaulich). Аж до 1720 р. відбували ся у них умисні ярмарки на дївчат, на котрі збирали ся парубки, що по коротких запитанях приводили до церкви відданицї, які їм сподобали ся і зараз вінчали ся. По словам Нормана лишили ся навіть документи, в яких означена цїна на дївчат.

Доволї обширні відомости про дївочі ярмарки завдячуємо далї відомому ученому Іванови Чапловичеви в його працї Gemälde von Ungern (I Theil. Mit einer ethnographischen Karte.

Pesth 1829. Hartleben. Стор. VIII + 345 + [II] + мапа. II Teil 1829. Стор. 334 + [II]). У третім відділї своєї книжки: Die Bewohner (8. 29, стор. 215 і д.) Чаплович застановляючись над чисельним відношенєм мущин до жінок і сконстатувавши в 16 комітатах (між иншими в столицях Мараморош і Уґоча) і в шістьох містах перевагу мущин над жінками приписує се по части т. зв. „ярмаркам на жінок“ (Weibermärkte), „які саме в тих околицях Сходу і Полудня подекуди ще й тепер уживають ся, хоч те, що колись дїяло ся публично, робить ся трохи в тайнї“ (стор. 216). Згадавши потім за Сірмаєм про Красно-Брідські українські ярмарки, подає Чаплович (II, 251) знова важну звістку про Мараморощину.

В Мараморощинї відбували ся рівнож ярмарки на однїй горі, а сей звичай шукати жінок на ярмарках, має там уживати ся ще й до нинї (себто ок. 1829 р.).

Як бачимо ярмарки на дївчат передержали ся в Мараморощинї більше як 100 лїт поза рік заборони. З огляду на се, що Мараморощина притикає саме до тих галицьких околиць, де сї ярмарки доховали ся до нинї, не виключена можливість, що і там можна б ще подибати останки сего звичаю.

Дївочі ярмарки доховали ся менше більше в тій самій формі, що у Українцїв, також у инших сумежних народів, особливо ж у Волохів і Москалїв, але і тут їх істнованє чим раз більше загрожене.

Волоські „târgulŭ de fete“ знані ще загально у східній Угорщинї і в Семигородї. Після Міллєра в Acta Musei nationalis (I, стор. 349) відбували ся такі торги на св. Петра в Бігарськім комітатї на рівнинї Kalinásza. В Матейсалка, в сатмарській столици, відтримував ся за часів Чапловича що року на св. Марії Маґдалини, в липни, т. зв. leány-vásár (дївочий ярмарок), на який сходили ся з цїлої околицї прибрані кандидати до подружя, щоби поробити знайомости. Те саме дїєть ся також в Маріяповч в саболчській столици підчас відпусту т. зв. Pócsi-bucsú.[5])

Докладний опис волоських дївочих ярмарків маємо в прегарній праци S. Fl. Marianŭ: Nunta la Români. Studiu istorico-etnograficŭ comparativŭ (Bucuresti 1890. Editiunea Academiei Române), а саме в десятім роздїлї Târgulŭ de fete (стор. 70—80), де зібрано також старанно усю дотеперішну лїтературу, розкинену по мало доступних журналах і часописях. Деякий матеріял наведений також в книжцї I. Slavici, Die Rumänen in Ungarn, Siebenbürgen und der Bukowina (Відень і Тешен 1881), стор.

123 і д. і у Адольфа Фляхса: Rumänische Hochzeits- und Totengebräuche (Берлін 1899, стор. 15—17).

Найбільший волоський торг на дївчат відбував ся і відбуває ся ще, але не так торжественно в краю Моців у західнім Семигородї коло гори Ґаїна і між місцевостями Vidra de sus a Bulzeschti (hotarul motiului de al Chrisanului) на св. Петра або в першу неділю по св. Петрі. Тут сходять ся відданицї з обох сіл з своїми родинами і приносять з собою цїле придане в скринях, щоби женихи могли не лише оглядати личко але і увесь прибуток, який мали б з ним дістати. Дївчата приготовлюють ся довго до таких ярмарків, щоби гідно представити ся, і не забувають забирати з собою навіть худобу, яку їм родичі призначили на віно. З другого боку і хлопцї не приходять голїруч а приносять і привозять з собою усе, що лише можна привезти. Вже ранним-ранком уставляють ся люди з обох громад на своїх місцях — кожда громада має свої стало визначені місця — і зачинають ся обзорини. Родичі обох сторін розглядають придане, торгують ся і годять ся на заручини, а коли усе покінчить ся, тодї зачинають ся на зеленій мураві танцї і инші забави.

Так бувало до недавна, але нинї відпало вже богато церемонїй так, що târgulŭ de fete став звичайним ярмарком, на якім проголошують ся тільки публично попереду вже заключені заручини. Се публичне, офіціяльне проголошенє заховуєть ся одначе, бо заручини на Ґаїнї вважають ся щасливими.

Такі ярмарки відбували ся у Волохів і по инших околицях, а до нинї ще остали ся їх слїди в кількох инших селах, приміром в Recea, в повітї Făgăraş, де відбували ся що-річно на Богоявленє, в Teĭuşŭ, в околици Мароша, де відбували ся на Богородицю і в Blaşiŭ (Blasendorf), де відбували ся на Спаса.

Волоські ярмарки на дївчат не ріжнили ся і не ріжнять ся цїлком від наших ярмарків: се видно найкраще з опису такого ярмарку, що відбував ся на св. Петра в долинї Калїнаса.

Волохи, що мають доньки відданицї, беруть їх зі собою на ярмарок, а разом з ними забирають цїле їх віно, худобу, вівцї, свинї, дріб і т. д. Молоді парубки, що хотять женити ся, приходять на ярмарок у святочнім одязї і оглядають собі дївчата. Коли котра з них припадає парубкови до вподоби, тодї він вишукує її родичів і питає ся, що хотять за неї і кілько дають приданого. Коли часом котра із сторін ставить за високі вимоги, тодї починають ся пересправи, які нераз розбивають ся і тодї парубок йде дальше пробувати щастя. Коли ж

наступає згода, тоді парубок прибиває її з батьком відданиці голосно, щоби всї почули, що вже дївчина заручена. Потім збирають ся родичі заручених на горівку, а на конець кличе ся попа, який зараз приступає до вінчаня. Вечером молода прощає ся з своїми родичами, сїдає на віз свого чоловіка, якого знає нераз ледви від кількох годин, і їде з ним і з приданим до нової вітчини.[6])

Дївочі ярмарки були на Угорщинї загально поширені не лише між Українцями і Волохами, але і між самими Мадярами[7]) і Хорватами. На се вказують також окремі едикти, які забороняють такі ярмарки або означують цїни за молоду. Відомий приміром приказ князя Ракоцїя начальникови сатмарського замку, в якім то приказї не дозволяєть ся продавати жінок за високі цїни і встановляєть ся найвисшу цїну за „жінку" трицять срібних, щоби не шкодити надто молодому господарству, яке потім недомагає.[8]) „Za jidářský peníz" smavali se pry lidé — каже Нємцова. Nyní není o tom jen památky".

У Хорватів, по Чапловичу[9]), заключували ся подружя так само найкраще і звичайно (vorzüglich und gewöhnlich) на ярмарках. Про се довідуємо ся докладнїйше з його твору: Slavonien und zum Theil Croatien. (Ein Beitrag zur Völker- und Landerkunde. Theils aus eigener Ansicht und Erfahrung (1809—1812), theils auch aus späteren zuverlässigen Mitteilungen der Insassen. 2 томи. Pesth 1819, Hartleben. Стор. 239 ÷ 390). На стор. 170 (першого тому) підчеркує автор характеристичний звичай, що в Славонїї і Хорватії „побирають ся люди переважно на церковних празниках, себто ярмарках" і „хто дасть більше, той бере дївчину за жінку". Офіціяльні заручини відбувають ся на празнику, на який запрошуєть ся молодого з його родиною: тут дає ся молодому прихильну відповідь а батько молодого мусить за те купувати усе, що собі вибере молода, тай дати їй ще кілька талярів або дукатів. Заручини кінчать ся і тут забавою при келїшку (стор. 172).

Дївочі ярмарки знані були також в першій половині XIX столїтя і у Москалїв. В деяких великоруських ґубернїях сей звичай переховав ся ще і до другої половини минувшого столїтя а подекуди уживаєть ся і до нинї. Навіть в самім Петербурзї уладжували ся давнїйше такі публичні ярмарки що року на другий день Зелених Свят і що йно в 40-их роках XIX столїтя перемінено їх на звичайні святочні променади, на які виводили матері свої вичепурені доньки. Публичні ярмарки були також і в Москві.[10])

Московські „контракти“ не відбігають від дотеперішних українських і волоських прикладів. В означенім дни, звичайно під час посту, виводили матері своїх доньок на місце ярмарку а разом з ними виносили ціле продане, навіть кухонні знаряди і гроші. Очевидно дївчата були прибрані як найсвяточнїйше і не жалували нїяких прикрас і дорогоцїнностий, які особливо впадали в очі. Уставлені рядами, поза котрими стояли зараз матері, старші жінки-своячки або і звичайні посередниці, виставляли ся відданицї враз з приданим на оглядини парубків, які дивили ся не лише на красу і гарні строї, але і на придане, гроші і т. и. і приступали до тих, що їм видавали ся підходячими, випитували ся про все і про вся і старали ся розгадати ся про рід, чесність, здоровлє і придане дївчини. Від доброї вистави і зручности жінок залежало і се, чи жених лишав ся чи йшов далї [11]).

В Саратівщинї доховали ся дївочі ярмарки до нинї в цїлім блеску. В Клинї коло Саратова збирають ся маси народа на 6 січня с. ст. (як у Перегинську після звістки „Дїла“) з цїлої околицї. Старі люди йдуть до церкви, а молодїж лишаєть ся на майданї. Дївчата уставляють ся зараз здовж улицї, що веде до собору, в два або і три ряди, і чекають так в рядах від 9-ої години рано аж до полудня і пізнїйше. Кожда відданиця має на собі найкращий одяг і тримає в руках, зложених на животї білу хустинку або ширинку. Хлопцї прихожують ся коло дївчат, приглядають ся їм докладно і як котра котрому сподобаєть ся, то зараз питають о імя і „адресу“. Так поволи творять ся пари на „любій розмові“ і коли родичі виходять з церкви, то дуже часто молодята грають вже ролю наречених. Зараз зачинають ся і звичайні ґратуляцїї, нові гурти йдуть до гостинниць і тут обливають нові знакомства.

Подібно дїєть ся і в містах Ґшатск і Сичевка. Ярмарки на дївчат, звані тут „дѣвичья толкучка“, припадають і тут на 6-го січня. Тільки дївчата не стають тут в ряди але ходять по улицях побравши ся за руки і закинувши ся спеціяльними парадними хустками (в цвіти), для яких виробу істнує навіть окрема фабрика в Москві [12]).

З усіх дотеперішних описів, які мало відбігають від себе, видно цїлком ясно, що дївочі ярмарки звязані нерозривно з весїльними звичаями і представляють один із способів зближеня обох полів, парубків і дївчат, а заразом є найкащим останком давного подружя через купно. Дївочі ярмарки належать в части до тої самої катеґорії сходин, що й наші „вечерницї“, „досвітки“,

„улиці", що великоруські „семики", „краснії ґорки" і т. д. і улекшують молодіжи не лише любовне зближенє але й відповідне заключенє подружя [13]). Се видно і з висше наведеного опису продажі дївчат у ямпільськім окрузї тай з инших прикладів, яких можна би навести доволї. От приміром у козаків на Великдень і після Вознесеня роблять ся т. зв. „собираня", на які сходять ся хлопцї і дївчата, запізнають ся близше і шукають собі жінок [14]). Дївочі ярмарки відповідають зрештою старим лїтописним іграм „межи селы" і могли мати давнїйше навіть деяку звязь з обрядовими святами, особливо весняними, про що можемо вносити приміром з характеристичного „свята кирницї", описаного свого часу О. Левицьким в „Кіевской Старинѣ" тай з анальоґічного звичаю, що розповсюджений в Нїмеччинї, особливо над Реном [15]) і знаний під назвою Mailien, Mailchen або Mädchenversteigerung (лїцитація дївчат), що зрештою способом переведеня пригадує цїлком ямпільський торг у корчмі.

„Дївочі ярмарки" є однак у першій мірі останком і знаком давного подружя через купно, яке — як знаємо з лїтописий і з жерельної працї проф. Вовка (Rites et usages nuptiaux en Ukraine) — істнувало колись і у Славян і на Руси та полишило до нинї богато слїдів в теперішних весїльних піснях і обрядах. Вже у Геродота згадуєть ся про ілїрийський звичай ярмарків на жінок: в одно означене місце сходили ся там дївчата з своїми родичами і тут наступало вибиранє і купованє [16]). Богато фактичних прикладів сего рода — а не лише самих пережитків у піснях і обрядах — наведено у З а б и л ї н а (Русскій народъ, его обычаи, обряды, преданія, суевѣрія и поэзія (Москва 1880, стор. 116—118), Л. Ш р е д е р а (Die Hochzeitsbräuche der Esten (Берлїн 1880, стор. 24—31), Бернарда Ш т е р н а (Geschichte der öffentlichen Sittlichkeit in Russland... (Берлїн 1908, том II, 40 роздїл п. з. Frauenraub und Frauenmarkt, стор. 333—348), у Г е л ь в а л ь д а, Welt der Slawen (стор. 325 і т. д.), Р а м а (Rhamm, Der geschlechliche Verkehr bei den Slaven in seinen gegensätzlichen Erscheinungen. Globus, LXXXII) і т. д. Подружє через купно загально вживане на Сходї, в Хінах, Індіях, Персії, на Сибірі, Кавказї, у Кірґізів, Калмуків і взагалї у монґольських і турецьких племен, але не належить до рідкостий і у Москалів, східних Українцїв та у полудневих Славян. Алекс. Ефименкова сконстатувала в 1884 роцї (Изслѣдованія народной жизни и обычное право. Крестянская женщина, стор. 68 і д.), що звичай купувати жінки дуже поширений у східних частинах Росії і не то,

що не заникає, але приймаєть ся ще й там, де його не було. Дївчину купують як на ярмарку, оглядають її докладно (як треба навіть у парни), годять ся, бють в долонї і запивають, а в деяких полуднево-східних степових околицях, то навіть віддають її якби на лїцитації тому, хто дасть більше[17]). В саратівській ґубернії у Москалїв ще до тепер платять за жінку „кладку“[18]) і сей звичай панує взагалї у полуднево-східних степових околицях Росії. У полудневих Славян жінку купує ся ще й нинї і Лебль[19]) називає вінчанє справдїшною купівлею („ein Kaufgeschäft“). Драґічевіч розказує про Боснїю, що там жінок і тепер справдї купують (Am Urquell, I, стор. 17—18), а у Кравса[20]) маємо на те численні приклади з усїх полуднево-славянських околиць. Тай Дірінґсфельд замічує, що у Сербів жінка коштує богато (Hochzeitsbuch, стор. 65). Купно жінок було зрештою давнїйше і не цїлком чуже на Заходї. Його стрічаємо в середновічних часах у Нїмеччинї[21]) а також спорадично як пережитки і в середновічних французьких епічних творах[22]). У наших весїльних піснях і обрядах полишило ся рівнож богато слїдів того звичаю і се виказали вже Вовк і в части Охримович в висше згадуваних працях. До тих слїдів треба зачислити т. зв. „викуп“[23]), „віно“, яке виплачує молодий грішми родичам молодої але дістає його відтак назад від жінчиної родини, даванє гроший[24]) і дарунків від молодого молодій, деякі забави і піснї[25]) і т. д.

Дївочі ярмарки належать до наймаркантнїйших пережитків того роду і не завадило-б пошукати ще за їх останками.

[1]) Volkov, Rites et usages nuptiaux en Ukraine (L' anthropologie, 1892, стор. 574, 576).

[2]) Приміром статя Rohrer'а в „Vaterländische Blätter“ з 1810 року, Malte — Brun в Annales des voyages (1811, т. XVI, стор. 110—111), N. Normann в Ungarn. Das Reich, Land und Volk, wie es ist (Липськ 1833, том I, стор. 112—113) і т. д.

[3]) Ida von Düringsfeld und Otto von Reinsberg — Düringsfeld. Hochzeitsbuch. Brauch und Glaube der Hochzeit bei den christlichen Völkern Europas (Липськ, 1871), стор. 42.

[4]) Ibidem: „Pod do Popa, kdi ti treba hlopa“.

[5]) Csaplovics, op. cit., стор. 216—217; — B. Němcová, стор. 101—102. — Reinsberg — Düringsfeld, стор. 55.

[6]) Reinsberg — Düringsfeld, стор. 55—56.

[7]) B. Němcová, стор. 102; Csaplovics, Gemälde, I, 216; по части Volkov, Rites, стор. 576.

[8]) Csaplovics, I, 216—217; Němcová, стор. 102.

[9]) Csaplovics, Gemälde, I, 217.

[10]) B. Stern, Geschichte der öffentlichen Sittlichkeit, II, стор. 343 з Geheimnisse von Russland, т. I, стор. 269.

[11]) Düringsfeld, стор. 22—24.

[12]) Саратовскій Листокъ, 1904, ч. 10, гл. В. Stern, Geschichte d. öff. Sittlichkeit, II, стор. 344, після інформацій дра М. Штерна в Саратові.

[13]) Про се з численної літератури гл. М. Дикарев, Проґрама до збираня відомостей про громади і збірки сільської молоді (Матеріяли до укр.-руської етнольоґії, 1900, III, додаток); Н. Сумцовъ, Досвѣтки и посидѣлки (Кіевская Старина 1886, XIV, кн. I, стор. 432 і д.).

[14]) Г. Малявкинъ, Станица Червленая (Этнографическое Обозрѣніе, 1891, кн. VIII, стор. 126 і д.).

[15]) C. Rademacher, Maisitten am Rhein (Am Urquell, 1893, IV, стор. 227—232, 237—241).

[16]) Про се гл. приміром Hellwald, Die menschliche Familie. Липськ 1888, стор. 306—346; В. Stern, Geschichte der öff. Sittlichkeit, II, стор. 341 і д., Галибъ Кашежевъ, Свадебные обряды Кабардинцевъ (Этнографическое Обозрѣніе, 1892, кн. XV, стор. 147); М. Хангаловъ, Къ характеристикѣ быта сѣверныхъ Бурятъ (Ibidem, 1891, кн. X, стор. 153—154); Батыръ-гарей Мухамедовъ Юлуевъ, Къ этнографіи Башкиръ. Свадебные обряды въ Орскомъ уѣздѣ Орен. г. (Ibidem, 1892, кн. XIII—XIV, стор. 216—217); Th. Löbel, Hochzeitsgebräuche in der Türkei (Амстердам, 1897, н. б. м.). У Мадярів є ще до нині в звичаю платити перед вінчанєм за жінку (A. Herrmann, Magyarische Hochzeitsbräuche in Siebenbürgen. Am Urquell, V, 1894, стор. 44).

[17]) Більше у Штерна, 342; тамже цит. Жив. Стар. VI, 65 (про Вологду).

[18]) П. М. Суховъ, Нѣсколько данныхъ по народному календарю и о свадебныхъ обычаяхъ крестянъ Саратовской губ. (Этногр. Обозрѣніе, 1892, кн. XIII—XIV, стор. 241).

[19]) Th. Löbel. Hochzeitsgebräuche in der Türkei, стор. 225.

[20]) F. S. K., Frauenkauf bei den Südslawen (Am Urquell, II, стор. 136); Siite und Brauch der Südslaven (Відень, 1885), стор. 273—283.

[21]) Weisshold, Die deutschen Frauen in dem Mittelalter, 2 вид. (Відень, 1882), I, стор. 320—339.

[22]) E. Schulenburg, Die Spuren des Brautraubes, Brautkaufes und ähnlicher Verhältnisse in den französischen Epen des Mittelalters. Diss. Rostock. 1894. стор. 19 і д.

[23]) Чубинскій, Труды этн.-стат. экспед. въ югозападный край. Спб. 1877, т. IV, стор. 342 і д. і Шухевич, Гуцульщина (Мат. до укр.-рус. етн., т. 1902), стор. 50 і д.; Kolberg, Pokucie (Краків 1882), том I, стор. 266 і д., 324, 329 і д.

[24]) Прим. Литвинова, Весільні обряди й звичаї у Чернигівщині (Матеріяли до укр.-руської етн., 1900, т. III), стор. 96.

[25]) М. и. відома після:

„Ой татар, братчик, татар,
Продав сестру за таляр,
Русу косу за месток
А біле личко такій так“ (Kolberg, I, 325).

Зенон Кузеля.

[П]РОБА УПОРЯДКОВАНЯ УКРАЇНСЬКИХ ГОВОРІВ.

Найвиднійше місце в сучасній лінґвістиці займають діялєктольоґічні досліди як головне жерело пізнаня не лише теперішнього стану, але й історії кождої мови.

Теперішні т. зв. культурні (літературні) мови, що представляють звичайно мішанину звукових і инших язикових форм найріжнороднійшого походженя і підлягають часто довільним впливам одиниць, не можуть самі собою творити підстави до докладного пізнаня поодиноких мов в цілім їх обємі та їх взаїмного споріднення. — Єдність язиків істнує лише на папери, а поодинокі модерні мови стоять до себе занадто далеко, щоби лише з їх порівнаня можна з рішучою певністю виводити загальні правила про їх розвиток.

Тільки народні говори можуть виповнити бракуючі, посередні звена поміж поодинокими мовами. — Ідіоми простого люду, що живуть і розвивають ся через несвідому традицію устних зносин, можуть подати дослідникови богато яснійший образ сучасного стану та історичного розвою язика, як штучні літературні мови.

До вияснення історії язика не вистарчать також самі письменні памятники мови, як би й не були вони обильні і ріжнородні, бо поминувши всякі чужі елєменти і впливи рідко коли унагляднюють вони нам ясно і певно (достовірно) дійсну живу, народну мову даної доби, а недокладна і недостаточна транскрипція звуків в їх ріжних артикуляціях закриває перед очима дослідника характеристичні прикмети виговору, які мали велике значінє в розвою язика.

Без порівнаня більшу вартість мають для історика мови дані, що випливають з докладного вивченя живих народних говорів.

Ті дані живого язика важні для дослідника в можливо найточнійших поміченях, що означують найтонші звукові відтїнки, о скілько вони лише дають ся уловити добре вишколеним слухом або самопишучим приладом, бо деколи майже незамітна відміна, маловажний тепер відтїнок може навести дослідника на значні ріжниці і різко розграничені прояви в минувшині.

Діялєктольоґічні досліди виказують в живих народних говорах цілі ряди перехідних звуків і инших язикових форм, що находять ся в ріжних стадіях розвою, напроваджують дослідника до робленя заключень, в якім напрямі розвивала ся дотична мова, вияснюють внутрішню звязь сучасних язикових прояв з минувшими, приводять до пізнаня причин язикових змін та до означеня язикових законів.

Тому всякі лінґвістичні студії повинні опирати ся в першій мірі на фактах живого язика, а дані добуті з письменних памяток мови можуть мати тільки другорядне значінє, як доповняючий, помічний матеріял, що осьвітлює і потверджує той язиковий процес, котрий означує ся на основі даних з живих говорів.

Житє язика пливе паралєльно з иншими проявами житя народа, тому історик мови повинен шукати в своїх працях підпори, на скілько се можливе, в сусїднїх, помічних науках, як історія, етноґрафія, антропольоґія і и. З другої сторони факти, випливаючі з житя язика, позволяють нам заключати о фактах з народного житя.

З уваги на се ґеоґрафічний поділ мови і уґрупованє сучасних народних говорів має значінє не тільки для самого язика як синтеза предмету, але також є дуже важною помічною наукою для етноґрафії і для вияснення деяких періодів історії, а саме історії міґрацій і територіяльного розміщеня та розширюваня поодиноких племен і цілого народу.

У західно-европейських народів іде вже від давна інтенсивна праця над дослідами живої мови, істнує велике число видавництв, посвячених спеціяльно діялєктольоґії, а декотрі народи мають вже дуже докладні лінґвістичні атляси, що унагляднюють живу народну мову в цілім її обємі[1]).

Подібну інтенсивну роботу в области діялєктольоґії бачимо також від довшого часу у наших сусїдів Поляків (пор. особливо праці Казим. Nitsch-а і и. в „Materył-ach i prac-ach Komisyi językowej Akademii umiejętności“), Білорусів (численні праці Карського), Русских (особливо „Труды Московской діалектологической Комиссіи“, що під проводом акад. Корша вже від 10-ти літ працює також над виготовленєм діялєктольоґічної карти) і и.

Був час, коли завдяки цінним працям Потебнї, Житецького, Михальчука про українські народні говори знало ся більше, як про русскі й польські, але відтак мало хто інтересував ся сею важною справою і до нинї зроблено на сїм полі у нас взагалї дуже мало. — Цїлі величезні простори ще майже не

тикані, а навіть ті нечисленні, оголошені досї друком діялєктольоґічні працї і матеріяли, не всї є того рода, щоби можна на них без провіреня оперти ся.

О. Потебня перший застосував до студій над українськими говорами строго науковий метод. Його „Замѣтки о малорусскомъ нарѣчіи“ (Вороніж 1871), мають ще тепер велику вартість.

В 1876 р. появила ся в Київі цінна праця П. Житецького „Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія“.

Першу пробу систематичного обробленя діялєктольоґічного матеріялу, що обіймав би цїлу українську язикову територію, зробив К. Михальчук в працї „Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи въ связи съ нарѣчіями Галичины“ (Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ западно-русскій край“ П. Чубинського, 7 том. Петербург 1877.) і додав до неї діялєктольоґічну карту.

Подібний загальний огляд української діялєктольоґії подав на основі друкованих матеріялів А. И. Соболевський в третїй части своєї працї „Опытъ русской діалектологіи, III. ч. „Малорусское нарѣчіе“ (Живая Старина, 1892).

Багато діял. матеріялу містить в собі „Украинская грамматика“ А. Кримського (Москва 1907—1908, 3 випуски), яка на жаль досї ще не викінчена.

Дуже інтересна є статя акад. А. Шахматова „Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей (Журналъ Мин. Нар. просв., 4 кн., Спб. 1899., 324—384) і його „Курсъ исторіи русскаго языка“, ч. I—III, лїтоґрафовані лєкції, читані в петербурськім університетї в рр. 1908—1911.

Крім того заставив Шахматов своїх учеників-Українцїв до діялєктичної роботи і витворив школу, що з неї вийшло вже друком кілька діялєктичних студій:

В. Г. Ярошенко, Украинская сказка въ фонетической транскрипціи (Изв. II. Отд. И. А. Н., XIV (1909), кн. 1, 237—240);

Його „Украинскія фонограммы въ фонетической транскрипціи (Ibid., т. XVII (1912), кн. 3, 227—241);

Г. К. Голоскевичъ, Описаніе говора с. Бодачевки (Колодіевки) Ушицкаго уѣзда, Подольской губерніи (Ibid., т. XIV, кн. 4, 106—131).

А. И. Сорочанъ, Описаніе говора с. Монастырскаго Подольской губ. (Ibid., т. XVII, кн. 4, 248—260).

З галицьких дослїдників заслужив ся для української діялєктольоґії Іван Верхратський, що оголосив досї цїлий ряд

праць, які обіймають угорські і деякі галицькі та буковинські говори (гл. низше); важні є Ом. Огоновського, Studien auf dem Gebietie der ruthenischen Sprache (Львів 1880), діялектичні розвідки Володимира Гнатюка (гл. низше) та статя Іляріона Свєнціцкого „Бойківський говір села Бітля“ (Зап. Н. Т. Ш., CXIV, 117 сл.).

Крім того появило ся ще значне число більше або менше цінних розвідок й діял. заміток наших і чужих дослідників, що обговорюють або окремі говірки даних місцевостий або якусь частину укр. язикової области (пор. низше короткий спис).

Також язиковий матеріял, зібраний в поодиноких околицях і оголошений в ріжних фолькльорних збірниках є вправді доволі богатий, одначе має він по більшій части лише невелику вартість для діялектольоґії ізза недокладної транскрипції[2]).

Дослідникови діялектів і записувачеви текстів необхідно потрібне основне фонетичне підготоване, щоби міг схопити найніжнійші звукові відтінки й можливо найточнійше віддати їх ґрафічно. На основі поверховної й недокладної правописи більшої части дотеперішних записів трудно нераз уявити собі, як дотичні звуки в дійсности вимовляють ся, наслідком чого витворило ся у многих, особливо чужих учених, зовсїм невірне понятє про фонетичну вартість українських звуків а вслід за тим і про цілий звуковий систем української мови.

Притім збирано у нас до недавна діял. матеріял ізза браку доброї проґрами без одностайної системи й оброблювано його застарілим методом.

Недавно появили ся майже рівночасно аж дві совісно оброблені проґрами для збираня українських діял. окремішностий, одна в українській, друга в русскій мові[3]).

Вибір що кращих українських діял. текстів (взірців мови), з дотеперішнїх записів в ріжних околицях української території видав недавно член московської діялектольоґічної комісії (котра в своїх працях узгляднює по части також українські пограничні говори) Николай Дурново, під заг. „Хрестоматія по малорусской діалектологии. Пособіе при преподаваніи русскаго языка въ высшихъ учебныхъ заведеніяхъ“ (Москва, 1913, VIII + 1—76 ст.).

Найкращі діял. праці завдячує українська діялектольоґія чужинцеви, норвежському фонетикови Олафови Брокови, що своїми взірцевими студіями з українсько-словацького погранича на Угорщинї[4]) викликав рішучий зворот в дотеперішнїх діял. дослідах в цілій Славянщинї.

Крім того в останнім своїм творі „Очеркъ физіологіи славянской рѣчи (Энциклоп. слав. филологіи 5_2. Спб. 1910, пор. його німецький переклад „Slavische Phonetik“, Heidelberg 1911) побіч опису пересічної української літературної мови в Галичині доторкаєть ся Брок місцями укр. народних говорів.

Нашою діялектольоґією заінтересував ся також живо В. Яґіч. За його порадою займав ся я від ряду літ студіованєм народних говорів в Галичині, Буковині й по части на Угорщині, а в 1911 р. на його порученє вислала мене Імператорська Академія Наук в Петербурзі на наукову подорож по закордонній Україні та уможливила мені близше пізнанє тамошніх говорів у вибраних пунктах[5]).

З уваги на се, що навіть таке основне питанє української діялектольоґії як поділ сучасної язикової области на головні ґрупи говорів (нарічя і піднарічя) уважає ся досі нерішеним[5]), подаю низше в загальних рисах, в короткім начерку пробу такого поділу на основі моїх власних дотеперішніх дослідів, доповнених місцями даними із важнійших чужих праць та матеріялів (пор. ст. 335 сл. і ст. 369 сл.. зам. 2).

Притім мушу зазначити, що ґруп говорів і поодиноких говорів, які є вже певним узагальненєм, абстракцією, не можна уявляти собі як замкнені в собі цілости, наче провінції мови, тому й на карті не порадно їх представляти ріжнобарвними, одноцільними площами анї відмежовувати поєдинчими лініями.

Лініями дають ся означити докладнійше тільки границї поодиноких язикових окремішностий (фонетичних, морфольоґічних, синтактичних, лексикальних), що рідко коли сягають однаково далеко, нераз біжать рівнобіжно, то знова перехрещують ся або розбігають ся в ріжних напрямах, так що діялектольоґічна карта повинна представляти сіть множества ріжного рода ліній, що вяжуть і споюють разом поодинокі говори і ґрупи говорів в цїлість. Місця на карті, вільні від ліній (т. зв. ізофонів), вказувати муть околиці більше одностайні що до мови, а полоси, що їх перетинає кілька рівнобіжних ліній представляють приблизно границї поодиноких ґруп говорів[7]).

З методичних оглядів опираю сю пробу поділу на разї виключно тільки на одній засадї с. є. на звукових признаках, які, розумієть ся, не вичерпують цілої сути говорів, одначе є із всїх відділів лінґвістики найважнійші і найбільше постійні.

Вкінци замічу, що обмежую ся обговоренєм тільки головнійших критерій і залишаю докладне наводженє чужих жерел,

бо цитоване кождої подробиці з часто необхідним вияснюванем, на скільки вона точна і достовірна і т. д., забрало би дуже багато місця і занадто обтяжило би загальний характер статї.

Заки приступимо до поділу української язикової области на основі поодиноких критеріїв, спинимо ся трохи на важнїйших артикуляційних і звукових признаках спільних всім українським говорам.

Всї Українцї, поминаючи їх індивідуальні та діялектичні окремішности, мають у своїм виговорі щось спільного, що саме характеризує українську мову як цїлість і надає їй відрубну цїху супроти других славянських та инших язиків.

На сю відрубну признаку складають ся характеристичні, спільні всім українським говорам артикуляційні властивости, що залежать від тих ріжних чинників, які узгляд:нюєть ся в фонетиці.

Всї ті спільні властивости в функціях артикуляційного апарату, що ними цїхують ся звуки кождого язика супроти инших, звуть ся коротко артикуляційною базою (основою) даної мови, яку найкраще пізнає ся з порівнаня з иншими мовами.[8])

Одною з найбільше характеристичних особливостий звукового системи української мови, що опираєть ся на спеціяльній українській артикуляційній базї, є обнижена артикуляція цїлого ряду голосівок, особливо в твердих наголошених складах.

Найвиразнїйше проявляє ся та інтересна риса, спільна всім чисто-українським говорам, в способі виговору старого и прим. ходити, робити, носити...

Ідентичного звука не має жадна славянська мова анї инша европейська мова.

Підчас коли у всїх славянських мовах старе и вимавляє ся подібно як наше високе і, що повстало із старих ѣ, е, о, прим. ліс, лід, лій і т. и., українське и се дуже інтересний з фізіольоґічного боку, перехідний звук, що повстає при обниженю язикового тїла, а його артикуляційне місце лежить на граници поміж висше згаданим високим і прим. наше: він, нїм. ihn[9]) і т. и., а середнїм, стисненим (замкненим) ê прим. нїм. See, франц. été, наше бойківське отêць, горнêць[10])...

Притім се не цїлком чистий переднїй звук (Vorderzungen-front-Vokal), бо місце згаданої висше обниженої артикуляції лежить (в горизонтальнім напрямі) трошки дальше в задї, на граници поміж звуками переднього ряду (Vordere- front-Reihe), прим. подані висше і, е, а польським y (być) або русским ы

(сынъ, былъ), що вже належать до звуків середнього ряду (Mittlere- mixed-Reihe).[11])

Отже пересічну фонетичну вартість нормального и, так як сей звук вимовляє ся з малими виїмками і модифікаціями [12]) в літературній бесіді та у всіх чисто-укр. говорах в наголошених і в ненаголошених складах, треба означити як звук „передньо-середнього ряду“, „верхньо-середнього язикового положеня.“

Подібний обнижений спосіб артикуляції замічає ся при докладнім порівнаню з иншими мовами також при українських голосівках е, о, а, у в твердих наголошених складах, одначе виразнійше виступає він на цілій укр. язиковій території лише при е під наголосом.[13])

Внаслідок висше обговореного пересуненя артикуляційних місць витворила ся одна з найважнійших звукових окремішностий, якою відріжнює ся українська мова з всіми її говорами від сусідніх мов, русскої, білоруської і польської, що українські старі и, е не мягчать попередніх шелестівок.

З инших звукових прояв та артикуляційних властивостий, що є спільні всім українським говорам, наведемо лише найважнійші:

Переміна основних ѣ та о, е в замкнених складах в дифтонґи і монофтонґи в напрямі до звука і, т. є. нахил до „ікавізму“[14]): прим. лыес — лыс, нуоч — ніч, ньуос — ныс і т. д.

Загальне отвердінє кінцевих мягких губних шелестівок і нахил до цілковитого отвердіня губних перед слідуючим й в сполученях: пя (пйа), бя (бйа), мя (мйа); пє (пйе), бє (бйе), вє (вйе), мє (мйе), пю (пйу), бю (бйу), і т. д.

Випиранє губно-зубної шелестівки в = лат. v губно-губними відтінками: ў, w[15]) (консеквентно на кінци складу) прим. криўда, стаў, паніў, краўціў (G. plr.) і т. д.

Перехід л в закритім складі й визвуці Part. praet. act. sg. masc. в ў: воўк, доўг, даў, писаў і т. д.

Загальне вживанє гортанного фрикативного г = h.

Нахил до закритого виговору назвучних: о, а, у, і т. зн. з попередніми повними фрикативними г, ў, в, й наслідком придихового приступу (Vokaleinsatz), прим. горати, ўорати, орати; гострий, йострий, острий; горіх, їскра, гіскра, він, вона, воно і т. и.

Ріжнородні асиміляції (головно реґресивні) при звукових сполученях, під неодним оглядом відмінні як у русскій і поль-

ській мові (прим. відмінна паляталїзація, асиміляції в артикуляціях гортанки і и.).

Нехіть до сонорних складових шелестівок (silbenbildend) через їх опуст або через вставку голосівки і взагалї уникане збігу кількох шелестівок або й голосівок поміж складами одного або двох слів при помочи редукції звуків і, у в й, ў, (в) і взаїмної їх заміни відповідно до окруженя. Наслїдком того українська мова є найбільше гнучка і мельодийна поміж всїма славянськими мовами. Прим. пас (з паслъ), лїз (з лѣзлъ), нїс (з неслъ), рубель (з русск. рубль рупъ), мінїстер (русск. министръ), журавель (русск. журавль), театер (русск. театръ), імла (мгла), іржати, іржа і т. д.; завважити (м. зауважити), я й ти, я йду, він іде ўже, він уже йде, ми всї, так усї, я ўчу ся (вчу ся), він учить ся і т. д.

Наслїдком видержуваня артикуляційної енерґії до кінця складу, кінцеві шелестівки закритих складів артикулюють ся загально сильнїйше як в русскій і польській мові, через те зберігає ся часто в українських говорах голос шелестівок в серединї і на кінци слова та виступають в одних говорах частїйше, в других рідше подвоєні, зглядно довгі шелестівки. Прим. книжка, біб; лляти, весілля, життя, суддя, насїння і т. и.

Ріжниця в енерґії артикуляції поміж наголошеними і ненаголошеними складами є, загально беручи, у всїх українських говорах менша як у русскій мові, тому українські голосівки ненаголошених складів (в противности до русских правильно сильно зредукованих) вимавляють ся звичайно повно, а їх редукція належить до рідкостий; з другої сторони є та ріжниця в українських говорах пересїчно більша як в польській мові і її говорах і и.

Висше наведені що важнїйші характеристичні признаки лучать загально українські говори в одну відрубну цїлість супроти звукових системів инших мов, одначе не всї з них виступають на цїлій сучасній українській язиковій области однаково консеквентно і в тій самій, зовсїм ідентичній формі. Під впливом ріжних чинників, що про них буде мова низше, виказують ті звукові властивости на ріжних місцях української територіі цїлий ряд варіяцій та ріжних степенів розвою.

Декуди знова зберегли ся аж до наших часів деякі колись загально уживані звукові прояви, котрі деинде вже зовсїм затратили ся, а натомісць розвинули ся нові окремішности, спільні тільки поодиноким частинам української язикової области.

Наслідком істнованя таких і ще инших ріжниць представляє сучасна українська язикова територія дуже велику ріжноманітність і розпадає ся на безліч язикових одиниць т. зн. місцевих говірок і говорів, що на основі певних признак лучать ся з собою в менші і більші ґрупи говорів — наріччя і піднаріччя.

На діялєктичне роздробленє укр. язика вплинули ріжні чинники зовнішні й внутрішні і ми спинимо ся дещо на важнійших:

Передовсім неоднакова ґеоґрафічна будова української язикової области мала значний вплив на ріжнородність і неоднаковий розвій поодиноких говорів і цілих ґруп.

На долах, просторих отвертих рівнинах, де лекша комунікація і населенє, живучи в більше збитих масах, безупинно стикало ся з собою, там діялєктичні ріжниці є переважно не дуже великі. Перехід від одного говору в другий є звичайно більше повільний, так що неможливо покласти докладної межі, де один говір кінчить ся — а другий починаєть ся.

Зовсім инакше представляють ся діялєктичні відносини в гірській полосі Карпат і в північній части української язикової території, в лісистих та багнистих околицях Полісся і Підляшя. Там живе українське населенє по більшій части ще й тепер в тяжко доступних місцевостях, де часто поодинокі оселі, а навіть цілі ґрупи сел є майже цілком відтяті від світа. Через те витворив ся цілий ряд більших самостійних говорів і безліч місцевих говірок, що зберегли багато ориґінальних і архаїчних рис.

Не менший вплив на повстанє, а з окрема на сучасне уґрупованє українських говорів, мусіли мати всякі міґрації з причин економічних і перелюдненя, мішаня українських племен, особливо під впливом нападів ріжних степових кочовиків. Під їх напором посували ся південно-східні племена на північ і на захід; по успокоєню повставав нерідко відворотний рух на південь і схід, а в слід за тим мусіли повстати на значній части укр. язикової области зміни в первіснім уґрупованю говорів.

Немаловажним чинником, що впливає на повставанє народних говорів, є також політична приналежність. Тому, що люди приналежні до того самого державного орґанізму тіснійше і частійше стикають ся зі собою як з членами сусідних держав, витворюють ся з бігом століть менші або більші ріжниці в мові.

На пограничних українських говорах відбив ся знову язиковий вплив близько що до мови стоячих сусїдів, найсильнїйше Словаків і Білорусів, через що витворив ся там цїлий ряд мішаних — а навіть перехідних говорів, (прим. сотацький говір на українсько-словацькім, заблудівській говір на українсько-білоруськім пограничу і и.), про які нераз без основних студій трудно рішити, до котрої саме мови їх належить зачислити.

Побіч зовнїшних вплинули на повстанє язикових відмін внутрішні чинники, т. є такі, що лежать в самій мові, котра необхідно зміняє з бігом часу свій вид завдяки змінам ґенерацій і и.

Ось важнїйші звукові критерії, які треба мати на увазї при подїлї української язикової области на поодинокі ґрупи говорів:

1) Ріжні стадії розвою основних о, е в закритих складах та старого ѣ.

2) Ріжні степенї розвою старих и, ы.

3) Виговір старої ґрупи: кы, гы, хы і ке, ге, хе.

4) Територія уживаня середнього л (= лат. l), зглядно велярного л (= ł).

5) Ріжні степенї розвою паляталїзації, зглядно отвердїня поодиноких катеґорій шелестівок.

6) Вплив паляталїзації на сусїдні звуки.

7) Збереженє — зглядно утрата голосу в шелестівках на кінци і в серединї слова.

8) Збереженє — зглядно скороченє подвоєних (довгих) шелестівок.

9) Ріжниції що до наголосу (наголос рухомий і нерухомий).

10) Ріжниції в енерґії артикуляції поміж наголошеними і ненаголошеними складами.

11) Вплив наголосу на якість голосівок (особливо е, о).

12) Впливи чужих мов на звукові зміни в україн. говорах.

Обговоримо коротко по порядку подані висше критерії:

---

1) Переміна основних о, е в замкнених складах та старого ѣ в ріжні дифтонґи і монофтонґи належить до найважнїйших звукових процесів, що в давних часах обняв цїлу українську мову, треває протягом цїлого ряду столїть аж до наших часів і находить ся в ріжних місцях української язикової области в ріжних стадіях розвитку.

Вузкі рами сеї статї і технїчні друкарські трудности при транскриції не позволяють нам на докладне означенє фоне-

тичної вартости та границь розміщеня найріжнороднійших відтінків дифтонґів і монофтонґів, що заступають в сучасних українських говорах основні о, е, ѣ, тому обмежимо ся лише загальним оглядом головним, типічних їх рефлексів.

Дифтонґи істнують тільки в північно-українських говорах на Полїсю і Підляшю і то майже виключно лише в наголошених складах.

Притім треба зазначити, що говорів чисто дифтонґічних (т. зн. з правильним уживанєм дифтонґів на місци всїх трох основних о, е, ѣ) майже не стрічає ся, бо звичайно побіч дифтонґів (в одних говорах рідше, в инших частїйше) виступають, нераз в тім самім слові, також монофтонґи.

Розмірно найбогатші говори на дифтонґи, де вони переважають над монофтонґами, находимо в задеснянських українських повітах чернигівської ґубернії, в самій північній части київської ґуб., в овруцькім повітї волинської ґуб., в мозирськім повітї минської і в північній части сїдлецької ґуб.

З поміж ріжнородних дифтонґів найбільше розширені типи: уо, уе, уи на місци о, прим. куонь, куень, куинь...; юо, юе на місци е, прим. тюотка, тюетка, ньуос, ньуес...; іе на місци ѣ, прим. лыес, стріечка, гріех і т. д.[16])

Чим дальше на південь, тим рідше чує ся дифтонґи, а натомісць беруть перевагу над ними монофтонґи, що в своїм розвитку (поминувши спорадичні виїмки) не дійшли до звуків переднього ряду і, ї. Важнїйшими заступниками старого о є звуки: у, о, ы, и, ӥ[17]) прим. стул, стол, стыл, стил, стӥл і т. д.; на місци е знаходимо рефлекси: ю, е, ӥ прим. люд, лед, льӥд, тютка, тьӥтка, занюс, заньӥс і т. д.; а на мѣсци ѣ звуки и, е прим. дирка, грих, ричка, бидний, стина́, вино́к, дивча́та, песо́к, ветра́к, мешо́к і т. д. Такі говори істнують в повздовжній полосї, що займає в чернигівській ґубернії: східну часть новгород-сїверського повіту, північно-західні части пов. глухівського і кролевецького, північні частини пов. борзенського, ніжинського, козелецького та остерського; в київській ґуб.: північно-західню часть радомиського пов.; у волинській ґуб.: північні части повітів житомирського і новгородволинського, північно-східну часть ровенського пов., північно-східні части повітів луцького і ковельського; пинський повіт минської ґуб., південну часть гродненської і південно-західну часть сїдлецької ґубернії.

Поздовж висше зазначеної полоси тягне ся (третя) чисто монофтонґічна полося (слій), де вже знова переважають звуки

і, ꙇ як рефлекси старих о, е, ѣ, одначе побіч них можна ще почути в одних місцевостях частійше, в других рідше також висше подані монофтонґи північної полоси, що артикулюють ся дальше в заді устної ями.[18])

Ся перехідна полоса (слій) обіймає в чернигівській ґуб.: південні части повітів остерського, козелецького, ніжинського, південно-східні части пов. кролевецького та глухівського і цілий пов. конотопський; південні частини пов. путивельського і рильського по ріку Сейм в курській ґуб. та сумежні північно-західні угли пов. сумського і лебединського харьківської ґуб.; в полтавській ґуб.: північно-західну часть пов. роменського, весь прилуцький пов., північні части пов. лохвицького, пирятинського і переяславського; в ґуб. київській: північну частину київського і південно-східну часть радомиського пов.; у волинській ґуб.: полосу місцями звужену, місцями розширену, що тягне ся через середущу частину пов. житомирського, новгород-волинського, відтак займає північний вугол заславського пов., північну часть пов. острожського, південно-західну часть ровенського і північний угол дубенського пов., майже цілу південну часть луцького, південно-західну часть ковельського і північну часть володимирволинського пов.; в сїдлецькій ґуб.: східну частину володавського повіту.

Продовжене висше поданої перехідної полоси (в напрямі) на південь знаходимо в більшій части говорів люблинської ґуб. (т. є в північно-західній части холмського пов., в західній части грубешівського і томашівського, в деяких місцевостях красноставського, замостьського і в пов. білгорайськім), відтак в многих місцевих говірках в долині Сяну в Галичині, в так званім говорі долівськім, в говорі Замішанців (в колїнї р. Вислока, в пов. короснянськім та стрижівськім) і наконець в значній части карпатських говорів.

У висше зазначених говорах Холмщини, галицьких Долів, Замішанців та галицьких і угорських Лемків (що займають західну полосу Карпат, в Галичині від ріки Дунайця приблизно до ріки Ослави, лївобічного допливу Сяну, в лїськім повіті, а по угорськім боці північно-східну часть комітату Спиш, північну часть ком. Шариш і північно-західну частину Земплинського комітату) пануючими заступниками старих о, е, ѣ є вправді і̂, і, одначе місцями наче острови виказують деякі говірки, а декуди цїлі ґрупи місцевих говірок також инші рефлекси, подібно як у висше обговореній перехідній північній полосі, на Полісю і Підляшю, отже на місци о звуки: о, у, и, ы,

спорадично ӥ; на місци е: ю, е. Відносно найбільше розширений є звук ю на місци е.

Звук ы виступає правильно на місци о, особливо по губних шелестівках, на галицькій території в селї Мацьковичах (коло Перемишля) і в ґрупі лемківських місцевостий над Попрадом по галицькім і угорськім боцї.

На місци ѣ стрічає ся в люблинських говорах побіч ï доволї часто (особливо в ненаголошених складах) звуки и, е, в долівськім говорі в Галичинї спорадично: йе[19]), йі прим. прийедь, в хлївйе, обйід; и прим. стриляти (гов. Замішанців і и.); спорадичне е; колено побіч колїно, место побіч місто, вера (говір Лемків).

Українські говори в східній части Карпат по угорськім боцї, що займають північно-східну часть Земплинського, більші части комітатів: Уг, Берег, Марамарош і північну часть ком. Угоча, розпадають ся під тим оглядом на дві нерівні части, на південну більшу і північну меншу повздовж галицької границї.

В говорах південної части чує ся на місци основних о, е, подібно як і в многих полїських та підляських говорах, майже виключно монофтонґи[20]), що не доходять до звука і, а саме на місци о звуки: у, ӱ[21]), ӥ і спорадично: о, ы, а на місци е звуки: ю, ӥ та спорадично е, прим. кунь, вул, кӱнь, вӱл, кӥнь, вӥл, конь, выдкы і т. д.; тютка, тьӥтка, люд, льӥд, лед і т. д.

Звук ӥ переважає в комітатах: Берег і Угоча, в инших знова (т. є в комітатах: Марамарош, Уг та в східній части Земплинського комітату) звук у, ю. Чим дальше на північ, в напрямі до галицької границї, можна часто почути в тій самій місцевости, а навіть в тім самім слові, побіч згаданих рефлексів вже також звук і, а в північній, вузкій полосї повздовж галицької границї, замешканій Верховинцями, заступає старі о, е, подібно як у сумежних галицьких Бойків[22]) та в переважній части Гуцулів, тільки звук і. На місци ѣ чує ся у всїх висше обговорених говорах звичайно звук і, що мягчить попередні шелестівки.

В ґрупі гуцульських місцевостий в порічу Прута в косівськім і в сумежнім вижницькім повітї, в селах: Жабє, Криворівня, Красноіля, Голови, Полянки, Яблониця, Довгополе, Конятин, Стебнї, Киселицї, Серґії і и. стрічає ся дуже часто на місци о, а спорадично також на місци е, ѣ звук дуже зближений до и, прим.; вин (м. він), пишо́ў, пип (м. піп), пид спид, бйгме, стиў, мист, двир, дриб, грим, ниж, рик; нихто́, дира́ (м. дїра), сирни́к, хло́пциў (м. хлопцїв) і т. д.

Всї инші українські говори, що займають переважну часть української язикової области т. є східну Галичину, Буковину, Бессарабію, ґуб. подільську, південну часть ґуб. волинської, київської, полтавської, курської, вороніжської, ґуб. харьківську, катеринославську, херсонську, Кубанщину і т. д., довели еволюцію первісних ѣ, о, е до звука переднього ряду і (ікаючі говори).

Звук і на місци основних ѣ, е виступає на цїлій поданій висше території, як відтїнок î (с. є. звук високого положеня, переднього ряду, напружений, high-front-narrow пор. ст. 338), що (з малими виїмками) правильно мягчить попередні шелестівки прим. тысто, лыс, ныс, сым і т. д.

Також фонетична вартість і з о представляє ся у всїх „ікаючих" говорах переважно як такий сам відмінок î, що й на місци висше згаданих ѣ, е, лише в декотрих словах і по деяких шелестівках виступає побіч î відтїнок широкий, ненапружений — і [23]), що ніколи не мягчить попередної шелестівки, прим. тілько, лій, гірко і и.

Поданий висше типічний (вузкий, напружений) відтїнок î (на місци о) в одній части говорів мягчить попередні шелестівки, так що в тих говорах ріжниця що до мягченя шелестівок поміж î з о та з ѣ, е цїлком затерла ся, прим. ныîс (G. носа) і я ныîс (від нести); сыîль (G. соли) і я сыîў (від сїсти), дыîм (G. дому) і дыîд (G. дїда); потыîк (G. потока) і утыîк і т. д.; а в инших говорах ся ріжниця або правильно або лише в части зберігає ся.[24])

Доволї правильне мягченє шелестівок перед і з о чує ся в східній Галичинї: у Бойків, по части у Гуцулів, в многих місцевих наддністрянських говорах (особливо над правобічними допливами Днїстра), по части на Буковинї; в Россії: в ґубернії бесарабській, подільській, херсонській, катеринославській, харьківській, в південній части полтавської і в південно-східній части київської ґуб., одначе й в згаданих закордонних говорах місцями ріжниця ще не зовсїм затерла ся (прим. в декотрих місцевих говірках пов. зїньківського, хорольського, миргородського полтавської ґуб., на Подїлю і и.).

В говорах південно-західної части київської, в південній части волинської ґуб. і в сумежній північній части Галичини а також у всїх тих північно-українських, угорських і західно-галицьких говорах, що побіч инших рефлексів знають також î (з о), той звук, поминувши спорадичні случаї, не мягчить попередньої шелестівки.

---

2) З поміж відтїнків звука и, про які була згадка на ст. 339, зам. 12, виріжнюєть ся передусїм і, що виступає доволї консеквентно, незалежно від положеня і окруженя тільки на самих окраїнах української язикової території, в декотрих змішаних і перехідних говорах на українсько-словацькому, польському, білоруському і русскому пограничу. Чим дальше від границї, в глубину чистої української области, тим рідше чує ся його, місцями удержує ся він ще в ненаголошених складах побіч чим раз частїйшого типічного заступника старого и, прим. ходіті, ходи́ти; носіті, носи́ті, носи́ти... Найбільше розширений є звук і в такім положеню в ненаголошених і в наголошених складах в многих місцевих говорах на українсько-словацькому пограничу (в комітатах Спиш, Шариш, і по части в землинськім комітатї), в говорі долівськім (в Галичинї) і в доволї великій ґрупі говорів, що займають західні части повітів більського, константинівського і східну часть радинського — сїдлецької ґуб., а рідше чує ся його в говорі галицьких Лемків (головно в пограничних місцевостях), по части в говорі Замішанців (село Боднарівка), і в декотрих пограничних говорах люблинської ґуб. (особливо в білгорайському повітї).

Притім треба зазначити, що таке і звичайно не мягчить попередних шелестівок, з виїмком говору місцевости Остурня на Угорщинї (ком. Спиш), окруженої зі всїх сторін Поляками і в згаданих підляських говорах Сїдлецької ґуб., де в такім положеню шелестівки[25]) мягчать ся та творять неначе перехідний степень до дзекаючих говорів словацьких і польських: прим. ходытı грабатı, їстı і т. д.

Подібно поздовж українсько-білоруського погранича в ґуб. гродненській, минській, чернигівській і на українсько-русскім пограничу в курській і вороніжській ґуб. стрічає ся також в одних місцевостях частїйше, в других рідше в такім положеню і, що звичайно не мягчить попередньої шелестівки.

В прочих чисто-українських говорах є також знаний звук і на місци основного и, але більше спорадично тільки в декотрих словах, формах і положенях, прим. в злучці і, в назвуцї: іван, іду, інший... побіч иван, иду, инший...; N. plr. masc. добрі, зелені...; в приставцї ви- (з вы-): вісипати, вігнати, віскочити... (говір гуцульський, покутський, чернигівський пов. і и.); в словах досі, зіма, вітати, назбірати, чотирі; Dat. sg.: братові, панові, батькові (надднїпрянські гов.); енклїтичні форми: мі, ті, сі; по шипячих, де вони не зовсїм ствердїли, прим. оч'і, бач'іте і и. (пор. ст. 351 сл.). Всї инші відтїнки звука и є більше обни-

жені і в поодиноких говорах а також під впливом окружаючих звуків хитають ся поміж катеґоріями звуків і — е з одної сторони, а між ы з другої сторони.

В західній части укр. території переважають більше обнижені відтїнки, а спеціяльно в наддністрянських говорах в Галичині, на Буковині і в Холмщині се обниженє в артикуляції и (особливо під наголосом) іде так далеко, що його часто без ваганя можна віддати звуком е. Прим. пе́шу (зам. пи́шу), пане́чу, доле́на, де́влю сьі, ходе́ти, Коломе́я, Вижне́ця, реска́ль, трема́й [26])...

Натомісць у східних, наддніпрянських говорах згадане обниженє є значно менше, а деколи (особливо в лївобережних говорах) стрічає ся також відтїнок високий, одначе більше „втягнений" взад, що його артикуляційне місце лежить поміж і та русским ы. Прим. риба, три, чотири, який, сухий.[27])

Голосівка и виказує взагалї велику скількість найніжнійших відтїнків, що зависять частїйше від окружаючих звуків як від даного говору, одначе не тут місце їх докладно описувати та наводити случаї, де і коли вони виступають.

Супроти невірного погляду у майже всїх дотеперішнїх дослїдників, що заступник старого и в Галичині та взагалї у всїх говорах на захід від Дніпра звучить „грубо" подібно як русске ы і тим ріжнить ся від лївобережного, зазначимо лише ще раз коротко на основі докладних порівнуючих студій, що ріжниця поміж пересічним лївобережним і правобережним (особливо галицьким) и лежить виключно тільки в більшім або меншім степени обниженя артикуляційного місця.

В наддніпрянських говорах, де степень обниженя артикуляційного місця и є менший, перехід и в е в наголошених складах є незнаний і оба звуки, з виїмком ненаголошених складів,[28]) правильно розріжнюють ся. — Зате змішанє тих звуків не тільки в ненаголошених, але й в наголошених складах в галицьких й буковинських наддністрянських говорах можна почути дуже часто. Прим. мале́на (зам. мали́на), виле́кій, вили́кій (зам. вели́кий), Володеми́р, тепе́р, ви́вила (зам. ви́вела), зна́їти (зам. зна́єте)...

Ріжниця поміж старими и та ы зберігаєть ся доси тільки в північно-західних говорах, а зрештою в цілій південно-східній части української язикової области наслїдком злитя ы з и в один звук вона зовсїм затерла ся.

Найяркійше виступає ся ріжниця в говорах галицьких Лемків, Замішанцїв, Бойків і майже у всїх українських говорах на Угорщині, де старе ы вимавляє ся грубо подібно як русске ы

(в сынъ) т. є звук високого положеня середнього ряду [29]) а по губних п, б, в, м і по велярних к, г, ґ, х виказує навіть ріжні відтїнки заднього ряду [30]), підчас коли старе и з виїмком означених висше пограничних говорів з і (гл. ст. 347), звучить звичайно нормально, як у всїх инших українських говорах, прим.: быкы, мыш, мыти, быў, быти (sein) — би́ти (schlagen), сын — носи́ти, дым — роди́на і т. д.

Окрім карпатських говорів зберігаєть ся згадана ріжниця в говорі долівськім, по части в говорах люблинських і підляських й почасти в зах. поліських, одначе звук ы не вимавляє ся так грубо як у Бойків і Лемків, а його відтїнки зближують ся більше до русского і польського ы.

---

3) Осібно треба обговорити виговір старих получень: кы, хы, гы і ке, хе, ге. Під тим оглядом розпадає ся цїла укр. язикова територія на три части:

а) Всї українські говори по угорськім боцї Карпат (з винятком полоси сумежної з галицькими Гуцулами), відтак говори галицьких Бойків, Лемків і Замішанцїв, що мають заднє ы, виказують звичайно також по велярних більше або менше задні відтїнки того звука. Прим. быкы, такый, другый, хыжа, ґыўтати (schlürfen), гырмит (Лемк) і и.

б) В говорах ґуб. полтавської, харківської, катеринославської, херсонської і київської (з виїмком північної части радомиського пов. від ріки Ірші на північ) чує ся правильно: ки, хи, ги, ґи і ке, хе, ге (без мягченя шелестівок прим. лаўки́, кожухи́, луги́, ґирли́ґа, таки́й, сухи́й, дороги́й; таке́, сухе́, дороге́ (Adj. neut.).

в) В говорах ґуб. чернигівської, південно-східної части ґуб. волинської і в східній части ґуб. подільської переважає виговір ки, хи, ґи, ги над кі, хі, ґі із сильнїйшим або слабшим мягченєм велярних; а в західній части подільської ґуб., північній части ґуб. київської, волинської, в говорах ґуб. минської, гродненської, сїдлецької, відтак особливо в говорі долівськім і в говорах східної Галичини та Буковини (з гуцульським говором включно) вимавляє ся навпаки найчастїйше: кі, хі, ґі а також дуже часто ке, хе як кье, хье; кьê, хьê, причім велярні часто мягчать ся, прим. лаўкы́, кожухы́, такы́й, ве́ликый, сухы́й; такьê, сухьê (дерево)...

Побіч того звучать часто полученя кі, хі в наголошених складах як кьê, хьê особливо в говорах східно-галицьких, буковинських і в декотрих говорах підляських, люблинських і в за-

хідно-подільських, прим. лаўкьê (м. лаўки), дыўкьê, кьêдаю (м. кидаю), кожухьê і т. и.

---

4) „Середнє л“, зближене до німецького й чеського л-l стрічає ся у всїх говорах лївобережньої України, в південно-східній части київської ґуб., в херсонській ґуб., відтак в говорах буковинських, гуцульськім, північно-покутськім та в переважній части угорських говорів, прим.: ходи́lи, по́le, ходи́la, сиlно і т. д.[31])

---

5) Про загальний нахил до цїлковитого отвердїня губних в сполученях: пя, бя, вя, мя, пє, пю і т. д. була згадка на стор. 339.

Паляталїзація инших шелестівок (з виїмком к, г, х) зберігаєть ся в ріжних положенях розмірно найширше у східних, надднїпрянських говорах, причім ті „мягкі“ належать до „коронально-дорзальних“ т. зв. властивих паляталїзованих шелестівок.

Значно відмінно представляє ся паляталїзація в більшій части західних говорів, де вона пішла дальше і розвинула цїлий ряд відтїнків переважно чисто дорзального виду т. зв. „крає“ — зглядно „передно-палятальні“[32]).

Найяркійше виступає ся ріжниця при мягких **с, з, ц**.

Підчас коли у східних говорах ті мягкі **с′, з′, ц′** роблять вражінє лиш дуже легосенько змягчених (півпаляталїзованих), то в переважній части західних говорів[33]) творять ся вони, подібно як і в польській мові, більше дорзально і зближують ся акустично до катеґорії мягких шь, жь, чь.

Побіч того виказують ріжні катеґорії шелестівок в західних говорах (в одних більшу, в других меншу) склонність до отвердїня або й цїлковите отвердїнє, наслїдком чого повстав цїлий ряд ріжних степенїв та видів, які нам тут трудно докладно обговорити, тому спинимо ся лише на головнїйших.

р задержало мягкість в полученях ря, рю, рі, рідше в серединї і на кінци слів, прим. буря, говорю, рід, Харьків, косарь і и. в говорах ґуб. полтавської (з виїмком північної полоси), харківської, катеринославської, херсонської, східної части київської, відтак по части в говорах буковинських і сумежних галицьких на Покутю, місцями у Гуцулів, в говорі долівськім, бойківськім і майже у всїх укр. говорах на Угорщинї, а також в декотрих місцевих говорах ґуб. чернигівської, бессарабської, південної части подільської і декуди спорадично у східних галицьких Лемків.

У всїх инших українських говорах наступило загальне отвердїнє рь на кінци і в серединї слів (перед шелестівкою), а в говорах північної і західної части київської ґуб., в говорах ґуб. минської, гродненської і з незначними виїмками в говорах ґуб. сїдлецької, люблинської, волинської та в сумежній полосї північно-східної части Галичини також в полученях: ря, рю, а по части й в рі: прим. цар, цара, бура, зора, прамо (м. прямо), вару́, говору, обрад, стриляти, стріляти і т. д.

В говорах ґуб. чернигівської, північної части полтавської і подільської переважає виговір: ра, ру над ря, рю.

В говорах Замішанцїв і галицьких Лемків звучать ті получення як рйа, рйу з переважно твердим р перед й, прим. порйадок, прйасти, бурйа, писарйу (Voc.), по подвірйу і т. д., а в східно-галицьких наддністрянських говорах чує ся в такім положеню: рье, рйе; рьу, ру з мягким рь, яке одначе має велику склонність до отвердїня, прим. порьêдок, порйе́док, прьêсти, прйести, по подвірьу, подвіру, борут сы і т. д.

Також шипячі ш, ж, ч, дж, щ виказують сильний нахил до отвердїня, а в декотрих говорах вони цїлком отвердїли.

Сильно змягчені шипячі чує ся доволї правильно, у всїх положенях, тільки в говорах буковинських, північно-покутськім, гуцульськім, в більшій части укр. говорів на Угорщинї, переважно у Бойків і місцями у східних галицьких Лемків. Прим. чьорний, чьую, вершьечьок, качька, шьо, чьабан, спорьиджьêйи, вожю (покут., гуц.), щьапа, жьаль, шьандарь, чьас, жьаба, шьапка (бойк.); шьугай, чьорт (гов. угор.) і т. д.

Цїлковите отвердїнє всїх шипячих, у всїх положенях, має більша часть галицьких Лемків, гов. Замішанцїв, більша часть говорів люблинської і сїдлецької ґуб. і многі місцеві говори гродненської, минської, волинської, подільської і північної части київської ґуб. Прим. хочу, чую, качка, жаль, час, шапка, чоловік, жити, шити, що, шо і т. д.

У всїх говорах по лївім боцї Днїпра (з говорами чернигівської ґуб. включно), відтак в говорах ґуб. херсонської і східної части київської тільки ч а в части й щ виступає загально як сильнїйше або слабше палятал̈ізований звук в ріжних положенях. Прим. кручьа, чьовен, чьасто, чьую, чы, чі, чьорт, корячьо́к і т. д.[34]) Звуки ш, ж, хоч вони дещо відмінно вимавляють ся як в західних говорах, належать переважно до катеґорії твердих шелестівок з виїмком получень ша, жа, що декуди звучать в 3 особ. ч. мн. Praes. як: держять, сушять і и. Мягкий або півмягкий виговір получень ча, жа, ша, ща, джа особливо

розширений в говорі долівськім, у східно-галицьких наддністрянських говорах, а крім того в декотрих говорах ґуб. люблинської, сїдлецької, минської і волинської; в инших положенях вимовляють ся загально твердо. Прим. чье̂с, жье̂ль, жье̂ба, шье̂пка, зачье̂ти... (гов. дол., наддністр.), жяти, зачяти, лошя і т. д. (півн. укр. гов.).

Доволї розширене є отвердїнє ц, с та т, д особливо у визвуцї.

Виговір наростка -ець як -ец прим. купец, хлопец, конец, палец і и. чує ся звичайно у всїх галицьких говорах, з виїмком бойківського говору, відтак в многих укр. говорах на Угорщинї, в говорах Буковини, в декотрих говорах бесарабської і подільської ґуб., в многих місцевих говорах північної части ґуб. київської, волинської, в пинськім повітї минської ґуб. і в декотрих пограничних говорах ґуб. гродненської, сїдлецької, люблинської та чернигівської.

Богато рідше стрічає ся у поданих висше говорах тверде ц у скісних відмінках а також в закінченях іменників женського роду на -иця. Прим. хлопца, (G.), хлопцу, хлопци (Nom. plr.); пшеница, молодица, молодицу (Acc.), пятницу і т. д. Такий виговір мають головно північно-західні говори і Гуцули.

Отвердїнє с в заіменнику зворотнім ся > са, се, си, або -ца, -цца, -тца (з -ть ся) прим. бюса, дивитца, дивицца і и. виступає найчастїйше в пинськім повітї минської ґуб., рідше в північній полосї волинської ґуб., місцями в ґуб. сїдлецькій, гродненській, чернигівській, са спорадично також на Буковинї, си, -тци у Гуцулів і и.

Твердий виговір с у визвуцї і в инших положенях є улюблений особливо у Гуцулів і в північно-покутських говорах. Прим. шос, дес, котрис, робиу̂сме, ходилисте, сныг, свіжий і и.

Дуже розповсюднене є в многих українських говорах отвердїнє закінченя -ть в 3 P. sg. і plr., Praes. та в 2 P. plr. Imperat. прим. ходит, просит; ходят, ходет, просят, чуют, мают; ходы́т, носы́т Imperat. і т. д.

Такий твердий виговір мають найчастїйше говори галицькі, буковинські, українські говори на Угорщинї, говори ґуб. бесарабської, подільської і північної части ґуб. київської.

В ґуб. люблинській, сїдлецькій, гродненській, минській одні говори мають в такім положеню -ть, другі — тверде -т, а дуже часто виступають оба види побіч себе. В говорах північної части волинської ґуб. переважає -т, а в південній части навпаки -ть.

У всїх инших східних говорах чує ся переважно тільки мягке закінченє, хоч бувають виїмки і в лївобережних.

В північній части радомиського пов. київської ґуб. і в сусїднім овруцькім пов. звучить часто також закінченє Infinitiv-а твердо. Прим. куповат (м. куповати), бут (м. бути, буть), брат...

В говорах галицьких і угорських Лемків, Замішанцїв загально, а рідше у Бойків, Гуцулів і місцями в Наддністрянщинї наступило отвердїнє й инших кінцевих шелестівок. Прим. гіст (G. гостя), кіст (G. кости), кін (G. коня), гус, пят, ўоген, смерт, шіст, ячмін, ўокот, госпот і т. д. (зам. гусь, пять, огонь, смерть, шість, ячмінь, локоть, Господь)... (гов. Заміш., Лемк.).

б) Із ріжних впливів палятальізації на зміну сусїднїх звуків обговоримо коротко лише пересуненє артикуляційного місця голосівки а в передню часть устної ями під дїланєм попередньої мягкої шелестівки або й.

Правильний перехід а під впливом палятальізації у ріжні відтїнки голосівок переднього ряду як е, ȇ, ȋ, істнує на Буковинї і у всїх східно-галицьких говорах, з виїмком північно-східної полоси, обмеженої приблизно рікою Бугом і Серетом, і говору бойківського.

Прим. взьȇў, дьȇкую, тьȇшко (м. тяжко), лошьȇ, мньȇсо, чьȇс, шьȇпка, зьȇть, вйȇжу, де́сьіть, два́цьіть, не маю чьісу́, вдови́цьі (N. sg.), тріcу́, сьвіти́й, прьȇдиво, пйȇний, горьȇчий...

В гуцульськім і в північно-покутськім говорі виступає ся звукова поява й по й в наголошених і в ненаголошених складах, прим. йек (зам. як), йе́вір, йе́ма, йе́блоко, йечьмінь, йейцé, йійцé, дробйȇта, а в прочих висше наведених говорах звичайно лише в ненаголошених складах. Прим. йа́года, йак, стойа́ти, йейцé, йійцé, по́йес і т. д.

Подібну переміну а по мягких шелестівках і по й стрічає ся доволї часто (хоч не всюди так дуже консеквентно як у східно-галицьких говорах) також в многих говорах ґуб. люблинської, сїдлецької, гродненської, а також в західних полїських говорах (особливо в північній части ковельського пов. волинської ґуб. і ин.).

В чернигівській ґуб. і в західній части подільської ґуб. подибує ся перехід а > е спорадично по й в ненаголошених складах а по инших мягких шелестівках лише в дуже рідких випадках. Прим. гльеди́ть, трьисé (нїжинськ, конот. пов.), дé віть, дé сьіть, два́цьіть побіч дé вйать, дé сьать (Поділ.) і т. д.

У всіх инших говорах, т. зн. в надднїпрянських, в південній части волинської і в значній части люблинської, сїдлецької, гродненської ґуб., відтак у галицьких Лемків, Замішанців, Бойків і в майже всїх укр. говорах на Угорщинї а в такім положеню вправдї пересуває ся більше або менше вперед, одначе (поминаючи спорадичні случаї в ненаголош. складах по й, прим. йейце у східних говорах) не доходить до катеґорії звуків е.

---

7) В більшій части славянських мов обовязує знане правило, що при стрічи голосових і безголосих шелестівок без огляду на се, чи вони належать до одного, чи до ріжних слів в реченю, наступає в звязкій бесїдї реґресивна асиміляція.

Переважна часть українських говорів так значно відступає від сего принципу „голосова перед голосовою, — безголоса перед безголосою", що спинимо ся на тім дещо довше.

У всїх східних, надднїпрянських і полїських говорах, відтак у значній части підляських, люблинських (холмських) і волинських говорів зберігають правильно шелестівки голос на кінци слова (т. зн. перед павзою) і в серединї слів перед слїдуючою безголосою шелестівкою. Прим. важко, а вжеж, книжка, хлїб, видко, дядько, дїд, без хати, грязко, раз, біб, скрізь, під селом...

Притім треба зазначити, що побіч частїйших випадків, де голос видержуєть ся виразно до кінця шелестівки, замічає ся декуди склонність до утрати голосу в другій части шелестівки т. зн. повстають ослаблені голосові т. зв. „stimmlose lenis". У проривних розмикаєть ся замкнене без голосу.

Чим дальше від Днїпра на північний захід, тим частїйше можна почути такий виговір як біб (т. є бібп), безпечно (безспечно), скрізь (скрізсь), віз (візс), книжка (книжшка), дядько (дядьтько)... а місцями на Холмщинї і Волинї можна подибати вже цїлком безголосі відтїнки.

Подібні слїди голосу в шелестівках зберегли ся (головно у визвуцї) в подільських, буковинських, східно-галицьких та східно-угорських говорах.

Позатим утратили західно-галицькі й угорські говори цїлком голос шелестівок на кінци і в серединї слів перед безголосими та творять під тим зглядом перехідну ступінь поміж північно-східними українськими говорами і сусїдними славянськими мовами (польською та словацькою). Прим. дїт (зам. дїд), дїтько, голупка, опшарпаний, книшка, їч (зам. їдж), дуп, біп, бох, ріх,

зарас, хліп, піт селом, віс (зам. віз), бес хлїба, с тїста, тяшко, торх, ворошка, муш (зам. муж) і т. и.

Виїмок під тим оглядом становить в, що правильно заховує голос в серединї і на кінци слів, а лише виїмково переходить в ослаблену голосову „stimmlose lenis“ [35]). Зате на початку слів тратить часто в голос перед слїдуючою безголосою і переходить в ф: фтиснути (зам. втиснути), фтонути, фтїк, фстид, фчений, ф поли, фчера; але віўця, віўсяний, дїўка, лаўка; кроў, дроў, ковалїў...

Подібний перехід в у ф стрічає ся також у холмських, східно-галицьких а по части й волинських говорах.

Чим дальше на схід, тим рідше можна почути в такім положеню ф, а в наддніпрянських говорах сей звук є взагалї незнаний і чужий [36]).

Голос сонорних (л, р, м, н) остає звичайно перед слїдуючими безголосими нетиканий, тільки декуди в західних говорах можна запримітити ослаблене голосу в другій части звука. Прим. жарт, ґонт, борщ...

Безголосі шелестівки набирають дещо голосу в другій части звука під впливом слїдуючих голосових у східних говорах тільки в поодиноких случаях. Прим. просьба (= просьзьба, прозьба), аякже (= аякґже), великдень, так багацько і и.

В міру того як посуваємо ся на захід, виступають чим раз частїйше в такім положеню півголосові а навіть повноголосі відтїнки безголосих. Прим. прозьба, кізьба, велиґдень, яґ би (зам. як би), нїз би (зам. нїс би) і и.

Найдальше ідуть в тім напрямі західні говори на польськім і словацькім пограничу. Там переходять безголосі шелестівки в голосові не тільки перед слїдуючими голосовими, але й часто у визвуцї перед назвучними сонорними і навіть перед назвучними голосівками слїдуючого слова в звязкій бесїдї, подібно як в польській і в словацькій мові (т. зв. Sandhigesetz). Прим. куб мі там дашто (зам. купи менї... Заміш., Лемк.), брад робит (зам. брат), напиж мі трашпорт (зам. напиш менї пашпорт, гов. Заміш.), тод моўодый пан (зам. тот, той), лист ўод него; але лист ўот сына, ґ ньому (зам. к ньому), ґ зимі, ґ брату; брад и сестра (зам. брат), тод и тамтот (зам. той і тамтой,) пўадж або не (зам. плач), — то нидж не поможе (зам. нич — нїчо), хўоб иде (зам. хлоп), ніз и вуха (зам. ніс й вуха), яґ я си засьпівам... [37])

Ся звукова проява повстала очивидно під польським та

словацьким впливом і є найбільше розширена в говорах Замішанців, галицьких і угорських Лемків.

---

8) Із довгих шелестівок можна почути на цілій українській язиковій території такі, що повстають при стрічі двох ідентичних звуків. Прим. ссати, ззаду, оттак, віддїл, Анна, Туреччина...[38]) В усїх надднїпрянських говорах виступають правильно подвоєні (довгі) шелестівки, що повстали наслїдком проґресивної асиміляції із старших получень „мягка + j". Прим. насїння, зїлля, суддя́, пла́ття, життя́, весїлля... Чим дальше на північний захід від Днїпра, тим рідше подибує ся такі подвоєні шелестівки у волинських та полїських і и. говорах.

Майже паралельно з висше названими іде уживанє довгих шелестівок, що повстали з мягкого закінченя — ть + ся (в 3 ос. ч. од. і мн. Praes. і в Infinitiv-i). Прим. пита́єцця (з питаєть ся), пита́юцця, питацця (з питать ся), женицця...

В подільських, буковинських, галицьких і угорських говорах є подібні довгі незнані, пор. камінє (каміня), насїнє, зїлє, житє́, весїлє́ і и., тільки в назвуцї стрічає ся здовженє шелестівки в таких поодиноких словах як лляти, ззїсти і и.

Зате мають галицькі та угорські, а також і холмські говори склонність до здовжуваня твердого н в словах: ка́міний, ученик, священик, шкляний і и.

9—10) Наголос представляє в ґрупах і в поодиноких українських говорах дуже велику ріжнородність і богато під неодним оглядом інтересних рисів, одначе ми, числячи ся з характером статї, мусимо обмежити ся тільки кількома замітками.

Експіраторні ріжницї переважають над інтонаційними (в західних говорах більше, у східних менше), тому назвемо наголос загально для всїх укр. говорів експіраторним.

Не легко можна відповісти на питанє про роздїл експірацїї в серединї слова. Найслабше вибиваєть ся склад з головним експіраторним натиском (наголосом) понад инші ненаголошені склади в слові — в західних пограничних говорах з наголосом нерухомим. Мимо тої відносно малої інтензивности наголошеного складу є вона дещо більша, нїж в сусїдних польських.

Значно сильнїйше виступає ріжниця поміж енерґією артикуляцїї в наголошених і ненаголошених складів у східно-українських говорах з рухомим наголосом, одначе в порівнаню з рус-

ским виговором є вона загально слабша, тому редукція ненаголошених складів належить в укр. говорах більше до рідкостий.

Дуже велика ріжноманїтність панує в укр. говорах що до місця положеня головного експіраторного натиску в поодиноких словах.

Лише західні пограничні говори галицьких і угорських Лемків та Замішанців мають наголос нерухомий т. зн. головний натиск звязаний, подібно як і в польській мові, з передпослїдним складом слова. Прим. вóда, моўóко, тéля, гоўóўа (зам. головá), сéўо (зам. селó), я́гня, хóдиў, пўáчу (зам. плáчу і плачý) і т. д.

У всїх инших укр. говорах наголос рухомий, може лежати на ріжних складах, без огляду на віддаленє від кінця слова, а його місце зміняє ся не тільки залежно від форми й значіня слова, але на се впливають ще многі инші чинники, як анальоґія, індивідуальний виговір і т. и.

Впрочім навіть в пересїчній лїтературній укр. мові стрічає ся цїлий ряд тих самих слів і форм, що ріжно наголошують ся, а поодинокі говори виказують що до місця наголосу так значні ріжниці і часто так велике хитанє, що навіть поверховне обговоренє сеї теми завело би нас за далеко.

Тут зазначимо лиш загально, що ще розмірно найбільша одностайність під тим оглядом панує в наддніпрянських — східних говорах і їх наголос значно ріжнить ся від галицьких та инших західних говорів.

Дуже трудно означити й уняти в певні правила при помочи простого слуху степені експірацийної сили ненаголошених складів, бо й під тим оглядом істнує хитанє по говорам, а часто навіть в індивідуальній вимові і в тих самих словах.

Наведемо кілька примірів ріжноскладових слів, які услівно, в приближеню, представляють експірацийну силу поодиноких складів в говорах з наголосом рухомим.[39])

В словах трискладових з головним експіраторним натиском на середущім складї, склад (безпосередний) перед наголосом є звичайно що найменше два рази слабший від наголошеного, а його інтензивність є також пересїчно менша від послїднього складу, особливо коли той останний є відкритий. Закритий кінцевий склад, безпосередний по наголосї, є звичайно дещо слабший від відкритого складу в тім самім положеню, а більше зближає ся до інтензивности складу, що стоїть перед наголосом.

Прим. поро́ги, неді́ля, Іва́не, горо́діў, една́єш.
4(3) 1 3 4(3) 1 3 5(4) 1 3 4(3) 3 3(4) 4(3) 1 3(4)

Впрочім і під тим оглядом істнує в многих випадках хитанє, що зависить правдоподібно від якости звуків складу і певних морфольоґічних катеґорій, а часто і від індівідуального виговору.

Так вже Брок[40]) замітив в моїм виговорі ріжницю у відкритім кінцевім складі, що слїдує безпосередно по наголосї, в слові: неді́ля і в окінченю Infinitiv-у (неопред.) на -и́ти, -а́ти.

Склонність ослаблювати кінцевий склад в Infinit. на -а́ти, -и́ти, -у́ти істнує фактично у всїх укр. говорах з рухомим наголосом. Тим правдоподібно треба пояснити в говорах наддніпрянських форми: жить, співа́ть..., північно-укр. Inf. бут (зам. бу́ти), брат (зам. бра́ти), беха́т (зам. бреха́ти) і и. (Новаки, радом. п. київськ. ґуб.).

В західних говорах, особливо галицьких, замічає ся також часто склонність до подібної але слабшої редукції. Прим. сьпіва́ти, сьпіва́ти, ходи́ти і т. д.[41])
4(3) 1 5 4(3) 1 5(6)

Коли по головнім натиску находить ся ще кілька складів, то залежно від числа тих складів по відступі одного або двох безпосередно по наголосї слїдуючих складів лежить склад з побічним натиском, а по нїм евентуально ще один або два склади із слабшою видиховою силою. Притім послїдний склад слова (особливо відкритий) або має побічний натиск, або належить до відносно сильнїйших складів.

Прим. бе́сїдник, му́ченик, ви́сьміяти побіч ви́сьміяти, ви́готовити, ви́розумілість, ви́сповідати ся (гал.) і т. д.
1 3 2 1 3 2 1 3 2(3) 3(2) 1 4 3 2 1
4 3 2(3) 3(2) 1 4 3 2 3 1 4 3 2 3 3(4)

Склад безпосередно слїдуючий по головнім натиску є в такім положеню одним з найслабших і нерідко підлягає слабшій або сильнїйшій редукції. Подібні приміри редукції, які Брок[42]) знайшов у моїм виговорі, прим. пока́рэні това́рэші і т. д., стрічає ся в многих говорах; ба́чця (зам. ба́чить ся), ма́буть (зам. має буть) і и.

В складах перед головним натиском, коли їх є більше, побічний натиск є відділений від головного одним, двома або й трома складами, що мають слабший степень експірації.[43]) Прим. богачі́, олове́ць, чаріўни́ця, переходи́ти, переполовиў, верхово́дів, розголо́шувати, переночува́ти і т. д.
2(3) 4 1 2(3) 4 1 2(3) 4 1 3 2 4 3 1 4(5) 2 4 4 3 1
2 4 1 3 2 4 1 4 3 4(3) 2 6 4 3 1 5

Значне хитанє виказує склад безпосередний перед головним натиском.

Брок на основі мого виговору в таких словах як: перего-
2 4 4
ворив, розговорювали побіч розговорювали, переночували
3 1 3(2) 4 1 4 2 4 4 3 1 4 2 4 2 5(6) 4 3 1 5
і т. д. висказав здогад, чи скріпленє видихової сили в складї перед головним натиском не є частю видихової струї, спільної йому з наголошеним складом.[44]) Це питанє трудно рішити простим слухом, тим більше, що таке скріпленє експіраційної енерґії не можна вважати якоюсь більше загальною рисою, а більше спорадичною, і воно залежить звичайно від експіраційної сили попереджаючих складів. Частїйше і замітнїйше виступає назване скріпленє того складу в таких словах, де безпосередно перед ним стоять два склади, що мають сильно ослаблену експірацію на попереднім побічнім натиску. Прим. переговорив
2 4 4 3 1
і т. и. В инших випадках склад перед головним натиском часто належить саме до відносно найслабших і нерідко підлягає слабшій або сильнїйшій редукції. Пор. дивати ся (зам. дивувати ся), ади (зам. а диви) і т. п.

Впрочім в подібних разах не все можна спустити ся на простий слух і до робленя загальнїйших заключень потреба ще дальших всесторонних студий і контролї при помочи самопишучих приладів.

В зах. говорах з наголосом нерухомим ріжниця в експіраційній силї між ненаголошеними складами дуже незначна в порівнаню із східними говорами.

Прим. східно-галицьке: воні переходили вимавляє ся в го-
4 1 2 4 3 1 3
ворі Замішанців ўони переходили і т. и.
1 2 2 2 2 1 3

Що висота тону не мусить іти паралєльно з експіраторною силою, про це найлекше можна переконати ся в питайнім реченю. Прим.: хочеш? ідемо?, де кінцевий склад слабшої експіраторної степені має значно висший тон, як попередний з головним експіраторним натиском.

Подібна ріжниця між інтонацією й експіраторною силою стрічає ся (в одних говорах частїйше, в других рідше) і то не тільки в цїлих реченях ріжних катеґорий, але також в поодиноких словах і складах. В говорах з наголосом нерухомим і инших західних говорах в звичайній бесїдї, а ще більше в питайних вираженях, має склад з головним експіраторним натиском зви-

чайно також висший тон, як окружаючі його склади. В середині самого наголошеного складу тон або склонюєть ся до слабого підвисшеня або удержуєть ся приблизно рівно, а нерідко (особливо у формах дїєслів на -ати; даў, дай, дістáў...) тон спадає, сховзуючись в долину.

Найбільшу склонність до спадаючого напряму тону в наголошенім складї і то в ріжних катеґоріях слів мають наддніпрянські говори, де наголошені склади замітно здовжені. І під оглядом інтонації поодиноких слів та цїлих речень наддніпрянські (особливо лївобережні) говори значно ріжнять ся від західних і в них дуже часто наголошений склад має низший тон від ненаголошеного. Найбільше співний та мельодийний виговір мають полтавські говори.

---

11) Вплив наголосу на якість голосівок є в укр. говорах дуже ріжнородний (прим. більший степень напруженя наголошених відтїнків, замітне здовжуванє наголошеної голосівки у східних говорах в порівнаню із західними, особливо з говорами з наголосом нерухомим і мн. и.).

Тут лише коротко зазначимо, що у всїх укр. говорах замітна склонність до більше або менше піднесеної і закритої артикуляції ненаголошених е, о в напрямі до звуків и, у.

В говорах з наголосом нерухомим є ріжниця поміж ненаголошеними і наголошеними е, о мінїмальна; а в говорах з наголосом рухомим представляють ненаголошені е, о цїлий ряд менше або більше закритих відтїнків, що в поодиноких говорах хитають ся поміж е — и[45]), є — ї; о — у. Прим. лечý — личý, тебé — тибé, знáєш — знáїш, знáємо — знáїмо, кожýх — кужýх, тобí — тубí і т. д.

В декотрих східно-галицьких і холмських говорах переходить правильно кожде ненаголошене о > у. Прим. ду дóму (зам. до дóму), кусарí, пугóда, в гулуві, пупулýдни, пуїхаў і т. д.

---

12) До звукових змін, що повстали під впливом чужих сусїдних мов, зачисляємо поперед усього:

1) аканє, прим. вадá (зам. водá), пшанíца (м. пшенúця), здарóў (зам. здорóў...) під впливом білоруських і русских говорів і 2) дзеканє та цеканє, прим. смерць (зам. смерть), цїхо (зам. тихо), знáюць (зам. знáють), хóдиць (зам. хóдить), ідзе, ідзє (зам. іде), дзефка (зам. дїўка)... під впливом сусїднїх білоруських, словацьких та польських говорів.

Аканє чує ся в вузкій пограничній полосї, (в одних місцевостях частїйше, в других рідше) в ґуб. вороніжській, курській, чернигівській, в самій північній части ґуб. київської, в ґуб. минській, в північній части ґуб. гродненської, місцями на самих північно-східних окраїнах ґуб. волинської (овруцький повіт) і дуже рідкі випадки в північній части сїдлецької ґуб. Ще менше розширене є в згаданій пограничній полосї дзеканє й цеканє, що істнує крім того в говорах на українсько-словацькому пограничу і спорадично в деяких місцевостях люблинської ґуб.

Чужим впливам треба також приписати повстанє неподвижного наголосу у галицьких і угорських Лемків та Замішанців, цїлковиту або частинну утрату голосу шелестівок перед безголосими і перед павзою, затрату повноголосу прим. кра́ва (м. коро́ва), чловек, краль, злато, слама... головно в угорських говорах, що граничать із словацькими.

Випадки, де і як заступник старого и та е мягчать попередні шелестівки, повстали без сумнїву також під впливом чужих мов і и. (гл. ст. 347).

На основі ґеоґрафічного розміщеня висше обговорених звукових окремішностий означимо тепер приблизно головні ґрупи українських говорів та подамо в загальних рисах їх характеристику.

З розміщеня рефлєксів старих о, е в замкнених складах видко, що найдальше пішла їх еволюція в наслїдок пересуненя артикуляційних місць в південно-східній части укр. язикової тетериторії та що подавляюча більшість сучасних говорів належить до так званих „ікаючих“.

Приблизно на тім самім просторі бачимо подібне пересуненє артикуляційного місця більше в передню часть устної ями також при декотрих инших звуках, що найвиразнїйше проявляє ся в голосівцї ы.

Той звук, котрий первісно мусїв на цїлій укр. язиковій области артикулювати ся більше в задній части устної ями, злив ся відтак у південно-східних говорах із заступником старого и в один звук, так що ріжниця між ними цїлком затерла ся. Прим. син — носи́ти, мити — ломи́ти, дим — ходи́ти, ви (вы) — лови́ти і т. д.

Натомісць в многих північно-західних говорах старе ы зберегло ще й досї свій більше або менше заднїй характер і грає в системі звуковім тих говорів визначну ролю.

З пересуненєм артикуляційних місць висше названих голосівок вяже ся відмінне уґрупованє звуків в південно-східній і в північно-західній части укр. язикової території, через що всї українські говори розпадають ся на дві головні ґрупи (наріча):

А. південно-східну і

Б. північно-західну.

Підчас коли в сучасній південно-східній ґрупі в наслїдок концентрації язикового тїла більше в передній части устної ями, в напрямі до артикуляційних місць **і, й**, переважна часть голосівок має склонність до більше або менше передньої артикуляції, то в північно-західній ґрупі має ся річ значно відмінно.

В південно-східній ґрупі головним звуком, що надає цїлій вимові загальний тон, є голосівка **і** з всїма своїми відтїнками та варіянтами; вона становить осередний пункт вокалїзму в тім значіню, що ті передні голосівки, які ще не вспіли перейти в катеґорію звуків **і**, коло нього ґрупують ся й більше або менше замітно ґравітують в напрямі до його артикуляції.

В північно - західній ґрупі говорів концентрує ся язикова маса навпаки в середнїй та заднїй части устної ями, через те істнує там цїлий ряд більше заднїх та більше обнижених відтїнків голосівок, незнаних в південно-східних говорах і вони надають там загальний тон вимові. Поміж ними вибив ся на перший плян особливо звук **ы**, що стоїть не лише на місци старого **ы**, але заступає в многих говорах також старе **о** (в закритих складах) яко монофтонґ або декуди яко складова часть дифтонґа, по шипячих виперає старе **и** і и.

Подібно, як у вокалїзмі, бачимо також значні ріжниці між обома ґрупами в консонантизмі. В многих говорах північно-західної ґрупи відзначають ся шелестівки низшим власним тоном (Eigenton), а богато з них в ріжних положенях отвердїло або мають склонність до отвердїня, підчас коли в південно-східних говорах вони зберігають мягкість. (Пор. ст. 350 сл.).

Загально кажучи, визначають ся північно-західні говори ширшою скалею звуків і їх артикуляційні місця розложені більше рівномірно на цїлу устну яму, тому виходять поодинокі звукові відтїнки виразнїйше в порівнаню із звуковим системом східної ґрупи, де ізза близькости артикуляційних місць зливає ся і мішає ся богато відтїнків з собою.[46])

Зате загальний тон виговору в південно-східній ґрупі звучить тонше, мякше і гладше в порівнаню з грубшою, тверд-

шою і більше шорсткою вимовою говорів північно-західної ґрупи.

Вчисляючи до північно-західної ґрупи не лиш типічні говори з дифтонґами і монофтонґами (на місци старих о, е, ѣ), що не доходять до і, але також ті говори, котрі зберігають ріжницю поміж основними и, ы, означимо приблизно територію тої ґрупи ось так:

В Австро-Угорщинї займає вона майже цїлу полосу Карпат т. зн. майже всї українські говори по угорськім боцї; в Галичинї: говори Лемків, Замішанцїв, Бойків, в части Гуцулів (пор. ст. 345), і долївський (в долинї Сяну); в Росії: переважну часть ново утвореної ґуб. холмської, південну часть ґуб. гродненської, минської, чернигівської, північні частини ґуб. волинської, київської та полтавської, південно-західний угол ґуб. курської і північно-західний кут харківської ґубернії. Вся остання українська язикова територія належить до південно-східної ґрупи говорів.

Обі ґрупи дїлять ся на дальші, менші підроздїли (піднаріччя), з котрих ми розглянемо лише що найважнїйші:

А. Північно-західна ґрупа є дуже неодноцїльна, роздроблена і в кількох місцях попроривана, містить в собі безлїч місцевих говірок та більших говорів, що розпадають ся поперед усього на 2 замітно відмінні части (піднаріччя), на говори:

I. полїські й підляські або північно-українські,

II. карпатські.

Карпатські говори (до котрих вчисляємо також говір Замішанцїв) ріжнять ся від полїських та підляських такими головнїйшими окремішностями:

а) Не мають полїських та підляських дифтонґів і взагалї поступив у них розвій старих о, е (в замкнених складах) та ѣ дальше в напрямі до і як на Полїсю й Підляшю.

б) Відмінна, цїлком задня артикуляція старого ы (з виїмком гуцульського говору).

в) Получення кы, гы, ґы, хы, які в підляських і полїських говорах з виїмком чернигівських звучать майже виключно як: кі, гі, ґі, хі.

г) Брак переходу а > е під впливом палятальізації і по й (з виїмком гуцульського говору), що в північно-українських говорах майже загально розповсюднений.

ґ) Лише частинне отвердїнє шипячих і р, підчас коли ті шелестівки на Підляшю і Полїсю з малими виїмками отвердїли.

д) Більше розширене уживанє середнього л (укр. говори на Угорщині і Гуцули), яке на півночи істнує лише в чернигівських говорах.

Посередним звеном, що лучить карпатські говори з північно-українськими, є в Галичині долівський говір (в долині Сяну), а дальше на півночи більша часть говорів люблинської ґуб.), що мимо сильного впливу південно-східних говорів:

а) зберігають ріжницю и, ы,

б) люблинські говори частїйше, долівський рідше виказують рефлекси старих о, е, ѣ, що не доходять до і,

в) а > е по змягчених і й як в північно-укр. говорах,

г) отвердінє р в люблинських гов.,

д) дуже низька й посунена взад артикуляція е. Прим. Па́тре (зам. Пе́тре), іда́ш (зам. іде́ш), бера́за (зам. бере́за), шаро́кій, васо́кій і и.

Лише часть сучасних карпатських, полїських та підляських говорів зберегла розмірно чистий тип сеї ґрупи, т. зн. з признаками поданими на ст. 365, а переважно се змішані й перехідні говори, що творять переходову степень з одної сторони до говорів південно-східної ґрупи, а з другого боку до сумежних говорів чужих мов.

1) Змішані, а декуди навіть перехідні говори до чужих мов, як заблудівській говір (в білостоцькім пов., гродненської ґуб.) і сотацький говір коло Унґвару на Угорщині, істнують поздовж українсько-русского, білоруського, в части й польського[47]) погранича, де вони обіймають північний, місцями вузший — місцями ширший, рубець Полїся[48]), північно-західну частину Підляшя і південно-західну полосу в угорських Карпатах на укр. словацькому пограничу.

Лишаючи на боцї лексикальні та морфольоґічні чужі впливи, переняли згадані говори від сусїднїх мов ось такі звукові окремішности:

а) Аканє від Білорусів і по части від Русских (в курськiй, воронїжськiй і и. ґуб.).

б) Місцями дзеканє і цеканє від Білорусів, Словаків і спорадично від Поляків.

в) Утрата голосу шелестівок, особливо під впливом словацьким та польським. (Пор. ст. 354 сл.).

ґ) Мягченя шелестівок перед î (з и) та спорадично перед е і и. (Пор. ст. 347 сл.).

2) Дуже сильно відбив ся на говорах північно-західної ґрупи вплив південно-східних говорів. Південно-східні звукові

окремішности втиснули ся декуди глибоко в північно-західну область, наслідком чого повстав цілий ряд змішаних і перехідних говорів, що споюють обі ґрупи в одну цілість[49]).

До таких говорів зачисляємо ті, що побіч частійшого звука і на місци основних о, е, ѣ мають ще инші рефлекси, що не доходять до і та й ті, що зберігають ріжницю поміж ы, и т. зн. говори, котрі займають південну полосу Полїся[50]), південно-східну частину Підляшя, більшу часть говорів люблинської ґуб., говір долівський, Замішанців, галицьких та угорських Лемків, Бойків, та частину галицьких та буковинських Гуцулів.

3) Відносно чистий тип говорів північно-західної ґрупи, т. зн. без чужих і південно-українських впливів зберіг ся тільки в середущій, місцями вузшій, місцями розширеній полосї, поміж обома висше поданими слоями, що тягне ся через середню частину Полїся і Підляшя, а в Карпатах в південній полосї східної части угорської України (гл. ст. 345) і в деяких місцевостях наче островах, у галицьких та угорських Лемків, в долинї Сяну, любл. ґуб. і и.

Карпатські говори можна подїлити на основі відмінного наголосу на: 1) говори західні, з наголосом нерухомим і 2) східні з рухомим наголосом. Границю поміж ними становить в Галичинї приблизно ріка Ослава, лївобічний доплив Сяну в лїськім повітї, а по угорськім боцї ріка Лаборець, правобічний доплив р. Уга в земплинськім комітатї.

До перших належать говори галицьких і більшої части угорських Лемків та Замішанців, що є відміною лемківського говору; до других говори Бойків, Гуцулів і всї инші українські говори на Угорщинї на схід від ріки Лаборця.

Не тут місце, в сїм загальнім нарисї, розводити ся над докладнїйшим означенєм ріжниць поміж поодинокими висше названими говорами.

Зазначимо лише коротко, що говори з наголосом рухомим, з виїмком південної полоси по угорськім боцї (пор. ст. 345), під многими зглядами більше зближені до говорів південно-східної ґрупи, як говори з наголосом сталим.

Згадаємо тільки мягчене шелестівок перед і з о у Бойків і по части у Гуцулів, мягке закінчене наростка -ець (хло́пець, горне́ць і и.) у Бойків[51]) та сумежних угорських Верховинців, мягке рь у визвуцї і в серединї слова у Бойків, по части у Гуцулів і в говорах по угорськім боцї, злитє старого ы з и в один звук і середнє l у Гуцулів та на Угорщинї і и.

В північно-українських говорах виріжнюють ся замітно підляські і західно-поліські говори від східно-поліських по лївім боцї Днїпра, себто чернигівських і т. д. (гл. ст. 343 сл.), що улягли сильному впливови південних (лївобережних) говорів.

Головнїйші окремішности східно-поліських говорів:

а) середнє l,

б) переважно мягке рь,

в) майже цїлковитий брак переходу а в е по мягких шелестївках і по й,

г) частїйший виговір: ки, ги, хи, ґи від кі, хі, ґі і ин.

Також західно-поліські говори ріжнять ся значно від підляських многими окремішностями, над якими нам тут годї розводити ся.

Б. Подібно як в північно-західній ґрупі карпатські говори замітно відріжняють ся від північно-українських і творять дві вітки, що повстали з одного пня, так і південно-східна ґрупа розпадаєть ся на дві головні части (піднарічя), на говори:

I. східні або надднїпрянські й

II. західні або посередні.

Східні (надднїпрянські) говори, що представляють відносно найменші діялєктичні ріжницї, займають широкі простори лївобережної, по части й правобережної України, а саме: ґуб. полтавську з виїмком північної полоси (гл. ст. 344), майже всю ґуб. харківську, південну часть ґуб. курської, воронїжської), західну часть землї війська донського, область кубанських козаків, більшу часть ґуб. таврійської, ґуб. катеринославську, херсонську, і південно-східну часть київської ґубернїї.

Чим дальше на захід, тим більше змагаєть ся діялєктична ріжнородність і ми стрічаємо доволї багато змішаних та перехідних говорів, що становлять посередний степень поміж східними говорами і говорами північно-західної ґрупи. Між західними — посередними говорами нема нї одного, що був би зовсім вільний від якоїсь північно-західної окремішности. Ті говори обнимають південно-західну часть ґуб. київської, південну часть ґуб. волинської, майже цїлу ґуб. подільську, українську часть ґуб. бесарабської, північну часть Буковини, майже цїлу східну часть Галичини з виїмком гірської полоси і деякі східні говори люблинської ґуб.

Головні фонетичні ріжницї поміж східними і західними говорами такі:

а) Майже правильне мягченє шелестївок перед і з о у східних говорах; в західних відбуває ся таке мягченє частїйше

тільки в подільських, бесарабських говорах, подекуди в північній части Буковини і в південно-східній части Галичини.

б) Склонність до більше обниженої артикуляції и в західних говорах як у східних.

в) Старі получення кы, хы, гы а також ке, хе, ге звучать у східних говорах правильно як ки, хи, ги, ґи, — ке, хе, ге; натомісць в західних чує ся в одних говорах частійше, в других рідше виговір кы, хы, ґы, гы, гі, ги, — кье, хье, ґье, але ге.

г) Загальне уживанє середнього ł у східних говорах; в західних з незначними виїмками (пор. ст. 350) грубого л (ł).

ґ) Слабший степень паляталїзації шелестівок у східних говорах як у західних, що проявляє ся найвиразнїйше у відмінній артикуляції мягких с, з, ц і и. (пор. ст. 350).

д) Мягке рь в ріжних положенях у східних говорах; у західних навпаки отвердїнє або нахил до отвердїня р (пор. ст. 350 сл.).

е) Мягкий виговір (з незначними виїмками) закінченя -ть в 3 P. sg. і pl. Praes., Imper. і взагалї кінцевих мягких шелестівок прим. в наростку -ець і и. (пор. ст. 352 сл.) у східних говорах; — натомість їх отвердїнє або склонність до отвердїня в західних говорах.

є) У східних говорах а по мягких шелестівках і по й доходить найдальше до ä (звука переднього ряду прим. зять = зьäть...), в західних говорах пересуває ся а в такім положеню переважно дальше в напрямі до е, е, и, î (гл. ст. 353 сл.).

ж) Правильне зберіганє у східних говорах голосу шелестівок в серединї і на кінци слів, — в західних затрата або склонність до затрати голосу.

з) Правильне уживанє подвоєних (або довгих) шелестівок у східних говорах; — а навпаки затрата або склонність до затрати їх в західних говорах.

и) Ріжниці що до наголосу в східних і західних говорах (пор. ст. 356 сл.).

й) Частїйший перехід, зглядно більша склонність до переходу ненаголошеного о в у в західних говорах і многі инші відмінні звукові окремішности.

Обі висше обговорені підґрупи говорів (піднарічя) зливають ся з собою майже незамітно на території південно-західної части київської і східних окраїн подільської ґубернії, а дальше посередне звено поміж ними творять перехідні говори південно-східної части ґуб. волинської та східної части подільської ґуб.

Инші західні — посередні говори виказують доволї велику ріжноманїтність і їх треба подїлити на дальші дві головні части:

1) Говори, що займають південно-західну часть волинської ґуб., сумежну полосу північної Галичини і декотрі надбужні говори люблинської ґуб.

2) Говори наддністрянські в Галичинї, в північній части Буковини, в західній части подільської та бесарабської ґуб.

Перші з них являють ся перехідними говорами поміж північно-українськими та східними говорами, а другі поміж карпатськими і східними говорами.

Головні ріжницї між ними такі:

а) Частїйше мягченє шелестівок перед î з o в говорах під 2), що зближує їх більше до східних говорів, як говори під 1).

б) Сильнїйше обниженє артикуляції наголошеного и в говорах під 2) як під 1.

в) Частїйший виговір старих кы, хы, гы як кы̂, хы̂, ґы̂, а також кье, хье, ґье в говорах під 2), як під 1), де навпаки переважає ки, хи, ги, ке, хе, подібно як у східних говорах.

г) Отвердїнє рь в полученях ря, рю... в говорах під 1) подібно як в північно-українських говорах (гл. ст. 351).

ґ) Кінцеві мягкі шелестівки в наростку -ець, в закінченю (3. P. sg. plr. Praes.) -ть і и. в говорах під 1) найчастїйше зберігають ся подібно як у східних говорах, між тим як в говорах під 2) такі шелестівки переважно отвердїли.

д) Правильнїйше зберіганє голосу шелестівок на кінци і в серединї слова в говорах під 1), що зближує їх більше до східних говорів, як в говорах під 2), котрі проявляють сильний нахил до цїлковитої утрати голосу.

е) Доволї части подвоєні шелестівки із старих получень мягка + j (життя́, зїлля...) і -ть + ся > -цця... в говорах під 1) — є в говорах під 2) (з виїмком спорадичних случаїв в бесарабській ґуб.) взагалї незнані, а заіменник зворотний „ся“ може стояти також перед дїєсловом.

є) Уживанє в говорах під 2) як і взагалї у всїх прочих галицьких та угорських говорах звука ф, що в говорах під 1), подібно як у східних говорах, заміняє ся часто звуками: п, х, хв, кв, прим. хвартух (зам. фартух), Хведір, хвасоля, квасоля і т. д.

Наконець зазначимо, що й говори під 2) не є одноцїльні і виказують деякі значні ріжницї.

Так прим. в говорах бесарабських, подільських і в сумежній полосї в Галичинї приблизно по ріку Серет, а по мяг-

ких шелестівках лише спорадично переходить в е, і... подібно як і в говорах під 1) і в східних говорах; натомісць в останних галицьких говорах в Поднїстровю і на Буковинї відбуває ся такий перехід майже правильно, як і в гуцульскім, долівськім і в многих північно-українських говорах.

Відтак північно-покутські говори в Галичинї і на Буковинї відріжняють ся від инших наддністрянських говорів в Галичинї, від західно-подільських і бесарабських сильним мягченем шипячих (пор. ст. 351), середнїм л і зберіганем мягкого рь на кінци і в серединї слів, що між иншим зближує названі говори враз із значною частю говорів гуцульського і українсько-угорських та бойківського (мягке рь) до східно-українських наддністрянських говорів.

[1]) Прим. кількадесятьтомовий француський атляс: Gilliéron, Atlas linguistique de la France. Paris 1902, пор. до того Études de geographie linguistique e d' après l'atlas linguistique de la France par Jules Gilliéron et Mario Roques. Paris 1912; величезний німецький атляс: G. Wenkers Sprachatlas des deutschen Reichs (в рукописи в Марбурґу); румунський атляс: Dr. Gustav Weigand, Linguistischer Atlas des Dacorumänischen Sprachgebietes. Leipzig 1909 і и.

[2]) Найкраще представляє ся під тим оглядом матеріял оголошений в Етноґрафічнім Збірнику Н. Т. Ш., з окрема записи Вол. Гнатюка.

Крім попередно поданих наведу ще слїдуючі важнїйші діял. працї й матеріяли:

Абрамовичъ Дм., Село Коснище, Владиміръ-Волынск. у. Волынской г. (Живая Старина. 1898. кн. кн. II, IV).

Бессараба, Матеріялы для этнографіи Сѣдлецкой губ. (Сборникъ 2. отд. Ак. Н., т. 75. Спб. 1904).

Бѣлявскій В., Народный говоръ города Глухова (Русскій Филологическій Вѣстникъ, т. 50, 1903).

Боцяновскій Вл., Пѣсни села Писокъ, Житомірскаго у. (Живая Старина, 1895, кн. II).

Бычковъ Игн., Матеріялы по народному говору Кобринскаго у. Гродн. губ. (Русскій Филол. Вѣстникъ, т. 59, 1908).

Булгаковскій Д. Г., Пинчуки. Этногр. очеркъ. (Записки Императорскаго Географич. О-ва, т. XIII. Спб. 1890).

Верхратский Ів., Über die Mundart der Marmaroscher Ruthenen. Stanislau, 1883.

— Der Dialekt von Uherci bei Lisko in Galizien. (Archiv f. sl. Philologie, т. 15, 16).

— Die ruthenischen Mundarten. (Österreich. Monarchie in Wort und Bild. 1898).

— Говор Замішанців. (Записки Н. Тов. ім. Шевченка у Львові, т. 3).

— Знадоби для пізнаня угорско-руских говорів. Ч. І. (Записки Тов. ім. Шевченка, тт. 27, 28, 29, 30; ч. II. Ibid. тт. 40, 44, 45).

— Про говор долівский. Ibid. тт. 35—36.

— Про говор галицких Лемків. (Збірник фільольоґ. секциї Тов. ім. Шевченка, т. V, 1902).

— Дещо до говору Буковиньско-руского. (Jagić — Festschrift, Berlin, 1908).

— Говір Батюків, (Збірник фільольоґ. секції Н. Т. Ш. т. XV).

Ветуховъ А., Говоръ слоб. Алексѣевки, Старобѣльскаго уѣзда Харковской губ. (Русскій Филологическій Вѣстникъ, т. 31, 1894).

Гнатюк Вол., Русини Пряшівської епархії і їх говори. (Записки Тов. ім. Шевченка, тт. 35—36).

— Руські оселї в Бачцї. Ibid. т. 22.

— Словаки чи Русини. Ibid. т. 42.

— Матеріяли, зібрані Гнатюком на Угорщинї і в Галичинї та діялєкт. замітки, поміщені в ріжних томах Етноґраф. Збірника.

Гринченко Б. Д., Этнографическіе матеріялы, собр. въ Черниговской и сосѣдныхъ съ ней губ. Черниговъ вып. 1, 1895, вып. 2, 1896, вып. 3, 1899.

Дикаревъ М. А., Очеркъ Воронежскаго мѣщанскаго говора сравнительно съ укр.-русскимъ нарѣчіемъ. (Воронежскій этнограф. сборникъ, 1891).

Довнаръ-Запольскій М., Бѣлорусское Полѣсье. В. I. Кіевъ 1895.

Етноґрафічний Збірник, вид. Тов. ім. Шевченка, тт. I—XXXIV.

Ивановъ П., Игры крестянскихъ дѣтей въ Купянскомъ у., Харьковск. губ. (Сборникъ Харк. Ист. Филолог. О-ва, т. II, 1890).

Изъ народныхъ устъ. Запись изъ с. Погребки, Новгородъ Сѣверск. у. (Этнографич. Обозрѣніе, т. 25).

Каминскій В., Матеріялы для характеристики малор. говоровъ Подольской губ. (Живая Старина, 1902, вип. I).

— Краткое описаніе говора с. Косарева, Дубенскаго у., Волинск. г. (Русскій Филол. Вѣстникъ, т. 51, 1904).

— Отчетъ о поѣздкахъ въ Волынское Полѣсье лѣтомъ 1910. (Извѣстія 2 Ак. Н. 1912, т. 16, кн. 4).

— Отчетъ о поѣздкѣ по Волынскому Полѣсью лѣтомъ 1911 г. (Отчетъ о дѣятельности отд. русскаго яз. и слов. Имп. Акад. Наукъ за 1911 г., 35—39).

Карпинскій М., Говоръ Пинчуковъ. (Русскій Филогическ. Вѣстникъ, т. 19, 1888).

Карскій Е., Къ вопросу о разграниченіи русскихъ нарѣчій. (Извѣстія XII. Археолог. съѣзда въ Харьковѣ 1902).

— Матеріялы для изученія сѣв. малорусскихъ говоровъ, а также переходныхъ отъ бѣлорусскихъ къ малорусскимъ. Вып. I. (Извѣстія 2. А. Н. т. III, кн. 3; вып. II, Сборникъ 2 отд. А. Н. т. 75, Nr. 6. Спб. 1903).

— Бѣлоруссы. Т. I, Варшава 1903.

Коробка Н., Пѣсни Каменецкаго у. Подольской губ. (Живая Старина, 1895, вип. I).

Малинка А. Н., Малорусское весилье (изъ с. Ольхи Золотоношск. у. Полтавск. губ.) Этнограф. Обозрѣніе, т. 34.

— Сборникъ матеріяловъ по малорус. фольклору. Черниговъ 1902.

— Малорусское весилье. (Свадебные обряды и пѣсни, запис. въ м.升ринѣ, Нѣжинск. у. Черниг. губ. Этнографич. Обозрѣніе, тт. 34, 37).

— Особенности говора м. Мрина. Вѣстникъ Славянства, т. VII. 1892.

Матеріяли до української етнольоґії, вид. Н. Т. Ш. т. I—XV.

Матеріалы по этнографіи гродненской губ. Е. Р. Романова, Вильна 1911, 1912.

Михальчукъ К., Къ южно-русской діалектологіи (Відбитка з Кіевской Старини). Кіевъ 1893.

— Статистика въ области діялектологіи. (Ibid.) Кіевъ 1893.

— Къ вопросу объ отвердѣніи слоговъ въ малорусскомъ. Казань 1903.

— Открытое письмо къ Пипину. Кіевъ 1909.

Нестеровскій П. А., Бессарабскіе Русины. Варшава 1905.

Рыбскій Ѳ., „Иванъ Купайло“ въ с. Корытной, Гайсинск. у. Подольской губ. Живая Старина, 1895, вып. II.

— Свадебные обряды и пѣсни въ м. Маковѣ, Каменец. у., Подольской губ. Ibid.

Саковичъ М. А., Пѣсни крестянъ села Молодова, Кобринск. у. Гродн. губ. Живая Старина, 1890, вып. I, II.

Соболевскій А., О русскихъ говорахъ вообще и бѣлорусскихъ въ частности. Извѣстія 2 А. Н. 1904, кн. 2.

— Къ исторіи малорусскаго нарѣчія. Р. Ф. В. 1910, т. 63.

— Холмская Русь въ этнограф. отношеніи. Харьковъ 1910.

Тимченко Е., Причинки до укр. діалєктольоґії. (Записки Наукового Тов. в Київі, т. I, 1908).

Труды Общества Изслѣдователей Волыни, т. III, V. Житомір.

Филатовъ К., Очеркъ народныхъ говоровъ Воронежск. губ. (Русскій Филолог. Вѣстникъ тт. 37, 38, 39, 40).

Халанскій М., Образцы народнаго говора южной части Курской и сѣверной части Харьковской губ. (Русскій Филолог. Вѣстникъ, 1882, т. VII).

Шахматовъ А. А., Русскій языкъ. Энцикл. словарь, т. 28.

Шимановскій В., Звуковыя и формальныя особенности народныхъ говоровъ Холмской Руси. Варшава 1897.

Чубинскій, Труды этногр.-статист. єкспедиціи въ юго зап. край.

Янчукъ, Малорусская свадьба въ Корницкомъ приходѣ, Констант. у., Сѣдлецкой губ. (Труды И. О-ва любит. естествознанія, антропологіи и этнографіи. Москва 1886, в. 1).

Ястребовъ Вл. Н., „Изъ народныхъ устъ“. Запис. изъ с. Константиновки, Петроострова, Антоновки, Елисаветградск. у. Херсонской г. (Этнографич. Обозрѣніе, т. 25) і многі инші.

[3]) К. Михальчук і Е. Тимченко, Проґрама до збирання діалєктичних одмін укр. мови. (Відбитка із Записок Укр. Наук. Тов. в Київі, 1910).

— К. Михальчукъ и А. Крымскій, Программа для собиранія особенностей малорусскихъ говоровъ. Изданіе Имп. Академіи Наукъ. Спб. 1910.

[4]) — Zum Kleinrussischen im Ungarn. (Arch. f. sl. Ph., XVII, 321—415, і XIX, 1—21).

— Aus der ungarischen Slavenwelt. (Ibid., XXI, 49—61).

— Studien von der slovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze im östlichen Ungarn. Kristiania, 1897.

— Weitere Studien von der slovak. klr. Sprachgrenze. Kristiania 1899.

— Угрорусское нарѣчіе села Убли. Спб. 1899.

[5]) Подаю важнїйші місцевости, звідки походить зібраний мною діял. матеріял, що буде незабаром оголошений в цілости: 1) Київська ґуб.: сс. Вишевичі, Новаки (радомиський пов.), Боярка (київський пов.), Монастирок (канівський пов.), Шпичинцї, Єрешки, Вчерашнє (сквирський пов.), Росішки

(уманський пов.). — 2) Чернигівська ґуб.: сс. Виновзово, Карпилівка (остерський пов.), Андриївка, Слабин (чернигівський пов.), Нова Басань (козелецький пов.), Британи (борзенський пов.), Попільня, Пискувка (сосницький пов.), Спаскоє (кролевецький пов.). — 3) Полтавська ґуб.: м-ко Вороньків і Борисполь (переяславський пов.), м-то Миргород; сс. Петрівка, Гавронцї (полтавський пов.); м-то Константиноград з околицею; сс. Оболонь, Погребняки (хорольський пов.), Липове, Галицьке (кременчуцький пов.), м-ко Лютенька (гадяцький пов.). — 4) Катеринославська ґуб.: сс. Мануйлівка, Камянка лоцманська, Кодак (катеринославський пов.). — 5) Херсонська ґуб.: Знаменка (александрійський пов.). — 6) Подільська ґуб.: сс. Куманів (проскурівський пов.), Маріянівка, Маків, Оринин (каменецький пов.). — 7) Волинська ґуб.: Вишневець, Залісцї, Ридомль, Нов. Олексинець, Колодно, Шимківцї (кременецький пов.), Радивилів, Сестратин, Ситно, Берестечко (дубенський пов.), с. Духче Сокільської вол. (луцький пов.), Рівне і околиця. — 8) Люблинська ґуб.: сс. Лабуньки—Бархачів (замостьський пов.), Копилово (грубешівський пов.). — 9) Сїдлецька ґуб.: м. Володава з околицею, с. Кобиляни (більський пов.). — 10) Гродненські і минську ґуб. ізза браку часу я переїхав лише зелїзницею з Береста-Литовського через Пинск, Лунинець, Видибор, Удрицк, прислухуючись бесїдї селян на зел. двірцях і в поїздї. Крім того зібрав я богато інформацій від многих інтеліґентів, що жиють близше з простим народом, про народні говори в ріжних частях закордонної України.

[6]) Пор. Smal-Stockyj-Gartner, Grammatik der ruthenischen (ukraïnischen) Sprache. Wien 1914, ст. 7. сл.

[7]) Супроти того, що виготовленє української діялєктольоґічної карти є получене з великими технїчними трудностями, появить ся вона пізнїйше окремо.

[8]) На відмінній артикуляційній базї опирає ся факт, що національне походженє якоїсь людини можна дуже часто означити лише з того, як вона говорить чужою мовою, бо вона несвідомо переносить характеристичні властивости виговору своєї рідної мови на чужу. Так прим. зраджує Українець, коли говорить по русски, сейчас по кількох висказаних реченях своє походженє, хоч би він покінчив найвисші русскі школи.

Подібно також при уживаню польської, німецької і инших мов лише з трудом виломлюєть ся і позбуває ся Українець цїлком своєрідних артикуляційних навичок.

Інтересний є під тим оглядом пануючий в українських містах російської України жарґон, зглядно русска мова „съ малорусскимъ произношеніемъ“.

[9]) Після інтернаціональних фонетичних термінів „high-front-narrow“, пор. таблицю голосівок Sievers, Grundzüge der Phonetik, 5 вид., ст. 103.

[10]) „mid-front-narrow“ (ibid.).

[11]) Ibid., пор. також Ol. Broch, Slavische Phonetik, ст. 26, 163 сл.

[12]) Про важнїйші відтїнки сеї голосівки гл. ст. 347 сл. — Тут вистане зазначити, що з малими виїмками всї вони артикулюють ся низше як етимольоґічне и в инших славянських мовах, що для чужинця виговір и є дуже трудний та що акустично робить у них вражінє звука, зближеного до е.

[13]) В ненаголошених складах бачимо навпаки в переважній части сучасних укр. говорів нахил до підвисшеня (піднесеня) артикуляції при зву-

ках е, о, пор. ли́чу́ (м. лечу́), зна́їмо (м. зна́ємо), кужу́х (м. кожух) і т. и. (пор. ст. 360).

[14]) В звязи з тим дає ся запримітити в переважній части українських говорів склонність до артикуляції більше паредніми частями язикового тїла.

При переходї від русскої до української пересїчної мови язик подає ся вперед і артикуляційна енерґія наче переходить більше на передню часть язика.

[15]) Загально участь губ в артикуляціях є в українській мові значнійша як прим. в русскій мові, що пояснює нам між иншим нахил до переходу ненаголошеного о в переважній части українських говорів в у, а навпаки в південно-русских говорах в а; одначе з другої сторони заокруглюванє і випинанє губ (в перед) (Vorstülpung) в українській мові не є так сильне як примір. в польських говорах.

[16]) Наголос може спочивати на першій і на другій части поданих дифтонґів, або паде в середину поміж обі части. Під тим оглядом панує велика ріжнородність і хитанє.

[17]) Звук подібний до нїмецького ü в Mühe, schützen...

[18]) Навіть і в тій полосї можна ще подибати наче острови місцевости, де побіч названих рефлєксів істнують поодинокі дифтонґи або слїди дифтонґів (особливо по губних шелестівках) прим. в м. Бориспол, Вороньковї переяславського пов. полтавської ґуб.; в м. Нова Басань козелецького пов., чернигівської ґуб. і и.

[19]) йе на місци ѣ істнує по губних шелестівках також в многих місцевостях поздовж Днїстра в повітах: дрогобицькім, стрийськім, жидачівськім, калушськім, бобрецькім, перемишлянськім, рогатинськім, підгаєцькім, станиславівськім, бучацькім і и. в словах як: мйе́ра, фйе́ра, вйе́ра, повйе́рити, пйе́ри (м. пірє) і спорадично в таких словах як: гнойе́ти, дйе́ра, дйе́рка, сйе́рка (м. сїрка) і и.

[20]) Дифтонґів в карпатських говорах дотеперішні діялєкт. дослїди не сконстатували.

[21]) Сей перехідний звук поміж *ы* — *у* артикулює ся при напруженю язика і рівночаснім заокругленню губ в задній части устної ями на граници між катеґорією звуків *о* і *у* та робить вражінє глубокого, глухого, протяжного *о*.

[22]) Бойки замешкують середущу часть Карпат по галицькім боцї, приблизно поміж рікою Сяном і Лімницею, а на схід від них живуть Гуцули у східних Карпатах Галичини, Буковини та в сумежній полосї по угор. боцї.

[23]) Після інтернаціональних фонетичних термінів „high-front-wide", пор. північно-нїм. Fisch, wir (Sievers Phonetik, 5 вид., ст. 103).

[24]) На основі докладних порівнуючих студій на множестві примірів з ріжних українських говорів переконав ся я, що невірний є погляд, будьто би звук *і* з *о*, коли він мягчить попередну шелестівку, мусїв представляти инший відтїнок як у випадках, де перед ним шелестівка задержує свою твердість. В дїйсности в переважній части українських народнїх говорів як і в пересїчній лїтературній мові *і* з *о* а так само *і* з *ѣ*, *е* є з незначними виїмками цїлком ідентичними звуками. В виду того уживанє термінів „тверде" та „мягке" *і*, як також ґрафічне їх розріжнюванє в галицькій правописи (ї, і) не має фонетичної підстави, бо в словах як: утік, тїтка, сїм, нїс (нести) і тік (току), сіль, ніс (носа) і т. д. маємо до дїла з тим самим відтїнком *і*.

В галицьких тай взагалї в західних говорах лише тому так виразно виступає згадана висше ріжниця, бо мягченє шелестівок (передусїм *с, з, ц*) в тих говорах є сильнїйше (т. зн. іде дальше) як у східних, наддніпрянських говорах, де ті шелестівки є відносно тільки легосенько спалятал ізовані. (Пор. ст. 350 сл.). Тим то зрозумілі є катеґоричні запевнюваня і твердженя многих закордонних Українців, що вони не чують нїякої ріжницї в своїм виговорі прим. поміж сїм, сїў а сіль; нїс (від нести) а ніс (G. носа) і т. д.

[25]) Попри *і* виступає в тих говорах по шипячих, *ц* і *р*, де вони отвердїли, також *и*.

[26]) З тим сильним артикуляційним обниженєм стоїть у звязи виговір ки, ґи, хи як кье, ґье, хье (пор. ст. 349 сл.). Про часте змішанє й заміну звуків *и, е*, в ненаголошених складах гл. ст. 348.

[27]) Відповідно до переважно висшої артикуляції *и* в наддніпрянських говорах, як в західних звучать також полученя ки, ґи, хи відмінно як в західних (особливо галицьких) говорах. (Пор. ст. 349).

[28]) Про загальну склонність до переходу ненаголошеного *е* в *и*, є > ї у всїх укр. говорах з рухомим наголосом гл. ст. 360.

[29]) Після інтернаціональних фонетичних термінів „high-mixed-narrow.“ пор. Sievers ibid.

[30]) Ті ориґінальні відтїнки звучать так грубо і глухо як нїодин подібний звук в инших знаних мовах (пор. Broch, Slavische Phonetik, §. 138).

[31]) Побіч середнього *l* можна почути у висше поданих говорах також грубші відтїнки *л* особливо у виговорі мущин, що бували „в світї“.

[32]) Пор. Broch, Slavische Phonetik, §. 20 сл., 41, 61.

[33]) В говорах буковинських, північно-покутськім, гуцульськім і в східноугорських виказує особливо мягке *сь* нахил до отвердїня.

[34]) Подібні відтїнки не зовсїм твердого *ч* можна почути також, більше спорадично, місцями в ґуб. подільській, волинській і в східних частях люблинської та сїдлецької ґуб.

[35]) Прим. по шелестівцї: чер*з* і в пограничних говорах Холмщини як кро*в*, гні*в*. В прочім у всїх укр. говорах переміняє ся *в* по голосівцї в ў: кроў, гнїў, здороў...

[36]) *ф* заступає ся в тих говорах звуками: п, хв, кв...

[37]) Притім треба зазначити, що голос такої шелестівки не все є повний. Подібні спорадичні приміри, але тільки перед *м*, знаходив Брок й в говорі села Ублї (Земил. ком.) пор. Угрорусское нар. с. Убли, §. 22.

[38]) Ті довгі шелестівки тому викликують акустичне враженє подвійних звуків, бо наслїдком ослабленя експіраторного натиску в серединї шелестівки перша її часть належить звичайно до першого, а друга до другого складу: А*н*а, Туре*ч*ина і т. д.

[39]) Степенї експіраційної сили означуємо услівно числами, головний натиск (1), побічний (2), а дальші чим раз слабші склади через: 3, 4, 5...

[40]) Пор. Ol. Broch, Slavische Phonetik §. 242.

[41]) Порівнай також ослабленє або й зникненє кінцевого складу в таких словах як: боюсь, білш, гірш, беріть, беріт (гал.), бач, сьпіва́ || сьпіває і и.

[42]) Пор. Ol. Broch, Slavische Phonetik §. 242.

[43]) Початковий склад не конче мусить мати побічний натиск.

[44]) Пор. Ol. Broch, Slavische Phonetik §. 242.

[45]) В долівськім говорі переходить часто ненаголошене *е* в звук зближений до німецького ə в Gabe, хоч його редукція не є така сильна і акустично він подібний більше до катеґорії звуків *а*. Прим. варатéно (зам. веретено), жарабéц (зам. жеребец) і и.

[46]) Пор. низше прим. змішанє старого *ы* з *и; ї* з *о* та *ї* з *е, ѣ;* ненаголошене *е* з *и* і т. д.

[47]) На укр.-польському пограничу з виїмком деяких місцевих говірок гал. Лемків, Долів і граничних місцевостий в люблинській ґуб., є польський вплив, полишаючи поодинокі переняті слова, розмірно слабий.

Інтересна річ, що під тим оглядом вплив русскої мови є найслабший, а вплив польської мови є слабший від словацької та білоруської.

[48]) В чернигівській ґубернії становить його південну границю приблизно ріка Десна, а в західнім Полісю більш-менш ріка Припеть.

[49]) Теперішнє роздроблене первісно мабуть одноцільної північно-української території пояснює А. Шахматов тим, що північно-укр. племена лише в части зберегли первісне місце поселеня, одні з тих племен уступили свою область південно-укр. племенам, другі змішали ся з ними або заняли місця инших чужих племен. (Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей“, ст. 370 сл.).

[50]) Докладнійше означенє сеї полоси на ст. 343 сл.

[51]) Ся признака між иншим відріжнює Бойків від всїх инших галицьких говорів і зближує до східних українських говорів.

Иван Зілинський

ВОКАТИВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.

I.

З давніх давен на природу вокативу було різних поглядів. Ото Лерш [1]) домисляв ся, що вже стоїки (Хризипп) уважали вокатив за другий простий відмінок, але Штейнталь.[2]) гадав, що його не залїчувано до відмінків, а розуміло ся яко форму речення (Satzform) [3]). Александрійські вчені рахували його в лїчбі пяти відмінків, і в Діонисія Тракійського в їх ряду він займає останнє, пяте місце. Традицію александрійських вчених вели далї візантійські й римські. Новішими часами Бопп гадав, що трудно вокатив відмінком звати, бо слово в цїй формі на його думку ріжнить ся від пня тільки наголосом і в реченнї стоїть поза будь-яким граматичним стосунком. Погляд Шлейхера [4]) близький поглядові Боппа: „Вокатив, каже він, не є відмінок, а ймення в формі оклику, значить з форми своєї навіть не слово". До названих вчених приєднує ся теж Курціус [5]), уважаючи вокатив за найдавнїший відмінок, навіть не за відмінок, а за простий іменний пень, що показує ймення без жадного стосунку до речення. В тому ж розуміню висловив ся і Мікльошіч: [6]) він гадав, що вокативові не личить звати ся відмінком, бо він і з надвірнього і з нутрішнього боку відмінний від инших; з надвірнього тим, що не має відмінкового суфіксу, а з нутрішнього тим, що він не входить у склад речення [7]) і вільно пришиває ся до мови нїби то оклик. Так само й Вундт до того ж прилучає ся погляду. Зазначуючи окликовий характер вокативу, він уважає за слушну річ, що давні граматики не мали його за відмінок: „В самім ґрунтї він не що иншого є, як іменний пень, що його вживано яко оклика або обмислено окликовим знаком спільного роду, або ж тільки відповідним наголосом" [8]).

Тим часом висловлений погляд на природу вокативу не абсолютно панує. Так от Потебня [9]) судив, що вокатив так само як і номінатив є простий відмінок проти инших — скісних; згідно з цим він і надає вокативові, як і номінативові, сталої функції в реченнї. Ріжницю між номінативом та вокативом він у тому бачить, що номінатив тільки в займенниках особових 1. й 2. особа, а в рештї випадків 3-я; тим часом як вокатив є друга особа і будучи такою, згоджує ся з другою особою часівника.

Анальоґічний погляд ми подибуємо у Керна[10]). „В такому самому розумі, каже він, в якому підмет в реченні висловнім (прямім) зявляє ся яко номінатив, підмет в вольовім зявляє ся яко вокатив, о скільки для його заховала ся відмінна форма; там — як предмет чистої представи, тут — як предмет волі; так само оден номінатив, як от напис або титул, відповіда вокативові, що стоїть самітно як оклик (або номінативові в значінні вокативу). І як формою прямий спосіб відрізняє ся від вольового, так і номінатив від вокативу. Вольовий спосіб і вокатив ближче стоять до часівникового пня, подібно до того як рухи волі первітніші, як рухи пізнання" (78). „Таким чином правило, далі каже Керн, що субєкт чи то підмет завжди стоїть в номінативі, хистке; воно пасує тільки до висловних і конюнктивних речень, власне тільки до речень, де особовий часівник стоїть в першій або третій особі, про те ніщо не заважає підмет у всіх реченнях з другою особою розуміти як вокатив, себто яко відмінок зголошення. Що вокатив опріч того може аппозицийно окресляти всякий відмінок, що він яко ознака предмету вольового руху того, хто говорить, може стояти поза реченням, не суперечить тому, щоб його вживало ся яко підмет" (79). На тім самім пункті зору, хоч може й не так зважно, стоїть і Пауль. „При часівнику в другій особі без особового заіменника вокатив може розумітись як субєкт до нього. Звичайно перепинають комою Karl, komm і komm, Karl, навпаки du komm і komm du, без ріжниці в стосунку"[11]).

З вище поданого ми бачимо, що в погляді на вокатив є дві течії. Оден гурт учених відмовляє йому права уважати ся за відмінок, покликуючись на те, що в цій формі нема відмінкового форманту, і що функція її в реченні відмінна від функції решти відмінків і наближає цю форму до оклика. Другий гурт навпаки зближуючи його функціонально з номінативом, уважає вокатив за такий саме відмінок як і цей останній. Незгода очевидно повстала через невиразність поняття „відмінок", що означають його то певними формальними прикметами, то функціональними, і легко її усунути, коли терміном „відмінок" ми значити-мемо самі форми закінчення ймення незалежно від їх походження і їх функцій. Як так розуміти, то вокатив без сумніву відмінок і цілком входить в скалю закінчень імення. Відсутність форманту не є характерним, бо таку саме відсутність ми маємо і в певних формах номінативу (напр. *χώρα*, *μέϑυ*). Сумнів що до відмінковости вокативу споводував спробунок назвати його просто „вокативною формою" (Anrufform. Brug-

mann [12]) за ним Кульбакин [13]). Навряд чи можна похвалити цей відступ від традиції. Вокативна форма чого? А вжеж закінчення имення. Алеж форми закінчення имення і є відмінки, себто в показані новині ми бачимо замасковану тавтольоґію, що не вносить нового розуміння. Усправедливити її можна б тільки тоді, коли б скасувати зовсім термін „відмінок“, що при цій оказії справді був би зайвим і добре міг би замінити ся термінами номінативна, ґенітивна, дативна і т. д. форма (розумій закінчення).

II.

Історично засвідчені форми вокативу в словянських мовах зводить ся до наступних прасловянських форм:

у пнях на -o- . . . . e (*orbe)
„ „ „ -io- . . . . . . iu (*konju з пн. на iu).
„ „ „ -a- . . . . o (*ženo).
„ „ „ -ia- . . . . . . e (*duše).
„ „ „ -i- . . . . i (з ei: *gosti з *gostei)
„ „ „ -u- . . . . u (з *eu або *ou: *sūneu чи sūnou)

в іменнях ніякого роду на **-o-**, в пнях на шелестівку і на **-u-** вокатив = номінативові.

В сучасних словянських язиках вокатив доховав ся опріч українського в болгарськім, сербськім, чеськім, словацькім, горішно- і долїшно-лужицькім і польськім, але затратив ся в велико-руськім і словінськім.

В українській мові ми маємо наступні форми вокативу:

I. В іменнях, що зводять ся на пні на **-o-/-io-**, доховують ся рефлекси прасловянських закінчень **e** і **iu**, напр:

Пні на **-o-:***)

-п: попе Лук. 164, Гол. IV, 332, попе-хлопе Чуб. V, 1078.

-б: голубе Гол. IV, 294, дубе Метл. 15, 249, нелюбе Лукаш. 128, Скалозубе ib. 24.

-в: Я́кове Чуб. V, 1119.

-м: Адаме, храме Чуб. III, 18, Єрусалиме ib. 27, Климе ib. IV, 516, Максиме Лукаш. 54, куме Пархо́ме Ном. 1709, строме Верх. 117.

-т: брате Чуб. IV, 516, коте Метл. 1, світе ib. 80, цвіте, квіте ib. 148, свате ib. 185, Христе́ Гол. IV, 167.

-д: винограде Чуб. IV, 226, жиде ib. V, 1159, городе ИП. II, 101, діде Гол. IV, 172.

*) Наголоси, коли вони припадають на другий склад від краю, не ставимо.

-н: баране Гол. IV, 396, пане капітане ИП. I, 78, гетьмане ib. 211, стане Чуб. V, 14, отамане ib. 1060, Семене Лукаш. 24, шу́рине Чуб. IV, 355, господине ib. V, 1077, ра́бине ИП. II, 27, тата́рине ЗЮР. I, 17.

-с: псе Ном. 3831, Верх. 117, пруди́усе Закр. 103, Перебийносе Метл. 402.

з: морозе Метл. 408.

л: вірле Метл. 448, соколе Чуб. V, 5, столе Гол. IV, 354.

-р: бобре Метл. 136, Петре ib. 268, вітре Чуб. III, 199, швагре ib. V, 1145, я́воре Гол. IV, 170, зборе ib. 354, ка́чуре ib. 386.

-к: гудаче Верх. 117, раче Чуб. V, 1129, козаче ib. 1189, небораче ib. 1129, чумаче ib. 1063, дяче ib. IV, 675, буяче Метл. 92, куличе Лукаш. 85, чоловіче Чуб. V, 1093, поточе Верх. 239, жуче Гол. IV, 157.

-г: Боже Гол. IV, 167, враже ib. 470, друже Метл. 94, 184, луже ib. 92.

-х: ляше Метл. 400, женише Чуб. III, 466, гороше ib. III, 466, верше Верх. 117, пташе Булг. 36.

Пні на -іо-:

-й: гаю Метл. 66, гультаю ib. 121, гультяю Закр. 95, Зарваю, Шамраю Метл. 451, короваю ib. 163, Нечаю ib. 403, добро́дію Чуб. V, 1142, Зіно́вію Метл. 14, Гордію 128, Мусію Гул. Арт. 39, Андрію Лукаш. 134, рою Метл. 169, пропою Чуб. V, 582, перекрою ib. 1195.

-ль: ковалю Закр. 69, Гул. Арт. 40, жалю, кришталю Чуб. V, 39, Кармелю Метл. 6, обителю ib. 98, сотвори́телю ЗЮР. I, 35, хмелю Чуб. IV, 280, Василю ib. V, 14, королю ib. III, 44, соболю ib. V, 8.

-рь: царю Лукаш. 12, комарю ib. 126, вівчарю, золотарю ib. 145, господарю Метл. 394, лементарю ib. 426.

-тю: батю Метл. 391.

-дю: дядю Гол. I, 68, ле́бедю Булг. 36.

-нь: коню Метл. 19, дурню Чуб. V, 1142, Петруню ib. 1071, дідуню ib. III, 28, Грицуню Гол. I, 201, Іваню Чуб. IV, 101, се́лезеню ib. V, 744.

-зь: князю Гол. II, 262, ремезю ib. IV, 170.

-сь: Івасю Метл. 417, Юрасю ib. 233, Михасю Гол. IV, 491, дідусю-любусю Чуб. V, 1134, Петрусю Верх. 242.

-ж: мужу Закр. 74, Чуб. IV, 70, Гол. IV, 163, Верх. (Знад. до п. угро-рус. г.), ЗНТ. XLI, 205.

-ш: Барабашу ИП. II, 3, товáришу Метл. 90, Дорошу Лукаш. 114, Добóшу Гол. I, 154.

-ч: багачу Метл. 264, бодачу, богачу Гол. IV, 468, ткачупотіпачу Чуб. III, 162, кудлачу Верх. 349, паничу Метл. 202, Борохóвичу ИП. II, 6, Кулúничу Гол. I, 57, дíдичу ib. IV, 533.

-ець: молодче, Іване хлопче Чуб. III, 285, вінче барвінче Гол. IV, 358 (вінець барвінець Грінч. III, 524, Чуб. III, 301), стрільче Гол. IV, 40, голубче Чуб. V, 1063, шевче ib. 1174, Левенче Метл. 446, донче Гол. I, 72, Коломийче ib. 128.

-ць: місяцю Чуб. V, 41, Грицю ib. 10.

Дуже рано, ще праслов'янської доби, пні на *-io- підлягли впливові пнів на *-iu- (див. Hujer, Sl. dekl. § 83) в утворенні вокативу, так з другого боку і пні на *-o- почасти відбили на собі вплив пнів на *-u-. Ото вже в Іпат. літоп. ми подибуємо форму с в а т у [14]), і в сучасні мові від багато речівників можливі обидві форми вокатіву, на -е і на -у, що дало повід пр. Смаль-Стоцкому твердити, що „майже від усіх речівників можна утворити обидві форми, а проте речівники, що мають у визвуку о або гортанковий, волїють у“ [15]). Це надто загальне твердження потрібує обмеження. Справдї речівники, що визвукують на т, д, н, р, ло можуть мати також форму на -у, напр.: свату Чуб. IV, 328, тату (від тато) ib. V, 1059, чорту ib. II, 379, світу Метл. 147, дїду Метл. 472, жиду Чуб. V, 1022, ЗЮР. I, 59; шурину Чуб. IV, 341, татарину ib. V, 1065, Богдану ИП. II, 99, Івану ib. 102; вітру Чуб. V, 630, сиру Метл. 192 бору Пинськ. п.; ой Кішко Самійлу ИП. I, 211. Пор. болгар. Стоjене — Стояну, брату, бану; [16]) польськ. dziadzie і dziadu [17]). Подибує ся теж форма соколю Чуб. IV, 492, по анальоґії з соболю Чуб. V, 8. Ймення з суфф. -ець, як ми бачили, заховують в вокативі праслов. кінцївку на -че, бо утворення вокативу від речівників з цим суф. (*-ьць < *-ькъ) сягаючи доби праслов'янської, було власне від пнів на -о-: *о + ькъ; але зрідка подибує ся кінцївка на -цю, напр.: голубцю Метл. 470, оселедцю Чуб. V, 41, зрадцю Гол. I, 90, братцю ib. 170, по анальоґії з „місяцю“ і ин. Вокатів в словах з визвуком к, г, х буває в говірках, що під польським або словацьким впливом, напр.: вовку (Шклов) Метл. 229, козаку, вояку, чоловіку, Іванку, також побратиму Верх. (Знад. до п. угор. г.) ЗНТ. XXVII, 67. Опріч того завжди вокатив на -у мають речівники з наступними суфіксами здрібнїлих:

-ік: брáтіку Метл. 170, 183, вýліку Крымскій Укр. гр. II, I, 49, також по анальоґії зрідка чоловіку Чуб. V, 1140, Верх. Знад. 65.

-ик: ко́нику Метл. 74, ой ко́нику-воро́нику Чуб. V, 57, жура́влику Лукаш. 83, соко́лику ИП. I, 261, гро́мику Метл. 259, бо́ндарику Чуб. V, 1174, дя́дику Гол. I, 222, когу́тику ib. IV, 508.

-ник: се́лезнику Чуб. V, 1192 і теж инші речівники з суфіксом -ник, що не мають характеру здрібнілих, напр.: ме́льнику Чуб. V, 17, розбі́йнику Чуб. IV, 530, со́тнику Гол. I, 21, полко́внику ИП. II, 14, хоч там пак і рідке полко́вниче стор. 6 (певно під впливом церк.-слов.).

-чик: голу́бчику Гол. IV, 161, ой та́нчику-придиба́нчику ib. 166, ой Да́нчику-Білода́нчику ib. 175, бра́тчику ib. 297, кра́вчику Чуб. V, 105, оди́нчику Метл. 466.

-ук: Левенчуку Чуб. V, 988, Нестерюку Гол. I, 55, Добошуку ib. 154, Таманюку ib. 160.

-ок: вінку Чуб. IV, 106, голубку ib. 492, гудачку Верх. 266, дружку Метл. 190, котку ib. 3, коханку Гол. I, 143, пташку ib. IV, 161, синку Метл. 90, Янічку Верх. 260, реміснички Гол. IV, 297, барвіночку Метл. 8, голубочку ib. 43, Іва́ночку, колосочку Гол. IV, 452, листочку ib. 350, синочку Метл. 89, виногра́дочку Чуб. IV, 226.

-ько: батьку ИП. I, 211, све́корку Метл. 147, дружку ib. 189, дядьку Чуб. V, 1086, соловейку ib. 1057, хлопку ib. 1039, Марку Метл. 99, Васильку ib. 298, Харьку́ ib. 425, Климку Лукаш. 52, Мошку ИП. II, 27, Іванку Rokoss. 152.

-енько: ба́теньку Гол. IV, 218, я́вореньку ib. 170, Іва́сеньку ib. 468, Яненьку Гол. I, 53, коза́ченьку Метл. 8, чума́ченьку ib. 21, те́стеньку, зя́теньку Чуб. V, 1186, ме́льниченьку ib. 17.

-онько: си́ноньку Гол. IV, 47, костру́боньку ib. 167, голу́боньку ib. 218, Яки́моньку ib. I, 56, Левче́ноньку Лукаш. 50.

-енко: Вдови́че́нку, Коваленку Чуб. V, 10, Гавриленку Метл. 457, царенку Чуб. III, 158, Моро́зенку Лукаш. 28, Неча́єнку ib. 34.

-ечко: діду́сечку ЗЮР. I, 66, Іва́шечку Лукаш. 92, се́рдечку Верх. 260.

Так само, хоч значно рідче, можна спостерегти вплив твердих пнів на мягкі, напр.: муже Чуб. V, 1196, Гол. I, 213, IV, 60 під впливом „друже“ і т. под.; небоже (небіж) під впливом „боже“; коне Бодачівка Уш. п.[15]) при коню там же, також Іваше (ном. Іва́ш) Лукаш. 92, Івасе (ном. Іва́сь) ib. 95, соловіє Гол. II, 519. Поруч із князю істнує прасловянська форма княже Лукаш. 100 від *кънęzъ, пор. Supr. 156. 8: **кнѧзоу**, що вже теж від форми **кънѧѕь**.

В пнях на **-ар**, **-ир**, що затвердли з **-арь**, **-ирь** подибують ся обидві кінцівки, напр. на **-у**: арендару Чуб, II, 618, пачкару Чуб. V, 1087, теж цару ИП. I, 26, Чуб. V, 35; багатиру Чуб. V, 1089: по анальоґії з цими також командїру Булг. 78, кавалїру Гол. IV, 172 і може згадані вище вітру, бору і інші. З кінцівкою на **-е**, напр.: куховаре Чуб. II, 456, бо́ндаре ib. V, 1174, воротаре Гол. IV, 175, рандаре ЗЮР. I, 59, кра́маре Метл. 189, воляре Верх. 255.

Іноді замісь брате, хлопе подибують ся бра! хло! Пинськ. п.

2. В іменнях, що зіходять до пнїв на **-ŭ-** ми подибуємо рефлекс. праслов. **ŭ -у**, напр.: сину Метл. 103, 301, Чуб. III, 162, V, 1059, ИП. I, 261, между Полт. п., але знати також вплив пнїв на **-о-**, напр.: о сине Чуб. III, 16, 18, 20, Закр. 47, що сягає ще ст. слов. язика[19]); остання форма форма подибує ся в духовних віршах і правдоподібно запозичена з ц. словянського. Зрідка подибуємо меде Гол. IV, 508.

3. В іменнях, що сходять до пнїв на **-а/іа-**, доховують ся рефлекси прасловянських кінцівок **-о** і **-е**, напр.:

Пнї на **-а-**: бабо Чуб. IV, 409, иво ib. III, 407, вдово Гол. I, 12, мамо ЗЮР. I, 80, руто Метл. 471, красото Гол. I, 382, ста́росто ib. IV, 358, сестро ЗЮР. I, 25, журо Метл. 443, панно ЗЮР. I, 132, сосно Метл. 251, розлуко Гол. IV, 350, свахо Гол. IV, 173, Степане Плахо ЗЮР. I, 117, родино ib. 25, дитино ib. 80, котино Закр. 70, дївчино ib. 183, рибчино Чуб. V, 22, пташино, дружино Гол. II, 519; гілько Метл. 251. дївко ЗЮР. I, I, 113, донько Гол. IV, 183, душко ib. 168, мамко Гол. 22, онучко Чуб. IV, 13, Оринко Метл. 333, чарко, пляшко Чуб. V, 1101, корова́йничко ib. IV, 227, ма́тїнко ib. 241, Мари́сенько Гол. IV, 292, мату́сенько ib. 168, Гандзю́ненько 179, зозу́ленько Чуб. IV, 72, Ори́шечко Метл. 333, ду́шечко, кри́шечко ib. 122, білозі́рочко ib. 122.

Пнї на **-іа-**: Маріє Чуб. III, 27, доле Чуб. V, I, земле Метл. 330, зоре Лукаш. 161, Закр. 107, Насте Гол. I, 70, попаде ib. 155, ринде Чуб. I, 288, нене Чуб. IV, 141, свине Ном. 1000, господине Гол. I, 220, госпоже Чуб. IV, 100, роже Метл. 7, 202, душе Чуб. III, 19, Гол. I, 155, теще Чуб. IV, 328, грушице Метл. 251, пшенице Чуб. IV, 216, неробітнице, непривітнице, некукібнице Метл. 305, перепелице ib. 280, сестрице Гол. IV, 93, Марусе Метл. 105, 203.

Пнї, що визвукують на **й**, **ж**, **ч**, **ш** і деякі інші здавна підлягли впливови твердих пнїв; так ото у Радивиловського ми знаходимо: Маріо, пяницо[20]), в сучасні мові діялєктично: Ма-

рійо Верх. 368, Гол. I, 163, компанійо Szabl. 128, рожо Косарів Дуб. п., ружо Верх. ЗНТ. X I, 184, душо Верх. 264, Алкане Пашо ИП. I, 214, теж зазульо Гол. I, 295, господиньо ib. III, 511, матусьо Ушиц. п. Чуб. V, 54. Пор. серб. душо, земльо, пиjаницо [21]); словац. dušo [21]), польск. wolo, duszo.[21])

Здрібнілі як мякої, так почасти і твердої одміни, маючи суффікси тотожні з суффіксами речівників муж. роду, підлягли їх впливові і приняли кінцівку у, напр.: Галю Метл. 84, Фесю Чуб. V, 69, Зосю чернусю Гол. IV, 184, доню Лукаш. 124 (по анальоґії з ними також зорю Чуб. V, 580), бабуню Чуб. V, 1130, мамуню ib. 1150, Парасуню Гол. I, 58, Магдуню ib. 70, Мариню Лукаш. 163, мамцю Метл. 236, кумцю любцю Гол. III, 507, Парасю Полт. у., Марисю Гол. IV, 382, Ганнусю Метл. 6, Марусю Метл. 105, Настусю, Олесю Чуб. III, 72, матусю ib. IV, 55, 5, 54; доньку Брест-Лит. п., жінку, дівку Теребин, до́нечку Томаш. п. до́нечко Чуб. IV, 54 до́нейку Луцьк. п., Мару́сеньку Лукаш. 154.

Пр. Смаль-Стоцький каже, що „форми доненьку, донечку і т. д. виясняють ся з вимови ненаголошеного о". Уважаючи на подане вияснення, ця гіпотеза стає зайвою, хоч в поодиноких випадках можливе, що у в вокативі фонетичного походження, а власне в говірках, що дуже укають, напр. Косу моя, косу, дівоча роскошу Теребин. Див. Шимановскій op. cit. 83—84.

Форми вокативу холмські і галицькі: Марись Гол. II, 231, матусь ib. 710, дівусь ib. 703, мамусь Верх. 243, Ганунь Гол. IV. 254. господь Тарногрод [22]) і т. под. поясняють ся відпадом кінцевого у.

4. В іменнях, що сходять до пнів на **-і-** муж. роду, що помішали ся з пнями на **-іо-**, ми знаходимо ту саму кінцівку в вокативі, що і в пнях на **-іо-**, себто **-ю**, напр.: зятю Метл. 185, Чуб. IV, 82, тестю Метл. 185, гостю Радив. В. 326 об., огню́ ib. 364 об., але Го́споди Лукаш. 45, Чуб. V, 1146.

В іменнях ж. р. під впливом пнів на **-іа-** ми маємо в вокативі кінцівку **-е**, або ж рефлекс праслов. **-і**, **-и**. Через ненаголошеність останнього складу не завжди легко визначити характер кінцевої голосівки, бо ненаголошене **е** і **и** виголошуючись змішують ся, напр.: беле Мил. 84, пече Метл. 164, Чуб. IV, 237, 561, смерте Гол. III, 510, любосте ib. 390, веселости ib. 319, радости Мат. Етн. XII, 191, молодости Верх. 122, о моя гуси, о тверда кости Верх. ЗНТ. т. 35—36, ст. 68.

5. У пнів на **-ят-** вокатив звичайно подібний до номінативу,

напр.: Подь же, дівча, медже нас Гол. 527, але в думах є приклади вокативу на у, напр.:

Алкане-Пашо, Трапезонський княжату,
Молодий паняту.
Сей тобі сон не буде ні мало зачіпати ИП. I, 210.

очевидно по анальоґії з „тату“, „свату“.

III.

Йменння в формі вокативу подибуємо в мові в наступних позиціях:

I. Поза складом речення, яко вставне слово — звернення до кого, напр.:

Прошу тебе, Палію Семене,
Щоб не зрадив ти мене Сб. ХИФО. VI, 2, 61.
Бісе муже, не піду Грінч. III, 105.
Ой не пущу, суко некукібнице Чуб. III, 132.

II. В складі речення, при чому розрізняємо такі випадки:

1. Вокатив при часівниках.

а) при вольовім способі:

Не топись, козаче, марно душу згубиш Бал. 10. — Ой не шуми, луже, осокою дуже Бал. 9.

Еліпсис: До нас, до нас, парубйата! Мил. 65.

б) При другі особі прямого способу:

Чи бачила, подружино, мого чорнобривця Мил. 70.

2. Вокатив при йменнях:

а) При речівниках в вокативі:

1. атрибутивно:

Про то, господине княже Михайле, со слезами чолом бью твоей милости АЮЗР. I, 35 (1508). — Бідний, бідний пане Степане Ном. 667. — Пане дяче Чуб. V, 675. — Ой ти, коте рябку, вимети хатку Мил. 42. — Скажи, скажи, Марусенько дочко, які в тебе гості бувають Бал. 34. — Розсмотри и уважъ, вихровата голово Дорошенку Вел. II, 345. — Ой конику воронику, біжи по дівчину Чуб. V, 57. — Іди, дочко Галюточко, веснянки співати Мил. 64.

Часом імення при атрибутї вокативнім стоїть в номінативі, напр.: Ой бережи ся, пане Перебийніс, хотять тебе Ляхи вбити Сб. ХИФО. VI, 2, 61.

Прикметник, не маючи вокативної форми, стоїть при вокативі в номінативні формі, напр.: Ой Боже мій милостивий Бал. 12. — Скажи менї, старий діду, де шукати долї Бал. 18. — Ой ти хлопче молоденький, слова ж твої красні Чуб. V, 13.

Але в старих письменників прикметник в вокативні формі подибує ся, напр. у Радивиловського [23]): пр^{д}пбне ѿ^{т}че Огор. 92, о свѣтилниче чудне ib. 852 і ін.

2. аппозитивно:

а) при речівникові:

Виходь, виходь, дївчинонько, наша щебетухо Мил. 63. — Да дївчино, молодая Ганно, да збуди мене в недїленьку рано Чуб. V, 59. — Вийди, вийди, дївчинонько, любеє серденько ib. 79. — Ой чого ти, кринице, холодна водице, чого рано замерзаєш Мил. 142. — Вийди, дївчино, перепелочко. — Вийду, кокозаченько, мій барвіночку Мил. 86. — Сину мій Івасю, Удовиченку Коновченку Лукаш. 45. — Ти удово, старая жоно, не плач, не жури ся Лукаш. 45. — Прощай, прощай ти, Марусю, сестро наша Мил. 158. — Ой матїнко, черешенько Мил. 105.

Ой Иване, поповичу Гетмане!

Чому ти такъ пустивъ себе въ недбаннє Вел. III, 15.

Іноді при вокативі аппозитивне ймення стоїть в номінативі, напр.:

Ой ти клину, клиновий листочок,

Куди ж тебе вітер повіває Мил. 142.

б) при займенникові особовім 2-ї особи:

1. препозитивно:

Ой гаю мій, гаю, ти шумиш не помалу Бал. 25. — Ой Івану Потоцький, кролю польський, ти ж бо пієш-гуляєш Метл. 394.

2. постпозитивно:

Де ти, доле, була,

Що мене забула Бал. II. — Ой ти, дубе кучерявий, голля твоє рясне Метл. 107.

Ти, земле турецька, віро бусурманська,
Ти, розлуко християнська!
Не одного ти розлучила з отцем, з матїррю Макс. 12.

Ой чого ти, пане сотнику, чого зажурив ся Гол. I, 21.

Ой мій же ти, командїру Булг. 80.

IV.

В українські мові вокатив не рідко виступає в функції номінативу. Колись [24]) ак. Яґіч виясняв це зявище, стосуючи до сербського язика, фонетичними причинами: потребою заховати десятискладовість сербського віршу, коли бракувало їдного складу. Цю потребу заспокоювала форма вокативу, як найбільш безоглядна. Мікльошич [25]) на це підніс закид, що ту потребу

могли заспокоювати і інші форми. Потебня[26]), погоджуючи обидва погляди, допускає в одних випадках вокатив в характері заступника складу що бракує, так само як уживає ся на ту саму ціль і інших форм, відмінних від вокативу; а в других випадках, як на це показують українські думи, що не мають потреби заховувати складу, вокативна форма, на його думку, була знаменна і зявила ся наслідком звернення співця до відсутної особи (третьої), як до присутної, в другі особі, як це бува в Гомера і виплива із співчуття співця до згаданої особи і з живости уявлення цїї особи. „Цим виясняє ся, чому в слов. піснях вокатив замісь номінативу майже тільки в іменнях осіб". Ягіч в 1899 р.[27]) вертаючись до того ж питання і показуючи на близькість вокативу і номінативу, що виявила ся між іншим в тому, що у множинї і в двійнї обидва відмінки збіглись, і ріжниця обмежує ся на однину, та й тут з найдавнїшого часу можна спостерегти змагання окрему форму вокативу замінити номінативом, і проти Мікльошича, завважує, що вокативові найлегче заступити номінатив, бо він найближче до нього стоїть; у всякім разї гідний уваги факт, що цей впад вокативу в функцію номінативу обмежує ся тільки на слова мужеського роду. Причина цього, на розсуд Ягіча, може залежати на тому, що в останньому разї через заміну номінативу вокативом нїчого не зискалось на метрицї. Пояснення Потебнї, на розсуд Ягіча не згоджують ся з фактами, бо вокатив замісь номінативу ширить ся однаково, як на йменння, що збуджують симпатію, так і антипатію.

Справдї, вживання вокативу в функцїї номінативу в словянських язиках є окремий випадок чергування номінативу з вокативом, що дасть ся спостерегти в індо-европейських язиках. Можливість цього зявища припадає на ту добу, коли суффікс номінативу перестав усвідомлювати ся як такий, себ-то як носитель одмінної функцїї при йменнї. Повстала для свідомости однаковість обох форм відкрила можність їх змішувати, себ-то вживати їдної замість другої; найближчі до того поводи могли бути ріжні: вимоги метру, рими, емоція співця и т. под.

В українському ми подибуємо вокатив в трох функціях номінативу: як підмет, аппозиція і предикативний атрибут.

а) в функцїї підмету:

Між тими панами красний паничу, пане Іване Метл. 338. — Плаче-ридає молодий козаче по своїй дївчинї Чуб. V, 281. — Моцний Боже допоможе, дасть з люби користь ib. 2. — Кучерявий дубе на яр похилив ся ib. 85. — Коло двора тестьового

соколе облітає Чуб. IV, 312. — Науме, дурний твій уме Ном. 12712. — Ячмінь по дорозі, родив його Боже Мил. 138. — Поїхав королевичу на погуляння Чуб. V, 770. — Хрещатий барвіночку завйав у прискриночку Метл. 81. — Прийшов до єї отче Демиде Чуб. V, 1167. — Сизий голубочку сидить на дубочку Грінч. III, 174. — Вишев єї братку Пинч. Булг. 78. — Здаєть ся і друже, а гадючку впустив Ном. 9536.

Приїзжає синку к своєму двору Чуб. V, 706.

Сїли ж вони обідати, — гіркий наш обіде!

Оглянуть ся назад себе, аж оконом їде Нові укр. пісні, 25.

Прилинь, прилинь ти до мене, як голубе сизий Чуб. V, 929.

Як приїхав сине з путї із дороги,

Вклонив ся матусї низенько у ноги Метл. 286.

Ой поїхав королевичу на погуляннє

Да й покинув Марусеньку на гореваннє;

Да виїхав королевичу в чистеє поле,

Да й розкинув королевичу свій білий шатер Чуб. V, 770.

Як схватив ся кролевичу на свойого коня,

Як побіжить кролевичу до бабусина двора Чуб. V, 775.

Там стояв Іване Богуне Каленицький Метл. 407.

Ей як на славній, панове, Українї, у славнім городї у Корсунї,

Там крикне-покликне Хвилоне Корсунський полковниче,

Козаків на Черкень-долину ув охотнє військо викликає Метл. 413.

Оттогдї то Хвилоне, корсунський полковниче, на доброго коня [сїдає ib. 414.

Тогдї ж то Івасю Вдовиченку на доброго коня сїдає ib. 418.

Червоний раче по ринку скаче (Шимановскій, В. Звук. и форм. [ос. х. р. 79).

Молодая Марисю вилази з-за стола; молодая Марисю перейшла [через сїни Савино ib. 84.

б) в функції аппозиції:

Оттодї то припало йому з правої руки чотирі полковники:

Первий полковниче Максиме Ольшаньский,

Другий полковниче Мартине Полтавський,

Третїй полковниче Іване Богуне,

А четвертий — Матвій Бороховичу ИП. II, 6.

Тогдї ж то Хвилоне, Корсунський полковниче, із намета ви- [хождає Метл. 418.

Оттогдї ж то Івану Потоцький, кролю Польський, листи читає [ib. 394.

в) в функції предикативного атрибуту:

Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаче Х. Сб. VI, 2, 59.

Будять тебе аж троє гостей —

Що перший гостьо — ясен місяцю,
А другий гостьо — красне сонечко...
А третій гостьо — дробен дощику Конощ. 124.
Сам хомйаче, а мене й не баче Ном. 6606.

Про вокатив в функціях номінативу в сучасній білоруській мові див. у Карського: Бѣлоруссы т. II, 3, 45.

П. Житецький (Очеркъ лит. истор. малор. нар. К. 1889, 100) і М. Марковський (Ант. Радивиловскій К. 1894, 158) зазначують у Галятовського і у Радивиловського випадки вживання іменнів власних в вокативі замість номінативу, але можливо, як завважує ак. А. Соболевський що до велико-руських памяток (Лекціи[3], 190), що ці форми середньо-болгарські; такіж непевні що до їх крайовости випадки занотовує й пр. Е. Карський з білоруських памяток XVII в. (див. Бѣлоруссы, II, 2, 161). Тим часом вокатив в функції номінативу подибує ся в найдавнійших памятках нашої мови, напр. в Ипат. літопису читаємо: ѡхъ тотъ мѧ вороже погуби 198. Ак. А. Соболевський в своїх „Изслѣдованіяхъ въ области русской грамматики“ в 1881 р. (Р. Ф. В. т. VI, ст. 204—210), такі форми, як посаднике, Завке, Смене Ночине, Марке, Варламе, останке і инші, що подибують ся здебільшого в новгородських памятках, виясняє як вокатив в функції номінативу (так само в „Лекціяхъ по ист. рус. яз., вид. I, 137, вид. III, 189, 190), але ще давніше Колосов (Очеркъ ист. зв. и формъ р. я., 74, 88 і Обзоръ, 2—3, 5) і Потебня (Къ исторіи звуковъ, 42—43) не признаючи цих форм за вокатив, виясняли їх фонетично, повнозвучністю ъ, ь. Ак. А. Шахматов в Arch. f. sl. Phil. VII, 59, підносячи закиди на догади ак. Соболевського виясняв ці зявища морфольоґічно, теж не визнаючи тих форм за вокативи; до розсуду ак. Шахматова прилучив ся і як. Яґіч в своїх „Критическихъ замѣткахъ по ист. рус. яз.“ (1889, 105). В 1893 р. ак. Шахматов в „Изслѣдованіяхъ въ обл. рус. фонетики“, ст. 47—48 дає вказаним випадкам уже фонетичне висвітлення, хоч відмінне від Потебневого. Пр. Б. Ляпунов в „Изслѣдованіи о языкѣ син. сп. 1-й Новгород. лѣт.“ (1899 р., ст. 142) прилучаючись до міркувань ак. Шахматова, теж виясняє це зявище фонетично. Ак. Шахматов вертаючись в 1903 р. до того ж питання в арт. „Къ исторіи звуковъ русск. яз.“ (Изв. А. Н. 1903, 318, 323, 324) і в „Изслѣдованіи о Двинск. грам. XV в. (стор. 99) ще зістає ся на ґрунті фонетичного виснення даного зявища, але вже в „Курсѣ русск. языка“ (читан. в СПб. університеті в 1910/11 р. ч. III, стор. 60) кінцівку -о в номінативі йм. м. р. він виясняє з форм праслов. вокативу

і так само кінцівку -е, що знаходить в Минеї 1096 р. і в Двинськ. гр. XV в. (Савке, Кондратке, Васке і ин.); і в результаті сходить ся з ак. Соболевським, як це знати з останнього арт. „Кілька слів на нову працю з граматики укр. язика“ (Україна, I, 18, пункт 4-й), де на його й покликає ся. У всякім разї питання про вживання вокативу в функції номінативу в великоруській мові, і чи це вживання одного роду з українським, ще чекає на розвязання.

[1]) Hübschmann. Zur Casuslehre, Münch. 1875, стор. 9.

[2]) Steinhal. Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern. T. I, 302 anm.

[3]) Пор. Delbrück. Vergl. Synt. I, 188 і 394.

[4]) Schleicher. Comp.[3] 574 (§ 263).

[5]) Curtius, G. Zur Chronologie der indogerm. Sprachforschung. 2. Aufl. Lpz. 1873, ст. 72.

[6]) Miklosich. Vergl. Grammatik, IV, 360.

[7]) Пор. Brugmann. Grundriss, II[2], 646.

[8]) Wundt, V. Völkerspsychologie. Bd. I[3], 322—323. Пор. Brugmann, K. Grundriss[2] Bd. II, 133: „Der Voc. trägt den Charakter einer an eine konkrete Vorstellung gebundenen Interjection an sich“.

[9]) Изъ зап. по русск. гр. I, 94.

[10]) Kern, F. Die deutsche Satzlehre. Berlin 1888, стр. 78—82.

[11]) Paul. Prinzipien der Sprachgeschichte. 2. Aufl. 104; 3. Aufl. III, 4. Aufl. 130.

[12]) Grundriss[2], II, 132.

[13]) Древне-церковно-словянскій языкъ. Харьковъ, 1912, ст. 160.

[14]) Соболевскій, А. Лекціи по ист. русск. яз.[3]) 170.

[15]) Smal-Stocki, St. Ueber die Wirkungen der Analogie in der Declin. der Kleinruss: „Beinahe von allen Substantiven können vorderhand beide Formen gebildet werden, wenn auch die auf o oder guttural auslautenden Substantiva die Endung u vorziehen“. Arch. f. sl. Phil. VIII, 232.

[16]) Флоринскій, Т. Лекціи I, 105.

[17]) ibidem, II, 51.

[18]) Голоскевичъ, Г. Описаніе говора с. Бодачевки, Ушицк. у. (Изв. Отд. р. яз. И. А. Н., т. XIV, кн. 4, стр. 106—131).

[19]) Vondrák, W. Altkirchenslavische Grammatik[2], 420. Пор. болг. сине і сину Флоринскій. Лекціи I, 105; польск. synie і synu ibidem II, 451.

[20]) Марковскій, М. Антоній Радивиловскій. К. 1894, ст. 157.

[21]) Флоринскій. Op. cit. I, 293, II, 284, 419.

[22]) Шимановскій. Op. cit. 84.

[23]) Марковскій. Op. cit. 157.

[24]) Primjetke k našoj sintaksi, Kniževnik, II, 180. (1865).

[24]) Vergl. Gr. IV, 370.

[26]) Изъ зап. по рус. гр. I[2], 96.

[27]) Beiträge zur sl. Syntax, 32.

ЗМІСТ CXVII і CXVIII ТОМУ.

INHALT DES CXVII und CXVIII BANDES.

